

8 | 2135

122. k.

II SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

542/25

SZERKESZTI

rovósbarna

GYULAI PÁL.

26 db

122. köt.

340. SZÁM.

2145

1905. ÁPRILIS.



BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1905.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

EGYETEMI KÖNYVTÁR
SZEGED.
FOLYÓIRATOK
1921. 485

TARTALOM.

	Lap
I. A STADIUM MEGJELENÉSÉNEK ÉS ELTILTÁSÁNAK TÖRTÉNETE. — Vizsota Gyulától _ _ _ _ _	1
II. TANULSÁGOK AZ IRODALOMTÖRTÉNETIRÁS KÖRÉBŐL. (II.) — Haraszi Gyulától _ _ _ _ _	32
III. ARANY HUMORA. (III.) — Szinyei Ferencztől _ _ _	56
IV. A MAGA EMBERSÉGÉBŐL. (IV.) — Regény. — Patapenko N. J. után, oroszról — Ambrozovics Dezsőtől _ _ _ _	91
V. A GRÁNIT. — Költemény. — Szávay Gyulától _ _ _	110
VI. DEÁK FERENCZ ÚJ ÉLETRAJZA. — Angyal Dávidtól _ _	114
VII. A JOGTÖRTÉNET TANÍTÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ. — Balogh Jenőtől _ _ _ _ _	122
VIII. ÉRTESÍTŐ: Molnár Géza: <i>Makai Emil munkái.</i> — o.-tól. — Králik Lajos: <i>Jogi dolgozatok.</i> — K. V.-tól. — Ajtay József: <i>A magyarság fejlődése az utolsó kétszáz év alatt</i> — W. P.-tól. — France A.: <i>Sur la pierre blanche.</i> — s.-tól. — Springer A.: <i>Handbuch der Kunstgeschichte I.</i> — Rác Lajostól. — <i>Új magyar könyvek</i> _ _ _ _ _	144

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős. A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Stefansplatz 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

A STADIUM MEGJELENÉSÉNEK ÉS ELTILTÁSÁ- NAK TÖRTÉNETE.

Széchenyi a *Hitel* és *Világ* után rendszerbe akarta foglalni addig kifejtett elveit. Alig hogy *Világja* a nyomdából kikerült,¹⁾ 1831 szeptember 6-án belekezdett új művébe, a melyet eleinte — *Naplója* és levelei bizonyossága szerint — *Reformatiónak* nevezett. Szeptember 6-án azonban csak a mű tervét készítette el.²⁾ Nagyon fontosnak tartotta e lépését. Erre vall egyrészt az a körülmény, hogy Istenhez fohászzkodott kitartásért és sikerért, ha jóra vezet fáradozása, ellenkező esetben kérte, semmisítse meg; másrészt pedig, hogy reformatióról, tehát könyvének anyagáról, sokat beszélt Nagy Pállal,³⁾ majd Niczky és Konkoly sopronvármegyei tisztviselőkkel,⁴⁾ s Nagy Pálról meg is jegyzi *Naplójá-*ban, hogy nagyon használható a reformatióra, az utóbbiakról meg, hogy elismerik a reformatio szükségét, csak a mód-
ban, hogyan kell reformálni, nem egyeztek meg.

Tényleg november 24-én kezdette a *Reformatiót* írni. Szorgalmasan dolgozott rajta s így csakhamar abban a helyzetben volt, hogy egyes részleteket föl is olvashatott barátai vagy bizalmasai előtt. Így például, már 1832 február

1) A *Világ* július 9-én került ki a sajtó alól. Zichy Antal *Széchenyi István életrajza* című művének 294—95-ik lapjain felemlíti, hogy a *Hitel* harmadik kiadása után a kiadó kilátásba helyezte a mű második részének megjelenését. Zichy erre megjegyzi, hogy e második résznek, a *Stadium*nak megjelenését egyelőre a *Világ* akadályozta. Fentebb látható, hogy ez nem felel meg a valóságnak.

2) *Naplója* így szól: «Heute fange ich das Skelet meiner Reformation an! Gott gebe mir Kraft, Ausdauer und Gelingen, führt es zum Guten — vernichte aber all mein Streben, gebähre es Böses!»

3) Szept. 10-én.

4) Szept. 13-án.

elején fölolvasta művének egy részét András-y (György?) előtt,¹⁾ a ki eliszonyodott azon, azt tartván, hogy a mű olyan égő fáklya, a melyet sem eloltani, sem szabályozni nem lehet s hogy az a censor, a ki azt nyomatásra bocsátja, nem lehet sem okos, sem becsületes ember.

Széchenyi meghökkent ugyan e nyilatkozaton, de azért tovább írta művét. Az a hír sem zavarta műve írásában, hogy felsőbb helyen állítólag jobban szeretnék, ha soha sem írna.²⁾ Lankadatlan buzgalommal dolgozott művén, úgy hogy április vége felé művének első részét — kilencz törvényjavaslatot befejezte.

Széchenyinek a cenzurái hivatalnál volt egy megbízható embere, Drescher Frigyes ideiglenes censor, a ki négy előbbi művét (*Lovakrul, Hitel, Világ és Játékszínrül*) is saját felelősségére sajtó alá bocsátotta.

E művek Széchenyi reform-elveit csak általánosságban tárgyalták s így Drescher kevesebb kockázattal írhatta művei alá saját felelősségére az *imprimaturt*, annál is inkább, mert Széchenyi — bizonyára óvatosságból — Magyarország hátramaradottságáért soha sem a kormányt okolta, hanem mindig önmagunkat. Mégis, midőn a cholera miatt különösen a felvidéken parasztlázadás tört ki,³⁾ s néhány esetben előfordult, hogy Széchenyi *Hitelét* vagy *Világját* fölhasználták az izgatásnál, Drescher gyanussá vált s ezért Széchenyi elhatározta, hogy az esetre, ha elveszti állását, örök nyugdíjat ad neki.

¹⁾ Febr. 2-án: «Es sey eine Brandfackel, die sich weder auslöschten, noch dirigiren liesse. Der Censor, der es zum Druck lassen wollte, könne weder ein gescheidter noch ein rechtschaffener Mensch seyn. Es machte mich stutzen.»

²⁾ Márczius 15-iki naplóbejegyzése. Úgy látszik, azon conservativ körből származó hír miatt, hogy a cholera alkalmával kiütött parasztlázadás idején a *Hitel* és a *Világ* szolgált a lázításra anyagul.

³⁾ Október 5-én írja Károlyi György, hogy a Klobusitzky-ház fosztogatásánál egy ügyvéd az asztalon találván a *Hitelt*, ebből a parasztokra vonatkozó részt szabadon tót nyelvre fordította s a népet felizgatta. Széchenyi *Naptójába* okt. 25-én bejegyzi, hogy Eötvös beszéli, hogy a parasztok az ő *Hitele* alapján raboltak, gyilkoltak. 1832 febr. 10-én bejegyzi, hogy állítólag 10 vármegye írt a nádorhoz a *Jelenkor* eltiltása ügyében; a parasztok olvastatják a *Világot*; Drescher gyanus, örök pensiót adok neki, ha elveszti kenyerét.

Drescher tényleg óvatos volt a *Stadium*mal. Mihelyt Széchenyi az első íveket 1832 január 5-én átadta*) — Széchenyi fejezetenként adta át neki művét, nem egyszerre, — rögtön felsőbb hatóságához fordult utasításért, mitévő legyen. A felsőbb hatóság arra utasította, járjon el az előirt szabályok szerint. E szabályok arra utasították a censort, hogy oly művek, melyek az állam és törvényhozás ügyeit tárgyalják, a censor véleményével ellátva a helytartótanács elé terjesztendők. A *Stadium* 12 törvényjavaslatával épen az állam és törvényhozás ügyeit taglalta, és mivel az országgyűlés egybehívása volt várható, a törvényhozás menetére nem csekély hatás keltését helyezte kilátásba, s így érthető, hogy a censor helyzete kényes volt.

Drescher ugyan Széchenyi híve volt, ezt kimutatta előbbi műveinek bírálatánál s elismeri maga Széchenyi is, mikor Dreschernek, ki Kisfaludy Károly halála után a *Jelenkor* szerkesztője óhajtván lenni, Széchenyi pártfogását kérte, ez alkalomból írt válaszában határozottan kifejzi, hogy reá, mint censorra, okvetetlenül szüksége van.***) Drescher tudta, hogy most, e gyökeres reformokat hirdető munkájánál, mely sok

*) Drescher a kézirat első ívére ezt írta: Pst. 5. Januarii 1832.

**) Széchenyi 1830 november 26-án így ír többek közt Dreschernek — gondolkoztam egyébiránt, Ön hasznárol is — mert nem felejtettem el, melly észszel és könnyűséggel ítélte meg hivatala szerint a *Hitelt*; a miért mindig köszönni fogok. A mi pedig Ön hasznát illeti, ezekben helyeztetem.

1^o. Az új újságíró — NB ha az lesz, a kit én kívánok — Ön sajtóban fogja nyomtatni leveleit.

2^o. A Tudós Társaság — mely a jövő télen feláll — minden nyomtatványát Ön sajtója alá akarom bocsátani, ha a többiek nem ellenzik, mit nem gondolok!

3^o. Magamnak annyi materialém van, és annyi kívánatom írni, hogy szinte bizonyossá tehetem, — minden esztendőben egy munkát fogunk Ön műhelyében nyomtatni. Ön pedig ismeri gondolatomat: «Leben und leben lassen».

4^o. Azt reméllem, hogy végre most tán keresztül vihetnők azt is, hogy Ön qua censor fizetést kapjon. —

Das sind indessen meine Ansichten! «Regnet es nicht, so tröpfelts doch — und Zeit bringt Rath». Hogy pedig igen kívánnáu, legalább egy pár esztendeig Önt mint censort látni, ezt nem tagadom, — mert minden czifrázás nélkül meg vagyok arról győződve: «Okosabb, practikusabb és tisztább lelkű censort soha sem kapunk, mint Ön!» ...

tekintetben a magyar alkotmány alaptörvényeit akarta módosítani, nagy szolgálatot tehet Széchenyinek és a hazának, de sejtette, hogy állásával játszik. Április 23-án kelt levelében épen azért jelentette Széchenyinek, mily szigorú felelősség akadályozza szolgálatkészségét. Hivatalos eljárásában eddig tanusított merészségét azzal élesztette eddig, hogy esetleg más foglalatossággal biztosítja. Jobban szeret azonban a magáéval megelégedni, mint mástól sokat óhajtani, egyébként feleségének betegsége is helyhez köti, azért arra kell készülnie, hogy itt maradjon, ha e munka ereje miatt — minden törlés mellett — elveszitené hivatalát. Elkészült mindenre és tudja azt is, hogy Széchenyi a haza javát célozza, azért tíz esztendei fáradozásának gyümölcsét*) áldozatul nyújtja aláírásával, mert intették, s így később nem lesz mentsége. Tudja azt is, hogy be fogják súgni, hogy ily munkát csak pénzért irhatott alá s így veszteségéhez szégyen is járul. Mindezt pótolni családtyai kötelessége. Félre húzódva akarná a csapást megvárni, kerülvén Budán és Pesten az érintkezést, mert ez utóbbi helyen a *Játékszíni censurálás* miatt különösen gyűlölik. Ez csak úgy lehetséges, ha saját házában lakik. Most vehetne egyet a külvárosban, de nincs készpénze, csak egy 6400 frtos kötelezvénye a csőd alá került Pálffy Ferencztől. Mivel ezért még sokáig kellene várnia, kéri, vállalja magára e kötelezvényt s kifizetvén az összeget, segítsen rajta s akkor mindenképen előmozdítja a mű megjelenését.

Széchenyi nem akarta meghallgatni Drescher kérését s már arra gondolt, hogy nem nyomatja ki művét.

Erre Drescher május 5-én megismételte kérését. Megírta, hogy sürgős szüksége van a kért pénzre, mert sógora új vasprésért kér tőle pénzt, de a házért is sürgősen kellene. Széchenyi nem kockáztat semmit, mert a kötelezvény kifogástalan. Kéri, tegyen szerencsésé egy háznépet s a kis eger segít az oroszlánon; ha elhárítja az akadályt, merni kész, ha vesztébe kerül is.

Széchenyi Drescher e levelén boszankodott, azt gondolta, Drescher meg akarja zsarolni.***) *Naplója* szerint május

*) Ennyi ideig volt már censor.

**) Máj. 6-án: Dr. will mich schinden.

6-án irt neki.¹⁾ Válasza visszautasítás volt. Nem teljesíté kérését, hanem ajánlott nyomtatás fejében 200 aranyat előlegként s Dreschernek tíz frtot ívenként fáradságáért. Ellenkező esetre, ha tudniillik ez ajánlatát nem fogadja el, fölszólította, küldje kéziratát vissza s megjegyzi «und wir spielen sodann unsere Karten weiter». Drescher ez utóbbi megjegyzést magára nézve sértőnek találta. Május 8-iki válaszában tudatta Széchenyivel, hogy itt nincs csalásról szó s visszaküldvén kéziratát, kijelenté, hogy a kéziratot nem olvassa tovább, adja más censornak.

Széchenyi első pillanatban szerencsének tartotta e fordulatot, mert azt hitte, hogy így megszabadult Dreschertől.²⁾ Másnap azonban már másképen gondolkozott. Levelet irt neki³⁾ s ebben értésére adta, hogy nem érti eljárását s nem várta azt tőle, hogy így válaszoljon, mert a «Karten spielen» alatt a cselekvés szabadságát értette. Fölszólítja, ha felelni akar-e soraira, jöjön hozzá, mert szóval jobban végezhetnek.

Drescher, úgy látszik, nem válaszolt Széchenyinek és nem is ment el hozzá. Erre vall az, hogy az ellentétet köztük Orosz József simította el. Ezt bizonyítja Orosznak május 14-iki levele, a melyben értesíti Széchenyit, hogy beszélt Drescherrel s ez kész kivánságát teljesíteni, a mennyire csak lehetséges, de a mű csak azon hónap 24-ikén kerülhet sajtó alá, június végéig azonban készen lesz. Széchenyi másnap nyomdai költség fejében tényleg 200 aranyat adott át a censornak, a ki a művet eleinte Nagyszombatban, esetleg Bécsben akarta kinyomatni. Drescher azonban tényleg még sem ment el a művel, hanem a cenzurái engedélyt jelző *imprimaturt* egyes helyek javítása, törlése után ráírván a kéziratra, itt Pesten, a Landerer-féle nyomdában nyomtatni kezdette.

Drescher később hivatkozott javításaira, törléseire, azért

¹⁾ *Naplója* alapján közli e levelet Majláth Béla *Gróf Széchenyi István levelei* I. k. 319. lapján, jegyzetben.

²⁾ Május 9-én: D. wurde ganz toll — und schickte mein Manuscript zurück — Mein Stadium kommt also jetzt auf keinen Fall heraus. Ich gläube, es ist mein Glück, um nicht Dr. ganze Familie auf meinen Hals zu kriegen.

³⁾ Majláth Béla: *Gróf Széchenyi István levelei*. I. k. 218—19. l.

itt helyén lesz kimutatni, mit javított, mit törölt a kéziraton. A Széchenyi-Muzeumban levő eredeti kézirat szerint a javítások, törlések a következők:

Magyarország képviselőihez című fejezetben egy hely így hangzott: «Legyünk mi most, nem bajnoki *egy fakeresztnek, mely csak az emberiségért istenül szenvedett kín symboluma*». Drescher az aláhúzott részletet először kitörölte, s ezt írta oda: «a szent Földnek» . . . később azonban ezt írta oda s így is maradt: «egy keresztnek, mely csak az emberiségért istenül szenvedett kín emléke».

Az előszóban többek közt így írt Széchenyi: «ön keblökben s *karjaikban* s az ország minden lakosi fölszabadításában bíztak volna». Az aláhúzott szót Drescher törölte. Széchenyi helyette a következő jelt tette: — — — — —

Alább így írt Széchenyi: «áruljuk mi is el egymást és a hazát egy hosszabbacska névért — — — vagy egy nyugodalmas puha karszékért; *opponáljunk kormányunknak csak: mi is jobbadán akkor, mikor törvényes úton jár*, s engedjünk, midőn abbul kitér». Ezt a részletet Drescher egészen törölte, az aláhúzott részt azonban később újra kiírta. Széchenyi a kitörölt részt gondolatjelekkel pótolta.

Ugyane szakaszban később törölte «rabnépünk»-ben a rab szót s helyette *adófizetőt* írt; ezt azonban Széchenyi nem fogadta el s helyette három gondolatjelet tett.

Valamivel alább törölte a «nemtelen nemesek» és «nemtelenebb mágnások» kifejezésben a *nemtelen* szót, de később újra kiírta.

Ezen részletben: «tudatlanság-gögi álmokbul semmiképen sem ébresztethetnek föl — — — mint mechanikai argumentumok által — — — úgy mint *csép, kasza sat.*» törölte a *csép* és *kasza* szókat, a melyeket Széchenyi gondolatjelekkel pótolta.

Alább Széchenyi egy helyt így írt: «Midőn a respublicák eddigi próbái — — — mindig sikertelenek valának». Drescher a *midőn* után a következőket írta: «a messze századok bizonyítása szerint». Széchenyi elfogadta, csak a *messze* helyett a *lefolyt* szót tette.

Az *előadott törvények általános haszna* című fejezet egy része eredetileg így hangzott: «még se rontá meg annyira az adósokat, mint nálunk, kiknek segítségére s *kivált azokéra*,

kik tudtak a titok körül. *Oh irgalmazz égi boszú!* — midőn a capitalistákat lesújtá — *feltaláltatott a devalvatio*. Drescher az aláhúzott helyeket törölte s «feltaláltatott a devalvatio» helyett ezt írta oda: «még véletlenül a devalvatio is járult».

Érdekes a következő javítás. Drescher a kézirat e részében «Magyarország végre nemcsak de jure — — — regnum, hanem de facto is, regnum per se et pro se existens et independens lesz», az aláhúzott helyet törölte. Széchenyi azonban vörös czeruzával oda írta «Ki kell írni», a mire Drescher a törölt rész helyett ezt írta: «hanem de facto is, regnum per se et pro se existens, et independens lesz — — — a törvény értelmében».

Az *Aviticitas* című fejezetben Széchenyi többek közt így irt: «a szent koronának tagja vagy szent István köpönyegének egy darabja vagyok — a mi de facto se physice, se moraliter nem igaz». Drescher törölte az aláhúzott részleteket, úgy hogy kinyomatásra ez került: «a szent koronának része — — — — — vagyok —»

A *Jus proprietatis* című szakaszban «szabad emberhez illőbb *republicanusi* örömökkel jobban megismerkedtem» részletben a «republicanusi» szót törölte s helyébe gondolatjelek kerültek.

Ugyane szakaszban van Dreschernek egy meglehetősen hosszú javítása. E részletet párhuzamban közöljük:

(Széchenyi eredeti fogalmazványa.)

Ezen köz anyának egészséges volta, virágzása, szépsége pedig, úgy hiszem vagy úgy látszik nékem legalább, senkinek kárára nem lehetne, azon különös orvosokon s haláltbejelentő madarakon kívül — s kiki érthet — kik s melyek csak úgy lelik hasznokat, csak úgy hízhatnak, ha azt örökké sínlődések, ájultságok s végvonaglatok közt tartogatják, s ekép, mint a' hazának alattomos gyil-

(Drescher javítása.)

Ezen köz anyának egészséges léte, virágzása, szépsége pedig, úgy hiszem vagy úgy látszik nékem legalább, senkinek kárára nem lehetne — azon különös orvosokon és haláljelentő madarakon kívül — kik fájdalom! nálunk is, mint mindenütt a világon, minden világosítás, előmenetel s javítás ellen szegülnek — mert csak úgy lehetik hasznokat — — — ha tetteiken, cselekedeteiken kőd s örök sötétség borong, — — — — —

kolói nem is érdemlenek egyebet, mint neveiknek a hazafiak sorából való kitörlését, tiszta agyagtesteiknek legmélyebbmocsárinkba való eltemettetését, s egykori ittlétöknek s hervasztó lehetiknek öröki elfelejtését.

és kiknek — ha tiszta kebelből fakadó honszeretet, és az emberiség javára célzó szorgalom bűn lenne — lélekismertők e részben legkisebb furdalásnak sem volna kitéve.

— — — — —

A *Törvényelőtti egyenlőség* című szakaszban Széchenyi egy helyen így írt: «Nem tapasztaljuk-e azokat directe minden országgyűlésen: a hol *annyiszor nyomja el a clementia a justitiát; s indirecte már annyiszor s a honnak külön ré:zeiben?* Drescher az aláhúzott részt törölte, Széchenyi pedig gondolatjelekkel pótolta. A censurált példány tanúsága szerint az ötödik gondolatjel után Széchenyi a «válaszok» szót szúrta közbe s így került a lipcsei kiadásba.

Valamivel alább meg így írt Széchenyi; «végre a reactio törvényei szerint *az adózók talán igazi kést ne vegyenek kezeikbe*». A censor az aláhúzott részletet törölte s helyette ezt tette: «Más által arra ne szorittassanak».

A *Törvényes pártvéd* című fejezetben Széchenyi így írt: «Marcus Aurelius után egy Commodus jöhet». Ezután Drescher ezt írta még oda: «Bölcs Salamon után Roboam vasveszszóvel álla elő». Széchenyi elfogadta a censor betoldását.

Végül csak kétszer fordul elő censori javítás, de mind a kettő egy szónak törlése. A *Czéhek, Limitatiók* szakaszban «természetelleni nehézségekről és akadályok tökéletes eltörléséről», a *Végszóban* pedig «természetelleni vám»-ról beszél s mindkét helyen Drescher a «természetelleni» szót törölte.

Ezek Drescher censornak épenséggel nem nagy számú javításai és törlései a műben. Ő pedig hivatalos jelentéseiben mindenütt azt állítá, hogy számtalan törlés után (immensis lituris) adta meg nemcsak ezen, de előbbeni műveihez is a nyomatásra az engedélyt. A *Stadiumban* a *Kiadónak előszavában* is azt olvassuk, hogy «számosb kitörlések után» került ki a mű a censor keze alól. S tényleg, a műben meg lehetőszen sok helyen találunk kipontozott helyeket, a melyek esetleges törlésre mutatnak.

Széchenyinek írói módja volt az idézőjelek és gondolat-

jelek sűrű alkalmazása. Egy, két, három gondolatjellel nagyon sokszor tarkítja a szöveget s ily helyek fősorolása nagyon hosszas volna, azért csak a legfontosabb három, azon kívül a négy és ennél több gondolatjeles helyeket sorolom föl. Széchenyi ezeket szántsándékkal alkalmazta a szövegben. Ilyen helyek találhatók a 22., 27., 28., 35., 42., 59., 65., 69., 82., 106., 114., 122., 140., 155., 160., 170., 185., 193., 195., 199., 202., 209., 218., 221., 232., 238—9. (három sor gondolatjel), 245., 247., 254., 255., 257., 262., 264., 265., 282., 283., 291. és 292. lapon.

Néhány helyen Széchenyi utólag törölt a kéziratban egy-egy szót s helyette gondolatjeleket használt. Így például a kéziratban így írt: «Szép-anyáim egyike Gizellának szobalánya volt». A *szobalánya* szót törölte s így módosította a szöveget: «Szép-anyáim egyike pedig Gizellának udvarában — — — volt». Egy másik helyen így írt: «magan valaki huszonötöt csapatott volna». A *valaki huszonötöt* szavakat törölte s így került nyomtatás alá (179. l.): «magan — — — — — csapatott volna». A 195. lapon ezt olvassuk a műben: «Egy hasztalan uracska véletlen, sőt ártatlanul is — — — — — vagy valami kárt szenvedne». A pontozás helyén a kéziratban ezt törölte Széchenyi: a más világba segítették». A 264. lapon pedig ezt olvassuk: «Mocsárok közt élni egy rövid talán — — — életen keresztül». A pontozás helyén ez volt eredetileg: «Csak egyetlenegy».

Épen így utólag alkalmazta a gondolatjeleket a 107., a 113. (két helyen) s hasonlóképen később a 267. lapon.

Egy helyen meg épenséggel a censurái kinyomtatott iven*) törölt egy szót s helyébe gondolatjeleket tett. Így például a műben ezt olvassuk a 88. lapon: «balkézen a — — —, jobbkézen a fiscus!» A kéziratban a pontozás helyén *szomszéd* van s ezt Széchenyi csak a censurái nyomtatott példányon törölte.

Mind e helyek Széchenyi akaratából kerültek így a műbe s tulajdonképen arra szolgáltak, hogy a közönség, jobban mondva a hivatalos közönség tényleg elhígye azt, a mit a *Kiadónak előszava* hirdet, illetve a censor a jelentésében írt. Széchenyi s Drescher elérték ezt s nemcsak a kortársak hittek

*) Lásd alább a 40. lapon.

nekik, hanem még ma is vannak, kik hajlandók azt elhinni, hogy a gondolatjeles helyek mind a censura törlései.

Dreschernek sejtelve — tudniillik, hogy kellemetlen-sége lesz a mű miatt — csakhamar megvalósult, mert Széchenyi műve még a nyomtatás közben fölkeltette a vezető körök figyelmét s a 11-ik év nyomtatása közben a helytartótanács 1832 június 21-iki rendeletével megtiltotta a mű további nyomtatását, elrendelte a kézirat lepecsételését s a meglevő nyomtatott sorok szétszórását, miután már június 15-iki rendeletével hasonlóképen intézkedett Wesselényi Miklós *Balítéletek* című művével, a melyből hat év már ki volt nyomtatva.

A nádori intézkedés egyúttal vizsgálatot indított a két censor, névszerint Drescher Frigyes ellen, a ki a *Stadiumot* s Schmidt György ellen, a ki a *Balítéleteket* engedte nyomtatásra. A nádori rendelet értelmében azonnal be kellett jelenteniök, mily alapon adták meg a nyomtatásra az engedélyt: nekik ugyanis a szabályzat értelmében az engedélyezés előtt véleményökkel ellátva, felsőbb helyre kellett volna a műveket fölterjeszteniök.

Schmidt György (június 26-iki) fölterjesztésében azzal védekezett, hogy Wesselényi műve philosophico-ethikai, a melyben csak szavakat javított, a dologra vonatkozót nem, mert a mi benne van, számtalanszor mondott dologról szól mérsékelten s tiszteli a királyt s a közjót.

Drescher Frigyes június hó 25-én kelt védekező iratában jelentette, hogy a június 21-iki elnöki rendeletnek eleget tett, mert 22-én a mű további nyomtatását és szedését megtiltotta, a meglevő szedést szétszedette, csak a censori engedélyező jelzést nem törölte egyelőre, mert a könyvnyomdász azt állította, hogy vizsgálat esetén nem lesz bizonyosága, mert a censori aláírás hiányát nem pótolja sem reversalis, sem eskü.

Széchenyi négy előbbi művét — folytatja a censor — 1829 óta szigorú censura után saját felelősségére bocsátotta sajtó alá, ez ötödik művének engedélyezését a szerző azzal a kijelentéssel sürgette, hogy ha a censura okadatolt törlésekkel a rendes úton nem engedi meg a nyomtatást, a külföldön fogja nyomtatni. S mivel bizonyosan tudta, hogy a szerző személyes összeköttetése alapján ezt megteheti, előre látva a műnek ily módon való megjelenéséből a censurára háramló sok bajt, helyesebbnek tartotta a művet szigorú censura után

engedélyezni, miután nincs a műben rossz szándék a kormányzat ellen s nagyon hasznos tételeket tárgyal szerény hangon kifejtve, úgy hogy nemcsak a lakosokra nézve tartalmaz hasznos eszméket, hanem a magas intentiók előmozdítását is lehetett attól remélni. Egyébként a műre nézve, a melyre a szerző folyton sürgette a rendkívüli censurát, kikérte még 1832 januárjában a magasabb véleményt s azt nyerte válaszul, járjon el az érvényben levő szabályok szerint. Minthogy pedig a szerzőnek négy előkészítő művét nagyon megtisztogatva saját felelősségére nyomtatásra engedte s ezeket még az udvari censura is a megengedett könyvek jegyzékébe vette, az ötödik művet, a mely a hitel, ipar, nemzeti gazdaság alapelvét tárgyaló 12 törvénytervezetről szól előzetes szigorú censura után annál is inkább engedélyezhetőnek vélte, mert jobb hazai javítással és törléssel, nagyobb izgalom fölkeltése nélkül a nyomtatást itthon megengedni, mint hogy a mű censura nélkül a külföldön jelenjen meg, mert így sokkal nehezebb később az eltiltás és kívánatosabb is a mű olvasása.

Drescher végül tíz évi buzgó működésére hivatkozik és jelen, különösen Kossovich, Munkátsy és Bertha politikai műveinek censurálásánál tanúsított érdemeire s kijelenti, hogyha valaha lehetett kivételt tenni, a *Stadium*nál szükségesnek tartotta, mert a szerző igaz hazafias buzgalma és a közjóra való törekvése minden balvéleményt kizár. Ha azonban mégis hibázott volna e tétével, kéri a helytartótanács elnézését és bocsánatát.

Dreschernek e mentegető iratát hivatali főnöke, Nagy Antal censor, már június hó 27-én a helytartótanács elé terjesztette s ez (a meglevő fogalmazványt maga a nádor javította ki) már július hó 2-án döntött a revisorok ügyében. A revisorok mentségét nem fogadta el. Wesselényi művéről azt tartotta, hogy nem pusztán philosophico-theoretikai, mert a mágnásokról szól s a jobbágyok sorsát is tárgyalja s így a censornak nem saját hatáskörében kellett volna elintéznie, hanem véleményével ellátva először a helytartótanácshoz kellett volna fölterjesztenie.

Széchenyi *Stadiuma* ügyében pedig Drescher szintén helytelenül járt el, neki is föl kellett volna terjesztenie a művet s nem kellett volna saját felelősségére csak azért engedélyt

adnia a nyomatásra, mert ellenkező esetben Széchenyi az idővesztésre való hivatkozással a kézirat visszaadatását sürgette. A helytartótanács azt sem fogadta el mentségnek, hogy abból az okból is engedélyeznie kellett a művet, mert négy előbbi művét elfogadta s ezeket még az udvari censura is a megengedett könyvek közé vette föl. Az udvari censura e tetteből még nem következik, hogy Széchenyi ötödik műve nyomás alá bocsátandó, mert előbbi művei általános elveket tartalmaznak, ötödik műve pedig az állam és törvényhozás ügyeivel foglalkozik. A censori jelzés kitörlésére vonatkozólag nem kellett volna a nyomdász védekezését elfogadnia, mert a kitörölt censori jelzés ügyiratokban elegendő az igazolásra.

A helytartótanács ez esetben a censorok szolgálatára való tekintettel lemondott a további vizsgálatról, megparancsolta azonban nekik, hogy ezentúl szigorúan tartsák meg a censurái szabályokat s máskor a magasabb censura elé tartozó műveket terjeszszék véleményökkel ellátva a helytartótanács elé.

Dreschernek csakhamar alkalma nyílt erre. Széchenyinek a Széchenyi-Muzeumban levő iratai között megvan Dreschernek a helytartótanács fölszólítására készült július hó 10-iki fölterjesztése, a mely bizonyítja, hogy Drescher hivatalból utasítást nyert, terjeszsze elő a *Stadium*ról véleményét.

Drescher szerint Széchenyi eddigi négy művében a nemzetgazdaság, az ipar előmozdításának eszméit tárgyalta. Ezt nem kapcsolatos rendszerben tette, de azért módszere tetszetős s azt akarta műveiben kimutatni, hogy a polgárok egyéni jobb megélhetése, nagyobb értelmisége és vagyonossága a nemzet erősödését idézi elő, s ha ez állandó, tagadhatatlan, hogy az egyesek vagyonbiztossága a közjólét eszközlője, a mi viszont a trón boldogulásával van kapcsolatban.

Részletesebben fejtegeti ezt Széchenyi *Lovakról* című első művében, a melyben a földművelésnek, nálunk a nemzeti vagyonosság alapjának, elhanyagolt voltát vázolja és honfitársait a mezőgazdaság különféle ágainak művelésére serkenti. Így például a lónevelés gyarapítaná nálunk a jövedelmet s kimutatja, hogy ebből a gazdálkodás helyes állapota, de a kereskedelem és a magán kényelem, sőt a kormányzat is nyerne.

A *Hitelben*, második művében, azt fejti ki, hogy a bizalom a sok család és a jog védelme alatt gyakorolt kibúvások miatt egyeseknél megrendült, és hogy a nagy területek parlagon fekvése és a sok sequestrum az egyéni és nemzeti vagyonosodásnak és művelődésnek akadályai. Ha egyeseknek volna pénzök, a parlagon heverő területek előmozdíthatnák a nemzeti gyarapodást, de hogy pénz legyen, szükséges a bizalom megszilárdulása.

Harmadik művében, a *Világban*, tételeit a bírálatok ellen védelmezi és elveit egyes esetekre alkalmazza, kimutatván egyúttal, hogy a nemzeti gyarapodás elveinek megoldását nem a kincstártól, sem egyes polgárok erejétől kell várni, hanem a kormány védelme alatt egész társulatoktól, a mint ezt más nemzetek alkotásai mutatják. Ez nincs nálunk, ezért nem tudták a vizáradásokat megszüntetni, a Duna vizét a kereskedelemre alkalmassá tenni, sem az állandó hidat, sem a sokszor sürgetett nemzeti színházat létre hozni. A mi társulás útján nálunk történt, az csak izelítő.

Negyedik művében a Nemzeti Színház fölállításának kérdését tárgyalja. E művében újra rámutat a szétszórt erőknek elégtelen voltára és kimutatja azokat az akadályokat, a melyek fönnállásával nem érhető el eredmény. Tanácsokat tartalmaz a hely- és időviszonyokra, a szükséges összeg megszerzésére, az építésre, a rendfőntartásra és a színészek kiképzésére nézve.

Széchenyi e műveinek kiadása után elhatározta, hogy még több ily tárgyat fog külön kötetekben a nemzeti érdeklődés emelésére kibocsátani, de mivel észre vette, hogy az olvasó közönség különféle véleménynyel volt a dolgok miként való keresztülvitelére nézve, jobbnak tartotta az eddig nyilvánosság elé hozott terveit rendszeresen és szentesítendő törvényjavaslatok alakjában előterjeszteni.

Ezt az ötödik művét a cenzurái hivatal szorgosan megvizsgálta és számos helyen kijavítva a helytartótanács rendeletére fölterjeszti.

A mű czime *Stadium* és ezzel a szerző azt akarja kimutatni, hogy a magasbra törekvő nemzetgazdaságnak és közművelődésnek csak első fokán vagyunk, azért az ajánlásban fölkéri Magyarország képviselőit, hányják-vessék meg jól az előrehaladást sürgető és a művelődés akadályait ered-

ményesen elhárító korviszonyokat, nehogy egykor közönyünket megbánjuk.

Az előszóban abból az elvből indul ki, hogy a polgárok erejét és tehetségét a közjó gyarapítására kell irányítani, a mit a tulajdonjog és a mindenkire érvényes birtokjog törvényes biztosításával lehet elérni. A szerző azt hiszi, hogy ezt az eszmét kedvelté lehet tenni, az eredményt biztossá, az értelmiséget, a nemzeti tevékenységet, a magán- és köz-képességet a trón javára lehet összpontosítani, ha az általa föl sorolt kedvezmények az ország lakosainak megadatnak, de úgy hogy ezzel az érvényben levő jogok ne csorbítottassanak s mindenki nyerjen. Ezt 12 törvényjavaslatával véli elérhetni.

I. A szerződés a szerződőkre nézve legyen törvény s a hogyan lekötözte magát, úgy tartozék eleget tenni, így azután az adósok csalásai és kibúvási megszűnnek. A biztos erkölcsi rossz sokaknak jellemét úgy megrontotta, hogy a kölcsönös bizalom és minden hitel csaknem elenyészett s a külföldiek, de az országban lakók is annyira félnek a jogi eljárástól, az adósok kijátszásától, a sequestrumok hosszú időre való húzódásától, hogy nem adnak pénzt hitelre s így a nagy tőkék vagy gyümölcsözetlenül hevernek, vagy kárpótlásként oly nagy kamatra adatnak ki, hogy a józan gazdálkodás lehetetlen. Így tehát a nemzeti vagyonosodás a hitel hiányán mulik.

II. Javasolja az ösiség eltörlését, hogy kiki saját javának ura legyen, mert különben a mezőgazdaság nem virágozhatik föl. A hitel hiánya miatt ugyanis a jobb felszerelés sokszor lehetetlenné válik, mert a zálog értékét és biztosságát kétéssé teszi. A mezőgazdaság föllendülésének akadályá az is, hogy a hitelező a záloggal nem rendelkezhetik, mert az visszaváltható.

III. A kincstárnak magszakadás és végrendelkezés nélkül való elhalás esetére szóló birtokjoga szintén eltörlendő. Ezért az átruházásból eredő jövedelem bőven kárpótolni fogja a kincstárt.

IV. A birtokszerzés és birtokbirás joga az ország minden lakosára kiterjesztendő, mert így a földművelés javulásával, a népesség szaporodásával, a munkásságra serkentő vágy a nemzeti vagyonosodást mozdítaná elő, a mi a kormányzatnak is hasznára válnék.

V.*) A nem-nemesek minden vármegyében választhassanak magoknak pártvédet, nehogy a birtokosok egy részének, a közigazgatási eljárásból kizárva, megterhelhetéstől kelljen félnie.

VI.*) Az igazságszolgáltatás gyorsítandó s a törvény előtt minden lakos egyenlő.

VII. Önként következik a fentiekből, hogy a közigazgatás költségeit a lakosság egyenlő arányban viselje.

VIII. A vizek, utak, vámok, révek ügye az országgyűlésen tárgyalandó, nehogy egyesek ellenszegülése vagy halogatása miatt a többség szenvedjen. A terheket a lakosság egyetemlegesen egyenlő arányban viselje.

IX. A monopoliumok, czéhek és mindennemű korlátozások, mint a belkereskedelem fejlődésének akadályai és csapásai eltörrendők. Ha az új rend eleinte ingadozással jár is, bizonyos, hogy később a renddel járó előnyök az ilyen balítéleteket legyőzik és az élethez szükséges czikkek, sőt az élvezetiek is nagyobb mennyiségben állíttatnának elő.

Az utolsó fejezetben a szerző kijelenti, hogy a következő kötetben tárgyalandó utolsó három törvényjavaslat tárgyalása után ki fog tűnni, hogy nem akarja az ősi alkotmány-
nak egyetlenegy alaptételét sem gyengíteni, sem pedig bárkinek jogait sérteni s ha valahol a közjóra való tekintettel engedményt óhajt, ezért legalább is egyenlő értékű hasznot ajánl.

A szerző a törvényjavaslatok szellemét kifejtve, nem tagadja, hogy a módosításnak vagy bővebb kifejtésnek tág tere nyílik. Művének célja nem az országgyűlési munkálatok bírálata, abban pusztán saját eszméit tárgyalja minden rossz szándék nélkül s arra törekedett, hogy a mult kor ábrándjait végre elhagyva, biztos tudásra tegyünk szert.

Drescher ezután kifejti, hogy a műnek irálya erélyes ugyan, de azért illedelmes hangú. Az igazságot kutatja és nem sértő. Mivel nálunk a közügyben való nyilvános tanácskozási jog mindig szabad volt, azonkívül a mű minden polgár előtt ismeretes eszméket taglal, a melyek esetleg megczáfolhatók, a fönt említett négy előkészítő mű után a ki-nyomatásra méltó.

*) E két törvényjavaslatot a censor elcserélte.

Erre azonban, tudniillik a nyomtatás folytatására, mint alább ki fog tűnni, egyelőre nem került sor.

Széchenyi a *Stadium* további nyomtatását eltiltó június 21-iki nádori rendelettel egy időben egy nádori leirattal hivatalosan értesült művének letiltásáról.¹⁾

A nádor értesítette e hivatalos iratban, hogy a censort — mivel a nyomtatás alatt levő, az állam és törvényhozás dolgait taglaló művet az érvényben levő rendeletek szerint nem terjesztette föl a helytartótanácsához, hanem a saját felelősségére adta meg a nyomtatásra az engedélyt — e szabályellenes eljárásáért felelősségre vonta; de értesítette arról is, hogy a megkezdett nyomtatást további rendelkezésig megtiltotta. Kijelentette még azt is, hogy szeretné az ügy tárgyalásából eredő minden kellemetlenségtől megóvni, mert művét a censornak átadván, teljesítette kötelességét és mert hazafisága és mindenkor tanusított buzgósága ismeretes.

Széchenyi a nádornak e végzésében nem nyugodott meg. Elhatározta, hogy kérelmezni fogja, engedje meg a nádor művének tovább nyomtatását.

A hivatalos nyelv akkor a latin volt, s mivel Széchenyi e nyelven nem tudott jól fogalmazni, bizonyára az ő utasítására, Drescher Frigyes, a revisor, készítette el a latin folyamodványt.²⁾ Széchenyi azonban Drescher fogalmazványával, úgy látszik, nem volt megelégedve, mert valakivel, a ki Drescher fogalmazványát fölhasználta, másik folyamodványt³⁾ készíttetett.

Széchenyi a folyamodványban kifejti, hogy állandóan a trón és haza hasznának előmozdítására törekedett, úgy hogy eddig a nádor jóváhagyását is megnyerte. Mindig arra igyekezett, hogy a rendeletek ellen ne vétsen s eddig kiadott négy művében is a törvények tekintélyét akarta emelni s a törvényeket polgártársai lelkében mintegy önkénytelenül elfogadhatókká tenni. Eddigi kéziratái Drescher Frigyes bírálata alá kerültek s eddig semmi akadálytól sem korlátozva, azt tapasztalta, hogy a közvélemény egy része a törvényhozásra vonatkozó új eszméit szívesen fogadta. Eszméi sem a maga-

1) Megvan a Széchenyi-Muzeumban.

2) Ugyanott.

3) Ugyanott.

sabb szándékokkal, sem a törvényekkel nincsenek ellentétben, sőt véleménye szerint az óhajtott egységet előmozdítják s az ősi alkotmány megerősítéséhez hozzá járulnak.

Mindezekért nagy fájdalmat okozott neki az az intézkedés, hogy új kéziratát lepecsételték s tovább nyomtatását megtiltották.

Sem az udvari censura, sem a föld legnagyobb bírálója, a közvélemény, eddig nem állította régebbi műveiről, hogy veszélyes törekvésekkel vagy kárhozzátandó elvekkel vannak tele. Új munkája — számtalan törlés után — az előbbiekhöz hasonló módon taglalván a hazai intézmények fejlesztését, se a kormányzat, se a lakosság kedvelt eszméit nem támadja, ellenkezőleg javításokat ajánl. Egyébként ez a kézirat előbbi műveinek folytatását nyújtja s ugyanazokat a helytartótanács által hallgatólag helyeselt elveket tartalmazza, ugyanazon censor által ugyanazon módosításokkal bírálva, mint előbbi művei s így a helytartótanács szeme előtt nyomatva, hallgatólagos beleegyezésével nyerte nyomatásra az engedélyt, a melyet előbbi művei alapján tulajdonképpen meg kellett adni.

Fájdalmasan érintette a nádori rendelkezés, nem a szerzői dicsőség hiú vágya miatt, hanem azért, mert ha a tény köztudomású lesz, a közvélemény azok osztályába fogja sorolni, a kiknek elvei a helyes renddel és a magasabb szándékokkal ellenkeznek s ilyképen elítélve, nem lesz ereje a jövőre nézve a trón és haza hasznára működni.

Megfontolandó még, hogy ez a nádori intézkedés a sajtószabadságról és más politikai tárgyokról utasításait kidolgozó gyűléseikben ezen a legjobb rendelkezéseket is rosszul értelmező időben a polgároktól könnyen félremagyaráztatnék, különösen akkor, ha kitűnnék, hogy annak is, ki teljesíti kötelességét, nemcsak akadályokat kell tapasztalnia, hanem kellemetlen következményeknek is ki lehet téve.

Műve ügyében tévedés látszik főnforogni, mert ugyanazzal a szigorral ugyanaz a censor bírálta, a ki előbbi műveit a nyomatásra bocsátotta. A nádor bölcsességére hivatkozva, kinek eddig mindig sikerült a törvények s az idő követelményei közti ellentétet összeegyeztetni, kéri kegyes intézkedését, hogy tiltott művét újból nyomathassa, mert a helytartótanácsi vizsgálat nagyon késleltetné megjelenését.

Széchenyi ezt a folyamodványát benyújtotta a helytartótanács útján a nádorhoz.¹⁾ E napjai nagyon izgatottak voltak. Izgatottságát kétségkívül növelték a mende-mondák is. Így például június 26-án azt jegyzi be naplójába, hogy a nádor azt mondta gróf Telekinének²⁾ és más palotahölgyeknek: sajnálná, ha a magasabb rendeletek végrehajtójává kellene lennie. Másrészt épen ilyen hírek növelik ellentálló erejét is. Ugyancsak e napon így is ír: «Arbeite fleissig — und mit Selbstgefühl — stutzt man mir die Flügel — — so gehe ich auf den Füßen — — schneidet man die ab, so gehe ich auf den Händen; reisst man die aus — so krieche ich auf den Bauch!»

Folyamodványára hamar, már július hó 2-án, megkapta a nádornak udvarias válaszát. Ebben a nádor kijelenti, hogy az iránta érzett jóindulatból óhajtotta volna, ha nem lett volna szükség a műve ügyében kiadott rendeletekre. Mint-hogy azonban értesült nyomtatás alatt levő művéről, a felsőbb rendeletnek engedelmeskedve, a censura eljárását a törvényszerű útra kellett terelnie. Midőn a művet megtekintette, meggyőződött, hogy a helyi censor eljárásával hatáskörét áthágta, mert nem lett volna szabad a nyomtatásra az engedélyt saját felelősségére megadnia, hanem előbb véleményével ellátva, a kéziratot a helytartótanácsához kellett volna fölterjesztenie. Ebből láthatja, hogy a jelen esetben nem a nyomtatás megtiltásáról, hanem a censurái szabályok megóvásáról van szó, s így semmiféle netalán elterjedhető balvélemény ne aggaszsa, mert az előirt úton, a melytől eltérni nem lehet, műve megjelenhet.

Széchenyi a nádornak ezzel az intézkedésével sem volt megelégedve. Július 8-án elutazott Alesuthra, hogy a nádorral személyesen beszéljen ügyében. *Naplója* szerint³⁾ beszélt vele s előadta a nádornak, hogy az eljárás fáj neki. De bizony Széchenyi szóbelileg is csak azt hallotta, a mit a

¹⁾ Helytartótanács: Ad Int. R. H. Sec. Spect. 1832. 83. sz.

²⁾ A nádor nejének udvarhölgye volt.

³⁾ Nach Alesut in 4 Stunden. Mit E. H. gekränkt, offen, mit Hingebung gesprochen. Mein Manuscript müsse zur Kanzley geschickt werden — dort würde es auch nicht durchgehen — wollte ich nützen — — so wäre es besser einstweilen zu unterdrücken — — würde grosse Reaction erwecken — — Er sei aber entrüstet, dass

nádor írásban is közölt vele, hogy tudniillik, művét föl kell terjesztenie (a helytartótanácsához és a cancelláriához), sőt azt is, hogy nem fogják a nyomatásra az engedélyt megadni. A nádor azt tanácsolta neki, ne adja ki egyelőre művét, mert nagy reactiót keltene föl vele.

A nádor nagyon barátságos volt irányában — mint mindig — s ezt kimutatta azzal is, hogy Széchenyinek a kormánytól már régebben kért, de mindaddig meg nem kapott útlevele ügyében sürgős közbenjárását ajánlta és iránta érzett nagyrabecsülését fejezte ki. Széchenyi erre meghatottságában megígérte, hogy művét egyelőre nem fogja kiadni.

Széchenyi azonban a nádor közbenjárása mellett sem kapta meg útlevelét, azért július 23-án Bécsbe utazott. Természetes, hogy itt sokat hallott, de beszélt is művéről. Értesült, hogy műve sokaknak (így Waldsteinnak és Zeyknak) nem tetszett. Kiss agenstől meg épen azt hallotta, hogy személye minden oldalról gyűlöletes s egy mágnás (gróf Fáy István) úgy nyilatkozott, hogy minden jól volna, csak ne terjedne «Széchenyi István pestise», a mely a felsőmagyarországi zendüléseknek is oka volt. Mások viszont azt ajánlották neki, terjeszsze föl művét s így bizonyítsa be, hogy nincs abban kormányellenes dolog.

Széchenyi egyelőre — nagyon rövid időre — fölhagyott azzal a szándékával, hogy művét kiadja. E helyett a helytartótanácsához nyomtatási költségeinek visszatérítése ügyében folyamodványt nyújtott be, a melyet szintén Drescher készített,* a nyomtatási kiadást föltüntető melléklettel együtt, mert a 200 aranyat (800 frtot) ő kapta Széchenyitől. A folyamodványban Széchenyi kijelenti, hogy művét szigorú censura után nyomtatás alá adta, miután mindent megtett, a mit a szerzőnek ily esetekben meg kell tennie. Mindennek ellenére műve a 11-ik ív nyomtatása után a további nyomtatástól eltiltatott, így tehát hiábavaló kiadása volt. A veszteséget nem viselhető ő, mert nem saját hibájából történt a nyomtatás megszüntetése, azért kéri, hogy a helytartótanács a

ich keinen Pass bekäme — würde gleich schreiben. Er achte mich hoch. Ich war gerührt und versprach ihm das Manuscript einstweilen zu unterdrücken.

*) Az eredeti fogalmazvány megvan a Széchenyi Muzeumban.

fönnálló szokás szerint fizesse ki neki a tényleg kiadott 343 frt 30 krt.

A helytartótanács áttette az ügyet intézkedés czéljából a kamarához*) és Széchenyi tényleg megkapta pénzét, de mint Dreschernek 1833. évi február hó 14-iki levele bizonyítja, a helytartótanács Drescher jutalomdíjából vonatta le az összeget.**)

Széchenyi nem sokáig maradt meg annál az ígéleténél, hogy a művet nem adja ki.

Már 1832. évi augusztus hó 13-iki levele szerint így ír Lunkányi Jánosnak, ki nevelője, akkor jószágigazgatója volt: «Ha a *Stadium*nak egy példánya le van írva s jól átnézve, hozza azt föl, s adja maga által Haulik auranae prior-nak — — — ezt már mondtam, — — — ha pedig egy másik példány készül el — — küldje azt bizonyos alkalmatossággal Otto Wigandnak Pestre. — — Magam számára legyen pedig még három példány. S ezt most kérem!»

E néhány sorból kitetszik, hogy a mű kéziratban is közkézen forgott (s egy ilyen példány került Széll Farkas birtokába), de az is, hogy Széchenyi maga szorgalmazta egy példánynak Wigandhoz való elküldését s így ő maga óhaj-

*) Lásd a helytartótanácsi 1833. évi iratokat. 6. sz. Rev. Libr.

**) Drescher e levelében, a mely szintén megvan a Széchenyi-Muzeumban, Széchenyinek tudtára adja a levonást és kéri, segítse őt, mert a fentebb említett Pálffy-kötelezvényt 2000 frtért elzálogosítva, most a határidő lejártával elveszti, ha ki nem váltja. Tudtára adja azt is, hogy a *Stadium* miatt el kell maradnia hivatalától, mindamellett hogy ezentúl szigorúan a szabályzatok szerint járt el. (Erre ugyancsak a Széchenyi-Muzeumban van bizonyíték. Midőn Széchenyi a Hidegyesülethez intézett jelentését a censurához adta, Drescher e kéziratra azt írta: «Mint hogy felsőbb rendelkezések az ily Tárgyakat könyv-vizsgálói véleménynyel a N. M. M. Kir. Tanács eleibe terjesztetni rendelik, most kívánt rövid úton nyomtathatás végett alá nem írhatom. Pest, 29. Jan. 1833. Drescher.») Széchenyi Drescher ügyében közbenjárt. Erre vonatkozik iratai közt Prényi cancelláriai tanácsos levele, a melyből megtudta, hogy Dreschert bizonyosan kötelezni fogják a fizetésre. Drescher fenti levelében Széchenyinek szemére vetette a következményeket is. «Beteljesedtek, írja, elő-érzésim; mentekeztem, kárpótlást kértem — haszontalan? Megtörtént, mitől félttem — Urak tánczolnak — szegény fizeti!» Széchenyi, a *Stadium* kiadójának előszava szerint, Dreschernek megfizette a levonást, de azért Drescher elhagyta állását s később, 1838 decz. 5-én nevezte ki a felség őt pozsonyi helyettes könyvvizsgálóvá.

totta művének megjelenését. E körülményt a fenti adaton kívül még egy másik adat is bizonyítja. Széchenyi iratai között fönmaradt a *Stadium*nak 11 kinyomtatott, de eltiltott íve egybekötve. Ez a példány nagyon nevezetes erekllye, mert ebbe Széchenyi sajátkezüleg írta bele javításait, a melyek a Wigand kiadásában megjelent *Stadium*ban egytől-egyig figyelembe vétettek.

A javítások közül csak két helyet mutatok be: a mű czímét és mottóját.

A kéziratra s az említett censurái nyomtatott példányra eredetileg ez a czím van írva tintával: *Stadium*, írta Gróf Széchenyi István. Ezt maga Széchenyi a censurái példányon kiegészítette arra a czímre, a mely némi változtatással a lipcei kiadáson van, így: *Stadium*. I. Rész, írta gróf Széchenyi István 1831-ben. Kiadta * * * * * 1833-ban. A mottó pedig a kéziraton s a censurái példányon is eredetileg ez volt: «Az ember csak annyit ér, mennyit használ.» Ezt Széchenyi törölte s helyette ezt írta: «Megint s megint — szünetlen.»

E körülmény bizonyítja, hogy Széchenyi készítette művét a nyomtatás alá és hogy maga beszélte meg az ügyet Wiganddal. Ezentúl azonban került a Wiganddal való összekötést. Ezzel — mint a fenti adatból is látható — Lunkányit bizta meg. Ezt bizonyítják Széchenyinek későbbi levelei is.

1833 július 22-iki levelében utasítja Lunkányit, hogy a «*Stadium*mal jó volna, ha írna Wigandnak, hogy csak lassan küldje az országba». Augusztus hó 5-én pedig így ír: «Ha valamit írnak Wigand részéről a *Stadium* iránt, mikor lát napvilágot, tudósítson felőle. Ha pedig jókor ki lenne nyomtatva és szerezhetne egy-két példányt, küldené Győrbe s vigyázattal egyik hajóskapitánynak. Mégis méltányos volna, hogy én ne legyek az utolsó, ki megkapja».*) Világos bizonyíték Széchenyinek augusztus 19-iki levele, a melyben a *Stadium*ról ezt írja: «Wir müssen uns gefasst machen, dass man sie confiscirt — — man muss also einige gut aufheben. Sollten Sie mir Eines hierher senden, so lassen Sie's durch fremde Hand einmachen, etc. und schreiben Sie mir ganz extra — nehogy — kiadója appodictice tudva legyen. Die grössten

*) Széchenyi ekkor Orsován tartózkodott.

Probabilitäten — dass nämlich Sie der Diabolus rotæ in dieser Angelegenheit sind — können nicht schaden. Sicherheit könnte aber in meiner jetzigen Stellung — — mir ungelegen sein, und zwar wegen dem engen Verhältniss, in welchem wir stehen. Ich freue mich aber auf die Erscheinung vom *Stadium*. Es wird dadurch über mich eine Art Sentenz von Seite der Regierung provocirt. Ich werde höher stehen, oder fallen. Was ich durchaus haben will. Kann ich nicht viel nützen und ungebundene Hände haben, und meinen eigenen Weg wandeln — — — so will ich lieber, der vorige independente Mann sein».

A fönti adatokból kitünik, hogy érdemileg Széchenyi végzett Wiganddal, maga javította művét, még a czímlapját és mottóját is, de tényleg Lunkányi küldötte el Wigandnak a kéziratot.

A kiadó, a «Z. . .», tehát Lunkányi s valószínűleg a félrevezetés kedvéért ő készíté el a kiadó előszavát is. Ezt ugyan biztos adat nem támogatja, de tartalma bizonyítja, hogy kétségtelenül Széchenyihez nagyon közelálló egyén készíthette, a ki beavatott volt.

Széchenyi a kinyomtatott *Stadiumot* 1833 november hó 3-án kapta meg az e napon tartott akadémiai igazgatóülésen, a hová Ocskay püspök küldte el neki».*)

A mű megjelenésére, némileg kiadására, de különösen hatására érdekes világot vet Bertha Sándornak Pozsonyból november hó 8-án írt levele, a mely tudósítás volt Széchenyi számára.**)

«A rég óhajtott *Stadium*, írja Bertha, föltünt Pozsonyban. Negyed napja . . . a kerületi ülésben már kézen forgott a *Stadium* vagy nyolcz példányban, a követek és az ifjúság között. Örült mindenki annak látásán s bámulva dicsérték azon messzeható munkásságot, mely míg Orsova bérczeit hányatva az ország physikai erejét neveli, azalatt csudatévő erővel készít biztos ösvényt másfelől moralis erőnk előmoz-

*) *Napló*: nov. 3. «Igazgatóülés — Ocskay Püspök átküldi a *Stadiumot*». Később így ír: «Mir scheint den 12. St. erscheinen. Ich bekam es 2 Tage durch Bischof Ocskay früher! Wurde durch Reseta Ha ha ha! confiscirt!» Ez nyilván tévedés, mert Reseta 8-án foglalta le a művet.

***) Bertha tudósította Széchenyit az országgyűlés mozzanatairól.

dítására, megint-megint! Van oly ifjú, ki egyszerre három példányt vett a már előtte félig-meddig ismert *Stadium*ból, hogy egyet kézikönyvéül megtartván magának s azt könyv nélkül megtanulván, kettőt az ország legtávolabbi részébe küldjön el élet és boldogság eszközlésére».

Bertha megemlíti levelében azt is, hogy általában talál-gatják, ki a kiadója, ki a Z... Egyik gróf Andrássyt, másik Wigandot, egy harmadik Széchenyit tartotta a kiadónak, mások ismét tagadták ezt a kiadó előszava alapján. Hatására általános a vélemény, hogy ha 1831-ben látott volna nap-világot, az országgyűlési utasítások s tanácskozások más-félék lettek volna, de azért így is lesz haszna, különösen az úrbéri tárgynál.

Alig jelent meg azonban a mű, a censura azonnal le-foglaltatta. Nagy Antal, a censori hivatal főnöke, a hely-tartótanácsnak 1833 november hó 10-én jelenti,¹⁾ hogy Re-seta János censor Pesten a Wigand-féle könyvkereskedésben november hó 8-án tartott kutatása alkalmával Széchenyi *Stadium*ának 24 példányát találta és ezeket lefoglalta, mert a művet sem a megengedett, sem a tiltott művek jegyzéké-ben nem találván bejegyezve, azt következtette, hogy a művet austriai censura még nem bírálta meg. Azt véle-ményezi, hogy a művet az országban a könyvkereskedőknél kerestetni kell, a lefoglaltakat pedig a helytartótanács-hoz kellene fölterjeszteni.

A helytartótanács elfogadta Nagy véleményét. Deczem-ber hó 17-iki rendeletével²⁾ felszólította a censorai hivatalt, tartsa vissza a könyveket további rendelkezésig és utasította, készítse el és terjeszse föl a műről pontos véleményét. E rendeletével egy időben utasította az ország tanulmányi főigazgatóit, (névszerint a pozsonyit, a kassait, a zágrábit, a nagyváradit, a győrit), a kiknek hatáskörébe tartozott a cen-surái ügy is, hogy a *Stadium*ot a könyvkereskedőknél keres-tessék és foglaltassák le.

Így a *Stadium*ot az egész országban kutatták.

A főigazgatók jelentéséből kitűnik,³⁾ hogy a zágrábi,

¹⁾ Helytartótanácsi iratok: *Rev. Libr.* 31. sz.

²⁾ *Rev. Libr.* 32. sz.

³⁾ *Rev. Libr.* 11, 13, 27, 43, 60, 91. sz.

győri, nagyváradi kerületekben nem találtak példányokat, ellenben a pozsonyi kerületben Wigand Károly könyvkereskedőnél két példányt találtak, miután a kereskedő már 38 példányt eladott; a kassaiban pedig Wigand György könyvkereskedőnél négy példányt, Dölsch Jakabnál két példányt foglaltak le.

A cenzurái hivatal is sürgősen igyekezett a helytartótanács rendeletének eleget tenni. Maga a hivatali főnök, Nagy Antal censor készítette el a mű bírálatát.*)

Bírálatában kiemeli, hogy a mű rövid bevezetése az ország képviselőihez van intézve, őket a gyűlölség félretevésével egyesülésre szólítja, hogy a nem nemesek számára szabad törvényeket hozzanak.

A hang itt elég mérsékelt s megállhat ily részletek kivételével, milyen például a 7. lapon: «vijuk ki minden honatársainknak az emberiség jussait», vagy a 8. oldalon: «Fenyíték többé már nem biztos kapocs, mely egy ország lakosait egybekötné; s most, midőn az emberiség gyermekkorát már elhagyá, a sértő privilegium jó sikerrel többé nem vihat a természet törvényei ellen».

A kiadó előszava (XI—XVIII. l.) ellenben a cenzurái intézmény ellen való heves kikelése miatt s azon állításáért, hogy Magyarországon csak kiváltság van, de szabadság nincs, s hogy a kormány önkénykedik, törlendő.

A szerző előszava (1—29. l.) ismét mérsékelt hangú, s a koronás fő iránt tisztelettel van eltelve. A bajokért nem a kormányt, hanem a lakosokat okolja, s kifejti, hogy az ország azért nem virágzik, mert a nemzet tétlen, s ez annak tulajdonítható, hogy a lakosok legnagyobb része nem szabad. A lakosokat meg kellene győzni arról, hogy az anyagi és szellemi téren való hátramaradásunk oka nem a kormány, hanem a mi kicsinyes kiváltságaink, melyeket idolumoknak tartunk s hogy ebből anarchia következhetik. A szerző ezután néhány a javításra alkalmas módot ír le.

Némelyek a haladást halálosnak tartják, mások Gallia, Anglia és Amerika példáján egyszerre szeretnének mindent átalakítani; némelyek mindent korainak tartanak, mások meg azt hiszik, hogy minden késő. Engedni kell az idő ki-

*) Márczius hó 24-éről van keltezve. *Rev. Libr.* 93. sz.

vánalmainak, azért fölszólítja a lakosokat, ne késsenek soká. A kormányt és a nemességet egyesülésre hívja föl, mert azokba van letéve a haza sorsa.

Majd 12 törvényjavaslatot sorol föl. Ezek közül kilenczet részletesen tárgyal az ő rapsodikus modorában s ezekben utal arra, mit kell javítani törvényeinken.

Az I. (A hitel haszna és kára mindenkit egyenlően ér) törvényre az a véleménye, hogy erről már az országos küldöttség munkálataiban is szó van.

A II. törvényre, tudniillik, hogy az ösiség örökre töröltessék el s minden nemesi vagyon bárkinek eladható legyen, mert e nélkül a hitel intézménye elképzelhetetlen, azt jegyzi meg, hogy ez már Verböczi előtt is más jellegű volt, s idők következtében változnia kellett, azért alaptörvényeink sérelme nélkül most is szabályozható.

A III. törvény szerint a magszakadásból származó fiscalítások örökre megszűnnek. E tétel az előbbi kettőnek folyománya s a fiscusnak a veszteségért egyenértékű díjat állapít meg a vételár után. E törvény ellen sincs kifogása, mert hasonló intézmények az örökös tartományokban is fennállanak.

A IV. törvénynél, tudniillik, hogy Magyarorszáiban mindenki bírhat ingó és ingatlan jószágot mint sajátot, a szerző maga is azt mondja, hogy e kérdés tárgyalása nagyon kényes. A censor azt véli, a jobbágyoknak is országgyűlésileg meg kellene engedni a haszonélvezeti tulajdonjogot, mert az 1492 évi 49. és 1543 évi XXXVI. törvénycikkekben föltalálhatók a nyomok, hogy nem-nemesek javakat tulajdonjoggal bírtak.

Az V. törvényben, tudniillik, hogy «mindenki egyenlőn áll a törvény ótalma és súlya alatt», a szerző azt jegyzi meg, hogy 9^{us} 1^{us} a nem-nemesekre is kiterjesztendő, de a 163 lapon beismeri, hogy óvakodni kell ezt általánosságban egyszerre behozni és mindenkire egy mértékkel alkalmazni. A censor véleménye az, hogy a jelenlegi országgyűlések már tanácskoznak arról, hogy a nem nemeseknek a bíróság előtti személyes és realis szabadságát hozzák.

A VI. törvényre, hogy a nemtelenek is válaszszanak magoknak megyei pártvédét, a censor megjegyzi, hogy ezt az eszmét már az 1791. országgyűlésen is megpendítették.

A VII. törvénynél (A házi pénztárhoz és országgyűlési költségekhez mindenki arány szerint járuljon) megemlíti a censor, hogy az új országgyűlési költségeket a nemesek fizetik s erre régiebb példák is vannak.

A VIII. törvényre (A vizek, utak és belvám elrendelése mindenkit egyenlőn ér s országgyűlési tárgyak) pedig azt jegyzi meg, hogy ezt meg lehet engedni, ha a főfelügyelet a főkormányshoz kezében van.

Az utolsó törvénynél (Monopoliumok, czéhek, limitatiók s egyéb ilyes a köz-szorgalmat és concurrentiát akadályozó intézetek örökre eltöröltetnek) a szerző bevallja, hogy a kivétel sok akadályba ütközik. A censornak nincsen ellenvetése, mert e kérdést részletesen tárgyalja Wachtler Bernát is az ő munkájában.

Végül a censor összefoglalja véleményét: a munka nyomás alá bocsátandó volna, ha felsőbb helyen bemutatnák volna, ha a kiadó előszava kimaradt, s ha némely kifejezés kihagyatott volna, mint például a 10. oldalon: «akkor görbe-dezzünk tovább is lánczaink alatt», 13. o.: nyomorult kis nemesi privilegiumunk és . . . népünk közti szánakozásgerjesztő mibenlétünket oly elevenen, égetően s törhetetlen színekkel festeni, hogy némi elaludt nemtelen nemesekben és talán még számosabb s nemtelenebb mágnásokban», 23. o.: «czigánykodó népnek», 54. o.: «s nem is igen tudom miért s mily jussal áll ott (a harminczad)», 61. o.: «hogy publikumunk általánosan véve tudatlan», 66. o.: «de facto is, regnum per se et pro se existens et independens lesz», 126. o.: «nem tudom egyébiránt mily törvény szerint», 183. o.: s ne favorisálja sem a cancellaria sem a helytartó Tanács a szántóvetőt szoros igazságon túl,» 200. o.: «annyiszor elolvad kezeink közt», 218. o.: «az adófizető kiszaroltatása, meglopátása», 286. o.: «s külvámok eltörlése».

A helytartótanács Nagy Antal censornak a *Stadiumra* vonatkozó véleményét nem fogadta el. A művet veszedelmesnek tartotta s véleményét*) 1834 deczember hó 9-én intézkedés céljából a felség elé terjesztette.

A helytartótanács fölterjesztésében nemcsak a kiadó előszavát, a melyet a censor a kormányt, hivatalokat és intéz-

*) *Rev. Libr.* 40. sz.

ményeket támadó és rágalmozó szövege miatt szerinte joggal kárhoztat, hanem a mű elején levő hosszú előszót sem hagyhatja helyben. Nemcsak a censor megjelölte kitételek miatt kárhoztatja, hanem ily kifakadásai miatt is, mint a milyenek: «et hanc a defectu libertatis potioris partis incolarum regni ducere originem» vagy «parvula privilegia nostra pro idolis habeamus, et proximum quodvis commodum proprium miserabiliter veneremur», továbbá általában az országgyűlésre egybegyűlt rendekhez intézett s a veszélytől fenyegetett haza megmentését célzó felszólításai miatt. A mű stílusa nagyon magasan járó s csak a hazai nyelvet és újabb stílust teljesen ismerő, továbbá az ilyenben járatos censor előtt érthető.

A szerző szerint a haza hátramaradottságának okai különösen a nép tétlenségében, szabadság hiányában és Magyarország csekély culturájában keresendők és abban, hogy a kormányzések — melyeket a szerző egyébként védeni törekszik s indirecte támad — az előhaladást annyi századon keresztül nem viselték szívökön.

Az egész tárgyalás oda irányul, hogy becstelen allegoriákkal a haza alkotmányát és ősrégi szokásait kisebbitse s hogy a nemzet mai műveletlen barbársága és az ország hátramaradottsága (alanti helyzete) fekete színben tűnjék fel.

A censura a 12 törvénytervezetet részletes tárgyalás után az országgyűlési munkálatokra való hivatkozással nyomtathatónak vélte, de a leginkább megjegyzésre méltó elveket egyszerűen elmellőzte.

A hitel című fejezetben a szerző sokat szól a magyarok nagy részének tunyaságáról, tudatlanságáról, a nép korlátozott szabadságáról és az ebből magyarázható csekély fogyasztásról. Az intelligentia csekély voltát, a babonás hiszékenységet, az előjogokra való törekvést és az előítéletekben való makacsságot indiscret párhuzamokkal és szüntelen adomákkal graphice és gonosz szándékkal bizonyítgatja, s miután a tárgyat több oldalról analitikai és inductiv kifejtéssel megvilágította, végül az angolokra is hivatkozik, a kiknél a kereskedelem és hitel virágzó állapota a korlátlan szabadságból eredő luxusnak és a nagy fogyasztásnak köszönhető. Kifejti, hogy Magyarországon azért nincs hitel, mert az ősiség fennállása miatt nincs tulajdonjog, azért szükséges volna,

hogya a haza törvényei szerint mindenki az ősi javakat eladhassa, a keresettekről pedig szabadon rendelkezessék.

Egyáltalán nem érthető a szerző ezen állítása, t. i. hogy a birtok korlátlan eltékozlása a nemzet hitelét növeli, sőt ennek az ellenkezője több joggal állítható. Magyarországon a kereskedés polgári kereskedők kezében van, a kiknek hitele nem hitbizománynyal terhelt javakon gyökerezik s így nem bizonyítható az, hogy a nemzet hitele az ősiség miatt oly nyomott, a mint ez a műben állíttatik. Ebből is látható, hogy a szerző ezen nyilatkozatai, de egyéb tervezetei is téves tanok csiráját foglalják magukban.

A második törvénytervezetre az a megjegyzés, hogy az ősiség, majoratus, senioratus mint az érdemekkel kitűnő családok fentartására szolgáló ősi intézmények eltörlése a törvényekbe ütközik (1^o 58, 59, 60; 1655. évi 54. t.-cz., 1667. évi 9. t.-cz., 1725. évi 47., 50. t.-cz.)

Ugyanez áll a harmadik törvénytervezetre, a királyi fiscus örökösödési jogának megszakadás esetén való eltörlésére, mert a 1^o—10, S. Steph. L. II. Cap. 6, 1597. évi 27. t.-cz., 1608. évi 15. t.-cz., 1715. évi 25. és 1741. évi 19. t.-cz. ellene vannak.

A negyedik tervezetnél, hogy mindenki birhasson nemesi javakat tulajdonjoggal, a censura rosszul értelmezi az idézett törvényeket, mert az említett törvények értelmében a pénzen vásárolt nemesi tulajdon után a jobbágyoknak kilenczedet kell fizetniök s a közterhekben is résztvesznek; egyébként az 1790/1. évi XXXVI. t.-cz. elrendeli, hogy csak nemesek szerezhetnek birtokot örökös czímen.

Az ötödik tervezet, hogy a jobbágyok felszabadíttassanak, mert közel van az az idő, hogy ha szépszerével nem teszik, erővel (mint a koleránál tapasztalható volt) követelik, és a VI—IX. törvénytervezet, hogy a nem nemesek választ-hassanak maguknak ügyvédet, a házi pénztárhoz és országgyűlési költségekhez mindenki aránylag járuljon, a vizek, utak, stb. szabályozásának költségeit mindenki egyformán viselje, végül a monopoliumok, czéhek, stb. eltörlendők, az ország szentesített alaptörvényeibe ütköznek (1^{aa} tit. 4. és 9., S. Steph. L. I. Cap. 4. et L. II. Cap. 35; Andreae II. Art. 2. és 1741. évi VIII. t.-cz. és másokba) és így meg-támadják az ország alkotmányát.

Az állam szervezete ellen irányuló ilyen ellenzéki reformok magvait nem tanácsos terjeszteni ebben a században, a melyben a honatyák a fejedelem segélyével a törvényhozás keretén belül sokat megfontolás tárgyává tettek.

Azért, ha a műből már néhány eladatott, a további terjesztés megelőzésére mindent el kell követni, a Pesten, Pozsonyban és Kassán lefoglaltakat pedig vissza kell tartani. A művet nem szabad közzétenni, mert a hazai censura kijátszásával a külföldön nyomtatták s mivel a törvényes rendelkezést erőszakosan átlépte; a tiltottak közé kell sorolni, nehogy más példának vegye.

A helytartótanács még külön is megjegyezte, hogy a feltűnést keltett mű Lipcsében nyomtatott s ha most erélyesen nem intézkednek, félni kell, hogy másokat is hasonló cselekedetre csábítva, több ily mű fog megjelenni s az örökös tartományokban is át fog vitetni, szükséges azért okvetlenül a rend megszegésére irányuló ily tények megelőzésére intézkedéseket tenni.

A felsőbb intézkedés csakhamar megtörtént.

Reviczky Ádám kanczellár a fenti felségfelterjesztésre 1835 május 14-iki kelettel a felség utasítására értesítette *) a helytartótanácsot, hogy a *Stadium* több okból, de különösen azért, mert az érvényben levő legmagasb rendeletek ellenében a hazai censura kijátszásával, tehát engedély nélkül külföldön nyomtatott, tiltottnak tekintendő s utasította a helytartótanácsot, hogy javaslata szerint járjon el a mű ellen.

Erre a helytartótanács megtiltá a műnek a sajtó és kereskedelem útján való terjesztését és utasítá a censurái hivatalt, terjeszse fel a lefoglalt példányokat és őrködjék, hogy a mű sem nyomtatás, sem kereskedés útján ne terjedjen.

Hasonló rendeletet kapott a pozsonyi és kassai fődirektor is, a kiknek hatáskörében, mint láttuk, néhány példány előbb lefoglaltatott.

A *Stadium* tiltott mű is maradt, míg idővel a nagyobb események hatása alatt napirendre nem tértek felette.

Még egy körülményt kell megjegyeznem.

*) *Rev. Libr.* 47. sz.

Széchenyi a hivatalos meghurczolással szemben 1834 végén művéért némi elismerésben is részesült, a mi arra mutat, hogy a mű minden eltiltás mellett is közkézen forgott s így korára hatással volt.

Az elismerés abban állott, hogy a mű az Akadémia 1834. évi nagyjutalmának odaitélésekor figyelembe került s csak azért nem került «a jutalom kérdése alá», mert az Akadémia 11-ik szabálya a politikai műveket a jutalmazás alól kizárja.

Megjegyzendő és érdekes körülmény, hogy épen gróf Dessewffy József *) (és Fáy András **) emelték ki jelentésében Széchenyi művét.

Dessewffy jelentésének erre vonatkozó részlete így hangzik: «Dicséretes említést kívánnék tételni mind gróf Széchenyi István *Stadium*áról, mind pedig báró Wesselényi Miklós *Balítéletek* című munkáikról; nem mintha ezekhez sok szó nem férhetne, hanem azért (noha az első igen sok jót foglalván magában, a törvényhozás, a másik pedig az életphilosophia tekintetében) nem jöhetnek a megjutalmazhatóság kérdése alá, mivel mind az egyik, mind a másik nagyon belevág egyszersmind az ország és az országlószék belső politikájába, elannyira, hogy mind az egyikben, mind a másikban csaknem lehetetlen lenne a politikumot a törvényestől és philosophikumtól mindenütt különválasztani».

Dessewffy és Fáy ajánlatára a jutalomkérdés felett döntő kiküldöttség — Dessewffy József, Fáy András, Schedius L., Bajza József, Czech János és Luczenbacher Pál — ilykép emlékezett meg az Akadémiának tett jelentésében: «Magára vonta ugyan a választmány figyelmét nagy mértékben két más munka is, mint gróf Széchenyi Istvántól *Stadium* és báró Wesselényi Miklóstól *Balítéletekről*, sőt ezek a jutalom kérdése alá is eshettek volna, ha azokat a 11-dik rendszabás — annak tekintetéből, hogy gyakran országos dolgok vitatásával foglalatosak, melylyek a törvénytudományi vagy

*) Jelentését 1834 november 6-án írta. Lásd *Akad. főtít. iratok.* 1834. 20. sz.

***) Jelentését szintén nov. 6-án írta. Lásd *Akad. főtít. iratok.* 1834. 23. sz.

philosophiai elemektől nem igen választhatók — a jutalmaztatás alól ki nem zárná».*)

E jelentés a nagygyűlés elé került, a melynek jegyzőkönyve a XXXV. pontban a fentihez hasonló módon emlékszik meg Széchenyi *Stadium*áról.

—————
VISZOTA GYULA.

*) A Jutalmat Kisfaludy Sándor és Vörösmarty Mihály nyerte el.

TANULSÁGOK AZ IRODALOMTÖRTÉNETÍRÁS KÖRÉBŐL.

Második és utolsó közlemény.*)

V.

Az imént felsorolt hiányok jó részben az emlékező tehetség gyarlóságának tudandók be. E gyarlósággal szemben soha sem lehet eléggé óvatos az irodalomtörténetíró, tekintve az anyag roppant nagy voltát, melyet föl kell dolgoznia. Hogy ez óvatosság esetleges csökkenései következtében viszont minő tárgyi tévedéseknek is ki lehet egy szerző szolgáltatva, erre kívánok a következőkben rámutatni. Az eddig megbeszéltekkel ez a pont bizonyára nem egyenlő rangú elvi fontosság tekintetében, de azonkívül, hogy a szakembereket különösen érdekelheti, szintén nincs minden általánosabb vonatkozású tanulság híján, mert arra oktat, hogy mindig újra és újra nézzünk utána a tényeknek. Talán fölösleges mondanom, hogy teljesen kimerítő kimutatását nem közölhetem itt az egyes munkák hibasorozatának, csak a föltűnően szembeszökőkre mutatok rá.

A roppant sokat és sokfélét dolgozó Faguet és még inkább Birch-Hirschfeld különösen azok, kik gyakran estek rabúl ily tévedéseknek.

Faguet szerint a Roland-énekekben «a szép Aude halálbüntetést kér Charlemagnetól Ganelon számára». E bizonyára varianst valóságos vétek azon közismert, sokat emlegetett classikus szép szöveg helyébe tenni, mely szerint Aude épen nem gondol bosszúra, mikor Roland halálát hallja. Hol van

*) Az előbbeni közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1905 évi 339 számában.

mátkám, Roland? E kérdéssel lép Charlemagne elé s aztán holtan összeroskad. Már nem variáns, hanem tévedés az, hogy a bűnbánó gonosz lovag edénye az ismeretes szép középkori legendában. Faguet szerint annak hálakönnnyétől telik meg, kit ő megmentett: holott magának a lovagnak bűnbánó könnye műveli ezt a csodát. Cligès tudvalevően elrabolja nagybátyja feleségét és szerencsésen szökik vele tova; Faguet azt állítja róla, hogy «életének százszor újrakoczkatásával kiszabadítja hölgyét, kit bebörtönözve tartanak elrablói». Lancelotnál talán szemérmeskedésből Ginevráról, mint jegyeséről beszél Faguet, de ez fölösleges volt, mikor Tristánál már nem titkolja, hogy házasságtörő szerelemről van szó. Egy XVI. századbeli moralitásról így emlékezik meg: «La moralité d'une villageoise, qui aime mieux avoir le col coupé que de céder à son seigneur et qui eut en effet le col coupé de son plein gré, par son père»: nem is szólva arról, mily szemérmeskedve módosít szerzőnk itt a darab eredeti czimén, szó sincs róla, mintha a Virginiák és Galotti Emiliák történetének ez a szerencsés változata oly szomorúan végződnék. Faguet már elfelejtette, mit írt maga e darabról *Tragédie française au XVI.-e siècle* című könyvében 1883-ban. (V. ö. *Petit de Jullevillet* is: *La Comédie et les mœurs en France au moyen âge* 1886, hol ez a darab szintén részletesen van ismertetve.) — Hogy a breton románokat is mind *chanson de geste* néven emlegeti, noha ez utóbbi kifejezésen a nemzeti hősköltészet értendő, ez csak különczkedés; szintígy csak rossz stilisálás, mikor Wacénál így ír: «Dans son roman intitulé Brut (légende)», e zárjel a laikusokat megtévesztheti, mert azt hitetheti el velök, hogy a római személynév Brut = légende. Azt sem róhatni föl talán fölöttébb, hogy Hugo *Aymerillot*járól azt mondja, hogy a Roland-énektől ihletetett, holott Hugo Bertrand de Barnak, Faguet által ismételtelen emlegetett *Aimeri de Narbonne*jától nyerte anyagát és inspirációját hozzá. De az már határozottan tévedés, mikor (I. 38—9 ll.) ismételten a XIII. századtól keltezi szerzőnk a troubadourok hatását, holott már a XII. század vége felé tetőpontját érte el a courtoisie, vagy mikor (I. 60 l.) Rutebeufnek tulajdonítja Henri d'Andeli gyönyörű művét, a *Dit* (illetőleg *Lai*) *d'Aristote*-ot, a legbájosabb és legpikánsabb fableaut, vagy mikor I. 192 l. azt állítja, hogy Villon az 1547-iki tem-

plomrablás alkalmával börtönbe jutásakor írta az *Akasztottak balladáját*, holott ez 1462-ben kelt, midőn Villon egy utcai verekedés után került börtönbe. (V. ö. Gaston Parisnak *Villonról* szóló szép könyvét 71 l. és Villon legújabb kiadását Wurzbachtól, 121 és 173 l. jegyzet, hol 1463 tollhiba.) — Szintígy akadnak tévedések az újkori irodalomról szóló részekben is. Így nem áll az, a mit Comte nyomán hangoztat szerzőnk, tudniillik, hogy Bossuet előtt «sohasem gondolt senki arra, hogy az emberiség történeti fejlődését intéző törvényeket megállapítsa», mikor az olasz Vicóról nem is szólva, a francziáknál már Loys Le Roy megtette ezt a XVI. században, még pedig nem is Bossuet módjára theologiai, hanem philosophiai fölfogással. Valamint nem áll az, hogy Molière a Le Sagetól a *Turcaret*ben támadandó pénzembereket «megkímélte, talán el is felejtette», mikor tényleg színre hozta őket a *Comtesse d'Escarbagnas*ban. Megemléltendő még az is, a hogyan Prévost haláláról szól Faguet: «tragikus halállal mult ki, úgy mondják; egy seborvos ölte meg, ki holtak hitte s tudni akarta, mitől halt meg». Úgy mondják (dit-on): e formulával élt itt szerzőnk, de azért maga is még mindig binni látszik abban a legendában, melyet a szakemberek már rég tisztáztak.*)

Azonban lássuk, hogy főleg Birch-Hirschfeldnél mennyi a kisebb-nagyobb tévedés, a híres német alaposság ellenére és ellenére különösen azon híres «philologiai módszernek», melyben a németek oly kitűnő mesterei az egész világnak, és melynek egyik főérénye a szabatos szöveg szabatos szemelött-tartásával dolgozásban áll.

Birch-Hirschfeld mindenekfölött a művek tartalmának elmondásánál pontatlan vagy épen téves.***) *Rodogune*ben

*) Ime másunnán is egy példája a rég elavult irodalomtörténeti legendák felmelegítésének. Lemaître a nagy *Petit de Julleville*ben (IV. k. 273—4. ll.) hosszasan beszél arról a De Chalon nevű úrról, ki állítólag Corneille figyelmét a spanyol szinköltésre irányította volna, noha ezzel a mesével már Marty-Laveaux végzett; Birch-Hirschfeld is mint fölösleges föltevést mellőzendőnek jelenti ki, miként szintén tette Corneille-tanulmányában Brunetière, kire különben — melleleg mondva — feltűnően emlékeztetnek Lemaîtrenek a *Cid*ről szóló fejtegetései.

***) Hogy a tartalomelmondás, ez a látszólag oly könnyű dolog mennyi galibát okoz, mint megejtí néha a szerzőket, erre hadd idéz-

szerinte Cléopâtre «hat ihren Gatten aus Eifersucht auf Rodogune ermordet (tudniillik a darab megkezdődése előtt), ihren Sohn (emezt már a darabban) aus Furcht, dass er den Vater rächen werde». Ez a boszú- és hatalomvágytól emésztett királynő éppen nem azért tör mindkét fiának életére és válik egyiknek gyilkosává, a mit Birch-Hirschfeld mond, hanem mert fiai nem akarnak vad boszújának eszközeivé szegődni a tőlök is imádott Rodugenenel szemben. — *Andromaque* meséjének elmondása meg éppen ámulatba ejtő. Pyrrhus, olvasuk, a görögök Oreste ösztökélésére megölik, mire mint orgyilkost megveti Hermione Oreste-et, ki megőrül. Hogy Oreste-et éppen Hermione vette rá, arról egy szót sem hallunk. «So gehen zwei edle Helden zu Grunde, die aus blinder Leidenschaft ihre höheren Pflichten versäumten». Tehát e szerint Pyrrhus és Oreste itt a két főalak, holott eddig a két nőszereplőt tartottuk annak, kiknek egymáshoz való viszonyáról Birch-Hirschfeld szót sem ejt, mint nem ejt a Hermione tragikumáról. — A *Princesse de Clèves* hősnője «stirbt wie Phædra an ihrer schuldvollen Liebe». E nemes, lemondó nő és a bűnétől emésztődő, miatta erkölcsileg is tönkremenő Phædra közt ég és föld a különbség, úgy életüket, mint meghalásukat illetőleg. Ez összehasonlítás tehát egészen hamis képet nyújt a regényben fogtalt történetről. — Le Sage sánta ördöge diable d'importance,

zek itt pár francia monographiából is példát. Petit de Julleville (*Théâtre en France*) Jodelle *Cléopâtre* című tragédiájánál nemcsak feledi kiemelni, hogy Octaviennek az a célja, hogy Rómába vigye a királynőt diadalmi menetének fődiszeül, hanem így ír: «Cléopâtre essaye d'obtenir sa liberté en promettant de livrer ses trésors», azonban «repoussée par l'inexorable Octave, annonce qu'elle a résolu de mourir». Holott Cléopâtre sorsába belenyugvást szinlel, csak hogy gyermekeinek megnyerhesse Octavien kezét, de már titokban öngyilkosságra szánta el magát; Octavien pedig szintén diplomatiából előzékeny bánásmódot tanusít iránta, hogy életben tartsa az említett célra. — Le Breton (*Le roman au dix-septième siècle*, 1890. 52. l.), Sorel híres realista regényének, a *Francion*nak meséjét így mondja el: «Francion . . . se réveille et il s'ensuit dans les ténèbres une grande bataille à coup de poing entre Francion qui croit à une attaque de voleurs et la vieille qui se défend de son mieux.» A ki *Francion*nak például Garnier-féle kiadását felnyitja az 51. lapon és elolvassa az onnan az 53. l. közepéig terjedő, részben obscen jelenetet, megítélheti, mennyire megcsalta Le Breton emlékező tehetsége; egy szó sem áll abból, a mit mond.

mint maga Asmodi dicsekszik, tehát nem épen «eine Art Teufel niederen Grades». Gil-Blas nem a hős *alter*jével fejeződik be, hanem második házasságának harmadik évével, a mikor Gil-Blas messze áll még az öregségtől, ha élemedett korú is már. De legkülönösebb az, a mit Turcaretről olvasunk: «Wüthend stürmt T. zur Baronin, zerschlägt bei ihr Spiegel u. Porzellan». A darabban erről egy szó sincs: lehet színészhagyomány, de annak sem szerencsés. — *Zaire*ban «Die Heldin bekennt sich zum Christenglauben, ist aber ohne Vorurtheile(!) unter Mahomedanern aufgewachsen». Holott *Zaire* atyja kérdésére ezt feleli:

Je ne puis vous tromper: sous les lois d'Orosmane . . .
Punissez votre fille: elle était musulmane

és aztán atyja követelésére megtagadja multját és keresztyének vallja magát. — *Manon Lescaut*nak, melyben szerzőnk szerint nem volnának «ungewöhnliche Abenteuer», hőse, Des Grieux «wird . . . in Haft gehalten, es gelingt ihm aber zu entweichen und sich wieder mit Manon zu vereinen». Pedig Des Grieux nem szökik meg a szülei háztól, hanem nagy kedélyválság után papnak megy, és fölszenteltetése előtt a semináriumból őt szökteti el tulajdonképen kedvese. — *Jocelyn* «hat im Frühling seines Lebens geliebt, aber verzichtet». Tehát nem Laurence lett volna szűz szívének első szerelme? *Larmartine*, nagy raffinementnal, közvetlen az előtt, hogy a hős testvére érdekében vagyonáról és így a világi életről lemondana, az ifjúi szívnek első ébredését, még tárgyaltalan gerjedelmeit festi. A táncmulatság utáni álmatlan éjjel az ifjút így epedzteti:

Anna! Blanche! Lucie! Que me voulez-vous?
Qu'est-ce donc que l'amour, si son rêve est si doux? —

Hermani «nimmt Gift, aber Doña Sol hat, sein Vorhaben ahnend, schon vor ihm getrunken». Ahnend? Doña Sol előtt sürgeti nyíltan Don Ruy Hermanit az öngyilkosságra; és a nő, kinek kezében a méreg, előbb iszik belőle, úgy adja át az üvegcsét férjének: «Tu veux? (Elle boit) Tiens maintenant!» *Birch-Hirschfeld*nél az összegezésben a jelenet pointeje is elesik. — *On ne badine pas avec l'Amour*: «ein junger Edelmann heuchelt (!) einem armen Mädchen Neigung; das Mädchen aber liebt ihn wirklich und als entseelt zu

Boden stürzt, weil es plötzlich vernehmen muss, dass alles nur ein Scherz!) gewesen sei, sagt Perdican: ... Alle Männer sind ... stb». Perdican egészen más alkalommal mondja e szavakat. Mikor az elrejtözött s őket kihallgatott Rosette sikoltása hallik, Camille kifut megnézni s e közben Perdican balsejtelemtől gyötrődve fohászkodik az éghez, hárítsa el a rettegett veszedelmet, mire Camille visszatér és e szavaival végződik megrázón a darab: «Elle est morte! Adieu Perdican!» Hol marad különben Birch-Hirschfeldnél Camille osztályrésze, meg mindaz, a mi lélektani mélység van e darabban, melynek hőse épen nemcsak üres tréfát üző képmutató a kis Rosette-el szemben, mint Birch-Hirschfeld előadásából vélni lehetne? — *Madame Bovary* meséjéről csak annyit, hogy valóságos virtuositás, a maga nemében; mindent hamarabb lehetne belőle kihéjazni, mint a regény tulajdonképeni magvát, a házasságtörésekből való kiábrándulások patopszichológiai történetét.

Még egyéb hibák is akadnak Birch-Hirschfeldnél, mint e tartalom-elmondások. Íme néhány kisebb-nagyobb fajtájú. Louise Labé, a XVI. századbéli híres költőnő, la belle cordière egy jómódú kötélverőnek leánya lett volna, holott felesége volt; atyja posztókereskedést üzött különben. Molière «nach der Vorstellung (tudniillik a *Malade imaginaire* után) wurde im rothen Dokortalar nach Hause getragen». Mesebeszéd. Az *Avare* «spielt in Italien, die Sittenschilderung dagegen ist von heimischer Färbung»!!! Ez már mégis igen erős lapsus, mikor Molière világosan mondja: *La scène est à Paris* és Molièrenek majdnem ez egyetlen műve, melyben a külső környezet realisabb színekkel van élénk állítva. — Vauvenarguesnál ezt olvassuk: «Die Einführung enthält Gedanken über die Eigenschaften des menschlichen Geistes etc., Reflexionen in der Form von Maximen wie bei La Rochefoucauld, und kritische Betrachtungen über die hervorragenden Schriftsteller des classischen Zeitalters, — endlich Charaktere nach dem Muster La Bruyères». A dolog úgy áll, hogy mind e művek önállóak és nem az *Introduction* részei; aztán kimaradt a *Conseils à un jeune homme* (de nem maxima-féle) elmélkedés-sorozat említése; a La Bruyère-féle jellemképeket pedig nem művelte Vauvenargues; a *Réflexions et Maximes* áll művei közt tulajdonképen utolsó helyen.

Voltaire-nél kiemeli szerzőnk, hogy a *Lettres philosophiques* (1734) révén 14 évvel előzi meg az *Esprit des lois* íróját az angol alkotmány magasztalásával; azonban feledi, hogy a *Perzsa levelek* (1721) révén mégis Montesquieué marad az elsőség. A Buffonról szóló részben, melyben föltűnő a kicsinylés (hányszor használja dicséreteiben itt a vielleicht szót!), ez áll: «Als aber Buffon an der Spitze des IV. Bandes seiner Naturgeschichte die Versicherung seiner Rechtgläubigkeit Schwarz auf Weiss gab, liess man ihn in Frieden». Ez a IV. kötet 1753-ban jelent meg; de 15 év múlva az *Époques* miatt újabb, heves actiót indított ellene a Sorbonne és csak a király kívánságára hagyott föl vele. Ugyanitt ezt olvassuk: «Was dem Menschen nützt und Vergnügen schafft, studiert Buffon im Weltall, in den Reichen der Tiere, Pflanzen und Gesteine». Ebből mindenki jogosan azt fogja hinni, hogy Buffon a növényeket is épen úgy tárgyalja, mint az állat vagy növényvilágot, holott esakis az előbbi kapcsán foglalalkozik velök. — Az 592 l. ez áll: «Scouffard Lebrun (Pindare)» ebből meg azt fogják következtetni, hogy Pindare kereszt- vagy vezetéknev, holott Lebrunnak a kortársak adták mint ódaköltőnek a Pindar melléknevet. — A 691 l. «Ein ernster Moralist ist Joseph Henry Rosny». Igaz, hogy Gilbert is (*Le roman en France pendant le XIX-e siècle*. Paris, 1896.), sőt a nagy *Petit de Julleville* is mint egy személyről beszél, «Monsieur J.-H. Rosny»-ról, de az utóbbi legalább megjegyzi csillag alatt, hogy Joseph és Henry két külön ember, egy testvérirő pár, minők Goncourték, Margueritte-ék. — 693 lap. Augier *Gabrielleje* «machte in seiner Titelheldin die hochstrebenden, unverständenen und unbefriedigten Weiber der George Sand lächerlich». Hisz ez komoly dráma, nem pedig parodisáló satira!

Végül Doumicnál sem lesz érdektelen egy pár olyan hibára mutatnunk rá, melyek még legújabb, 22-ik kiadásában sincsenek kiigazítva. «Villehardouin munkáját Henri de Valenciennes folytatta». Emez verses krónikát írt, önálló művet, melynek fönmaradott prózaalakja a Villehardouin folytatásaként tekinthető. Doumic tehát legalább is nem szabatosan fogalmaz, úgy hogy félreértésre nyújt alkalmat. — Montchrétien hét tragédiáját folsorolva feledi *Hectort*, de e helyett eposát *Suzannet* teszi tragédiává. — Hogy Régnier oly vétket

ostoroz a hypocrisisben, melynek «nem igen található nyoma a XVII. század első éveiben», ez magában véve is valószínűtlennek tetsző állítás; Vianey fejtegetései óta meg épen nem ismételtető többé jogosan. — Nemcsak Garnier, hanem a Montchrétien darabjairól is azt mondja Doumic, hogy egyikről sem állíthatni, hogy előadták volna; holott legalább Montchrétiennek több darabjáról régóta ismeretes volt, hogy tényleg előadták. — «1600 óta két színház létezik» Párisban, olvassuk: a Hôtel de Bourgogne és a Marais; holott Rigal már 1887 óta kimutatta az utóbbiról, hogy csak 1629-ben alakult. — Hardy mindenekelőtt, mint spanyol forrásból merítő színiköltő említve, a mi a Nisard-féle régi nézet utóhangja. — Doumic elkísérteti Molière-rel XIII. Lajost 1642-iki narbonne-i útjára, mely Cinq-Marsnak életébe került. Mesebeszéd. — Manon Lescaut, «melyet mi remekműnek tekintünk, majdnem észrevétlen tűnt le». Holott e regényt Diderot s a többi kortársak könnyezve olvasták, a század végéig hetven év alatt 30 kiadást ért! . . .

De azért ne ítéljük e tévedésekről fölöttébb szigorúan. Ismételjük: errare humanum! És gondoljuk meg: humani nihil a me alienum!*)

*) Fájdalom, tőlem sem! Bár nem minden önmegtagadás nélkül, de az igazság kedvéért a most idézettek kapcsán hadd mutassak rá egy pár olyan tollesuszamlásra, mely velem esett meg. A *Francia lírai költészet fejlődése* című művemben nagy meglepetéssel vettem utólag észre, hogy Lamartinenak *Désespoir* című költeményéről, a *Méditations* e darabjáról szólva, az *Harmonies* darabjaként tárgyalom. E bosszantó lapsust, mely különben teljességgel nem érinti az e költeményről mondottakat, annál kevésbbé bírom megmagyarázni, mert — a mi mindenki előtt világos lehet, a *Désespoir*-ról szóló szavaimból — az illető kötetet az illető lapra felnyitva dolgoztam. — Irodalomtörténeti vázlatomban viszont e botlásokat vettem észre: 209. l. a puyben a podiumon nemcsak «elszavalták», hanem el is énekeltek a verseket, mert, mint kiemeltem, a költészet szorosan össze volt forrva a zenével. — 223. l. Heinrich von Veldecke tulajdonképen az *Aeneas*-ról szóló, különben a *Trója ostromával* teljesen rokon antik romant utánozta. — 232. l. A chanson de geste-ek rímei szabatosan assonance-ok. 234. l. Bodelnél az «első jelenet» tulajdonképen az, hogy a pogány királynak a kereszténynek betörését jelenti a hírnök. — 235. l. Orléansi szüvről szóló és *Trója ostroma* című mysterium említve; szabatosan: az egyik az orléansi szüzet is szerepeltetve *Orléans ostromáról* szól, a másik czime pedig *Trója elpusztítása*. —

VI.

A tárgyi tévedések felsorolásánál óvakodtam magam is tárgyi tévedésbe esni és olyasmikről beszélni, a miket csak annyiban tarthatni tévedéseknek, a mennyiben helytelen nézeteknek tűnnek föl saját ítéletünk szerint.

Azonban az ily nézetek is megérdemlik figyelmünket, annál is inkább, mert szerzőinknél érdekes bokkrétát szedhetni össze belőlök. Ha Faguet azt tudja mondani a Tristan és Iseult szerelméről, hogy az chaste, valamint a girondista Rolandnénak szintén házasságtörő szerelméről, hogy az, passion aussi exaltée que pure», viszont Birch-Hirschfeld Balzacnál így jellemzi a *Lys dans la vallée*-et és a *Femme de trente ans*-t: «Herzengeschichten voll edler Gefühle und zarter Regungen», holott ezek nem annyira a szívnek, mintsem az érzéseknek történetei, nemesség és gyöngédség helyett inkább pathologiai részletekben bővelkedve. — Doumic a nagy *Petit de Julleville*-ben Augier vigjátékáról, *Poirier úr vejéről* azt

236. l. Azon hygienikus darab szerzőjét ma már, orvosi szakszerűségei ellenére, jogtudósnak (doctor utriusque juris) tartják. — Ugyanott: Az agg császár az illető darabban nem épen megfojtja unokaöcscsét, hanem elmetszi késsel a torkát. (Így értendő ugyanis a mindkét jelentésű *égorger* szó, melyet az irodalomtörténetírók e hely elbeszélésénél használnak, s mely itt nekem is fülemben csengett.) — 238. l. *Pathétint* csak akarták előadni Mme de Maintenon termeiben, de a politikai események miatt a Théâtre Françaisban került aztán színre. — 265. l. «Az emberi élet perplexitásairól» h. olvasd: *ítélet*. — 266. l. A *Heptameron* posthumus mű, tehát: «adta ki» h. olvasd: *adták ki*. Kár volt különben törölnöm, hogy a 8-ik napból is elkészült pár novella s ezekkel együtt van 72 darab. — 296. l. Hardy halálának évszáma 1612 világos sajtóhiba 1632 helyett, miután lentebb az mondva, hogy 1623—6 közt kiadta műveit. — 442. l. Erckmann neve előtt *De* törlendő sajtóhiba. Biztosra veszem, hogy idővel még többet is fel fogok fedezni e munkámban efféle kisebb-nagyobb lapsust, mert az ily összefoglaló művek szerzőinek úgyszólván kiváltságai az ily kevéssé kellemes meglepetések; de ha az említett francia és német szerzők munkáinak értékéből keveset vonnak le a felsorolt hiányok, úgy bátorodom hinni, hogy úgy az enyémet is minden kimutatható apróbb tévedéseim mellett is, haszonnal fogják lapozni a magyar olvasók, mint egy idegen nemzet irodalmának történetéről első rendszeres s talán eléggé teljes tájékoztatást. (Szeretem hinni, hogy az utólagos rövidítő törléseknek nem esett több jelentős mű említése áldozatul, mint a Lemaire történelmi és pásztori regénye.)

mondja, hogy «úgy látszik valóban, ez a jelenkori szinköltés főremeke», mint már kézikönyvében is elmondta, de a hol még hozzá tette azt a sokszor nagyon üdvös «talán» szót is. Ugyanő szintén a nagy *Petit de Julleville*ben azon meggyőződésének ad kifejezést, hogy kár volt Labiche műveit összegyűjteni, mert ezzel csak rossz szolgálatot tettek neki, — a mi egy Labichesal szemben is meglehetősen igazságtalanság. — Faguet szereti a hyperbolákat a dicséretben. A *Róka regénye* neki «a középkornak talán legnagyobb erőfeszítése». La Fontaine neki homme miraculeux; mint költőhöz, senki sincs hozzá fogható; meseköltészete «talán főremeke az egész francia irodalomnak». Rolandné «a XVIII. században a legnagyobb jellemek és legnagyobb szellemek egyike.» La Bruyère iránt viszont annyira szigorú, hogy ennek műve, melyben pedig saját vallomása szerint «a század jellemeit és erkölceit» kívánta rajzolni az író, az ő szemében «mint történelmi documentum majdnem semmis». Még jó, hogy némi megszorítással él, a «majdnem» révén. — Végül halljuk még ugyanesak Faguetnak újabb nézetét Corneilleről. E nagy classikusnál az utóbbi időben annyira hangoztatták a spanyol hatást, hogy még francziásságát is kétségbe vonták. Faguet korántsem vetemedik ennyire, de ő is valami újat akarván mondani, kézikönyvében tagadja, hogy Corneille korának szellemével rokon volna, midőn «alakjainál az akarat exaltatióját és az ebben talált gyönyört» festi remekeinek tíz évi időszaka alatt. Ez a thema, úgymond, ha a Corneille genialitása el is fogadtatta korával, ennek szellemével «absolute ellentétes» volt, minthogy a kor a szép szenvedélyekért mint a tökéletesség kútforrásaiért rajongott, Corneille azonban azok legyőzésére tanít. De vajon Corneille előtt és vele egy időtájt mások nem tanítottak-e szintén erre? A kit érdekel, Lansonnak Corneilleről szóló könyvében igen értékes fejtegetéseket találhat arról, mint gyökerezik e nagy költő tényleg a maga idejében. De minek idézzem Lanson, mikor idézhetem a spanyol hatást hangsúlyozó Martinenchenak egyik kitünő bírálóját? «Ezek a darabok majdnem kizáróan francziák. Semmi sem vall úgy rá a XIII. Lajos korabeli aristocratiára» (következik az akkori események fölsorolása) mint *Cinna*. «Semmi sem viseli inkább magán az ország, a kor, az időpont bélyegét» stb. stb. A bíráló, kit idézek nem más, mint maga

Faguet, még pedig 1901-ből, tehát kevéssel aztán, hogy irodalomtörténetét kiadta. A XVII. századról szóló essay-gyűjtemények legújabb átdolgozott kiadásában sem vélte különben szükségesnek, hogy most idézett új fölfogását fejtesse vagy bár érintse; annyira csak futó ötlet volt az nála.

A Faguettól most idézett példa tanúsítja, hogy az irodalomtörténetírók is, mint más ember fiai, néha változtatják vélekedéseiket, bár nem mindig in melius, sőt inkább egy kissé talán azon fölfogásnak hódolva, melyet Lemaître malitiája egykor Renannak tulajdonított elvül, s melynek értelmében jó, ha mindenféle nézetet, majd mindennek az ellenkezőjét is valljuk, mert így biztos, hogy egyszer csak eltaláljuk az igazat. — Eszembe jut itt Renannak egy másik, ezúttal teljesen hiteles nyilatkozata, mely elég erős visszatetszést keltett az irodalomtörténetíróknál, noha Taine is körülbelül ez elv szellemében dolgozott, Renannal együtt vallva, hogy «az irodalom történetének tanulmányozása arra van hivatva, hogy nagy részben helyettesitse az emberi elméművek közvetlen olvasását». Nos, ha az elméműveknek nem is nagy, de legalább kis részére bizonyára áll ez, a mennyiben ma már vagy nehezen hozzáférhető, vagy főleg az unalmas, élvezhetetlen munkákat értjük. Mégis, ha ez elvet elfogadjuk, akkor miként igazodhassék el az olvasó, midőn azt látja, hogy úgy ellentmond magának néha egy-egy szerző, mint Faguet teszi? Miként igazodjék el különösen azon még gyakoribb ellentmondások közt, miket különböző szerzők nézetei közt talál? Az kétséget nem szenved, hogy minden szerzőnek megvan a joga ahhoz, hogy saját fölfogását a máséval szemben érvényesítse, de az is kétségtelen, hogy nem létezik kétféle igazság; ha tehát egy dologról két ellentétes ítéletet talál az olvasó, tisztában lehet vele, hogy csak az egyik helyes. (Nem az eruditio körébe tartozó úgynevezett vitás kérdésekre célszók itt, melyeknél gyakran az egymással ellentétes állítások mindegyike a följogosító érveknek bizonyos mennyiségére támaszkodhatik: hanem az æsthetikai ítéletekre gondolok, melyek fájdalom, sohasem oly szilárd alapúak, mint a matematika sarkigazságai, még ha nem engedjük is föltétlenül uralkodni kinek-kinek egyéni benyomásait az ítélethozatalnál, vagy mint mondani szokás: ha nem is hódolunk a kritikában az impressionismus elvének, tekintve, hogy elvégre az

irodalomban is bizonyos mértékegységekkel és bizonyos nagy mintákhoz arányítva mérünk.) Miként tudhassa tehát mihez tartani magát az olvasó, ismétlem, ha közvetlen az illető művek olvasásából nem nyerhet alapot az ellenőrzéshez, fölülbírálathoz, föltéve, hogy volna különben elég izlése és tehetsége erre? Csakis magoknak a műveknek olvasása alapján fogja megítélhetni, vajon Faguetnek van-e igaza, ki szerint La Fontaine meséi nem valók gyermekeknek, vagy Brunetièrenak, ki szerint ez a meseköltés «éminemment convenable à l'enfance»; Faguetnek van-e igaza, ki szerint a *Figaro házassága* a *Sevillai borbély*nál «sokkal kevésbé jó», vagy Brunetièrenak, ki szerint emennek «kiváló tulajdonságai megtalálhatók benne»? Ismétlem azonban azt is, hogy néha tényleg nem igen szerezhethet az olvasó közvetlen meggyőződést magának a művek nehezen hozzáférhetősége miatt; sőt nem is kívánhatni mindig tőle azt az áldozatot, hogy elolvassa az illető műveket. Így nem kívánhatom tőle a XV. század népdalainak végigélvezését, hogy megtudhassa, Suchier ítélte-e rólok helyesen, mikor mindenekfölött magasztalándóknak tartja őket, mint a melyek «sprechen mit rührender Treuherzigkeit die Sehnsucht nach dem Geliebten oder überhaupt nach einem Geliebten aus», vagy Lanson-e, ki szerint fade sentimentalité és grosse ordure uralkodik bennök? Sőt nem kívánhatni ily áldozatot mindig magától a szakembertől sem. Részemről például nem tudom, ráérek-e valaha személyesen győződni meg arról, hogy Duclosnak nem is mémoiresait, de történetírói művét, *XI. Lajos történetét* ki jellemzi helyesen: Faguet, ki szerint «élvezettel olvasható», vagy Brunetière, ki szerint «körülbelől olvashatatlan». Egyelőre ez utóbbit szeretem hinni s ezzel nyugtatom meg magamat addig, míg még egy Duclos ily művére nézve is eleget tehetnék annak a különben multhatatlan követelménynek, mely, fájdalom, minden multhatatlansága mellett is olykor néha csak idealis pium desideriumnak marad a valóságban, tudniillik, hogy egy íróról se ítéljünk másodkézből, hanem közvetlen személyes tapasztalatból.

A most érintettek után kevésbé fog talán merésznek tűnni föl, mint különben tetszenék, ha azt a kérdést merem fölvetni, vajon az igen is önállónak lenni akaró nézetek erőszakolása helyett nem üdvösebb-e, ha az irodalomtörténet-

nek, tehát mindig többé-kevésbé összefoglaló jellegű munkának írója arra törekszik, hogy lehetőleg egyetemesen helyeseknek elismert nézeteket tolmácsoljon, ha mindjárt közhelyszerűekké lettek is azok, a mióta kiváló elmék szárnyukra bocsátották? Hiszen minden nézetnél első sorban az a fő, vajon jó-e, nem pedig az, vajon új-e, szem nem látta és fül nem hallotta valami-e? Brunetiére *Manueljének* előszavában e kijelentés olvasható: «On n'écrit pas une Histoire de la littérature française pour y exprimer des opinions à soi». Bár e szavakkal csak a maga tárgyilagosságát kívánta Brunetiére hangsúlyozni, arra utalva, hogy az egyes írók tárgyalásának terjedelmét nem az irántok érzett egyéni rokony vagy ellenszenv (ezt jelenti ugyanis nála opinion), hanem tényleges jelentőségek szerint mérte ki: némelyek épen úgy kiragadták kapcsolatából e mondását és aztán szó szerint értelmezték, mint akár csak azt a Buffontól vett híres mot-t: *Le style c'est l'homme*, mely szintén vajmi mást jelentett eredetileg, mint a hogyan ma értik. Azt olvasták ki ugyanis az idézett szavakból, hogy az irodalomtörténész nincs hivatva saját nézeteinek tolmácsolására. Nem mondjuk, hogy Brunetiére phrasisa e kiforgatott értelmében is épen úgy megállja helyét, mint a Buffoné; de kétségtelenül maradt még benne valami igazság, a mennyiben így értelmezhető: az irodalomtörténet írójának nem az a föladata és főczélja, hogy minden áron eredetiségre törekedjék, hanem hogy megbízható módon tájékoztassa olvasóját. Ha ezt a tájékoztatást egyszerűsmind annyi önállósággal és újsággal az eszmékben tudja megcselekedni, mint a hogyan épen Brunetiére új munkájában ezt igérkezik tenni, annál jobb: de tudvalevőn a Brunetiére-féle fényes tehetségek vajmi ritkák.

Részemről különben nem kívánok az imént mondottakkal az olyan pusztá compilálásnak szegődni hirdetőjévé, minőt teszem egy Dowden végzett, kétségkívül nagy tehetőségéhez méltó ügyességgel, de mindazokban csalódást keltve, kik azt remélték, hogy szépen megirt könyvéből magának e kiváló tudósnak saját nézeteivel is meg fognak ismerkedhetni. Annál kevésbé lehet szándékom a föltétlen compilálás szabadsága mellett törni lándzsát, miután én is csak akkor szántam el magam végleg irodalomtörténeti vázlatom összeállítására, mikor eloszlottak eleinte kedvemet szegő két-

ségeim és megbizonyosodtam felőle, — más ítélje meg, ha nem volt-e ez teljesen csak *illusio* részemről, — hogy még az oly író sem kénytelen föltétlenül megtagadni minden önállóságot, a ki, mint én, a szűkre szabott terjedelem miatt folyton újabb és újabb sűrítésekre lévén kárhóztatva egy-egy író tárgyalásánál, legvégül majd mind csak azokra a legfőbb jellemvonásokra szoritkozhatik, melyek mellőzése lehetetlen és melyek miatt így aztán munkánknak más hasonló vázlatokkal okvetetlenül egyező tartalmuvá kell válnia bizonyos részben. Ismétlem, nem annak a mesterségnek jogosultságát kívánom itt vitatni, mely négy-öt könyvből szokott csinálni egy ötödiket vagy hatodikat, mert hitem szerint még az említett körülmények közt dolgozó szerző sem kénytelen föltétlenül lemondani minden önállóságról, miután elvégre a tárgyalt írók művei alapján, közvetlen tapasztalatból ítélhetünk, és saját szemünknek és eszünknek hasznát véve mindent, vagy majd mindent fölülbíráhatunk, úgy hogy a közkeletű nézeteket is módosítva, újabb vagy legalább is olvasó közönségünk czéljának megfelelőbb világításban tüntetjük föl, nem is szólva arról, hogy még mindig megmarad annak is a lehetősége, hogy esetleg saját kutatásainkat, saját eszméinket is értékesítsük itt-ott, melyek kifejtése egyébiránt monographiáknak vagy szakszerű eruditus tanulmányoknak föladata. Mindazonáltal merem állítani, hogy bár magam is azt vallom, hogy a szakember munkásságát az teszi tulajdonképpen értékesé, ha új, de egyszersmind helyeseknek bizonyuló szempontokat tud találni, mégis az irodalomtörténet írásánál nem igen kerülhető el teljesen mindenben bizonyos mérvű önállótlanosság.

Hányan vannak, kik egy hosszú élet végén is jogosan kecsegtethetik magokat azzal, hogy sikerült nekik valamennyi másod- vagy harmadrangú irodalmi jelenségről önálló nézetet szerezniök? Különben ne feledjük: önálló nézet még nem jelent mindig szükségképen eltérő nézetet; ellenkezőleg, sokszor a legegényibb vizsgálódások is oda vezetnek végelemzésben, hogy több-kevesebb, még pedig gyakrabban kevesebb, mint több eltéréssel, ugyanazon nézeteket valljuk, melyek már régóta közkeletűek, és melyeket nem mindig lehet okunk vagy módunk helyreigazítani akarni; hiszen az írók elemzésénél fölmerülhető főbb jellemvonások száma éppen úgy kor-

látolt, mint minden téren a főigazságoké, úgy hogy a részleteknek eshetőleg új, finom és beható elemzése mellett is az irodalomtörténetíró tulajdonképen azon fővonások, mint főmomentumok körül kering circulusban, ha nem is viciosusban. Ezért nem lephet meg fölöttébb az, ha például még a nagy *Petit de Julleville*ben is (II. 271. s köv. ll.) egy Langlois tanulmánya a középkori krónikásokról oly föltűnően rokon a Gaston Paris és Jeanroytól szerkesztett krónikaszemelvények terjedelmes bevezetésével.

Megeshetik az is, hogy két vagy több szerző épen úgy egymástól függetlenül jön rá némely gondolatra, mint a természettudósok olykor egyazon fölfedezésre. Még gyakoribb az az eset, mikor akarunk ellenére más szerzőknek eszméi visszhangoznak nálunk. kiket olvastunk és kiknek tudtukon kívül még mindig hatása alatt állunk. Faguet idézett társai közt talán legtöbbet, legállandóbban foglalkozott és foglalkozik a szinköltészettel; mégis lehetetlen nála a *Petit de Julleville* hatására rá nem ismerni kézikönyve azon helyén, hol a középkor komikai szinköltészetében az újkori vígjáték különböző válfajait keresi: legfőlebb annyi köztök a különbség, hogy míg *Petit de Julleville* azonosította e közép- és újkori válfajokat, a mi ellen aztán különösen Larroumet tiltakozott egyik tanulmányában, addig Faguet, talán épen e tiltakozás utóhatása alatt, beéri azzal, hogy az újkoriaknak mindössze csíráit keresse a középkoriakban.

FAGUET (I. k. 228. l.)

Az egész XV. századbeli komikai szinköltészet... csirában legalább magában foglalja az egész francia színirodalmat, a tragédiát ide nem számítva. A szorosán vett vígjátékot, mely nem egyéb, mint a farce tovább fejlesztése; a jellemvígjátékot, mely — magától értetődik — kivételes itt, miként mindig az, az érzelmes és siránkozó színművet (comédie), a morális

PETIT DE JULLEVILLE (*La comédie au moyen âge* 2—3. ll.).

A műfajok fenmaradása észrevehető az elnevezések átalakulásán át. A XV. század moralitása nagyszabású társadalmi vígjátékká, a par excellence classikus vígjátékká lett. (*Petit de Julleville* itt a *Misanthrope*ra utal; világos tehát, hogy ugyanazt érti itt, a mit Faguet jellemvígjátéknak nevez. Molière-nél különben mennyire egybe vegyül a társadalmi vígjáték, a

czélzatú és irányzatos színművet (comédie), a politikai vígjátékot stb.

comédie de mœurs a jellemvígjátékkal, erre v. ö. Molièreről szóló monographiámat II. kötet 441—2. lap.). Mi más a sottie, mint politikai vígjáték? . . . A farce egyfelvonásos kis vígjátékká lett stb. . .

Lanson a maga részéről határozottan hangoztatja, hogy önállóan ítél; kerülve kerülte azt, úgymond, hogy a nagy mesterek, mint Sainte-Beuve, Gaston Paris és Brunetièrre tanait összegezze. (Je me suis interdit de résumer les jugements des maîtres . . .) Azonban olvassuk csak el nála a *Physionomie générale du moyen âge* című szakaszt, látni fogjuk, hogy az a Gaston Paris *Manueljéből* a legmélyebb és legmerészebb fejtegetéseknek hol nyílt idézése, hol idézés nélkül összegezése.

Legyen szabad eredetiben idéznem az összehasonlítandó szövegeket, mert ez czélszerűbb:

LANSON (15. l.).

Si dure que soit aux hommes l'organisation sociale, ils n'en rêvent pas d'autre. Le monde qu'ils voient, est, a été, sera toujours ainsi: ceux qu'il écrase le plus dans son état présent ne travaillent pas à le changer; ils n'en rêvent pas un autre qui serait mieux construit.

Une lourde conviction de l'immutabilité des choses opprime la pensée, coupe les ailes à l'espérance et la sensation du mal présent mène à la torpeur stupide, non au désir actif du progrès. « Ces convictions (helyesen: conditions), dit M. G. Paris, enlèvent à la poésie du moyen âge beaucoup de ce qui

G. PARIS (*Manuel* 30—1. ll.)

Ce qui le (a középkort) caractérise le plus profondément c'est son idée de l'immutabilité des choses. L'antiquité est dominée par la croyance à une décadence continue: les temps modernes sont animés par la foi en un progrès indéfini: le moyen âge n'a connu ni ce découragement ni cette espérance.

Pour les hommes de ce temps, le monde avait toujours été tel qu'ils le voyaient et le jugement dernier le trouverait tel encore . . . Personne ne songe à protester contre la société où il est, on n'en rêve une mieux construite. Ces conditions enlèvent . . . etc.

fait le charme et la profondeur de celle des autres époques : l'inquiétude de l'homme sur sa destinée, le sentiment douloureux des grands problèmes moraux, le doute sur les bases mêmes du bonheur et de la vertu, les conflits tragiques entre l'aspiration individuelle et la règle sociale.

Annál föltünőbb ez az összefoglalás itt, hol Lanson «a középkor három századának, körülbelül 1000—1327. terjedőleg» rajzolja physiomiáját, mert Gaston Paris gyönyörű történetphilosophiai fejtegetései aligha felelnek meg szabatosan a tényeknek. A középkor nem ismerte volna «az embernek saját sorsán nyugtalankodását», «a nagy erkölcsi problémák nyomán keletkező fájdalmas érzését», mikor annyira kedvelt volt az időben, hogy színpadra is vitték, Barlaam és Josaphat buddhista története, azé a Josaphaté, kit a nyomor, betegség, halál és a halál utáni lét gondolata gyötör, míg a keresztyénségben végre megnyugvást nem talál? Vajon «nem az embernek saját sorsán nyugtalankodására» vezetendők vissza alapjukban véve a középkorban támadó vallási secták, a protestantismusnak a keresztyén egyetemes (katholikus) vallás tanaiban e megnyugodni nem tudó előfutárai? Az imént említett legenda kapcsán említsünk meg egy másikat is, melyet szintén nagyon kedvelt a középkor, sőt az újkornak is örökül hagyott; arról szól különféle változatokban, mint adták el egyesek lelköket az ördögnek, hogy céljokhoz segítse őket, a mi szintén nem azt bizonyítja tehát, hogy föltétlenül resignatio szelleme uralkodott volna a középkorban. Egyáltalán vajon senki sem «tiltakozott volna» a fönnálló társadalmi rend ellen, nem ábrándozott volna egy jobbról, mikor egy Rutebeuf oly hévvel támadta a szerzetesek uralmát, a pápát, sőt magát királyát, Szent Lajost sem kímélte, vagy a mikor Jean de Meung, a középkornak ez a Gaston Paris szerint is Voltaireje, mindenesetre valamelyes XIII. századbéli *Encyclopédie* szerzője, oly szilajon ostorozta a korabeli társadalmat, mint ostorozzák a nemességet gunyoló és a nép szen-

vedéseinek keserűn hangot adó satirikus róka-mesék, fableauk és majd a moralitások is?

Brunetière Lansont, ennek saját vallomása szerint, három éven át segítette tanácsaival munkája megírásánál, sőt még az École Normaleban tartott előadásait is rendelkezésére bocsátotta: csodálnunk kellene tehát, ha nem találkoznánk Lansonnál Brunetière hatásával. Találkozunk azonban másokéval is, így Faguetéval, a régibb írók közül pedig különösen Vinetével, kiről Brunetière maga viszont nyíltan panaszkodik egyik tanulmányában, hogy ő sem tud hatása alól menekülni. Sőt még a Crépet-féle anthologia bevezetései is visszhangoznak itt-ott néha Lansonnál, a ki így ír Maynardról, arról a XVII. századbeli lyrikusról, kinek egy híres négy soros versét majd gróf Fekete főthi kastélyának ormára véseti föl: «Malherbe lui reprochait de manquer de force: mais dans sa faiblesse laborieuse et châtivée, il a de forts, de triomphants réveils». Mit jelentsen itt e kifejezés: réveils? Asselineaunál*) kapunk erre fölvilágosítást, ki a quandoque bonus dormitat Homerus szárnyas igéjét használta föl e költőről szólóban: «Lors donc que Malherbe reproche à Maynard de manquer de force, ce n'est pas la force des pensées stb. Mais il n'est pas moins vrai que si Maynard sommeille quelquefois, comme on l'a dit d'Homère: il a des réveils éclatants, surprenants». — Az ugyancsak XVII. századbeli Sainte-Amant merészen realista művészetű sonnetinek némelyike Lanson szerint, «a la précision vigoureuse d'une eau-forte». Miért nem hasonlítja ő is szokás szerint a Teniers genréjéhez e sonetteket, miért éppen rézmetszetekhez? Erre viszont Théophile Gautiérnál található magyarázat: «... comme si l'on regardait ces cahiers d'estampes où Abraham Bosse a reproduit d'une pointe si nette et si instructive les intérieurs, les costumes, les particularités et les habitudes de la vie familière au temps de Louis XIII».**)

Mint hogy annak czélszerűsége ki van zárva, hogy egy irodalomtörténetben minden egyes alkalommal idézzük a forrást, melyből esetleg tudatosan és szándékosan meritünk,

*) *Les poètes français. Publié sous la direction de M. E. Crépet.* Paris, 1887. Tome II. 406. l.

**) Ugyanott 502. l.

még pedig azért meritünk, mert az illető műről még nem szerezhettünk magunknak egyénibb véleményt, vagy pedig még többször azért, mert meg vagyunk győződve, hogy az általunk fölhasznált nézetnél találóbbat szebben és rövidebben kifejezve senki sem nyújthat; — továbbá minthogy az ily folytonos forrásidézéseknek lehetősége már azért is ki van zárva, mert emlékezetünk csalfasága következtében nem egyszer akaratlanul és öntudatlanul kölcsönzünk máshonnan akkor is, mikor magunkból hiszünk meríteni: úgy vélem, minden irodalomtörténet szerzője legtanácsosabban tenné, ha kijelentené, hogy eredetiség dolgában nem mer mindenütt föltetlenül jót állani, illetőleg hogy nem igényli magának műve minden részében egyformán az eredetiség érdemét. Én magam nem haboztam munkám végén általánosságban kijelenteni, hogy a mit úgy adatok, mint eszmék tekintetében az egyes szakíróknál értékest találtam, iparkodtam lehetőleg fölhasználni, a mi bizonyára nemcsak jogom, de kötelességem is volt. Vannak szerzők, kiknek különösen kötelessége volna ily nyilatkozatot megtenni; és mégis elmulasztották; így Brandes, kinél több ízben volt alkalmam rámutatni egyes munkáimban, hogy a XIX. század szellemi áramlatait tárgyaló nagy művének francia vonatkozású részeiben, mily fesztelenül veszi anyagát épen ott, a hol találta, hogy én is egy máshonnan eltulajdonított phrasissal éljek itt stilszerűen. Ezúttal azonban nem kívánok Brandes műveivel foglalkozni, hanem csak állandóan idézett szerzőink körében maradván, ezek egyikénél akarok rámutatni egy föltűnő kölcsönzési esetre, melyet álmélgodásba ejtő meglepetéssel találtam oly tiszteltreméltó, európai nevű tudósnál, minő Birch-Hirschfeld. Ez előszavában szintén hangsúlyozza önállóságát, legfőlebb annyit ismer el, hogy *Belehrung und Anregung* volt osztályrésze nem egy irodalomtörténeti szakíró munkája révén. Azt hiszem azonban, már több mint *Belehrung und Anregung* az, a hogyan Feuilletről írt sorai a Gilbert könyvében foglaltakkal szószerint egyeznek:

Ein phantasievoller Erzähler
und ein Freund geistreicher
Erörterung subtilischer morali-
scher Fragen.

Moraliste caractérisé par l'a-
mour du raisonnement, con-
teur dominé par son imagina-
tion.

Am reinsten ausgesprochen ist die idealisierende Darstellung des Lebens in *dem Roman eines armen jungen Mannes*. Später seit seinem Monsieur de Camors betrachtet er die Wirklichkeit mit wehmüthiger Ironie, aber auch jetzt bewahren seine Helden ihre innere korrekte Haltung, das Ebenmass in Sprache u. Manieren, und er fährt fort Wesen von höherer Art zu schildern, Aristokraten von Geburt und Geist.

Feuillet wählt seine Gestalten aus einer Gesellschaft, in der, wie er annimmt, innige und zarte Gefühle, feine Sitten zur anderen Natur geworden sind, in der ein hohes Ideal der Ehre gepflegt wird. Seine Personen haben alle glänzenden Tugenden und physische Vollkommenheiten eines auserwählten Geschlechts. Sie tanzen, reiten, musizieren vortrefflich und werden in ihrem Handeln von heroischen u. edlen Gesinnungen geleitet...

Was in diese äusserlich korrekte und vollkommene vornehme Welt leidenschaftliches Leben u. Verwicklung bringt, ist die Liebe.

Il importe de distinguer deux inspirations successives dans l'œuvre d' O. Feuillet. La première où l'imagination règne absolument, triomphe dans *le Roman d'un jeune homme pauvre*; la seconde dans laquelle est infiltrée l'influence réaliste, est celle que M. de Camors inaugure. L'auteur écrit d'abord stb. stb. Plus tard, le romancier observe davantage. . A peine y (ekkori életfelfogásában) perçoit-on une ironie plus mélancolique... Ses héros conservent la même tenue correcte, la même urbanité seraine de langage et de manière. Il continue à peindre des êtres supérieurs par la race, l'esprit stb.

O. Feuillet choisit uniquement ses acteurs dans la classe sociale où doivent se rencontrer les délicatesses du cœur et des manières jointes au culte de l'idéal et du point d'honneur. Ils ont toutes les vertus mondaines qui scintillent, toutes les perfections des êtres de choix... l'héroïsme en personne; ... on est le meilleur tireur à l'épée, le valseur le plus aisé, le cavalier le mieux stylé stb.

Cette préoccupation chez l'écrivain de soigner l'aspect élégant et la distinction jusque dans les derniers détails. . . . couperait l'intérêt, si

Gern stellt F. die Erlöserinnen (rédemptrices) dar, so in der Gestalt de Sibylle de Férias u. der Aliette (La Morte): die Heldin opfert sich um den zu retten, den sie liebt.

Ferner das vergötterte Weib, das Schönheit, Jugend, Reichthum, vornehme Geburt, kurz alles Wünschenswerthe besitzt und dem alles zu Füßen liegt.

Und endlich das von der Liebe bis zum Wahnsinn behörte Weib, das wie Julia de Trécœur, Madame de Talyas und Sabine Tallevant vor der letzten verbrecherischen Konsequenz nicht zurückbebt. «Um zu siegen, töten sie; besiegt, streben sie.» (Honnan ez idézet, nem tájékoztat szerzőnk.)

BIRCH-HIRSCHFELD 685. l.

Feuillet ne prenait sa revanche par une trouvaille qui est sa vraie originalité . . . L'amour est le principe de tous ces récits.

On y classe d'abord les rédemptrices: Sibylle de Férias . . . Aliette (La Morte) . . . l'héroïne qui se sacrifie pour sauver l'âme de celui qu'elle aime.

. . . la femme-idole qui a tout pour elle: jeunesse, beauté, naissance, fortune,— elle traîne l'univers à ses pieds.

L'autre figure est celle de la perverse, exaltée dans son amour jusqu'à la folie . . . Julia de Trécœur, Mme de Talyas, Sabine Tallevant n'hésitent pas à pousser leurs sentiments aux dernières conséquences, le crime: «Pour vaincre, elles tuent; vaincues elles meurent.» (Léon de Monge tanulmányából idézve.)

GILBERT. 192—200. ll.

Nem akarok plagiumot emlegetni. Bizonyára nem kizárólag Gilbert eszméi a most idézetek, mert Brunetièrenél, Lemaitrenél stb. többé-kevésbbé megtalálhatók; azonban, ha Birch-Hirschfeld a Gilbert fogalmazását átkölcsönözte, annyira, hogy phrasisait leírta, ezúttal kivételképen illet volna a lap alapján idézni Gilbert művét, vagy legalább is az előszóban megemlíthette volna őt, ott, hol Brunetièrre Faguet és Lanson mellett Pellissiert is említi forrásaként.

Mindabból, a mit így az irodalomtörténetírásnál a kritikai módszerek, a fölosztás szempontjainak sokfélesége és nehézségei, a beosztás arányossága, az anyag teljessége, az ítéletek önállósága tekintetében, meg végül abban a tekintetben tapasztaltunk, mennyire ki van téve az ember egy ily óriás anyagnál a tévedéseknek, — mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy nemcsak nem könnyű, sőt lehetőleg sok kockázattal járó vállalkozás egy irodalomtörténetnek vagy bár csak egyetlenegy műfaj történetének megírása, még akkor is, ha — mint mondám — a legkiválóbb mesterek vállalkoznak ily föladatra.

Vajon nem czélszerűbb-e, kérddheti valaki végül, ha többen írnak egy irodalomtörténetet? E kérdésre ott van feleletül a nagy *Petit de Julleville*, melyben szintén tapasztalhattunk hiányokat és melyről pótlólag most megjegyezzük, hogy éppen azért, mert többen írták, fölöttébb hiányzik belőle az egyöntetűség; így a középkornál az antik romanokról szóló rész a legnehézkesebben szakszerű, a breton romanokat tárgyaló viszont fölötte könnyed; az újkornál a Chateaubriand fejezete merő panegyris, míg nem egy más modern író talán igen is szigorúan ítélve meg, vagy éppen el. — A munkatársak legiójának közreműködése helyett mindenestre ajánlatosabbnak látszik, ha csak két ember vállalkozik a munkára, egyik mint a közép-, másik mint az újkor speciálistája; de hogy ez sem biztosít okvetlen minden baj ellen, ezt viszont a Suchier és Birch-Hirschfeld példája bizonyítja.

Marad e szerint az az eset, hogy egy író vállalkozzék az egész irodalom történetére, a mi legalább egyet biztosíthat, a földolgozás egyöntetűségét. Természetes azonban, hogy ha valahol, itt érvényesülhet aztán a non omnia possumus omnes elve, lévén az ember tudása és elméje korlátolt.*)

«Egy francia irodalom történetének, úgymond az a

*) Doumic úgy segített magán, hogy a XIX. század történetíróinál egy bordeauxi egyetemi tanár segítségét vette igénybe. Ez a fejezete így aztán mennyiben az ő műve, nem tudjuk; de úgy, a mint van, nagyon hasonlít a Meunier-féle szemelvények (*Les grands historiens du XIXe siècle*, 1894.) bevezetéséhez, talán éppen azért, a miért a középkor történelmi irodalmánál egy Langlois és a Jeanroy cikkeit is egyezni láttuk.

szerző, kivel e dolgozat folyamán aránylag legtöbbször foglalkoztunk, mintegy egy egész élet betetőzésének és eredményének kellene lennie. De vajon még így is elegendő volna egy élet? És ha megvárnök azt, hogy véget érjen tanulásunk, mielőtt a történet megírásához fognánk, megírnók-e azt valaha? Rá kell szánnunk tehát magunkat, hogy legjobb tehetségünkhöz és erőnkhez képest, illusiók nélkül dolgozzunk».

E szavak általában minden irodalomtörténet írójára illenek. Úgy hogy ha valamely szellemi alkotásnak, bizonyára egy irodalomtörténetnek van joga arra a mentségre hivatkozni, hogy minden emberi munka eo ipso viszonylag tökéletlen. Épen ezért talán remélhetem, hogy a még oly szigorú bíráló is tekintetbe véve az e dolgozatban elmondottakat, több elnézéssel lesz, mint különben tette volna, az én irodalomtörténeti vázlatom gyengéinek kárhóztatásánál. — Ha fejtegetéseimmel csak annyi eredményt érek is el, utóvégre, nem fáradtam hiába. — Különben ha már dolgozatom ily pro domószerű fordulatot talált venni végül, legyen szabad még tovább mennem és vázlatomnak egy oly sajátására is rámutatnom, mely szintén elnézővé tehet fogyatkozásaival szemben. Ugyanis ez az első oly specialis francia irodalomtörténet, melyet magyar író magyar közönség számára megkísérelt. — Midőn a specialitást így hangsúlyozom, ezt nem talán a francia irodalomban előforduló magyar vonatkozások különös kiemelésére értem. Bizonyára ezt sem mulasztottam el megtenni; ha nem is emlékeztem az Anjouk magyarországi szerepléséről, sem viszont a magyar műveltségnek oly szórványos hatásairól, mik egyes szók etymológiájában (soutache, hongroyer, hongrer) jelentkeznek s mikről a nyelv történetírójának kötelessége beszámolni, de utaltam rá futtában, bármily szűk tér állt rendelkezésemre, hogy Froissart krónikája Magyarországot is érdekli, — hogy Ronsard-t magyar származásúnak tartották eddig (úgy hogy — mint itt hozzá tehetem — még tudós kiadója, Blanchemain is e magyar szóból származtatja R. nevét marucini = ronce), — hogy Montesquieu nálunk is járt; érintettem továbbá, minő hatása volt a *Henriade* epos-chablonának a magyar költészetre, — mint keltek nálunk egy századdal később új életre a Calprenède regényei stb. Azt mindenki természetesen fogja találni,

hogyan én, kinek a francia irodalom történetét vázolni volt feladatomban, nem tárgyalhattam egyszerre mind a francia irodalomnak a magyarra gyakorolt hatását, tehát nem vonhattam bele rövid munkámba Kont Ignác értékes nagy könyvének (*Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie*. Paris, 1902.) anyagát: annál kevésbé tehettem ezt, mert azok az írók és művek, a kik és a melyek nálunk hatottak, akárhányszor annyira harmad- negyedrangú jelenségek, hogy ma a legterjedelmesebb irodalomtörténetek sem emlékeznek rájuk. (Így például senki sem emlékezik ma a keretes novella-sorozat azon XVIII. századbeli művelőjéről, Gomeznéről, kit nálunk a *Mulatságos Napok* írója utánoz majd Rodostóban, vagy hányan beszélnek ma Destouchesről szólva a *L'homme singulier*-ről, *Pontyi* mintaképéről, vagy éppen Arnauldnak Naláczy-, illetve Harsányitól fordított szindaraljairól, főleg «érzékeny meséiről»?) Sajnálom, hogy a sok utólagos rövidítés miatt kihagytam Saint-Simonnak Rákóczi-iról való emlékezéseit, melyek különben eléggé ismeretesek nálunk legalább hírekből és magam is érintettem néhány év előtt egy hosszabb dolgozatomban, a nagy mémoires-íróval foglalkozva; — vagy hogy törültem azt, mint szerepel az egész középkoron át Magyarország, valahányszor nagyon messze országot kell emlegetni, kezdve a chanson de geste-ktől egészen a Kis Saintré János novellájáig, hol a hős az udvar előtt, hűtlen kedvese jelenlétében, mint távol Magyarországon esett dolgot mondja el szerelmök történetét. . . De bármennyit vettem volna is föl efféjét, nem az ily, különben is jórészt csak curiosumok gyanánt érdekes vonatkozások kiemelésében rejlik egy irodalomtörténeti mű specialitásának jellege, hanem azon sugártörésben, hogy úgy mondjam, melyet az idegen irodalom képe egy hazai író érzés- és gondolkozásmódjának közegén keresztül haladva nyer. És éppen e sugártörés miatt aztán egy külföldi irodalomról szóló eredeti hazai műnek megírását mindig szivesebben kell fogadni, mint egy külföldi műnek lefordítását, tekintet nélkül a benne előfordulható fogyatkozásokra, melyeknek különben nincs teljesen híjával egyike sem azoknak a külföldi műveknek, melyek lefordítására esetleg gondolni lehetett volna.

HARASZTI GYULA.

ARANY HUMORA.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

IV.

A következőkben az lesz feladatunk, hogy Arany epikai költészetét tekintsük át humora szempontjából. Ezt a feladatunkat megnehezíti a lyráénál hasonlíthatlanul nagyobb anyag, de viszont megkönnyíti az a körülmény, hogy ez az anyag jóval ismertebb s így a minden részletre kiterjedő tárgyalás szükségtelen s az idézetek helyett általában véve az utalások is elégségesek. Megkönnyíti munkánkat továbbá az is, hogy Arany epikai költeményeit előttünk már többen tárgyalták s végül, hogy vizsgálódásunkat az eddig mondottakkal már eléggé előkészítettük.

Legelőször három legsubjectivebb nagyobb epikai művét fogjuk tárgyalni: Az *Elveszett alkotmányt*, a *Nagyidai czigányokat* s a *Bolond Istókot*, melyekben a költő humoros hangulata is legnagyobb mértékben nyilatkozik. Azután tárgyaljuk a *Toldi trilogiát*, végül a többit s a kisebbeket.

Az *Elveszett alkotmány* (1845) keletkezéséről már az életrajzi részben szólottunk. Forrása a költő «satirikus hangulata», melyet a megyei életnek szeme előtt folyó visszaélései és kicsapongásai keltettek benne. Bosszúságát akarta kiönteni költeményében, mert azt másképen s máshol nem tehetette (Önéletrajz).

Arany legjelesebb méltatóinak e költeményre vonatkozó megjegyzéseiben bizonyos ingadozást vehetünk észre. Gyulai

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1905 évi 338 és 339 számában.

satirai költeménynek nevezi, Riedl komikus eposnak, Beöthy humort is lát benne.

Maga Arany satirai eposnak (önéletrajz) s egy levelében (Szilágyi Istvánhoz 1847) «alant járó humoristico-satirico-allegorico-comicus valami»-nek nevezi. Különben ezt a munkáját becsüli legkevesebbre. «Sajnálom elveszett időmet, melyet ez elveszett alkotmányra vesztegettem — írja Toldynak 1847-ben — s a censura igen kedvem szerint tesz, ha nem 6 vagy 7, hanem ugyanannyi ezer verset tudott volna ki belőle». (Az egész költemény több mint 4000 hexameter.) Aranyt, a compositio nagy mesterét, főképen a compositio hiánya bántja.

«Az egész valami elnyúló s mint egész kiállhatatlan valami lön, — írja Szilágyinak 1846-ban — nincs kerekdedség, nincs kellő emelkedés és elfogyás; episodjaiért látszik élni.» De azt is érzi, hogy ezek az «episodok» sokszor értékesek s nála szokatlan önelismeréssel mondja, hogy a költeményben vannak: «sajátságos descriptiók, eredeti ötletek, elmés fordulatok, eleitől végig erős satira, nevetséges torzalakok».

Csokonai *Dorottya* és *Békaegérharcza* mindenesetre hatottak Aranyra a forma megválasztásában (epos-parodia). Petőfi *Helység kalapácsát*, mely 1844-ben jelent meg, szintén ismerhette, vagy legalább a *Pesti Divatlap*ban belőle közölt mutatványt (1844). A tárgy megválasztásában első sorban a saját szomorú tapasztalataira és megfigyeléseire támaszkodott, de némi útbaigazítást adhatott neki Szilágyi István *Emlékbeszéd cz. satirája* *) (Beöthy finom megfigyelése), mely Vitézlett Hátrafalvy *Bendegúzt* búcsúztatva a maradiakat gúnyolja ki. Hozzá teszem ehhez, hogy ugyanakkor Szentmiklósy Sámuelnek *Az állatok restauratiója cz. hexameteres satirája* is jutalmat nyert, mely egy tisztújítás gúnyos leírása s 1843-ban aratott országos sikert Nagy Ignác *Tisztújítása* is, melyet más négy politikai vigjáték követett. Eötvösnek regényét még nem igen ismerhette akkor.

A költemény hangján, ha nem csalódom, már Byron hatása is érzik. (Arany 1845-ben saját vallomása szerint már úgy olvas angolul, mint németül s Byron *Don Juanját* ismeri, sőt fordít is belőle.)

*) Megjelent mint dicséretet nyert mű a Kisfaludy Társaság Évlapjaiban 1842-ben.

A költemény alaphangja satirikus. Rák Bende a maradiak, Hamarfy a rohanva haladók s Ingady a juste milieu-sők torzképe. A III. ének egy védegyleti- s egy utasításokat tárgyaló megyegyűlés torzképe, Koloczintos Gábor és Pörgedy Mátyás nemesek hadnagyainak szónoklatai (IV. ének) a kortesbeszédnek remek torzrajzai. «Torzképek mindenütt az egész darabban» — mondja maga Arany. Tömerdek az elszórt s legkülönbözőbb ferdeségekre vonatkozó gúnyos megjegyzés. Csak néhányat idézek az erősebbek közül:

Nem vala hát más mód, mint káromkodni erősen,
S szidni — mivel nem volt egyebet kit szidni — az Istent.

*

Üri parasztok, azaz kutyabörtelen értelem aljas
Emberi: ügyvédök, tisztek, papok, orvosok . . .
És a kanászoknál szigorúabb sorsu tanítók.

*

A cél megnevesít bármily alacsony nemű eszközt:
Nem használnak okok: pénzzel neki, vesztegetéssel,
Borral, ijesztéssel, hazudással, néha csalással,
Vagy ha e szép módok sikertelenek, akkor az ólmot
Veszszük elő, s viadalra kelünk, életre halálra.

*

Melynek rendi szerént mentes vala, mint nemes ember,
Révtől és vámtól, hadi bajtól, házi adótól,
Egy szóval, minden kötelességtől haza, ember,
Isten iránt, sőt önjóvoltától is egyúttal.

Az epos egyes jelenetei objective tekintve komikusak (pl. a két párt verekedése a megyeház udvarán). Mint epos-parodia pedig hatásában humoros. Így egyes részletei: az invocatio és propositio (az elején), a seregszemle (IV.), mely «szekérszemlévé» devalválódik, Bende élettörténetének elbeszélése (II.), mely Aeneasának fonákja, alvilági útja (V.), a harc (VII.), a szónoklatok mind parodistikusak s mint ilyenek, nem tekintve satirikus élőket, vagy komikus voltukat, humorosak a komoly eposi előadásmód s a kis-szerű tartalom ellentétének fogva. Egyes eposi stilust parodisáló szavakban és szólásokban is sok humor nyilatkozik, néha gúny is az eposi dagály ellen. Néhány példát idézek erre is: megörülének szívvidító örü-léssel: hont felüditendő agarászó egyesületnek; főispán úr erősen álla, hatalmas okát kifejezven spartai csak-ban; a zabevők közé csapkodtuk a jaj-hegyes ostort; itt-ott utcza-

szögön serkennek a városi örök és elballagnak kipihenni az éji virrasztást; osztoznak zsebelők, csendörök az ég adományán; a szabad-zsebü honfi nemesség; most ősz Aggdyra jött a sor, ki felállva nehézkés mozdulatokkal (mert ő nagy nyomatékú egyén volt) méltóságosan így szavazott; (a nap-tár) szorosan megszabja szegény, hány óra legyen nap, hány legyen éj, de nem hajt rá az erős természet korcs fia többé; a lélekadó nedv (bor); s oh csoda! halljátok ti e földnek gyermeki!; vas markú haragra; az élet gombja fölött (fej); isteni káromlás harsogva nemes tüdeikből; hős Koloczintos stb.

Hasonlóképen humorosan hatnak a költőnek tréfás közbevetései pl. hadd ballagjanak ök, nincs semmi közöm velök; nem mondok olyasmit, a mi valótlan; szép Armida pedig (verspótlani tettem a szép szót); nagy nyakbőtyök (au jaj nyelvem!); én igazán irtam le, biz' Isten! előbb is; (egy kipontozott sor után): Jegyzés. Ez a sor szebb volt a többi soroknál, mert kiki gondolhat vereset vagy zöldet alatta; azt le nem írom most: kiki azonban tudni szeretné, bérmentes levelét hozzám igazítva, örömmel válaszolok; nagy baj a költőnek, mondom, ha megúnta teremtett jellemeit maga is s velök egy hajlékba szorúlván nem tud azokról már érdeklőt mondani semmit; mit mondjak rólok, Uristen, mit még nem mondtam valamelyik hexameterben? Mikor leírja a mindent megörlő malmát az Időnek (VI.), így emlékezik meg az *Elveszett alkotmányról*:

Ott jön az én könyvemnek öt első éneke is már:
Lapjain illatos ó sajtok maradéka mutatja,
Mily fokon áll a szegény a dicsőség úri kegyében.
Oh jaj! a mélybe zuhant, honnét pora jegytelenül fog
Hullani majd az örök feledékenységnak ürébe!

Ezek a subjectiv közbevetések s a tömérdek idegen szó (humoros célzattal használva), mint külsőségek is, emlékeztetnek Byron előadásmódjára.

Az *Elveszett alkotmány* tehát a költő haragjának, boszankodásának gyümölcse: ez a boszúság gúnyban tör ki, mely helyenként humorra enyhül.

A satira, humor és komikum sajátos vegyülete ez a költemény, melyben a satira az uralkodó elem. Röviden így határozhatnók meg: satirikus epos-parodia.

A *nagyidai cigányok* (1852) *) már nem kísérlet, mint az *Elveszett alkotmány*. Hogyan is lehetne az *Toldi*, *Toldi estéje* és *Murány ostroma* után? Forrása is mélyebb, mint azé. Nemcsak boszúság, hanem elkeseredés, kétségbeesés, melynek okát fölösleges volna fejtegetnem (a költő ekkori lelkiállapotát különben már jellemeztük). Ez az elkeseredés keserű humorra enyhül, mely egy komikus hőskölteményben tör ki. Mint tudjuk, ez a hősköltemény Nagyida várának ostromáról szól, mely 1556-ban történt a krónika szerint. Labanczok ostromolják, cigányok védik. Vége az, hogy a könynyelmű, puskaporukat elpuffogató cigánynépen diadalmaskodnak az élheteretlen labanczok s ebrúdon vetik ki őket a várból.

Arany önéletrajzában azt mondja, hogy ez az epos «oly kedélyállapot kifolyása, midőn a világ folyásával és önmagával meghasonlva torz-alakok festésében akart kárpótlást keresni.» Szilágyi Istvánnak pedig 1853-ban azt írja, hogy «a Cigányok semmi egyéb, mint a pessimismus nyelvöltögetése». Egészen világosan a *Bolond Istók* II. énekében (3—10 vsz.) fejt meg ezeket a homályos nyilatkozatokat és eposának titkos czélzatát (a Dugonics-féle *Etelkának kultsa* analogiájára a *Nagyidai cigányok kulcsának* lehetne ezt a 8 vers-szakot elnevezni). E szerint a cigányok harcza a magyar szabadságharcz torzképe:

Oh láttam én (hisz ott is voltam egyszer:
Tenni kevés — de halni volt esély)
Győzelmeid napját; s a szörnyű perczcel
Én is alólbukám, midőn esél.
Bámulta egy világ, a mit cselekszel,
Minőt rege is csak ritkán mesél:
De vállvonítva kullogott tovább
Hogy sebeidben tipra büszke láb.

És engem akkor oly érzés fogott el . . .
A szőlős gazda is, az egyszeri,
Magánkívül s őrzöngve kaczagott fel,
Látván, hogy szőlejét a jég veri,
Dorongot ő is hirtelen kapott fel,
Paskolni kezdé, hullván könnyei:

*) Igen szép és alapos tanulmányt írt róla Dittrich Vilmos. Címe: *A nagyidai cigányok*. Budapest, 1898. (102 lap.)

«No, hát, no! — így kiált — én uram-isten!
Csak rajta! hadd lám: mire megyünk ketten!»

Így én, a szent romon, emelve vádat
Magamra, a világra, ellened:
Torzulva érzém sok nemes hibádat,
S kezdék nevetni a sírás helyett;
Rongy mezbe burkolám dicső orczádat,
Hogy rá ne ismerj és zokon ne vedd:
S oly küzdelemre, mely világesoda,
Kétség'b'esett kaczaj lón Nagy-Ida.

A költő szavai megdöbbentő világosságot árasztanak a költeményre. Az eddig csak komikus alakok és helyzetek egyszerre satirikusokká válnak előttünk, a célzásokat megértjük s mind ennek forrását a keserű humorban találjuk meg. Ime, ismét ezzel a három elemmel van dolgunk, melyekből az *Elveszett alkotmány* is alakult: a komikummal, satirával és humorral. Különválasztásuk nagyon nehéz, szinte lehetetlen, annyira egymásba játszanak. A humorban lehet sok satira. A derült humorban enyhébb, mely csak megmosolyogja a gyarlóságokat. A gúny célja itt csak multság, vagy mulattatás. A satirában a gúnyolódás célja maga a gúny. A keserű humor igen sokszor öngúny. Az objective tekintett komikus dolog célzatát tekintve lehet satirikus. Pl. költeményünkben a labanczok haditanácsa merő kaczagtató komikum s egyszersmind a legélesebb satirája egy régi osztrák haditanácsnak. A jelenet előadása pedig humoros.

E három elem legművészibb vegyülete a *Nagyidai cigányok*. Az elveszett alkotmány epos-parodia, mint mondtuk, már hexameteres versformájánál és stilusánál fogva is; Vörösmarty és iskolája eposainak paródiája, kifigurázása minden sértő célzat nélkül.

A *Nagyidai cigányok* vig epos, melyben az epos parodia nem lényeg, csak egyik eszköze a humornak. Az eposi stilust alig parodisálja, helyébe egyöntetű népies nyelv lép. A tartalomban már több a paródia. Van itt is trefás invocatio, mely az éneket megelőző krónikás «foglalattal» s a krónikás kezdettel («Irtanak ezerben, ötszázötvenhatban») humoros ellentétet alkot.

Invocatio-féle a III. ének elején is van. Pompás az I. énekben lévő humoros enumeratio, mely fölvonultatja előt-

tünk a szedett-vedett, rongyos cigány hősöket: Akasztót, Degeszt, Gyügyüt, Toportyánt, Diridongót, Czucsujt stb., kikről az eposok módjára tud egy-egy jellemző vonást, sőt történetet mondani. A tisztos Laboda, labancz részről pedig az öreg Kusztora Nestornak parodiái.

A cigányok verekedése (I. 52—70. vsz.), valamint a labanczokkal álomban vívott harcuk (III.) remek parodisztikus harczeirások. Az utóbbit az erős torzítás s a költő tréfás közbevetései (pl. lenyakazván egymást, szépen megbékéltek; mégis halott volt ő, a milyen csak kellett; őli az embert, ezt az ostoba fajt stb.) kiválóan humorossá teszik. Kiemelem a humoros hasonlatokat (köztök homerosi hasonlatok), melyek nagy számmal fordulnak elő s mindvégig föntartják a derült hangulatot. Labodát pl. így jellemzi a költő:

Láttad-é tavasszal, de mikor még hó van,
Szemétdomb körül a havat olvadóban?
Itt kibarnul a domb, fehér még amoda:
Ilyen ősz hajával a tisztos Laboda. (I. 35.)

A cigányok megrökönyödéséről a következő homerosi hasonlatot mondja:

Mint a túri vásár, midőn legtömöttebb,
S valaki fölkurjant: ahol a veszett eb!
Van lárma, sikoltás, szaladás, tétova,
Ezerféle átok, szitok, zenebona;
Zsidó kiált: tolvaj! puffan a kit vernek,
Orgonál erősen férfi, asszony, gyermek,
S mind ez a juhszélen, egy lebug csárdába'
Olvad fülrepsző nyers hármóniába:

Úgy a hős cigányság, vagy talán úgyabban.*)

Kiemelem az Álomnak humoros allegorisálását (II. 35—42.). Milyen más a Toldi szemét lezáró Álom, mely pillangó képében jelen meg! Ez, mint cigányok álmához, illik: csöndesen, mezitláb jön, hogy a vigadókat meglophassa. Hatásának leírása is mesteri.

*) Hosszabb, rövidebb hasonlatok még: I. 10., 21., 25., 32., 46., 50., 59., 63., 73., 80., 84., 87. II. 5., 7., 11., 13., 14., 32., 33., 37., 40., 52., 53., 72., 74. III. 8., 12., 23., 27., 57., 67., 68., 79., 98., 99., 114., 115., 117., 123. IV. 4., 75., 76., 82. versszakokban.

A humoros hatást szolgálják a művészileg közbeszótt népmesei elemek (Csóri a tündérpinczében II. 75—97); Csóri felesége és fiai a czethal gyomrában (III. 11—19.) és régi adomák (I. 39., 40., III. 20., 21., 29., 90., 100., 101.), valamint a költő subjectiv közbevetései (pl. ha elsorolhatnám őket illően, egy vak lóért nem adnám; dicsőségek nem fér a papirosomra: nohát nem is bántom; hadd zengjék el azt már én utánam mások, e dologra méltóbb kölyök-óriások; ha kegyes olvasó, immár azt kívánod, hogy az ütközetről neked adjak számot: ki? kit ölt meg? és hol? mért? mikor? miképen? ki segítségével? — hát elmondom szépen; jobb ha megnézzük, hogy mit csinál a vajda; ilyenek még I. 8., III. 56., 102., 121., IV. 46., 48., 58., 98. Egy ilyen közbevetését ügyesen Csóri vajdával mondatja el:

Lesz ember, ki egész könyvet is ír rólunk
S a világ bámulja, mily vitézek voltunk.

A kíváncsi világ előre hirdeti, hogy milyen remek lesz műve.

Mikor pedig aztán kikerül a korból,
Vesz a világ egyet — de csak egyet — abból;
Töri érte egymást, kézről kézre kapja,
Míg piszoktól látszik valami darabja.

De a többi könyvek, tetején egy padnak,
Ítélet napjáig mind épen maradnak;
Annál nagyobb léssen benne nyereségünk:
Ítéletnapig tart a mi dicsőségünk.

A jóslat beteljesedett, a könyvből kevés kelt el.

Egyes részletei szembetűnően satirikusak s vagy általános magyar hibákra, vagy a szabadságharczra vonatkoznak. Satirikus Csóri vajdának, a nagy álmodónak, egész jellemzése: diadalról, Czigányországról, új veres nadrágról álmodozik, sokat beszél, de csak álmában cselekszik, még ott sem valami okosan, pl. mikor a hivatalokat a legkevesebb alkalmasok közt osztja ki; meg akarja alapítani nagy Czigányországot s örökös vajdának kiáltatja ki magát; Diridongót azzal biztatja, hogy: «nagy érdem halni a hazáért, de kivált meg — értem». A hiú, önző, meggondolatlan vezérnek népe is olyan: pártoskodik, «az egyetértés közte igen vékony», marakodik a konczon, de önzését kielégítve mindjárt megbékül; szereti

ha Csóri sűrűn emlegeti dicső és páratlan voltát; a csatában először megszalad, de aztán bekötött szemmel «vakveréb módjára» tör az ellenre. Csak egy-két feltűnőbb satirikus vonást (célzást) emeltem ki. Még élesebb gúnynyal rajzolja a labanczok nagyképű ostobaságát, élhétetlenségét, pöffeszkedését, gyávaságát. Ezzel szerez a cigányoknak és magának elégtételt.

A *Nagyidai Czigányok* méltatása nem feladatunk. Csak annyit mondunk róla, hogy a költőnek leggeniálisabb humoros epikai költeménye mind keletkezésének körülményeit és tárgyválasztását, mind kettős compositióját, mind komikai és humoros ötletekben való rendkívüli gazdagságát tekintve. Ha ezt is meg akarnók határozni, kissé paradox-módon: humoros komikai eposnak mondhatnók, mert a humor fontosabb eleme a satiránál.

* * *

A *Bolond Istók* legsubjectivebb epikai műve Aranynak. Keletkezéséről maga szól röviden (Előszó az elegyes darabokhoz). A szabadságharcz után a kedélyéhez s az általános hangulathoz illő tárgyat keres s azt *Bolond Istók*ban találja meg, «mely fesztelen alakjában mind subjectiv élményei s érzelmei, mind a közhangulat humorának kifejezésére alkalmasnak látszott». Az első énekkel azonban egyelőre abban maradt a nagynak tervezett munka a költő aggodalmai miatt.

Czime mindjárt Petőfi *Bolond Istók*ját juttatja eszünkbe s fölmerül az a kérdés, hogy nincs-e valami kapcsolat a kettő között. Tudvalevő dolog, hogy Petőfi mézes hetei után 1847 végén írta *Bolond Istók*ját, miután Aranyékat meglátogatta Szalontán. Lehetséges, hogy beszélgettek róla, egyik figyelmeztette a másikat a jó themára, vagy tán el is határozták, hogy mind a ketten írják róla (mint a murányi ostromról írtak). Az bizonyos, hogy mind a két költemény humoros (hősük, Bolond, miatt kellett azzá lenniök), hogy mind a két költő magát rajzolja hősében s ezért mind a két Istók, noha Bolond a neve, egyáltalában nem bolond és nem is közönséges ember, különben semmi rokonság nincs köztök. Érdekes az is, hogy az epikus Arany ebben sokkal kevésbé objectív, mint a lyrikus Petőfi.

A *Bolond Istók* I. éneke 1850-ben készült el. Rövid tar-

talma az, hogy egy vén csősz lányának gyereke születik (ez a leendő hős) s vak felesége ugyanakkor meghal. A temetésre keresztelő következik. A vén részeges Erzsók asszony azonban a paptól visszajövet az úton elesik és elalszik, a gyereket elviszik a kóbor cigányok, kik aztán egy paraszt orgazdának adják el.

Arany 1873-ban újra előveszi költeményét s megírja a II. éneket, melyben Istók már maga az ifjú Arany. Elmondja benne debreczeni diákéletét, színészkedését, Klárcsi színésznőért való lángolását és kiábrándulását, a mint azt az életrajzi részben elég bőven elmondtuk.

Fájdalom, e két éneknél (s két ének vázlatánál) több nem készült el ebből az érdekes költeményből, mely azért töredék létére is Arany legértékesebb alkotásai közé tartozik. Terjedelmét tekintve, a *Nagyidai cigányok*nál nagyobb.

A *Bolond Istók*, mint tudjuk,*¹) Byron *Don Juan*jának hatását mutatja, épen úgy, mint a világirodalomnak annyi más költeménye. Byron e genialis művében, melyet egyformán nevezhetnénk lyrai regénynek, regényes lyrai költeménynek, regényes satirának vagy humoros korrajznak, szakít az epikai költőnek azzal a tulajdonságával, hogy az szerényen háttérbe vonul, alakjai mögé buvik, hanem ledobván az objectivitas láthatatlanná tevő palástját, egyéniségének egész eredetiségével kiáll a cselekvés színterére. Mint a görög chorus, mindent megmagyaráz, megjegyzésekkel kísér, nem titkolja el érzelmeit sem, melyeket a történetek benne keltenek, sőt maga-magáról, emlékeiről, hangulatairól is szeret beszélni s más egyébről is, a mi «ad vocem» eszébe jut. Terv nélkül ír, «mesél, majd méláz s így tovább», a mit érez «elfütyöréshi». A mesével nem törődik: csak fonalnak tartja, mely arra való, hogy eszméinek gyöngysorát felfűzze rájok. Szándékosan terjengős s néha úgy tetszik, hogy a mese egy töredékével szakítja meg a subjectiv kitéréseket s nem megfordítva. A legmodernebb fogalmakat és kifejezéseket s a legkülönbözőbb idegen szavakat viszi be költeményébe, a mi előtte ily mértékben lehetetlennek látszott. S ezt a chaotikus anyagot humorával, satirájával, geniejének erejével teszi csodálatosan egységessé.

*¹) Legrészletesebben Hantz foglalkozik e hatás kimutatásával idézett tanulmányában, hol néhány párhuzamos helyet is idéz.

Aranyt lebilincseli a nagy angol költő szelleme s hatásától nem tud, de nem is akar szabadulni. A *Don Juan* stanzaiban (ottave rime) van írva, Arany is ezt választja költeménye formájának (a forma nehézsége is csábította bizonyára). Az előadás módjában is hű követője Byronnak, a mit maga is bevall:

Hosszas valék, de Byront követém:
 «My way is, to begin with the beginning»
 Azaz hogy kezdem a legkezdetén;
 (Ő mondja ezt, pedig különb legin' mint
 A többi dúdoló a sár-tekén;
 Vagy, ha nem is, különb bizonynyal mint mink.)

Byron is azt mondja (*Don J.* I. 6. 7.), hogy nem fog in medias res menni, hanem hőse születésén kezdi történetét. A *Bolond Istók* is tele van subjectiv kitérésekkel, közbevetésekkel. Szól a saját hangulatairól, emlékeiről, munkáiról (I. 1—15. 33. 74—76. 124. II. 1—19. 44—46.), szól a humorról (I. 1—4.), a phrenológiáról (I. 14.), a halálról (I. 42.), arról, hogy minek emlék a halál után (I. 18—20.), s hogy a bánat önző (I. 61.), Byronról (I. 71.), a mai poétákról (I. 48. 49.), a régi és modern utazásról (II. 79. 80.). Jellemző különben, hogy oly hosszú kitérések, mint Byronnál, nincsenek nála. Ezt erős formaérzéke magyarázza. A mese neki nem mellékes, bár szabadabban bánik vele, mint más munkáiban. De nemcsak különálló kitérésekben, hanem tömördek közbeszótt satirikus, humoros vagy komoly megjegyzésben is kifejezi hangulatait és gondolatait, mint Byron. Néha egyben-másban gondolataik is találkoznak. Egy-két ilyen feltünőbb egyezést már Hantz kimutatott: Don Juan és Istók fiatalos tudásvágya, lelki forrongása hasonló vonásokkal van rajzolva (*D. J.* I. 91—93. — *B. I.* II. 23. 47. 48.), a halál utáni emlékekről hasonlóan gondolkoznak (*D. J.* V. 59. 63. — *B. I.* I. 18—20.), a rossz poétákról szintén (*D. J.* V. 52. — *B. I.* I. 47.); a rossz költők gúnyolása különben a nagy költőknek általában szokásuk (Byron névszerint is támadja őket). Ha keressünk efféle analogiákat, találnánk többet is (pl. Homeros tisztelete *D. J.* VII. 80. — *B. I.* I. 48., vagy a mulandóságon való tünődés *D. J.* X. 73. — *B. I.* I. 42., az emberek bolondsága *D. J.* XIV. 84. — *B. I.* I. 12. stb.), de az ilyen párhuzamokban mindig van valami erőltetettségg. Hasonló hangula-

tokból hasonló reflexiók eredhetnek a nélkül, hogy direct hatást kellene föltennünk.

Jellemzőbbnek tartom a formai egyezéseket, pl. a Byronnál s Aranynál feltűnően hasonló efféle átmeneteket:

De hó! megálljunk! Elcsapongtam messze!
 Mi volt a tárgy? Igen...! A szende pár
 A ház... az ünnep... a ruhák... a mámor...
 S hogy e szigetkén mily nagy úr lett Ámor.

(D. J. III. 81. Ábrányi f.)

Hogyan kezdém hát? lássuk ott elül.
 «Kedvem... szomorkást... játszi nedv...» Igen;
 Tovább! talán még hősem is kerül:
 Ahá! *Bolond Istók*: ez jó nekem!

(B. I. I. 6.)

Szintén jellemzők mindkettőre az ilyen részletezések:

... rólad lesz újra szó
 Művelt világ s kultúrad annyi száz
 Áldásiról; rólad tüzes golyó,
 Harcz, dögvész, zsarnok pusztítása, láz,
 Leölt százvezrek, hír-szomj, vér-folyó,
 Czárnók szerelme (hatvan évvel) és
 Mellé — fűszernek — vár-felpörkölés.

(D. J. VIII. 68.)

Szolgám az inség, annyiféle járvány, (a halálnak)
 Kórság, nehéz bú, gond, vak esemény;
 S mi oly szépen terjed a föld határán
 A bűn; továbbá hadvész, cholera,
 Doktor, adó, rossz vers, etc.

(B. I. I. 46.)

A modern fogalmakat s idegen szavakat épen úgy használja Arany is. Idegen szó (latin, görög, német, francia, angol, olasz) körülbelül száz van a *Bolond Istók* két énekében.

Byron humora legtöbbször gúnyba csap át, sőt nem egyszer cynismusba, Arany költeményében is van elég satirikus reflexio, cynismus azonban nincs, ezt nem tanulta el Byron-tól, humort sem kellett tőle tanulnia. Humoruk sötétebb, kesernyesebb volta mindkettejük egyéniségében leli magyarázatát.

A *Bolond Istók* két éneke, nem hiába hosszú idő választja el őket, igen különböző. Más hangulat szülte mindkettő.

Az első ének közvetlenül a szabadságharcz után az el-

nyomatás korában keletkezett. A költő zilált lelki állapotát tükrözi ez a sötét költemény, melynek humora is sötét, sokszor keserű s így a «közhangulat humorát» is eléggé ki-fejezi.

Csupa nyomor! A nyomorult esőszkunyhó, a haldokló vak anya, az újszülött, ki ájult anyja mellett a földön he-ver, a vén részeges csősz, ki önzésből siratja feleségét. A nyomorult temetés az Isten nevében éneklő rektorral s a röhögő énekes-gyerekekkel, a részeges sirató asszony, ki a megholt-nak legnagyobb rágalmazója volt, s ki ködös fejével lány névre kereszteltetvén a fiút, visszaútban részegen «négyfelé terül»; a tolvaj, rongyos cigánynép, az orgazda — mily sötét alakok, mily sötét színek, melyekben a költő gyönyörűségét találja! Nem csoda, hogy ezekre humora sem tud vonzó derüt árasztani, úgy hogy az egész inkább lehangol, mint fölemel bennünket. Hatásában emlékeztet Petőfi *Apostolára*, mely-lyel össze is hasonlították (Hantz), de kissé erőltetetten. Arany még 1848. őszén megismerhette az *Apostolt*, mikor Pesten járva Petőfit gyakran meglátogatta, ki épen akkor fejezte be költeményét. Lehet, hogy a nyomornak sötét képei, melyeket Petőfi rajzolt, hatottak rá, a vén tolvaj akasztófa-humorának egy részét (*Apostol* V. VI. VII.), mintha a csősz örökölte is volna, de azért nézetem szerint több része van az első ének komor, sivár képeinek megfestésében a kor hang-gulatának, mint az *Apostolnak*.

A második éneket már öreg korában írja a költő s egé-szen ifjúkori emlékeinek szenteli. Az első éneket, mely kissé túlozza a sötét színeket, akár csak az *Apostol*, s mely Byron hatását is legerősebben mutatja, fölülmúlja az eredetibb má-sodik. Az elsőben néha nem találjuk a költő egyéniségét, a másodikban ott van az egész Arany. Alaphangulata olyan, mint a már méltatott *Vándor czipőé*. A hangulat azonossá-gát mutatja az is, hogy ezt a kis költeményt be lehetne iktatni a második ének 108 és 109 versszaka közé, melye-ket pompásan kötne össze.

Mintha érezte volna a költő, hogy itt hézag van, s a hiányzó részt (a hazavándorlást) később külön versben írta meg.

A második énekben, mint mondtuk, Arany ifjúsága emlékeit meséli el: hogyan diákoskodott Debreczenben,

hogyan szeretett volna nem közönséges ember lenni, hogyan lett színész, hogy ábrándult ki a színészetből s első ideáljából s hogyan ment haza közönséges embernek. Kerek egész így is, a hogy van: egy ábrándozó ifjú csalódása, egy fejlődésnek induló kiváló tehetség megtörése. Egy kis regény s hány közönséges embernek ifjúkori — egyetlen — regénye!

Arany humorának egész gazdagságával árasztja el ifjúsága élményeit, melyek között bizony a koplalás s egyéb nyomorúság is gyakran szerepel, de a melyek mégis olyan szépek, kedvesek, hisz az ifjúságéi.

Érezzük a szeretet melegét, melylyel az öreg, megtört szívű költő mintegy átöleli ifjúkori énjét s megértjük, hogy a jelen nyomorúságait feledve, örömmel időz azokkal, «a kik másszor voltak» s derült, néha Mikesére emlékeztető humorral szól a multról. Olykor megvillantja satirájának pengéjét, olykor a régi keserőség egy-egy nyomát vesszük észre elbeszélésében, de általában mélázva, nyugodt lelki derüvel mosolyog az ifjúkorában oly nagyoknak tartott dolgokon, melyek szemében kicsinyekké zsugorodtak össze azóta.

S mily élesen lát minden részletet; mily realistikus, élettől duzzadó minden alakja és jelenete! A vándorszínészéletnek igazabb és rövideségében mesteribb rajzát ennél hiába keressük.

Arany *Bolond Istók*ot tudatosan humoros művé alkotja, az elején ezt meg is mondja s a humor rövid és remek fejtegetésével kezdi költeményét.

Valóban, a hosszabbak között ez a leghumorosabb műve, melynek mind alaphangulata, mind egész előadása igazán humoros. Ebben találjuk meg azt a «víg-szomorkás», nevettetve megindító» hangulatot, mely komoly mélázásból tréfába, keserőségből kaczagó jókedvbe, gúnyból elnéző és szerető mosolyba csap át, folytonos kaleidoskop-szerű változatossággal. Megannyi ellentét és egyenetlenség s együtt mégis merő összhang.

Bolond Istók humoros regény, mely a világirodalom e nemű alkotásaival töredékként is méltán versenyez.

* * *

Aranynak többi nagyobb epikai költeményét vesszük most vizsgálat alá. Míg az eddig tárgyaltakban a humor az

egészet át- meg átható fontos elem volt, addig a következőkben csak humoros részletekről lehet szó. Ennélfogva vizsgálatunk módja is megváltozik s feladatunk inkább az lesz, hogy kimutassuk, mily mértékben mutatkozik ezekben a költeményekben humor s rámutassunk az illető részletekre.

Legelőször a *Toldi trilogiát* fogjuk ebből a szempontból megvizsgálni még pedig összefoglaló módon egyszerre tekintve át mind a három részt.*) Előre bocsájthatjuk, hogy itt a humornak derült formájával fogunk találkozni majdnem kizáróan.

Mindenekelőtt a jellemeket vesszük vizsgálat alá, azt kutatva, hogy ezek közt vannak-e humorosak, illetőleg, hogy a költő jellemzi-e legalább helylyel-közzel humorosan egyes alakjait.

Toldi Miklós alakjával kezdjük.

Az ifjú Toldi nem humoros alak. A költő istenfélőnek, jószívűnek, anyját imádónak, naiv lelkűnek rajzolja a félelmes vasgyúrót, ki, mint a hozzá hasonló romlatlan és tapasztalatlan gyermek-ifjak komolyan veszik az életet. Miklós épen oly komolyan veszi a korecsmai duhajkodást, mint a csehvel vívott élet-halálharcot.

Az ifjú katonává lesz s a királyi udvarban meg a hadjáratokban megismeri az életet. «Elkapja a világ», házasodni nem akar, csak egyszer járt közel hozzá, de fura vége lett szerelmének. Azt hitte, hogy «a lelkét oda adná» a leányért s a szakállát is sajnálta érte odaadni (*Tsz.* II. 5.). Már ezzel vegyít a költő némi humort hőse jellemébe, valamint azzal is, hogy humorosan írja le Tar Lőrinczet parodisáló bajvívását (II. 22—29.).**) Dühének heves, de hamar lecsillapodó kitöréseiben is van valami humoros. Mikor a király elhatározza a cseh hadjáratot, Toldi előre akar rohanni csehet pusztítani, de erre természetesen nem kap engedelmet:

Toldi sisakhoz kap hirtelen e szóra,
Mevakarná fejét, ha nem aczél volna;
Szeretne bizony már csehet ölni, enni:
De király parancsa: azaz így kell lenni. (III. 67.)

*) *T.* = *Toldi*; *Tsz.* = *Toldi szerelme*; *Te.* = *Toldi estéje*.

***) A *Daliás Időkben* humorosan hat Toldinak az a tréfája, hogy cséppel is verekedik.

A cseh király előtt némán álló Lajosnak a sarkát nyomkodja s biztatja, hogy «vágják ki magokat» (IV. 71.) s mikor meglesz a béke, dühösen fenyegeti meg buzogányával a «tizenegy királyokat», mire Lajos mosolyogva csitítja (IV. 79. 80.).

Ezt az Ilosvaiból vett két motivumot, mint látjuk, humoros színezettel illeszti bele Toldi jellemébe a költő. A kolostorban vezekelve is nehezen bír dühével, mikor megtudja, hogy a barátok a vízhordó szamárnévéről nevezték el. Első gondolata, hogy «előbb leüti gárgyánt, azután a többit veri csúful agyon», de eszébe jut, hogy ő tulajdonképen vezeklő s elnyeli mérgét (VIII. 42.).

Mikor Piroska levelét átadja neki a király, átveszi, de «nem valami bizvást, hogy: tud ő olvasni, de csak öreg írást», s míg a deák olvassa neki, oda görnyed s egy-két «borsószemű könnyet» hullat rá (XII. 75.). Anikó mennyegzőjén «szótlán az asztalfőn öntözi bánatját» s mikor pajkos huga tánczra hívja, a kedvéért tánczol is, de csak «halkan, öregesen, násznagyosan» (XII. 109.). A költő a «bús éneket» humoros mosolylyal fejezi be.

Az öreg Toldit Ilosvai és Vörösmarty példájára humorosan fogja föl, de művészi tapintattal nem annyira hősét, mint inkább környezetét tünteti fel humorosnak.

Azért az öreg hős is mosolyt csal ajkunkra, barát csuhába bújva, ütött-kopott fegyvereivel (*Te.* III. 4—6.), a mint haragosan összeszidja a szájtáti népet (VII. 30. 31.), s a mint az olasz kérdésére: «Vén pap, mit keressz itt? meguntad életed?» azt feleli talpraesett gúnnyal: «Olasz, neked hoztam utolsó kenetet.» Alruhába öltözik, hogy meg ne ismerjék s mikor aztán nem ismerik meg, az mégis rosszul esik neki, zsörtölődik s kicsi hijja, hogy sírva nem fakad (IV. 4—10.). Szakálával való «dörmölődése» (IV. 14. 15.) — Ilosvai szavaival, — az urakhoz intézett tréfásan gúnyos szavai (IV. 28. 29.), öröme régi házának és fegyvereinek viszontlátásakor (V. 3—8.) — ezek adják meg alakjának humoros zománczát. Látjuk, hogy a költő igen óvatosan, igen finom tapintattal s csak kis mértékben látja el ezzel a zománczcal, úgy hogy ezáltal komolyságából mit sem veszít, épen ilyen óvatosan jár el a második részben is, hol Toldi szomorú szív-történetének s vezeklésének komolysága a humoros hangot még kevésbé engedi meg.

Legtöbb humorral a két Bencze alakját rajzolja Arany s annyira rájuk pazarolja humorát, hogy többi alakja számára alig marad belőle valami.

Az öreg Bencze attól kezdve, hogy a nádasból előbukkan (T. IV. 9.), jó barátunk, mintegy régi ismerősünk lesz. kinek megjelenését mindig örömmel üdvözöljük, mint a színpadon valami kedves alakét. Az öreg cseléd csupa hűség és jóakarat. Miklóst úgy szereti, mintha fia volna és sokszor úgy bánik vele, mint a kis gyerekekkel szokás: aggódik érte, gondoskodik róla, főképen a testi szükségletéről (egyik legnagyobb gyönyörűsége, ha Miklóst jóízűen enni látja); feddi, inti, mikor Miklós a kelletténél többet iszik, de a sok intésnek az a vége, hogy maga ázik el.

Tarisznyáját szívesen czipeli, ha elemózsiával van tele s ha borért megy a pinczébe, annyit hoz, hogy ne kelljen kétszer járnia. Nagyon bőbeszédű, minden apróságra emlékszik s mindent el is mond, ha alkalma van rá. Hamar érzékenyül. Ha «kis gazdája» elfelejt tőle elbúcsúzni, ez elég ok arra, hogy sírva fakadjon. Mikor Miklósnak felviszi az Isten a dolgát, büszke rá, hogy «milyen embert csinált belőle». Jó apa, a ki gondoskodik fiáról, de jól el is páholja, mikor részegen találja s azzal gyanúsítja, hogy ő rontja el az urát, a miben szegény Bencze egészen ártatlan, mikor aztán messze földről visszakerül s asszonya megdicséri, ő is egyszerre büszke lesz a nevelésére.

Még egy jellemző tulajdonsága van az öregnek: igazi parasztkocsis, tempós, lassú, félti lovait, fiát megtanítja «a magyar ló igazi hajtásának» titkaira s mikor budai házukba érnek, nézi. «ha nézik-e, mikor ő befordul». (Tsz. XII. 97.)¹⁾

Ekkor látjuk utoljára.²⁾

A fiatal Bencze, Toldi fegyverhordozója, derék szolga, de van egy-két fogyatkozása is. Kapzsi, a miért egyszer pórrul is jár,³⁾ katonának nem valami vitéz katona, kicsit

¹⁾ A *Daliás Időkben*, mikor Etelke hajt, röstelkedik s egész úton pöröl, morog.

²⁾ *Öreg Bencze*: T. IV. 9—13., 17—19., 23. X. 3., 4., 7—11., 13., 14., 17—19., 22., 23. XI. 6. XII. 16. Tsz. III. 17—22. VI. 45., 46. VIII. 7—10., 19. XII. 87., 88., 95., 97.

³⁾ Már a *Daliás Időkben* is kapzsinak van rajzolva (VI.).

lomha s a harcztól szívesen marad távol. Mint a katonák szoktak, szeret füllenteni és fecsegni. Komikus esetein nevetünk, az öreg Benczén mosolygunk.

Toldival együtt «vén dárdása» is megöregszik s ő belőle is «öreg Bencze» lesz. Urát szereti, de tart is tőle s ha engedelmet nem kap rá, nem igen mer beszélni előtte, pedig éppen úgy szeret beszélni, mint apja, kitől az érzékenységet is örökölte. A *Toldi estéjében* két «nagy jelenete van». Az egyik: bevonulása a bajvivó térre, komikus külseje, legénykedése, kigúnyoltatása, tehetetlen haragja. Erről írja Arany Petőfinek (1848. jan. 7.): «Szinte szeretném elolvasni előtted a nedélyes részt, hol a vén Bencze a viadal-helyen megjelenik. Ezt egész lélekkel dolgoztam, újra és bővebben...» A másik: Bencze ünneplése a hirtelen hangulatot cserélt nép által s nagy boldogsága. Ez tán az elsőnél is kedvesebb humorú jelenet. Humorosan rajzolja a költő az öreg fontoskodását takarítás közben s szörnyű mulatságát a kis kapus ügyetlenkedésén.

«A kinevetett vén szolgának — úgymond — még egy személyt rendeltem alá a kapusban, hogy legyen valaki, a kin ő is nevéssen egyszer — megérdemli azt a hű cseléd».

A két öreg Bencze (az apa és fiú) ugyanazon hangulat szülötte (a *Toldi estéjét* mindjárt a *Toldi* után írta Arany) s ezért hasonlítanak is egymáshoz, sőt helylyel-közzel össze is olvadnak, azonosak, mintha csak egy öreg Bencze volna a két költeményben s a fiatalnak nem volna köze öregkori énjéhez.*)

Jellemző, hogy a trilogiát is Benczével fejezi be a költő. Őt látjuk utoljára, a mint urának hólepett sírhalma tövében áll ásójára támaszkodva. Ez a jutalma hűséges szeretetének.

Bencze a leghumorosabb alak, ki az egész nagy hármas költeményen végig derűt áraszt. Arany nemcsak az említett jelenetről, hanem az egész alakról elmondhatta volna: «Ezt egész lélekkel dolgoztam».

*) *Fiatal Bencze*: Tsz. III. 18., 23., 24., 30., 31., 35. IV. 89—91. V. 63—68., 83—85. VI. 38., 44—46. VIII. 7—10., 21—25., 28., 50—58., 61., 84. XI. 44., 67—70. XII. 10—18. 52., 78., 94., 95. *Öreg (fiatal) Bencze*: Te. I. végig III. 7—19., 36., 37., 41. IV. 2., 3, 16—22. V. 2., 5., 6., 8. VI. 1., 3., 8—10., 11—18., 33., 35., 33.

A király alakja nem humoros, csak a mikor a paraszt Csuta Györgynek adva ki magát, Rozgonyival a királyságról beszél (*Tsz.* I.), a kobzosé sem, ezé a sorsüldözött vidám fiúé, kin csak akkor mosolygunk, mikor a német zsoldosokat bolonddá teszi (*Tsz.* XI. 21—28.) s mikor nem kapván engedelmet Tolditól, hogy ő is Anikó sátrában tanyázhasson, «laposat pislant» s «külön egy sátorban pengeti a lantot» (*Tsz.* XII. 78.). A kis varga-kapust humorosan rajzolja a költő. Szerepe csak annyi, hogy egyszer párbajra hívó követe Toldinak s ezt a hozzá nem illő hivatalt nagy komolysággal tölti be (*Tsz.* VI. 53), s hogy másszor féltékenységével s ügyetlenségével megnevettesse Benczét (*Te.* VI. 2—9.).

A nők közül Toldi unokahuga, a kedves Anikó,* az egyetlen humoros alak. Mindig pajzán, jókedvű, mindig tréfán jár az esze. Benczét ő üti lovaggá egy asztali késsel, majd az jut eszébe, hogy bátyja fegyverzetét fölvéve — mint idegen lovag — élethalál harcra hívassa Toldit. Miklós váltig ajánlja anyjának, hogy adja már férjhez a rossz leányt, a kire ráfér, ha egy héten legalább egyszer megverik. Anikó válaszul egy (régii gúnyos gajdokat utánzó) humoros dalt énekel a kérőkről (*Tsz.* III.). Bátor kis lovag válik belőle, de a nő mégis felülkerekedik benne, mikor vitézi öltözete daczára elájul a csatatéren. Amazonságának férjhezmenés a vége.

A szenvedélyes Örzse, a gyászos sorsú Piroska s a fiát bálványozó Toldiné nem humoros alakok.

Arany a leírásokba is vegyít itt-ott némi humort. A mezőn «tikkadt szöcskenyájak legelésznek», az «ösztvér kútágas hórihorgas gémmel» néz a kútba, mint valami óriás szúnyog, a béresek hortyognak, mert «Laczkó felült a nyakukra» (*T.* I. 1. 2.). A csárda előtt egy «szomjú kútágas ácsorog» (*T.* X. 15.), a holdnak szétmered a képe, mint egy arany tepsi» (*T.* V. 11.), a hajnal fölveszi «piros köpönyegét», de azért nem olyan kényes a bársonyruhában, hogy a csárdába «félszemmel» be ne pillantson (*T.* XI. 1.).

A nap nyugalomra hajtja fejét s piros paplanát arczára vonja (*Tsz.* I. 6.), «hosszúkat alszik» (*Te.* I. 1.), s ha fölkel, sokfelé, tekintget, mert van módja benne» (*Te.* I. 3.). Az ősi ház

*) A *Daliás Időkben* még *Etelke* (III., V. ének).

«nem bámúl országba-világba», hanem «igaz bölesként befelé, magába» (*Tsz.* III. 14.). Vén kapus köhécsel, azaz ő csak kezdi, kap rajt az üres ház s hangját megereszti (*Te.* V. 1.). Prága «egy ruhaszárító» a sok kitűzött kegyelem-zászlótól (*Tsz.* IV. 62.). A régi szekrényt nehezen nyiták ki, neki estek hárman, feledé a járást kulcsa is a zárban (*Tsz.* VIII. 3.). Hosszabb humoros leírások: a nagy sütés-főzés (*T.* II. 1. 2.), a szolgák haszontalan lótása-futása (*T.* VI. 20.), a pesti házak (*T.* IX. 1.), a magyar vitézek olasz ruhába öltözése (*Tsz.* IV. 34. 35.), a bámész nép (*Tsz.* IV. 50.), a mesteremberek kigúnyolása (*Tsz.* IV. 54.), a prágai nép rémülete (*Tsz.* IV. 59—62.), a csatlósok szorított helyzete (*Tsz.* IX. 79.), a rozzant Toldi ház (*Te.* I. 7. 8.). Az utóbbi olyan remek és jellemző, hogy ide iktatjuk:

Megavult az ős ház, a zápor lemosta,
Az idő, e vén sas, szörnyen megrugdosta,
Érzi a megoszlás napját, hogy eljőve,
Földre kívánczozik majd mindenik köve.

Apró szelek, mikor repülni tanulnak,
Födéléből egy-egy léczközét lefűnek;
Egyszer majd neki vág a zivatar apja,
Beleölti szarvát és a földhöz csapja.

Ott van még az ablak, mely a kertre nyílik,
De rozmarinbokor benne már nem díszlik;
Ott van a kis ajtó, de hej megvetkezett!
Belőle a szú is régen kiéhezett.

Rozsdás a kilincse; sarka, a mint fordul
Mintha fájna néki, ríva megcsikordul,
Pedig tudja bölesen, merre van a nyitja
S emeli az öreg Bence, mikor nyitja. —

Mintája lehetne a humoros leírásnak.

A költő szeret az elbeszélés folyamán, ha helyén aló egy-egy humoros megjegyzést szőni közbe, mely egy pillanatra derűt kelt az olvasóban. Aránylag nincs sok az egész trilogiában. Ezek közül csak egyet-kettőt idézek mutatónak: Még a ki nem hitte, az is borzadt belé (*Te.* III. 23.); gyomra kívánságát a fejéhez méri (*Tsz.* IV. 53.); az övig mezítelen sellő a czímerben csak «festés, de ki látja, nézi elevennek, ha leány, elfordul, ifjú örvend ennek» (*Tsz.* VII. 42.); a barátok az egyházi átkot olvasva megijednek, «nem azért, hogy bennök kárt tenne az átok», hanem, mert félnek Tolditól

(*Tsz.* VIII. 49.); sok már ugyanannak beszéli negyedszer, a kitől maga is hallotta nem egyszer (*Tsz.* VII. 8.); hogy Tar Lőrincz maga az ördög «elhiszi sok bátor, vagy azért nem próbál, nem hiszi ámbátor» (*Tsz.* II. 31.) stb.

Ezek közé a megjegyzések közé sorozhatók a költőnek első személyben mondott közbeszólásai, melyek a mesélés naiv hangját utánozzák, ilyenek: de most egy kicsit elhagyom, — hanem én meg Lököst odabenn feledtem, — elhagyom, úgymint már hosszú ez az ének, — melyet ha valaki pusztá szómra kétel, könyvbe is megírta Ilosvai Péter, — igazítsuk rüdját az időnek vissza, — de nem mondom el itt. majd kijön a sorján, — hanem egy kevésbé fogjunk ki, pihenjünk, — de míg azok a tett helyeikre érnek, írni válok úgy sincs, hát Toldira térek, — nem ujjamból szoptam stb. (mind a *Tsz.*-ből).

A népies naivitások is humoros hatást keltenek sokszor, pl. pusztítsa el Isten a kegyetlen férgét! (*T.* V. 7.) Jaj! most Toldi Györgyöt, ha még el nem vitte, elviszi az ördög (*T.* VI. 5.). Ilyen a királyi sátor naiv leírása: a sátor-ponyva selyemből volt, róla öklömnyi aranybojtok lógtak, a karosszékeknel szebbeket «nem képzelhet ember», a király «öreg széke» drágakövel volt kipitykézve, a pokrócz bársony, az elrekesztett térség pedig akkora, hogy marhavásárnak is elég lenne, ha a marhát odaeresztenék (*T.* XI. 7—9.). A király derekáról egy czifra rezes kardot old le, melynek «gyémánt a czifrája, arany volt a reze» s «Toldinak nyújtotta s mondá: kösd fel, nesze! (*T.* XII. 14.). «Hát te gyerek! monda (követem a szót nem felségednek mondva)» (*Tsz.* II. 44.). «Megrémül a sok nép; no barát, jaj neked!» (*Te.* III. 34.) stb.

Legtöbb a humor a következő részletekben, ezek a trilogia humoros gócpontjai: Bencze első megjelenése (*T.* IV.), a bika-jelenet (*T.* IX.), Miklós mulatozása (*T.* X.), [György jelenete (*T.* VIII.) satirikus], Toldi otthon (*Tsz.* III.),* a prágai kaland (*Tsz.* IV.), Toldi és Bencze bevonulása (*Te.* III.), ünneplésök (*Te.* IV.), az apródok mulatozása, a gúnydal (*Te.* V.) általában Bencze jelenetei (l. fönn).

Humoros hangulata általában csak a *Toldi estéjének*

*) *Daliás Idők* III., sok a humor az V.-ben is (Toldiné s Etelke látogatása Rozgonyiéknál).

van, a mit már maga a költő is kiemelt. Ez az oka, hogy a három közül ez a legvonzóbb s szívünkre ez hat legjobban. Derült humora egészen komoly, sőt szomorú részletekkel váltakozik; így a költemény általában méla humorúnak tetszik.

* * *

Buda halála (1864.) komoly epos, humornak benne alig lehet helye, legfeljebb elenyészően csekély mértékben. Arany óvakodik is tőle, hogy humoros kedve el ne ragadja s mindig komoly ünnepiességgel haladó elbeszélésebe csak itt-ott vegyít egy kis humort, de úgy, hogy a hangulat egységének nem árt vele.

A gyenge Buda alakja szinte kinálkozik a humoros felfogásra s Arany az alkalmat nem is mulasztja el, hogy egyikét humoros vonással ne színeze Buda jellemét. Korlátolt-ságát meglehetősen világosan kiemeli többször. Detre pl. szükségesnek tartja ironikus megjegyzését mintegy «lefordítani» a számára:

De te bölcsebb, mint ők (visszafelé véljed) (BH. II. 26.).
A hadgyakorlaton feléje rohanó lovas hadsortól «csúful megijed», úgy hogy Etele is mosolyog rajta.

Különösen egy tulajdonságát rajzolja humorosan, azt, hogy szereti a bort. Gyakran iszik s gondoktól így «üresíti keblét». Etele terveire csak ez a felelete: «Jó lesz, hanem igyál . . . ez a holnap gondja». Minél többet iszik, annál jobbnak találja a bort s boldog mámorában két kézre fogja a nagy billokot, «hol erre, hol arra, mindig mosolyogván» (VIII. 4—6.). Milyen jellemzően rajzolja távozását a lakomáról:

Eloszoltak mégis — Buda legkésőbbben,
Vissza egy-egy szóra fordulva menőben,
Hullatva egyenként a mi szívét nyomta,
Míg szeliden Gyöngyvér maga után vonta. (VIII. 15.)

Igen élénken emlékeztet bennünket arra a gyakran látható jelenetre, mikor a korcsmába visszakivánckozó urát kezénél fogva vonszolja haza a parasztasszony.

Természetes, hogy másnap rossz kedvű Buda. A nyeregben ülve nagyokat ásit s az «asszonyok ingerlő szava miatt mormog» (VIII. 21. 24.). Kissé humoros az is, mikor a ta-

nácsban majdnem szószerint ugyanazt mondja, a mit felesége mondott neki otthon zsémbelődései közben (X. 19. 46.).

Humoros Szömöre kádárnak (bíró) kis episod alakja is. Jókedvű czimborá, a kinek tréfáitól «kétfele dülnek» a hunok lakoma közben (X. 63.). A lótejet magasztaló Bulcsu vezérrel szemben a bort magasztalja tréfás pohárköszöntőben (VIII. 11. 12.). Mikor belép Etele lakomájára, a hunok minden mozdulatán nevetnek s biztatják a «tiszteletes» és «bölc» kádárt, hogy mondjon valami mókát s erre Szömöre azzal a megjegyzéssel, hogy Etele engedelmevel tréfálni fog, a legkomolyabb képpel elmondja Buda igazán komoly üzenetét óriás kacaját keltve (X. 102—107.).

Czerkó tréfája (X. 98.), a néphumornak egy szikrája. Nem más, mint egy lakodalmas vagy névnap-i rigmus, mely a képtelenségek összehordásával hat:

Borju nyerítését uraim! kergettem,
Nyul köhögős álmát agyon is ütöttem,
Veréb árnyékába szalma nyilat löttem,
Vén fa csikorgással tarsolyt teli szödtem . . .

Minden ízében megegyez a következő népies mondókéval:

Mikor az erdőben én sokat bújdostam,
Rongyos boeskoromat gyakran nyársra húztam,
Kutya ugatását majd tíz nap kerestem,
A veréb árnyékát agyonütöttem.

Vén fa csikorgását tarisznyára szedtem,
Sokat bújdostam én véle a tengeren . . .

(Kálmány: *Szeged népe* I. 71.)

A két fejedelemnő találkozását is humorral rajzolja a költő.

Miután egy pillantással «benyelték» egymás «ruháit, alakját, egész testi-lelkét», Gyöngyvér nagy «csókszivatarral» fogadja Ildikót, ki szintén nem fukarkodik «szavai mézes csemegejének» hintegetésében (V. 24. 25.). Összeveszésök a sólymon jellemzően humoros. A sértések közül legjobban fáj Gyöngyvérnek Ildikónak ez a megjegyzése:

Nem vagy mai gyermek, se leányzó gyenge!

Gyöngyvér mindjárt kész a felelettel:

Azt se tudom, mellyőnk korosabb egy nappal!
Vagy azt se: magánál ki beszél rútabbal! (VIII. 65., 66.).

Mosolyra kész bennünket, hogy a vén ravasz Detre Etele a «fülbesúgóktól» óvja a legjobban, holott maga is az (III. 18. 32.), s mikor a két testvér egymástól egészen elidegenedett, nem áll egyik pártjára sem, hanem haza megy a «jámbor gótok tanyáira» s ott «várja el a bajt, mire fordul, békén» (XI. 18.). Szándékát diplomatahoz illő módon közli Budával, ki azonban a maga természetes eszével csak azt érti meg az egészből, hogy Detre «félti a bőrét» (XI. 19.), a mint hogy úgy is van.

Humoros megjegyzés a vadászatra készülés mesteri leírásában a következő:

Az asszonyi nép is gondba fejét főzi,
Kicsiért nagy felleg homlokát redőzi,
Sok majd csak az úton jut eszébe reggel,
Marad a szükséges, viszi a mi nem kell. (V. 34.)

Van néhány humoros vonás Etele vadásztréfájának leírásában is (hogy fékezi meg a medvét) (VIII. 27—33.).

A kis Aladárral való kedves jelenetek inkább csak derültek, idyllikusak (V. és VII.). A *Csaba trilogia* elkészült részeiben csak egy víg jelenet van: a potrohos Odo lovaglása (első dolgozat II. ének 1853.), de az tisztán komikus.

A *Murány ostroma* (1847) még kevésbé humoros, noha alapeszméjénél fogva: «az Isten a némbert szerelemre teremté»*) lehetne. Mária csak addig hős és szilárd amazon, míg szerelmes nem lesz, akkor feladja a várat s férjhez megy a hódítóhoz. Kész vígjáték-tárgy. Csakhogy Arany a vígjátéki motívumokat szinte tragikusan dolgozza fel**) s innen van az egész költeményt jellemző eröltettség, komoly feszesség. Máriát komolyan is veszi, meg nem is. Heves politikai szónoklatán Veselényivel együtt mosolyog (II. 51.). Komolyan rajzolja küzdelmét ébredő szerelme ellen, de mi nem nyomhatunk el egy mosolyt, mikor azt halljuk, hogy Mária, ki előbb elszakítja s eldobja Veselényi levelét, majd el akarja égetni, Kádassal még egyszer felolvastatja magának, aztán «záros fiókjába veti». Végre mégis elégeti, de csak a felét, a másik felét elolvassa s újra elteszi (II.)

Épen így vagyunk Mária büszke, méltatlankodó beszédei-

*) Arany maga írja Szilágyinak (1848 január 27.).

**) Riedl ezt bővebben is kifejti.

vel (II.) és azzal a fejtegetésével, hogy csak a «közjó érdekében» s nem szerelemből akar Veselényi felesége lenni (III.).

A komoly részleteket olvasva nem egyszer szeretnénk jót nevetni, de mégsem merünk, mert a költő erre nem ad engedelmet.

Azt hiszem, hogy ez a «vegyes hatás» egyik főoka a *Murány ostroma* gyengeségének.

* * *

A *Rózsa és Ibolya* (1847) egy kedves népmese, melyet a költő a népmesék naiv hangján s népies nyelven beszél el, helylyel-közzel egy-egy tréfás megjegyzést téve.

A mese a király házatáját úgy írja le, mint egy falusi bírót (VIII.). Ez a kedves népies naivság kelt bennünk leginkább humoros hangulatot.

Másik népmeséje, melyet «pór regének» nevez, *A Jóka ördöge* (1851) Aranynak legvígabb epikai költeménye, mely elejétől végig csak úgy duzzad a népies zamatú derült humortól. Tartalma, alakjai komikusak, de előadása mindvégig humoros a humor minden hathatós eszközének felhasználásával (l. alább). Ha példákat akarnánk idézni, jóformán minden sorát idéznünk kellene, annyi benne a nevetető fordulat, sziporkázó ötlet. Egyike Arany legkitünőbb alkotásainak (terjedelme is elég nagy: 546 alexandrin).*)

A *bajusz* (1854) már nem oly sikerült. Mesterkéltbbnek látszik, nyelve nem az a törölmetszett s humoros erőt sugárzó népnyelv, mint az előbbié. A humor kevesebb előadásában s némi satirával vegyül, mintha a költő boszankodnék a cigányokon, illetőleg a népen, hogy olyan könnyen rászedeti magát velök:

(a vajda) nem adná egy vak lóért,
Hogy a magyar kész bolondja.

Azért a maga nemében ez is pompás humoros elbeszélése Aranynak.

A *fülemüle* (1854) valóságos remek. A két szomszédnak komikus veszekedését és pörét azzal a célzattal

*) Érdekesen fejtegeti Salamon Ferencz *Irod. tanulmányaiban* I. 91—97.

mondja el, hogy kifigurázza vele a minden apróság miatt haszontalanul pörösködő magyart. Ironikus befejezését (melyet Eötvös ki akart hagyatni Aranynyal *) nem tekintve, az egésznek humoros az előadása. A költő mulat és mulattat, de nem boszankodik; gúnyol, de jókedvűen tréfálva s nem a satira élesebb hangján. Célzatát is tekintetbe véve satirico-humoristikus költeménynek nevezhetnök.

A tudós macskája (1847) egy állítólag **) megtörtént bolond eset, mely komikusan ellentétes a tudós nagy tudományával. A humoros előadás teszi vonzóvá.

A hegedű (1853) népies nyelven elbeszél humoros legenda.

Hatvani (1855) «népmonda», melybe csak egy-két humoros megjegyzést iktat a költő, hogy enyhítse a történet csodásságát és sejttesse egy kissé a maga hitetlenségét. Hatvani csodáiról ezt mondja:

Mert ezt kétségtelen forrásból
(Ki más után, ki hallomásból)
Az ifjuság vallotta szentnek:
Vénebb diákok nem füllentnek.

Balládái közt nincsen humoros. E tekintetben is a népköltészet követője. *Rozgonyiné* csak derültebb hangulatú (Zsigmondnak való visszavágása gúnyos), *Pázmán lovag* pedig, mint Gyulai is mondja «tiszta komikai mű egyetlen torzvonás nélkül.»

A betyár néprománckörnek indult, de töredékben maradt (1850). Némi népies humor van az I. részében (*Kondorosi csárda mellett*) s a II.-ban, de igen kevés. A töredékben maradt *Falu bolondja* «azt akarta feltüntetni beszély alakban, mivé lesz a nép közt egy oly költői természet, mely a mostoha körülményekből soha ki nem fejlődhetve, nyomtalanul vész el.» Később ezt az eszmét a *Bolond Istókba* akarta átvinni. Ebben is mutatkozik némi humor.

A *Furkó Tamás* satirikus töredék.

Legvégül említem meg a *Juliska elbűjdosása* (1850) cz. kedves apróságot, mely a nyolcz éves Arany Juliskának azt a sötét elhatározását mondja el, hogy a megfeddett kis lány

*) Arany levelezése II. 43.

**) Gyöngyösy: *Arany János élete* 113.

világgá akart bújdosni. Hiába marasztotta édes anyja. «Csak azért is elmegyek» — «gondolá a rossz lány». Apja nem marasztja, hanem egy «fehér pénz»-ben kiadja neki az örökségét. A vége az lett, hogy az utezaajtónál egy kutyát látott s nem mert «világra menni».

Olyan ez a bájos kis történet, mint egy meleg napsugár, a boldog családi élet melegítő napjának egy sugara.

* * *

Mint látjuk, a *Katalint, Losonczi Istvánt*, a balladákat s egy-két másfajta kisebb költeményt kivéve, a többi epikai költeményeiben találunk humort, a mely vagy alaphangulat (*Toldi estéje, Nagyidai Czigányok, Bolond Istók, Jóka ördöge, A bajusz, A fülemüle, A hegedű, Juliska elbújdosása, A tudós macskája*), vagy pedig csak egyes részletekben nyilatkozik (*Toldi, Toldi szerelme, Buda halála, Murány ostroma*, — ebben alig — *Rózsá és Ibolya, Hatvani, A betyár, Falu bolondja, Elveszett alkotmány*, melyben a satira a túlnyomó).

Az epikai költemények humora általában derült, csak a *Toldi estéjében, Nagyidai Czigányokban, Bolond Istókban, Elveszett alkotmányban* találunk sötétebb (méla, keserű) humort.

Jellemző még az is, hogy az epikai költemények humora népiesebb, mint a lyrai költeményeké.*)

V.

Az eddigi fejtegetések folyamán gyakran beszéltünk humoros előadásról, humoros nyelvről, de hogy mit értünk ezen, meg nem magyaráztuk. A jelen fejezet feladata lesz ezt a magyarázatot megadni.

Tudjuk, hogy a humor kedélyünkben, lényünkben mélyen

*) Próza munkáit, melyekben kevés a humor, felesleges volna tárgyalnunk, mert újabb tanulságokat nem eredményezne tárgyalásunk. Fordításairól, különösen Aristophanes fordításáról sem szólunk, mert az utóbbit Imre Sándor már igen kimerítően tárgyalta *Arany és Aristophanes* című tanulmányában (*Budapesti Szemle* 1885—86; Irod. tanulmányai I. kötetében is).

gyökerező komoly-víg hangulat, melynek kvalitásbeli és intenzitásbeli fokozataira elég példát láttunk Arany költészetében.

Arany az ő humorát műveivel tudja lelkünkbe átültetni, velünk éreztetni, tehát nyelvi eszközökkel, épen úgy, mint másfajta hangulatait. A nyelv a közvetítő köztünk és a költő közt. A költő humoros hangulatát át akarja vinni az olvasó lelkébe. Miképen teszi ezt? Elég volna-e az, ha például alkotna egy költeményt s megjegyzné, hogy ezt ő humoros hangulatában alkotta? Érezné-e az olvasó az ő humoros hangulatát? Természetesen nem. Tehát azt a költeményt olyan nyelven, nyelvi eszközökkel kell megalkotnia, melyek hangulatát kifejezik s éreztetik, olyan nyelven, a milyenen egy humoros hangulatban levő ember beszélni szokott. Természetes, hogy első sorban a gondolati tartalomban is meg kell lenni a humor alapját tevő ellentéteknek, de ezek magokban nem volnának elégségesek humoros hangulat keltesére.

A rendes, komoly beszéd mód és a humoros beszéd mód különbségét először egy példán mutatjuk be.

A rendes kedélyállapotban lévő, minden belső emotio nélkül beszélő ember így mondaná el a *Bolond Istók* II. énekének 68. vers-szakában foglaltakat: «Eleinte csak az volt a szerepe, hogy a színpalak mögött a mennydörgést előidéző vaslemezt rázta, míg a színlapkihordó meggyújtott gyantaporral a villámlást utánozta; majd meg az ügyelő jeladására a padot döngette hátul, a mi ágyúszót akart jelenteni.»

Arany így mondja el:

Szerepje is volt már, a szín megett:
Majd vas-lemezt ráz és dörögve-morgó
Zajjal rendíti, mint Zevsz, az eget,
— Míg gyantaporral a színlap-kihordó
Kulisszamécs-villámot ereget;
Majd mint tűzér áll, a kezébe' furkó,
S inspicieus úr hogyha jelt adott:
Döngeti hátul, bum, bum! a padot.

Mi okozza, hogy az utóbbi humoros előadás? Néhány nyelvi fordulat: hogy a szinpadi mennydörgést így írja körül: dörögve-morgó zajjal rendíti, mint Zevsz, az eget, a mi a furcsa jelző s a hyperbolikus hasonlat által hat; továbbá,

hogy a «kulisszamécs-villám», «furkó», «inspiciens» s a «bum, bum!» szókat vegyíti elbeszélésébe.

Hogy még egy példát idézzünk, *Jóka ördögében* az évszakok váltakozását jellemző részt szintén csak egyes szók teszik humorossá. Ha azokat elhagyjuk, megszűnik a humoros hatás:

E közben az órák s az apró minuták
 Kergetősdit játszva egymást váltogaták;
 Telt, fogyott a hold is — görbe új sarlója
 Majd hegyesen állt fel, majd pedig csurgóra;
 Tél, tavasz, nyár és ősz egymást felemészték:
 Tél a gazdag ősznek gyümölcsit, gerézdét,
 A tavasz leszopta jegeit a télnek,
 Őt s virágít a nyár sütötte lepénynek.
 Végre megkopasztá híves ősz a nyarat, —
 Az előbbeniből semmi fel nem maradt.
 Esztendő után így esztendő lejára,
 Új év hurezolkodott a másik nyakára.

A különbséget látjuk a kétféle előadás közt, már most azt próbáljuk kideríteni, hogy melyek azok a nyelvi eszközök, melyek ezt a különbséget előidézik s miért idézik elő.

Ha Arany nyelvét vizsgáljuk a humor szempontjából, észreveszszük, hogy először is felhasználja a népnyelv meglevő eszközeit, vagyis használ olyan szavakat, vagy szólásokat, melyeket a nép is tréfásan, vagy legalább is komoly beszédben nem használ. Lehet maga a szó tréfás, például füllent (*Szerkesztői levél*), maczkó (*B. H. VIII. 30.*), vagy a használata tréfás, például szedte a begyébe (*Tsz. I. 5.*), az édes bőrért (*Tsz. X. 9.*), leteremté Benczét (*Tsz. XII. 15.*), maga sem gondolta, hogy így leteremtse (*U. o. II. 24.*). A következő példák még jobban megvilágítják a dolgot: deszkát árul (*Vén gulyás tem.*), buksi (*Toldi II. részéhez*), elkotyog (*Öreg pincz.*), kis-kedd, borjúnyúzó péntek (*Szerk. lev.*), vaksi (*Téli vers*), kevés volt a vágott dohánya (*Tudós macsk.*), mi az ebszemét (*Jóka*), az ember horpasza (*u. o.*), baktata (*B. I. II. 53.*), mentségre kunkorítván az eszét (*B. I. II. 104.*), egy vak lóért nem adnám (*Nczig I. 24.*), el nem csücsült volna (*Ncz. II. 60.*), szorul a kapeca (*III. 87.*), rátehénkedett (*IV. 26.*), hühó (*Tsz. IV. 36.* a következők is mind onnan), csupa csipő, csupa fej (*VIII. 44.*), öntözik a gégét (*IX. 69.*), laposat pislantott (*XII. 78.*), rúgják a port,

meg a feketét falba (farba helyett) (XII. 33.), mondvacsinált képem (XII. 19.), kóficz (XII. 11.), oldd meg a zsákot (= beszélj) (XI. 25.), a malomkő konyit a dologhoz (IX. 72.), cse-hül ment (IX. 52.), vallatni kezdé az iszákot (VIII. 51.), brátye (V. 57.), zöld fübe harapni (IV. 38.), kinyalva (III. 30.), kullog (II. 27.), hetvenkedik (II. 28.); nagyfejű legényit (= ittas) (*T.* III. 2.), óbégat (VI. 19.), arra büszke mája (II. 5.), felült Laczkó a béresek nyakára (I. 2.), vállukra czepeklik (*Te.* IV. 20.), úgy kileszek, hogy még (*Te.* IV. 29.), folyt a sárga lé (*Ncz.* IV. 33.), lóvá tenni (*B. I.* I. 9.) stb.

Másodszor közönséges, mindennapi szavakat és szólásokat használ költői előadásban. A közönséges szavak a költői nyelv megszokott választékosságával ellentétesek, ebből az ellentétből fakad a humoros hatás. Példák: verset gabalyíték, nagy ménkű levélben, fogja be a száját, csúzos karral, szuszogása, holtra gebedjen (*Tölgyek a.*), mi a kő ütött hozzám, irka-firka (*Elh!*), ostoba képeket csinálnak (*Vén gulyás t.*), kell gyalogni a lelkem agyon (*Ártatlan dacz.* összelopott (*Tamburás ö. úr*), lyukasán (*Év utólján*), jól eresztett a kapta (*Írészobám*), czimborám, pajtás, komád (*Jókaihoz*), hederintek, firkantok, páczba (*Szerk. lev.*), hasa; hája, kék nadragja (*Bajúsz.*), lekonyult, hátuljokra (*Jóka ö.*), ezt az izét (*Jóka ö. és B. H. X. 64.*), büdös neki (*B. I. II. 60.*), ámuló pofákkal (II. 89.), a dal elül-hátul csinos (II. 119.), szusz (II. 118.), nösténye és kanja (*Ncz. I. 31.*), lotyog a lóháton (III. 60.), szive összelottyant (IV. 64.); istennyila (*T. VII. 2.*); kihasálnak, Ádám-csutkát (*Tsz. IV. 40.*), nagyhasú (II. 8.), döfölik (IV. 68.), sündisznó (IX. 19.), neki bogáرزott (XI. 39.), fölszedte (XII. 12.), ülepedve (XII. 14.), borsószemű könyet (XII. 75.); sok erő fért belé (*T. e. II. 6.*) stb. Aranynál ezek közt a közönséges szavak közt is sok a népies szó. Az előbbi pontban említett népies-tréfás szavak természetesen szintén ellentétesek a költői nyelvvel s így humoros hatásuk kettős.

Harmadszor idegen szavakat használ a költői előadásban. Itt is ellentét van a költői nyelv megszokott tisztasága s az idegen szók között. Ez is, meg az előbbi eljárás is szándékosan pongyolává teszi a nyelvet. A költő, ki a legzengzetesebb, legválasztékosabb s legtisztább nyelven tud írni egyszerre köznapi nyelven kezd nekünk versben beszélni. Ennek

az ellentétnek tudata feltétlenül kikökönt bennünket komolyságunkból s derűltségre kész. — Az idegen szavak használata Aranynál byroni hatás is, mint láttuk.

Erre is hozok fel néhány példát: commotiót (*Naturam*), pláne, kellner, macaróni, fashionable módos, dandy (*Öreg pincz.*), infámis (*Egy kis hypoch.*), revolutio (*Írószobám.*), czella, collegádat (*Jókaihoz*), geographia (*A hegedű*), vekszálná (*Jóka ő.*). Különösen sok van az *Elveszett alkotmányban* s a *Bolond Istók* II. énekében. Az utóbbiból idézek még néhányat: per te, respectábel, dictio, bien, rittig, philosophálni, calculus, ingenieur, philister, bruttó, myops, zwicker, dilettans, ex professo, kollégyiom (ha lehet, az idegen szónak is népies, vagy köznapi formáját használja, mely a rendes helyes formával ellentétes némileg), slendrián, garderóbja, inspiciens, primo basso, plaid, parét (barett), negligzé, gázsi, morál, mondur, surrogál, auto da fé, stb.

Negyedszer a szavakat tréfásan, tréfás kapcsolatokban használja. Ez a legfontosabb kifejező eszköze a humornak s az előbbi hármat is magában foglalhatja, a mennyiben lehet a népies-tréfás szót, a köznapi s az idegen szót is tréfás kapcsolatban használni, például a *buksi* tréfás népies szót a költeménnyel kapcsolja tréfásan (*Toldi* II. részéhez); a köznapi, hivatalos fentirt szót a fülemülével (*A fülemüle*); az idegen zseni (genie) szót a lóg szóval («zseni lóg» a tökféből *B. I. I. 13.*).

Mi már most az a tréfás használat, vagy tréfás kapcsolat? A megszokottól eltérő, furcsa, fonák s épen azért dissonans és meglepő használat, mely a humornak két alkotó elemét: a komolyat és nevetségest rejti magában. Mikor Arany kedves gitárját kopogónak mondja (*Tamburás öreg úr*), egy komoly dolgot nevetséges névvel nevez el, vagy mikor azt, hogy Bencze a fiát püföli, apai buzgalomnak mondja, a komoly kifejezéssel egy nevetséges dolgot nevez el. Az áldással tetéz komoly kifejezést így egészíti ki: bajúsz áldással tetéz (*A bajúsz*), miáltal az egyszerre nevetséges színt nyer, épen úgy, mint mikor a «szép rend» megszokott kapcsolata helyett a szép rendetlenség (*Juliska elbújdosása*) szokatlan és paradox kapcsolatával lep meg. A búcsújárás elég komoly dolog, de mikor Arany a pénzes bögréről mondja, hogy búcsújárni ment örökre (*A bajúsz*), mosolygunk, épen úgy, mint

mikor a döglött macskát átszellemült kedves állatnak nevezi (*A tudós macskája*). A kifejezés komoly, alkalmazása nevetséges.

Mondottuk a fejezet kezdetén, hogy a humoros gondolati tartalom az alapja a humoros nyelvbeli kifejezésnek. Egymást kölcsönösen erősítik s csak együtt adhatnak teljes hatást. Sokszor a gondolati tartalomhoz kell folyamodnunk, ha el akarunk igazodni. A satira például felhasználhatja az említett nyelvi eszközöket s mégsem tévesztjük össze a humorral. Például ha egy gyáván megfutamodó embert hősnek nevezünk, itt is megvan a komoly elnevezés s a nevetséges dolog ellentéte, de a gondolati tartalom világossá teszi, hogy a szaladót csak gúnyosan nevezhetjük hősnek.

További magyarázatok helyett több példát fogunk idézni a tréfás kapcsolatokra, melyek különbözők lehetnek, mint láttuk s a példákból is látni fogjuk, de megegyeznek abban, hogy mind a komoly és nevetséges elem vegyületei. Minden humorista, így Arany is, főképp ezekben mester s ezekkel tud bennünket a magáéhoz hasonló humoros hangulatba hozni.

Bevonatják a paradicsomba, másvilág kapuja, nyílt kérdésül hagyott (*Vén gulyás t.*), vigan működék (*Naturam...*), versbe legyen kanyarítva (*Ör. pincz.*), kifelé az évnék a szekere rúdja (*Év utolján.*), ez az én mesterségem (*Írószobám*), egyszerű és igénytelen valami (*Érzékeny búcsú*), négy végivel (= kezével-lábával) (*Téli vers*), fölvette a néhai nevet (*Tudós macsk.*), gondolatim gyalog mennek (*Eh!*); kétágú (= kétlábú), istenhez téríti az oldalnyilallás, a tulsó szomszéd is hallá mosolyogni (*Jóka ör.*), kemény vivás a bajnoki borral (*B. H. X. 79.*), csösze indulatának (*B. I. I. 55*), jóízű tanácsot (83.), négyfelé terült (88.), széles, hosszú, mély emlékezete (97.); vagy az okot nem lelte, vagy a fiát (*B. I. II. 27.*), a prózát is megette (35.), a direktor szent ajtaján (64.), Klárcsi hajadon szállása (103.), egy zsebkendő ingóság (112.); pártosság magyar közt vala szép divatban (*Ncz. I. 5.*), le-dicsérte rútul (I. 9.) bevette a várnagyi hitet (I. 16.), az egyetértés közte igen vékony (I. 48.), tisztos dádekat (II. 36.), bagót csemegézve (II. 44.), tud banni a pénzzel, a ki annyit lopott (IV. 13.); nekik jóéjtszakát mondani örökre (*T. I. 6.*), e csapás utolsó szélütése lészen (II. 13.), hús verembe (= sír)

(II. 14.), eltörődtek az evés-ivásban (III. 1.), elszórá füléről a fülönfüggőket (IX. 5.), annak ő szarvával repülni segített (IX. 6.), a csehet kiszabta s kisebbik darabját (= fejét) kardján felmutatta (XII. 4.); az ország számadója (= király) (Tsz. I. 4.). Tar L. vete nagy árnyékot (II. 20.), megelégedtek vón fele barátsággal (IV. 37.), magyarok a tisztos cseheket leítették (IV. 49.), atyjafiát a bor kívánta belőlük (IV. 51.), úgy simítja csehet puha pergamennel (IV. 67.), jó Bencze vitézzel (V. 62.), aranyait kezdé ravaszúl számlálni (V. 83.), a két rabló jelenti a sírrablást. mint jó keresztényhez illő kötelesség (VI. 91.), ekkor olyat húzott amaz a szent bottal (VIII. 55.), a szent maradékot (IX. 72.), vékony reménységgel (XI. 66.), Bencze nem is lón rest ravaszul tudatni (XII. 17.), a zúgolódásnak ina szakadt (XII. 48.), szótlán az asztalfőn öntözi bánatját (Tsz. XII. 107.); a burját nagy-búsan legeli (Te. I. 3.), tudja (Bencze) bölcsen, merre van a nyitja (I. 8.), birkózott a borral (I. 41.). sem egy szelet holdja, sem egy szem csillaga (II. 4.), ijedtében majd leült a jámbor állat (III. 13.), szúr aztán az olasz a semmin nagyokat (III. 33.) stb.

Ide tartoznak a szójátékok, szójátékféleik is, melyeket a humoros előadás igen kedvel. Aranynál erre is találunk példákat (bár nem sokat). Ilyenek: *Toldi* akaratból visszacsuklik ferdén, *Kompolti* akarva sem marad a nyergén (Tsz. II. 26.), az őrállókat mind fekvé találják; az őrt őrzet alá vessék (IV. 57.), e gyülevész «rendbe» (IX. 50.), olaszúl német hang üti fülét nyersen, kopja nyeles vége is a hátát versen (XI. 21.), ugrik is a falnál egy hosszú németre, a kit ő tart zsoldban s most a vállán tartja (XI. 80.); behúnyott szemével oly szomorún néz ki (Ncz. IV. 35.), verte reá naptól kesely üstökével, nagy jutalom bezzeg tenyerét is verte (B. H. IX. 32.), főtt rost—beefsteak (Ör. pincz.), látás—kilátás (Almanach.); nagyon szabad künn a szabad; fázok—fázom (Téli vers.), százszorszépet (de mely egyszer se szép) (B. I. I. 49.), felbukék, mikor az egyességök állott (Jóka ö.) stb.

Arany nyelvét más stilistikai szempontból tekintve, azt látjuk, hogy tele van tréfás tropusokkal és figurákkal. Még erre fogok néhány példát felhozni. Metaphorák: szíve összelottyant (Ncz. IV. 64.), billentsük a mesét odább (B. I. II. 56.), csókzivatár (B. H. V. 25.), a zúgolódásnak ina szakadt (Tsz. XII. 48.), Personificatiók: Most az Éj felvette tolvajköpönye-

gét, eltakarva azzal pitykés öltözetét (*Ncz. I. 21.*), hozzám kapnak az aranyok (*Aranyaimhoz*), pénzes bögre búcsújárni ment örökre (*Bajúsz*), gondolatim gyalog mennek (*Eh!*). Paradoxon: káromkodni, mint más, tisztességes módon; el se tud az ember békével kárhozni (*Jóka ö.*). Periphrasis: míg a mivel lát, kiapad (*Téli vers.*). Antithesis: felbukék, mikor az egyességök állott (*Jóka ö.*), az örállókat mind fekke találják (*Tsz. IV. 57.*), neki (az asszonyoknak) van ereje, nekem meg van eszem (*Jóka ö.*). Apostrophe: Nosza én paripám, gúnár liba tolla! (*Ncz. III. 1.*); Hip-hop, édes lovam, te vén Pegaz! (*B. I. II. 20.*). Repetitio: Bölcs Laboda ugyan százszor fölemelé — ökleit az égre, vagy a padlás felé, — százszor is kiálta: csitt no! egyet mondok! százszor föl se vették ötöt a bolondok (*Ncz. I. 68.*). Részletezés: Medveháj, álkörmös, esenczia, bakvér Recipe, érvágás, köpöly és fűdőlé (*Jóka ördöge*) stb.

Trefás jelző és hasonlat különösen sok van Arany nyelvében, úgy, hogy ezekre nem is idézek példákat, mert akármelyik humoros versében könnyen találhatunk akármennyit. (például sok van *Jóka ördögében* s a *Nagyidai cigányokban*.)

Az eddig mondottak végelemzésben megint csak azt bizonyítják, a mit más szempontokból már többször bebizonyítottak, hogy Arany legnagyobb nyelvművésznk.

* * *

Végére értünk fejtegetéseinknek, melyekkel Aranyt mint humoristát akartuk méltatni. Iparkodtunk lehetőleg alaposan és részletekbe bocsátkozva tárgyalni életét és műveit ebből a szempontból, iparkodtunk az összes humoros helyeket érinteni, s óvakodtunk az a priori ítéletektől s eléggé nem indokolt általánosításoktól. Munkánk úttörő volta talán szerez némi elnézést hibáinak.

Összefoglalásainkat megtettük az egyes fejezetek végén, itt csak azt constatálhatjuk, hogy humoros vagy humoros részleteket tartalmazó epikai műveit (a *Buda Halálát* 1864 s a *Bolond I. II. énekét* 1873, kivéve) 1845—1855-ig írta, (a *Toldi szerelme* humoros részletei is többnyire megvannak az ötvenes években készült *Daliás időkben*). Ebbe esik bele az első humoros lyrai periodus (1850—55.) is, tehát ez alatt a tíz év alatt, férfi korában, írta legtöbb humoros versét.

Általában véve ez volna a derültebb humor periodusa, míg az 1877—82-ig tartó, legszebb humoros lyrai verseinek periodusa, a sötétebb, mélyebb humoré. De ezt csak általánosságban mondhatjuk, mert Arany humora folyton hullámzik a két véglet közt.

Arany költészetének gazdag szövetét át- meg átszövi humorának arany szálaival. Humora más nagyokéhoz hasonlítva a legmélyebb és legváltozatosabb. Méltán s túlzás nélkül nevezhetjük őt a legnagyobb magyar humoristának.

SZINNYEI FERENCZ.

A MAGA EMBERSÉGÉBŐL.

Negyedik közlemény.*)

VIII.

Az első éjtszaka, a melyet Andrej Szareptovék házán kívül töltött, szerencsésen múlt el.

Este elég soká elüldögéltek Mglinszkijvel a szamovár mellett. Élénk beszélgetésbe merülve észre sem vették, hogy az idő múlik, és így jóval elmúlt éjfél, mire az alvásra gondoltak. Andrej ki volt merülve. Egész nap egymást érték benne a legerőteljesebb benyomások, a melyeknek nem pusztán tanuja volt, hanem át is élte őket.

Végignézett egy hosszú ládán rögtönzött ágyán, a melyet alkalmasint Jegorovna Fekla engedett át neki, ő maga lemondván róla, s tréfás hangulatban lévén, így szólt:

— Lám, milyen a sors változandósága!

— Bizony, csak most kezdődik igazán a változandóság, — szólott Mglinszkij.

— Hát te azt gondolod, hogy én hiszek benne, a változandóságban, meg magában a sorsban?

— Ha mondod, akkor hiszesz is.

— Mondom, mert vannak ilyen szójárások nyelvünkben. Minden változást, a mi csak előadja magát, a sors változandóságának mondanak; én meg azt hiszem, hogy sors egyáltalában nincs is, vagy ha van, akkor nem foglalkozik olyan hitványságokkal, mint holmi Szareptov Andrejek és Katerinák, vagy akár Mglinszkij változandósága. Minden

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1905. évi 337., 338. és 339. számában.

az embertől függ, vagyis maga előtt mindenért az ember felelős.

— Ám jó, ez majd csak azután következik, most egyelőre vegyük tekintetbe, a mit régi irások mondanak, hogy az önhittség sokszor megboszulja magát. Most pedig eloltom a gyertyát, mert ideje aludni, — mondta Mglinszkij.

A mint Andrej lefeküdt, elfogta az álom. Új ágyában semmiféle kényelmetlenséget sem érzett.

Reggel azonban olyan korán fölébredt, mint még életében soha. Nagy hát- és oldalfájás keltette föl. Első pillanatban nem tudta, hogy mi lelte. De a mint körülményesen szemügyre vett mindent, látta, hogy az ágy közepén mély gödör támadt, a melybe testének középső része bele-süppedt, lábai meg az égnek meredtek. Világos volt a szobában, melyben nyoma sem volt függönynek vagy redőnynek.

Egyet krakogott és oda fordította fejét, a hol Mglinszkij ágya állott. Ez is már nyitott szemekkel feküdt ott.

— Mondd csak, kérlek, okvetlenül kénytelen az ember gödörben feküdni? — kérdezte Andrej.

— Ha ágy helyett ládában fekszik az ember, s hozzá még az a láda össze is van törve, akkor föltétlenül! — felelt Mglinszkij.

— Tehát akkor Jegorovna Fekla minden éjjel keresztülmegy ezen a kinszenvedésen?

— Azt hiszem, ő ezt tán észre sem veszi. Napközben annyira kifárad, hogy teljesen mindegy neki, milyen helyzetben pihen földi porhüvelyé.

— No én, föl sem bírok kelni. A hátam, a derekam, a lapoczkáim valósággal össze vannak törve.

— Erőlted csak meg egy kissé magadat.

— No már az igaz, hogy ugyancsak meg kell erőltetnem magamat.

Andrej minden erejét összeszedte, míg végre sikerült valahogyan föltápaszkodnia. Fölkelt és leült az ágyra.

— Lám, mit tesz az, mikor az ember finom ágyhoz van szokva. Ugy fájnak a csontjaim, mintha véletlenül mozdony alá kerültem volna.

— Biztosíthatlak róla, hogyha csakugyan mozdony alá kerütlél volna, egészen másképen fájának.

Mindketten elkezdtek öltözködni, azután bekérték a

szamovárt Jegorovna Feklától s elkezdtek theázni, hozzá a tegnapról maradt süteményt majszolták, s mély megvetéssel fordultak el a czipótól, melyet Fekla elejökbe tett.

Mglinszkij kissé sietett, mert vegytanórája volt, a melyet soha sem szokott elmulasztani. De annyi ideje még volt, hogy nyugodtan megtheázhatott.

— Nos tehát ma kezded el «változandóság»-odat? — kérdezte czimborájától.

— Csakugyan, az én «változandóság»-omat, de nem a sorsét! — felelt Andrej. — Az én volt nagymamám, Viktorovna Jevpraxia ezt «örvénybe elmerülés»-nek nevezi. Lásd, pajtás, igazán különös emberek vannak a világon, még pedig elég nagy számmal. Kellemes életet élnek, a minek egyébiránt semmi becse sem lehet előttök, mert elérése semmiféle megerőltetésökbe sem került, és teljesen meg vannak győződve, hogy minden más fajta élet föltétlenül örvény. Tehát ma kezdek el az örvénybe elmerülni.

— De hát mihez is kezdesz voltaképen.

— Voltaképen? — kérdezte Andrej gúnyosan. — Nos hát voltaképen magam sem tudom. Lásd, én abból indulok ki, hogy ez tökéletesen mindegy.

— Hogy-hogy mindegy? Mégis csak alkalmazkodnod kell hajlamaidhoz.

— Miféle hajlamaimhoz? Hát vannak nekem tán hajlamaim? Hát fejlesztette bennem valaki ezeket a hajlamokat? Az egyetlen határozott hajlam, a mi megvan bennem, az, hogy mindennap ebédeljek.

— Csakhogy így nem lehet ám élni a világon, — felelt Mglinszkij.

— Tudom, hogy nem lehet. De azért mégis az az első, hogy az ember magának a mindennapi ebédet biztosítsa. Azt csak megengeded, hogy e nélkül minden hajlam eltompul az emberben. Azután kissé körül kell nézni az életben, meg kell ismerni, hogy mi az élet, akkor azután magától is kiderül, hogy mihez is van az embernek voltaképen hajlama. Lásd, nékem fogalmam sincs róla, hogy mi az élet. Azt tudom, hogy tömérdek gyár, iroda, műhely stb. van a világon, s hogy ezekben szakadatlan munka foly. De én magam egyelőre ezeknek egyikébe sem vagyok való, mert nem értek semmihez, nem tudok semmit. Jaj, Mglinszkij lelkem, tudd meg,

hogy én nyolcz évig tanultam a gymnasiumban, azután csaknem két évet töltöttem az egyetemen. Most azután úgyszólván magam magamat kilöktem az utcára, de erre különböző viszonyok és körülmények készítették; de képzelj el, hogy nem saját maga, hanem az élet lökne ki egy ilyen embert az utcára, vagy akár olyat, mint az én pajtásom, Szareptov Mihail. Ugyan mire volna való? Bizony a világon semmire. Ha van oklevele, s ha alkalmazást kap valahol, akkor megvan a kenyere, de oklevél nélkül . . . elmehet akár utcázat kövezni, vagy gátat rekeszteni. Az élet szempontjából mindezek a ti tudományaitok: a nyelvtan, a földrajz, az algebra . . . fabatkát sem érnek. Így hát ugyan honnan is tudnám én, hogy mihez fogok kezdeni? Mindenek előtt szükségem van «valamire», valami helyre a természetben, s majd ha ez a helyem meglesz, akkor aztán lassacskán elkezdhetek változtatni.

— Hm . . . hely . . . Könnyebb ezt kimondani, mint megtalálni.

— Tudom, tudom, hogy ez nehéz. De hát baj az? A mi könnyü, azt bárki elérheti. Épen azért olyasmire törekedni, a mi könnyü, nem is érdemes, sőt ez, szerintem lelkiismeretlenség. Azt, a mi könnyü, meg kell hagyni a gyöngébbeknek.

— Hát te erős vagy?

— Én az vagyok. Ezt én kereken kimondom, a nélkül, hogy dicsekedném vele, mert érzem magamban az erőt. Tudom, hogy ha elkezdenek fojtogatni, nem egyhamar boldogulnak velem. De hiszen voltaképen csak egytől kell félnie az embernek, attól, hogy éhen ne veszszen. És mit gondolsz, vajon az olyan ember, a ki nem esett a feje lágyára, s a ki egészséges, elpusztulhat-e éhen?

— Volt már rá eset.

— Te tudsz ilyen esetet?

— Látni nem láttam, de olvastam és hallottam.

— Tehát csak olvastál és hallottál. De az még nagy kérdés, vajon az illetők csakugyan nem estek-e a fejök lágyára és csakugyan egészségesek voltak-e?

— Ezt persze bizonyítani nem tudom.

— No én meg alaposan kételkedem benne. Nyilvánvaló, hogy az ilyenek vagy elgyengültek, vagy esztelenek voltak vagy pedig életfölfogásukban már előre ki volt jelölve a

határ, a melyen túl nem mehettek. Így például egy tisztességes nemesembernek, lehetetlen, alamizsnát kérni a járókelőktől. Ez — jellem. Annyi bizonyos, hogy alamizsnát kérni nagyon kellemetlen foglalkozás, de azért semmi szégyenletest nem látok benne. Ha nincs módomban másként kenyérhez jutni, s másnak van és ad is nekem, lehet, hogy holnap ő, vagy más — ez teljesen mindegy — lesz kenyér nélkül, én pedig esetleg a jólét tetőpontján leszek, és adok neki kenyérrevalót . . . Mindenben csak a visszaélés szégyenletes. Ha én például a koldulásból üzletet csinálok, az már egészen más dolog. Mindezeknél fogva én azt hiszem, hogy azok közt, a kik éhen pusztulnak el, egyetlen igazán egészséges és okos ember sem volt. Eh, Mglinszkij, ha te tudnád az életerőknek milyen fölbuzdulását érzem én magamban! Oh! Úgy érzem, mintha fenekestől föl tudnám forgatni az egész mindenséget . . .

— Milyen romboló kívánság! Ugyan már minek forgatnád föl?

— Persze te ezt nem érted, nem értesz te semmit, Mglinszkij. Te nem érted az életnek, a szenvedélyes küzdelemnek azt az érzését, mely szorongat, kiszorítja belőled a vért és te mégis küzdesz, és végre is eléred, a mit akarsz! Ez az élet.

— Ez az élet? — kérdezte Mglinszkij kételkedően.

— Igen, ez az élet. Hát te mit tartasz életnek? Azt hiszed tán, hogy az élet — békés munka a kész talajon? Kész pénz, kész labororium, azután kész diploma, kész állás, kész fizetés és busás jutalmak . . . Nem, ez nem az élet. Lásd, te itt kísérleteket végzesz; mit akarsz elérni?

— Én új módszer szerint akarok hydrogent előállítani. Ez engem rettenetesen izgat. Tanárom is mondta, hogy ezzel érdemes foglalkozni.

— Ám jó, tehát új módszer szerint sikerül könnyen előállítanod, s ezt közzé teszed a tudományos folyóiratokban. Meg is dicsérnek érte, sőt lehet, hogy ez által közismertté lesz a neved . . . és aztán?

— Aztán kikeresek magamnak valami más föladatot, és azon dolgozom. Már én ilyen vagyok. Mindig csak fölfedezéseken jár az eszem.

— Én azt mondom neked, hogy alkalmasint kapsz majd tanszéket, állami labororiumot — mondotta Andrej, — s

lehet, hogy napról napra újabb és újabb fölfedezéseket fogsz tenni benne. De hát mi ez? Ez tán élet? Ez tán egy teljes, sokoldalú élet? Ez csak az elmének, a gondolatnak, lényed egy részecskéjének élete, a mely táplálkozni és élni fog, s a mely ki lesz elégítve, de az összes többi részek rovására.

— De hát te szerinted akkor mi az élet? — kérdezte Mglinszkij.

— Azt én határozottan nem tudom megmondani. Szavakkal nem tudom körülírni.

— Hát mutasd meg mozdulatokkal? — mondotta Mglinszkij tréfásan.

— Nem, igazán mondom neked, — folytatta Andrej. — Én bennem még forrongásban van minden; én sok mindent érzek, de nem találok hozzá szavakat, hogy ki is tudjam fejezni, a mit érzek. Későbbben majd mindezt megmagyarázom neked, akárcsak könyvből olvasnám. Az egyetemre megy? — kérdezte, látva, hogy Mglinszkij öltözködik.

— Igen, ideje, hogy menjek.

— No akkor együtt mehetünk. Te azért, hogy a hydrogent új mód szerint tudjad előállítani, én meg azért, hogy foglalkozás után lássak.

— Foglalkozás után láss! Könnyű azt mondani. De vajon hol fogsz találni?

— Nem tudom, de nekem az tökéletesen mindegy.

— Ki vesz föl téged? Hiszen nem tudsz semmit.

— Oh nem, tudok én eleget.

— No lám! Ugyan mit? Ezt nem is tudtam.

— Tudok akarni. Oh ez sokat jelent! Van nekem egy barátom, Szareptov Mihail. Áldott jó fiú, akár egy angyal, tele van a lelke a legszebb szándékokkal, minden szép iránt fogékony és első fölindulása mindig lélekemelő. Jót akar és jóra törekszik. Ha öt lépést tesz, az első öt lépés mindig pompásan sikerül. De a hatodiknál már ingadozni kezd és megtántorodik. Más véleményt hallott. Valaki másképen érez, és ime, az ő lelkében erre minden összezavarodik s nem tudja, mit kívánjon, mit tegyen, hova menjen? Már fél attól, hogy bakot ne lőjjön vagy igazságtalanságot ne kövessen el. Szóval, nem tud akarni, én pedig tudok.

— De hát hogy megy az, mondd el nekem.

— Ha én egyszer akarok valamit, akkor föltétlenül me-

gyek a magam útján, bármit beszéljenek is, bármennyire elítéljenek is; nem félek sem a baklövésektől, sem az igazságtalanságoktól. Szerintem nem az igazságos, a mi mellett több érv szól, hanem az, a mit én benső meggyőződésből igazságosnak tartok. És mindaz, a mit én ezen az alapon cselekszem, helyes és igazságos lesz, habár az egész világ baklövésnek bélyegezze is. Így gondolkodom én.

— Kisül, hogy büszke vagy, mint akár a sátán.

— Nem vagyok én azért büszke, de annyi bizonyos, hogy a történelemben minden, a mi igazán nagy, így jött létre. Mondj nekem csak egyetlen egy nagy fölfedezést, a melyet mindenki, az egész közvélemény, az egész világ ne bélyegzett volna tévedésnek? Így áll a dolog. De én nem akarok nagy fölfedezéseket tenni. Én egyszerűen magam akarom megalkotni életemet, még pedig úgy, a mint nekem tetszik.

Felöltöztek és kimentek. Mindkettőjüknek egy útjuk volt. Andrej elkísérte Mglinszkijt az egyetemig.

— De hát mégis, — kérdezte Mglinszkij, — vajon merre mész most?

— Megyek ki a városból, a hol sok a gyár.

— Miért épen a gyár?

— Hát ugyan mi?

— Hisz' van elég más. Van tömérdek iroda, elébb tán ott próbálkoznál. Legalább ki sem kell menned a városból, mert ez mind benn van a városban.

— Gyülölöm az irodákat. Semmit sem lehet tanulni bennök. Legföljebb a könyvvezetést, a levelezést, a tények száraz constatalását. Az iroda — az megannyi számoló- és összeadó gép. Maga a földolog, a lényeg az valahol a Kaukaszban, Szibériában, Afrikában van; ott van az igazi élet, ott igazi emberek hoznak felszínre, dolgoznak föl valamit, míg itt csak firkálnak, adnak, vesznek, fizetnek és elfogadnak. Itt én nem tanulok bele semmibe. A gyárakban azután igazán dolgoznak.

— De hiszen te magad mondtad, hogy mindenenek előtt enned és innod kell.

— Nem, nem egészen így van. Én inkább akarok valami jóra való foglalkozást találni, mint enni és inni. Enni és inni, ez nem foglalkozás, ez nem dolog, ez kötelesség, a melyet

ügy közben teljesíteni kell. Pusztán csak azért élni, és esetleg holmi haszontalan dologgal foglalkozni, hogy az ember egyék és igyék, ez megalázó. Ezt én átengedem azoknak, a kiknek van vagy lesz oklevelök. Ezek számára tömérdek megilyen foglalkozás akad.

— Azt azért még sem tudom, mért vagy te annyira győződve arról, hogy fölvesznek valahol.

— Mért? Egyesegyedül azért, mert akarom, akarom komolyan és oly szilárd elhatározással, a melytől senki a világon el nem téríthet. Csak azért. Meg vagyok győződve, hogy a kivel csak beszélni fogok erről, ezt mind megérti, látja, hogy akarok és megérti vágyaimnak őszinteségét és komolyságát. És ez a fő, ez minden az olyan embernek szemeiben, a ki törődik dolgaival.

— Szóval te biztos vagy a sikerben?

— Annyira, hogy kész vagyok veled fogadni.

— Fogadni?

— Igen, fogadni, hogy az első igazgató, a kivel beszélek, fölvesz. Fogadsz?

— Nem, te annyira meg vagy győződve erről, hogy részemről túlságosan nagy volna a kockázat. Egyáltalában, Szareptov, te csodálatos ember vagy, ilyet én még soha sem láttam.

— Hjah, nem is olyan sok van ám ilyen. Ha Oroszországban sok ilyen ember volna, a ki tud akarni, akkor gazdagságával, népességével Isten tudja már, mennyire volna ez az ország, úgy hogy a vén Európa tán még száz esztendő alatt sem volna képes őt utólni. De épen Oroszországban nem tudnak az emberek akarni. No de ezen kívül nekem még mellékes céljaim is vannak, a melyek nagy szerepet játsznak?

— És pedig?

— Meg kell mutatnom *nekik*, hogy nélkülök is boldogulok, sőt még tán jobban, mint velök.

— Kik azok a *nekik*?

— Nekik . . . Szareptov úrnak és a tisztos öreg Ryncsanova Viktorovna Jevpraxiának. És ha valamikor azt látom, hogy ezt nem tudom megmutatni nekik, akkor elpusztulok, meghalok. Nem érdemes az embernek élni, ha még ilyen semmiséget sem képes megmutatni.

Az egyetem előtt Andrej és Mglinszkij elváltak. Langyos reggel volt. A Néváról már az utolsó jég is leúszott a tengerbe, s a tavasz immár semmi akadálytól sem tartva jogaiba lépett. Andrej úgy érezte, hogy fölösleges vállán a felöltő: csak terhére volt, de azért még sem vetette le, mert külsejében meg akart őrizni némi előkelőséget. Jobb kezében vékony pálczát szorongatott.

Keresztülment a Dvorcovij-hídon, elnézte a Névát, az eget, az előtte elterülő zsibongó várost és egyetlen kétség sem merült föl lelkében. Az önmagába, erejébe, igazságába vetett hit sugárzott szemeiből és szilárd léptekkel ment tovább útján.

Elég nagy út állott előtte, de ettől nem ijedt meg. Eljutott a Nevszkijre, s a népes utcza csakhamar elnyelte őt szünetlen mozgalmasságába.

Belenézett a vele szembe jövő járókelők arczába és könnyen megkülönböztette a dolgaik után siető embereket a naplopóktól, a kik nem tudták hogyan agyon ütni idejüket, s a kiknek kizárólagos céljok az volt, hogy a reggelihez jó étvágyra tegyenek szert, s egész idő alatt szeretett volna oda menni egyikéhez a dolgaik után járóknak, hogy megszorítsa a kezét. Ez ostoba, fiatalos kivánság volt, a melyet természetesen nem is valósított meg.

Tudta, hogy ki kell mennie a városból. De az utat csak úgy hozzávetőleg ösmerte. A Nevszkijről be kellett fordulnia jobbra, a szinte végtelen külvárosi utcák egyikébe.

Eljutott a Ligovkára és befordult. Lábai nem voltak fáradtak, s egész testében szokatlan frissiséget érzett. Vagy két évvel azelőtt, valami dologban künn jártak a városon kívül, valami kórházban, a hol egy beteg feküdt, a kiről Vasziljevna Vjera gondoskodott. Csaknem minden kórházban egész sereg ilyen betege volt, a kiket időnként meg szokott volt látogatni.

Vasziljevna Vjera, ő és Mihail ültek a kocsiban: akkor egész sor óriás gyárat látott, melyeknek magas kéményei szinte belefuródtak az ég boltozatába. Jól emlékezett rá, hogy már akkor is valami furcsa érzés fogta el. Erősebben vert a szíve, s gyorsabbá lett lélekezete.

Mi volt ez? Talán e különös világ nagyságának, óriás voltának érzése, a melyben sok-sok ezer ember gyül össze,

hogy ugyanazt a nagy munkát végezze? Vagy talán előérzete volt annak, hogy valamikor majd ő is oda kerül ezek elé a hallgatag óriások elé, és követeli tőlök élete földadatának megoldását? Ezt sehogy sem tudta eldönteni. Az a furcsa érzés azután hamarosan lecsillapult benne, a mint valami más benyomás vett erőt lelkén. De most egyszerre megint föltámadt benne.

Sokáig eltartott útja. Nem a legegyszerűsebb úton ment, nem ott fordult be, a hol kellett volna, s így sok kerülőt kellett tennie. De im', kiért az országútra, s alig hogy a város véget ért, alig hogy keresztülment a régi vámsorompón, úgy tetszett neki, mintha egy egészen új világba jutott volna.

Itt minden más volt. Még az utcán is egészen más emberek jártak, mintha nem is ugyanaz a faj lett volna, a mely a várost lakta; még az arczkifejezések is egészen más volt.

Volt valami komor elszántság ezekben az arcokban. Azoknak, a kik a városi utcákon siettek dolguk után, volt valami határozatlanság és szórakozottság szemeikben, mintha nem volnának kellőképen meggyőződve, hogy az a dolog, a miben járnak, jó és hasznos dolog, vagy hogy az csakugyan az ő dolguk, vagy pedig mintha attól tartottak volna, hogy azt a dolgot minden pillanatban elvehetik tőlök, kiragadhatják kezeikből. Volt valami nyugtalanság azoknak, már mint a városi dolgos embereknek szemeiben.

Itt minden arcon ottült a meggyőződés arról, hogy az a dolog, a mit végeznek, jó dolog, hogy ezt a dolgot úgy végzik, a mint kell, hogy ez a dolog állandó, a melyet senki sem vehet el tőlök.

A házak, a boltok, a korcsmák, mind mások voltak, mint a városban, s a házak mögött erdők és szántóföldek látszottak. Ide közel volt a természet is, mely emlékezteti az embert a vele való rokonságra.

De minél jobban közeledett a gyártelepekhez, annál nyomasztóbb lett a levegő. Át meg át járta valami maró szag. Andrej fölnezt. Sűrű, fekete füst szállt föl a magas kéményekből, s úgy látszott, mintha ez a füst mindörökre bekormozta volna az eget.

A gyárat és gyártelepeket körülvevő falakat, a kémé-

nyeket s a kapukból időnként kiözönlő embereket is ellepte ez a korom s minden magán viselte ennek a füstnek sötét-szürke színét.

Ime elérkezett egy gyár kapujához. Erős zárral elzárt hatalmas kapu, mellette pedig alacsony kis ajtó látszik. Mellette a padon ott ül a kapus, egy tehetetlenül lelógó, alkalmasint a munkában elnyütt kezű öreg ember. Mikor élete virágjában volt, alkalmasint ott dolgozott a többiekkel s ép volt mind a két keze, tán valami óriás kereket forgatott, most pedig kapús lett belőle.

— Kit keres? — kérdezte tőle az öreg.

— Az igazgatóval szeretnék beszélni, — felelt Andrej önérzetesen.

— Az igazgatóval nem lehet beszélni, — szólt az öreg.

— Miért? Talán zár alatt van?

Az öreg elmosolyodott. Nyilván tetszett neki az ilyen erélyes beszéd. De az is lehet, hogy egyszerűen únta magát ott a padon és kapva kapott az alkalmon, hogy valakivel szóba állhasson.

— Nem, zár alatt nincs, de ő maga sincs itt, — felelt az öreg. Benn van a városban. Mert gazdáink mind ott vannak, azok, a kiket úgy hívnak, hogy . . . Biz' én nem tudom, hogyan hívják őket . . . olyan fura egy szó az.

— Részvényesek? — segítette ki Andrej.

— Azok, no. Ez az a szó csakugyan. Ezek tehát összegyültek és alkalmasint üléseznek. Természetes, hogy az igazgatónak is ott kell lennie. El is ment.

— Hát ki van itt? — kérdezte Andrej.

— Itt van helyette, Matvejevics Iván. Maga az igazgató valami német, vagy svéd, szóval nem orosz. Antonovics Krisztiánnak hívják. De Matvejevics Iván telivér orosz, a mint illik.

— Tehát akkor Matvejevics Ivánnal kell beszélnem, — mondotta Andrej.

— Önnek tehát mindegy?

— Tökéletesen mindegy.

Az öreg különös kíváncsisággal nézte Andrejt.

— No ha mindegy, az annyit tesz, hogy állást keres.

— Csakugyan azt, — felelt Andrej egyszerűen.

Az öreg tagadólag rázta a fejét.

— Nem adnak.

— Már miért ne adnának?

— Csak, nem adnak. Először is nincsen üresedés. Minden hely be van töltve. Épen úgy, mint a hogy a legyek ellepnek egy darab czukrot, úgy hogy a czukor szinte fekete lesz tőlök, nálunk is minden el van lepve. Ezenkívül minden helyre már öten is vannak előjegyezve. Aztán meg még ha volna is, nálunk az a szabály, hogy: az utcázáról, vagyis jött-ment embert semmi szín alatt sem vesznek föl.

— Szigorúak itt önöknél?

— Nagyon szigorúak. Nálunk, ha protectiója nincs, akár a szemünk elé se kerüljön. Vagy tán van ajánlása?

— De van ám! Még pedig előkelő, — felelt Andrej.

— No úgy már más . . . És ugyan ki az, a ki ajánlja? — folytatta a faggatást a bőbeszédű öreg.

— Én magam! — felelte Andrej. — Senki jobban nem ajánlhat engem, mint én magam, nem igaz?

Az öreg elmosolyodott. Nagyon mulatságosnak találta ezt a beszélgetést.

— Az már bizonyos . . . Ezt jól mondta. Csakhogy az ön ajánlására nem adnak ám semmit. Hígye el, hogy így van. Egyébiránt próbálja meg, ha úgy tetszik. Csak az a baj, hogy nagyon nehéz ám Matvjejevics Ivánt elcsipni, — rendkívül el van foglalva.

Ezzel az öreg, a kit már nyilván megnyert magának, bebocsátotta őt a kis kapun.

A mint Andrej beljebb került a kapun, egyszeriben úgy érezte, mintha valami rettenetes fenevadnak torkába jutott volna. A magas, komor, füstös vas alkotmányoknak egész sora nézett homlokatával a tágas udvarra. Mindenfelől zaj, lárma, dübörgés és sístergés hallatszott. Az apró üvegtáblákon keresztül, a melyekből az ablakok álltak, látszott az izzó kemenczék tüze, kerekék és szíjak mozgása, munkás emberek serény sürgése-forgása; de mindez ott benn, azoknak a vas-szörnyetegeknek belsejében történt, míg künn az udvaron egyetlen élő lény sem mutatkozott.

Tehát valamennyien megdermedtek, valamennyien fölolvadtak egy közös munkában, a melyen kívül senkire és semmire sem volt gondjok. Andrej megütközve és zavartan állott a kapuban — az, a mit látott, szinte ólomsúlyal ne-

hezdedett rá. Olyan kicsinynek, olyan hitványnak és fölöslegesnek látszott maga előtt, hogy egy pillanatra önmagába és saját erejébe vetett bizodalma is semmivé lett.

No de ez csak egy pillanatig tartott. Az önbizalom hosszabb időre soha sem hagyta el őt. A legközelebbi épület egyik ablakán bekandikált és gondolta magában:

— Hát vajon azokat a kormos arcú embereket, a kik ott dolgoznak ezek közt a gépek közt, azokat tán ezek a gépek fizetik? Talán bizony vasból vagy aczélból vannak alkotva? Talán ilyen kormos ábrázattal jöttek a világra? Nem, annak előtte ők épen olyanok voltak, mint én. Épen oly keveset tudtak, mint én, de beletanúltak és nélkülözhetlenné lettek. Micsoda kislelkűség!

Tekintetét végigjártatta a tágas udvaron, s túlsó végén megpillantott egy két emeletes lakóházat. Kapuja fölött egy tábla volt kitéve, s nagy, fekete betűkkel rá volt írva: *Iroda.*

— No lám. — mondotta magában Andrej, — ott az útmutató. Gyerünk hát az irodába.

Bátran átvágott az udvaron, most már ügyet sem vetve a két oldalon levő épületekből kihallatszó zajra és dübörgésre.

Elérkezett a kapuhoz, mely be volt téve, de nem bezárva. Egy negyedív papír volt kiragasztva rá, a melyen ez volt olvasható: «A főigazgató rendelkezése szerint az irodába föltétlen szükség nélkül való belépés a gyárban alkalmazott uraknak szigorúan tilos».

Egy pillanatig gondolkozott, vajon hogy viselkedjék ezzel a tilalommal szemben. Azután így szólt magában:

«Először is nálam föltétlen szükség esete forog fönn, másodsor én ez időszerint még nem tartozom a gyárban alkalmazott urak közé, csak szeretnék közéjük tartozni.»

Miután ezt ismételten megfontolta, arra a megállapodásra jutott, hogy első lépése a gyárban ilyenformán nem fog a gyári szabályok megsértésével járni. Kinyitotta a kaput s egy kőlépcsőt látott maga előtt. Fölment rajta.

A második emeleten megállt egy ajtó előtt, a melyen ismét föl volt írva: *Iroda*, s rá volt ragasztva az alkalmazott uraknak szóló tilalom. Ezt az ajtót is kinyitotta.

Az előszobában, a melyben annak ellenére, hogy derült,

napos idő volt, villamos lámpa égett, egy szolgát talált. A szolga végignézett Andrejn, és tüstént tisztában volt vele, hogy nem a gyáriak közül való.

— Kit keres? — kérdezte tőle a szolga.

— Az igazgató helyettesét, Matvejevics Ivánt keresem, — mondotta, mert tudta, hogy Antonovics Krisztyán, az igazgató nincs ott.

— Milyen ügyben?

— A magam személyes ügyében.

— Ilyen ügyek nálunk nincsenek! — mondotta a szolga. Itt ha hivatalos ügye van, akkor beeresztjük, különben lehetetlen.

— De hát Matvejevics Iván itt van?

— Igen, itt van, de nem lehet bemenni hozzá.

— Jelentsen be.

— Nem tehetem. Nincs rá utasításom.

— Hát ki teheti?

— Senki. Matvejevics Ivánnak minden percze drága.

— De hát hallja-e, ha nekem föltétlenül beszélnem kell vele, mitévő legyek?

A szolga elkezdett tünődni, azután nagy bölcsen így szólt:

— Tudom is én.

— Hát talán beszélhetnék más valakivel? — kérdezte Andrej.

— Ha nem hivatalos ügyről van szó, akkor tilos. Itt minden embernek minden pillanata ezereket ér.

Andrej ott állt és az ajtón át benézett az irodába, a hol egy rengeteg hosszú teremben pár tuczat mindenféle korú ember könyvelt és papirosok fölé hajolva dolgozott. Senki még csak fejét sem emelte fel, úgy hogy szinte lehetőnek látszott, hogy itt minden embernek minden pillanata annyit ér, mint ezer rubel.

Andrej, a ki eleinte hitetlenül hallgatta a szolgának szavait, maga is kezdett igazat adni neki. Csakugyan, ha ezek az emberek ennyire el vannak foglalva, ha ennyire ég kezök alatt a munka, akkor igazok van, ha magánügyekben nem engednek magokhoz senkit. Hiszen ők a gyárhoz, azokhoz a nagy szörnyetegekhez tartoznak, a melyek ott az udvarban zakatolnak, dübörögnek, zúgnak és sisteregnek.

— De hát hogy juthatnék be hozzá? — kérdezte most már kissé zavartan.

— Nincs más mód, — szólt a szolgál, — várja meg künn. Nemsokára elmegy haza ebédelni, próbálja meg akkor megállítani. Lehet, hogy meghallgatja.

— De hiszen nem is ismerem.

— Megismerheti szakálláról. Matvejevics Ivánnak olyan a szakálla, hogy bárki azonnal fölismerheti.

Andrej egy pillanatig még ott állt, azután lement a lépcsőn, s a kaputól nem messze az udvarban megállt. Alig-hogy kilépett, mikor valahol, alkalmasint az épületek egyikében megszólalt egy hangos, egyúttal komor és szinte vészjelző fütty, mely szinte a végtelenségig eltartott.

— Itt az ebéd ideje, — gondolta magában Andrej és oda fordult az épületek felé, hogy lássa, mi lesz most.

Pár perczig minden a régiben maradt, mintha semmiféle változás sem állott volna a küszöbön. De egyszerre kinyílt az egyik épület kapuja, majd a másodiké, a harmadiké s nagy zajjal, sietve áradtak ki belőle a bőrkötényes, különféle sipkás, sötét arcú és kezű emberek. Szinte tölték egymást, és szaporán lépegettek a kis kapu felé, iparkodván egymást utolérni. Voltak köztük öregek, meg fiatal suhanczok is. De egyetlen fehérnépet sem látott közöttök.

«Vannak itt százan, nem, ezeren. sőt sok-sok ezeren, — gondolta magában Andrej, látva, a mint a tömeg perczről-perczre sűrűbbé és zajosabbá vált, s megrezzent a szíve annak a sok ezer embernek láttára, a ki mind egy és ugyanazt a dolgot végzi. Lehet pedig, hogy mindegyikök valami szűk és hitvány kis téren mozog, a mennyiben egy-egy kerekecskével, egy-egy rugócskával van dolga, és tán halvány sejtelve sincs arról a nagy egészről, a mely a gyárnak fő czélja és feladata.»

Ez az egész nagy tömeg kiment az utcára s ott tolongva és zajongva oszlott szerteszét, ki haza ment, ki a kantinba, ki pedig a korcsmába, de valamennyit az az egy szándék mozgatta, hogy az erejét felfrissítse.

És valamennyinek szemében ott volt a meggyőződés. Hogy is ne! Hiszen mindegyiköknek megvan a maga helye. Mindegyikök tudja azt, hogy ő a maga, még oly jelentéktelen helyén is hasznos és szükséges, és tudja, hogy az alatt, mig

ő ebédel és pihen, senki sem merészel jönni, hogy elfoglalja helyét, hanem ő maga fog visszatérni és a helyét elfoglalni, a melyről ki nem túrhatja senki.

Andrej ösztönszerűen félre állott. Nyomasztotta őt ez a sűrű, sötét s lehet, hogy értelmetlen, de azért a közös, nagy munkában való részvétele, és holnapi napjának biztosított volta miatt erős és hatalmas tömeg. Csak mikor a tömeg megritkult, sőt lassanként teljesen elszéledt, mikor a kapun kívül is egészen lecsendesült a zaj és a lárma, akkor állott vissza régi helyére, a honnan jól láthatta azokat, a kik kijöttek az irodából. Egyesek már kiszállingóztak onnan, de eddig egy sem volt köztök. a kinek szakálla különös figyelmet érdemelt volna.

Végre kilépett két úr. Az egyik sovány, fürge, arcza csontos, szakálla ritka és hegyes, irattáska a hóna alatt; a másik magas, méltóságos megjelenésű, arcza szép és okos, szőke szakálla csakugyan pompás, szinte övéig érő.

— Ez lesz az, ez Matvjejevics Iván, — gondolta magában Andrej, s miután olyan helyen állt, a melyen a két úrnak, indulásuk iránya szerint ítélve, keresztül kellett mennie, meg volt róla győződve, hogy Matvjejevics Iván okvetetlenül észre veszi őt.

A két úr oda ért mellé. A ritka szakállas tüzesen beszélt valamiről.

— Ez alkalmasint ügyvéd, a gyár jogtanácsosa, — gondolta magában Andrej.

Elmentek mellette. Matvjejevics Iván egyetlen pillantást sem vetett rá. Erre Andrej elindult utánok, érezvén, hogy a legkedvezőbb pillanatot elszalasztotta.

Még vagy tíz lépést tettek együtt, itt a ritka szakállas úr búcsúzni kezdett, elvált Matvjejevics Ivántól s elindult a kapu felé.

Matvjejevics Iván oda ment ugyanannak a háznak másik kapujához, a melyen semmiféle fölírás sem volt. Andrej is gyorsan utána eredt s közvetlenül a kapuban utolérte őt.

— Bocsánatot kérek, — szólt könnyedén megemelve a kalapját, — valami dolgom volna önnel.

Ezzel megállította Matvjejevics Ivánt.

— Dolga?

Matvjejevics Iván nem valami nagy jóindulattal nézett rá.

— Beszélni akar velem ?

— Igen, arra kérem, hallgasson meg engem.

Matvjejevics Iván elővette óráját és rápillantott.

— Lássá, — mondotta elég barátságos hangon — most háromfertyá egyre. Pont egy órákor már megint az irodában kell lennem, a hol sürgös és halaszthatatlan dolgom van. Következésképen mindössze fertály óráam van arra, hogy megebédeljek és kissé kifújjam magamat. Így tehát, ha önnek csakugyan fontos a dolga, a melyért érdemes az ebédről és a pihenésről lemondanom, úgy kész vagyok önt meghallgatni. Máskor erre amúgy sincs időm, mert az egész gyár az én vállaimon nyugszik.

Andrej, a ki nem számított a kérdésnek ilyenén módon élére való állítására, habozott a válaszzsal. De Matvjejevics Iván sietett, és gyorsan hozzá tette :

— Kérem tehát, döntse el ezt a kérdést.

— Én . . . én igazán nem merném dolgomat annyira fontosnak tartani! — mondotta Andrej. Nagyon köszönöm.

Erre Matvjejevics Iván kinyitotta a kaput és tüstént eltűnt mögötte. Andrej pedig egyedül maradt.

A legelső érzés, mely benne támadt, a boszúság volt saját magára, azért, hogy nem tudta a kedvező pillanatot fölhasználni. Boszús volt azért, hogy nem tudta magát föl találni. Az igaz, hogy Matvjejevics Iván beszéde egyáltalában nem volt olyan, mint gondolta, s mint a minőre el volt készülve. Azt várta, hogy majd így szólnak hozzá: «Nálunk nincs üresedés, vagy pedig önnek nem olyan a megjelenése és képzettsége, hogy nálunk munkás lehetne, vagy hogy önt nem ajánlotta senki stb.» Mindezekre az észrevételekre készen állott a felelettel. De arra semmiképen sem számított, hogy valaki épen ebben a formában ajánlja föl neki szolgálatkészségét. Ezzel egyrészt megbíztak benne, a meny nyiben ő rá bízták annak megítélését, vajon mennyire fontos a dolga. Másrészt pedig a döntés felelősségét is ő rá háritották.

Ez persze csak forma volt, semmi egyéb. Matvjejevics Iván minden valószínűség szerint mindenki vel, a ki be akart

jutni a gyárba s a kit le akart rázni nyakáról, így beszélt, de épen azért, mert ez forma volt, föl kellett volna használni.

«Ha önnek csakugyan fontos a dolga, a melyért érdemes az ebédről és a pihenésről lemondanom . . .» Hm, persze. De hát honnan van az, hogy Andrej egyszerre kételkedni kezdett dolgának fontosságában? Talán bizony ő rá nézve nem volt elég fontos? Talán bizony van rá nézve még fontosabb is, mint jövőjének megalapítása? Fontos dolog volt biz' ez, még pedig annyira fontos, hogy ez a csodás szakállú, szép úr bizony egyszer az ebédjéről is lemondhatott volna miatta. Aztán meg csakugyan így áll-e ez a dolog? Vajon csakugyan nem ebédelt volna-e? Hiszen ebédelhetett, és a mellett őt is meghallgathatta volna. Milyen ostoba is ez az egész dolog! Ez csak azt mutatja, hogy vannak olyan helyzetek, a melyekben a legostobább módon megzavarodik, a mi mindjárt az első lépésnél meg is esett vele. Hát nem fölháborító ez!?

No de most már semmi keresni valója sem volt a gyár udvarában. Fertályóra múlva Matyjejevics Iván megint át fog menni erre. Csakhogy most megint sietni fog az irodába, a hol minden pillanat ezer rubelt ér. Akkor pedig már föltételesen sem állhat rendelkezésére. Szóval, egész hosszú útja kárba veszett.

Andrej ezzel a tudattal ért a kapuhoz. Az egyes épületekben a gépek kerekei nem szüntek meg forogni. De azért munka nem folyt körülöttök. Csak a naposok maradtak mellettök. S ez a forgás haszontalan munka volt. Se beszéd, se láрма nem hallatszott. Elcsöndesült minden.

Kiment a kis ajtócskán. Az öreg kapus ott ült helyén.

— Nos? Sikerült? — kérdezte Andrejtől, a kinek megjelenésekor egyébként álmos ábrázata egészen földerült.

— Nagyon is el van itt foglalva önöknél mindenki, — mondotta Andrej.

— Hjah, már az úgy van . . . Itt a munka nem ereszti el az embert mindaddig, a míg csak összes ereit ki nem tágitja. No de akkor azután elereszti . . .

— Mondja csak kérem, — kérdezte Andrej, — az igazgató szintén itt lakik?

— Hogy ne! Ugyan hát hol laknék, ha nem itt?

— És ő is annyira el van foglalva, mint Matvejevics Iván?

— Épen úgy. Csak hogy most ezekben a napokban különösen sok a dolga a miatt a gyűlés miatt. Számolnak és leszámolnak. Tervezgetnek. Valami új házat akarnak építeni.

— És otthon a lakásán az igazgató nem fogad?

— Megesik olykor . . . ha épen kedve tartja . . .

— Antonovics Krisztyánnak hívják?

— Antonovics Krisztyánnak.

— És családneve?

— Családneve Til.

— A viszontlátásra, — mondotta Andrej.

— Szerencsés utat, — szólt az öreg barátságosan, és még a sipkáját is megemelte.

Andrej elment.

PATAPENKO N. J. *után, oroszról*

AMBROZOVICS DEZSŐ.

A GRÁNIT.

A gránitkoczkák fölszedve hevernek,
Rakásukon munkásnép falatoz,
Mellettök üstben aszfaltot kevernek,
S egy kőmunkás — beköhintve a ködbe,
S kenyérkéjét kendőbe visszakötve —
Szól szomorúan a társaihoz :

«Lefogyott a munka ; s itt se lesz már többé.
Le is út, fel is út a dolgunk mián.
Azt a sok újítást verné meg az Isten!
Nem is él itt más meg, csak a talián.»

Mogorván bólint szavára a többi,
S bontó vasát a kövezetbe vágván,
Szikrázó hátán tánczot jár a csákány,
A kőburok omlik-bomlik alattok
A gránit megsértődve visszapattog.

«Mondhatom, hogy hűségünknek
Gyönyörű egy bére lett,
Czifra földön, nagy urak közt
Ez tehát a becsület.
Télen-nyáron, hóban-fagyban
Álltuk eddig a sarat,
Eldaczoltunk száz baj ellen.
Mint igazi szikla-jellem
S hajthatatlan akarat. —
S jön a csákány, koczka fordul,
Te vén szolga, ki a sorbul.
Túlhaladott a divat :
A gazdád hát kidobat.

És ki túr ki őshelyünkről,
Ki az a különb legény?

Ez kell nektek tán a gátra ?
 Ez a szurtos jövevény?
 Szégyenszemre nyiltan üstben
 Itt puhítják derekát,
 A mit ezzel pánczéloznak,
 Úgy is áll majd az a gát.
 De hiába, gőzerővel
 Finomodik a világ,
 Durva kőnek, öreg fának
 Régi hajó árboczának
 Csákányával neki vág.
 Sutba hát. ti sziklaszülte,
 Tűzfoganta gránitok,
 Félre innen, mert legyőzött
 E kifőzött, kikendőzött,
 Tolakodó földszurok.»

Így kocczant rá az aszfaltra a gránit,
 Mire viszont az — sisteregve, forrva
 Sima nyelvével szapora modorba —
 Így önti ki a maga replikáit:

«Soh'se hányd magad annyira, együgyű kő!
 Mai nap nem a jellem, a kellem a fő.
 Csak a kellemes az, mire bárki ma les
 S a ki sima, derült, — az a kellemetes.
 A te szögletes, érdes, iromba fejed
 Ha talán azelőtt divatos lehetett:
 Te találd ki magad, ma ugyan mire jó?
 A paraszt kocsiútra vidékre való.
 Modorod finomítani nem sikerül,
 Úri nép ha talál, úgy-e messze kerül?
 Ma, barátom, a jó modor és a ruha
 Kecsesen simuló s szövetére puha.
 A világ ura az, ki megérti a kort,
 Hja, ma vaskeztyűt már senki se hord.
 S ha te az vagy, egy őskori vén kamaszé,
 Kicseréllek im én a sima glacé.
 Csak eredj egyenest a zuzóba tehát.
 Ott törjenek össze és gyúrjanak át,

Idomítson ügyesre talán az idő, —
Te daróczos alak, te nehéz fejű kő.»

Míg szóharczczal így telik az idő,
Folyik a munka, bomlik, hull a kő.
Nehéz lovakkal jön sok nagy fogat,
Felhajigálják a gránitokat.
És az a munkás ott a kövek ormán
Utánok szól megint mogorván:

«No Isten hirivel! Ma ti ballagjatok,
Holnap ránk jön a sor s megyünk utánotok.
Mert minket is így hány, hajigál az élet,
Minket is mindig csak hátrább, hátrább dobnak,
Miglen összetörve, mindünnen kikopva,
Az országútjára leszünk mi is dobva, —
Ezek törmelékek, mink meg koldusoknak.»

E közben jönnek nagy vaskanalakkal
A füstös, szurtos, aszfalt-emberek,
S a büszke aszfalt úri feketéje
Egy-kettőre a földön hentereg.
Kenik-fenik ott gyors egymásután
S ő szolgálilag ellapúl puhán. —
Odébb a csákány új munkába lát,
Biztatják egymást, hogy «vágd, nem apád!»
És vágják is; hulló csapásaikra
Gránitszemekből kiszökken a szikra,
Ütést ütés ér egyre hevesebben.
És visszavág egy vén gránitdarab
Daczos, csattogó ütemekben:

«Ronthatsz, bonthatsz, mindent mondhatsz,
Nyelveddel rám gúnyt is onthatsz,
El tudom viselni mind, —
Puha pép te, kőnek talmi,
Itt maradhatsz földet nyalni,
Megleszek én oda kint.
Gránitkőnek hinak engem,
Nyers és érdes minden bennem,
S szürke, mint a becsület, —

A modorom bárdolatlan,
 De derekam hajthatatlan
 S mindig állja a helyet.
 Fej ha vélem összekoczan,
 Hordja biz az utcza hosszan.
 A piros jegyet magán, —
 S naplopó kis úrbetyárok,
 Lányvadászó lakktopánok
 Szidják minden porczikám.
 De ha érzem, hogy a rosszra
 Egy-egy kis láb ingadozva
 Tipeg-topog hátamon, —
 Hogy szegényke el ne csúszszon,
 Lábát én a sikos úton
 Érdes kézzel megfogom.
 Mert erősnek, egyszerűnek
 Magamhoz és másho' hünek
 Szültek engem a hegyek,
 S nincsen olyan riadalom,
 Nincs hatalom, nincs jutalom,
 Hogy miattok más legyek.
 Te, ki most nyomomba mászol,
 Kit az ember csak elmázol,
 Nem moccanhatsz, rab maradsz :
 De belőlem fékezetlen
 Kilobban az ősi jellem
 És kicseng a büszke dacz, —
 És ha engem vágnak, tépnek,
 Csákányokkal szembe nézek,
 Csengő hangon rákiáltok,
 Szikrát hányok, ellenállok,
 A kövem is tüzzé válik,
 Harcot vivok mind halálíg,
 S törjenek bár darabokra,
 Zúzzanak bár izre, porba
 Az új divatok :
 Én a tűzben, én a vízben
 Poromban is minden ízben
 Gránit maradok !»

SZÁVAY GYULA.

DEÁK FERENCZ ÚJ ÉLETRAJZA.★)

Tanulnak-e a nemzetek a történetből? E sokat vitatott kérdésre, a hogy ma áll a világ, azt kellene felelnünk, hogy nem sokat tanulnak. A mult katastrópháinak nincs elriasztó hatása a nemzetekre, ismétlik régi hibáikat gondtalan szenvedélylyel, vakon követik azokat, a kik örvény felé vezetik s elfordúlnak legjobb vezéröktől, ha megsérti hiúságukat. Egyes emberek tanulnak tapasztalataikból, de a nemzetek mintha nem vénülénének, örökké ifjak maradnak vágyaikban s csalódásaikban. A mi történetünket legalább ez örökös ifjúság jellemzi. Talán történetírásunk mulasztásainak is része van ebben. Történetírásunk nem fejleszti eléggé a nemzeti önismeretet. Van egy történetírónk, ki egyenesen hirdette is, hogy a történetíró csak a nemzetnek erényeit s történetének fényes lapjait mutassa fel, a többit takarja el. Ezt az elméletet sokan követik öntudatlanul s így a nemzetet mi sem zavarja abban az örökké ifjú önérzetben, mely önbírálatot nem ismer, mások bírálatát sem tűri, időfecsérlő kalandra mindig hajlandó s az óvatosságra intő aggodalmat gúnyosan lenézi.

Különösen legújabb történetünkben tanulhatnánk sokat. Az ellenfél konoksága nem volt sokkal csekélyebb, mint a magunk hibája s minő nehéz volt újra építeni gonddal s gondolattal a lelkes küzdelem után fenmaradt romokon.

Mindez bizonyára bővebb magyarázatra s gondosabb vizgálatra szorulna, de lehetetlen volt így röviden is el nem mondanunk e néhány megjegyzést, midőn Deák Ferencz élete s pályája történetének benyomásai zsibonganak lelkünkben. Valóban hálával tartozunk Ferenczi Zoltánnak, irodalomtörténetünk

*) *Deák Élete*. Irta Ferenczi Zoltán. A Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó vállalata. I—III. kötet. Budapest, 1904.

ez alapos és hivatott bűvárának, hogy megírta Deák Ferencz első rendszeres és kimerítő életrajzát. Ferenczi — ha nem csalódunk — a nagy angol életrajzok módszerét szereti. Sainte-Beuve is nagyon szerette ez életrajzokat. Az angol írók nagy életrajzi műveikben tényeket szeretnek beszéltetni, minél több részletet, levelet s idézetet halmoznak össze s a látszólag tarka összevisszaság eleven képpé alakul az olvasó képzeletében. A mi első pillanatra kényelmes bőségnek látszik, jobban vizsgálva, a művészi számítás hatásos módjának bizonyul.

Nem mondjuk, hogy Ferenczi követi az angolokat, vagy hogy hatottak reá erősen, csak annyit látunk, hogy életrajzaiban írói sajátosságai nagyon hasonlítanak az angolokéihoz. Épp annyira szereti a részletezést. Rendkívül pontos és lelkiismeretes a tények megállapításában. Ott, hol az anyag hálás, mint például mozgalmas költői életrajzban, az ily módszer sikerét a hozzá értő író majdnem biztosnak veheti. Államférfiú, kivált parlamenti hős életrajza már sokkal több nehézséggel jár. A parlamenti tárgyalások részletezése gyakran elfárasztja az olvasót. Ritkább olvasó az, ki az így előadott tárgyalásokat lankadatlan figyelemmel kíséri s a kinek képzeletében megelevenülne a szövevényes politikai küzdelmek hőse. Nem a magunk benyomásait akarjuk ezzel ismertetni, csak aggodalmat fejeztünk ki; mi mind végig nagy érdeklődéssel olvastuk Ferenczi könyvét, éreztük a szerző lelkesedésének s tárgyszeretetének melegét.

Valóban derék könyv, több évi nagy munkának s beható gondolkodásnak becses eredménye. Igazságtalanok volnánk, ha egy-két kisebb hibát, vagy nem eléggé szerencsés fordulatot szedgetnénk ki belőle. Másrészt nehéz volna egy ismertetés keretében mindazt kiemelnünk, a mit a könyvben sikerültnek tartunk. De mégis megpróbáljuk ez utóbbi irányban a könyvismertető tisztét teljesíteni.

Nagy világossággal s alapos tanulmánynyal tárgyalja szerzőnk Deák pályáját a harminczas és negyvenes években. Itt sok újat tanulunk tőle, látszik, hogy nagy kézirati anyagot is dolgozott fel, s különösen itt nagyon sajnáljuk, hogy a hely szűke miatt a forrásokra való hivatkozást el kellett hagynia. Igen találó Deák Antal jellemrajza. Deák vezérszerepe 1835 óta biztos vonásokkal van elének állítva. Csak az írhatta e fejezeteket, ki elmerült a kor mozgató kérdéseinek tanulmányába s elének tudja állítani azoknak lényegével együtt apróbb vonatkozásait is.

Izlésünk szerint talán legsikerültebb része a könyvnek a 48-as viszonyok tárgyalása. Itt néhány igen fontos kérdés kiemelésével és tisztázásával Ferenczi elismerésre méltó szolgálatot tett történetírásunknak.

A második kötetben szinte meglepett Kossuth parlamenti és miniszteri szereplésének rajza. Ez a rajz igen hatásos, a mint szembe van állítva Deák viseletével s nem tagadjuk, hogy meggyőző ereje van. A kiegyezésnek s Deák utolsó éveinek története is nagy gonddal s tanulságosan van elbeszélve. Igen szépen rajzolja a szerző külön fejezetben a belső kapcsolatot a kiegyezés művének története s Deák egyénisége közt. A kellő egyszerűséggel van írva a végső fejezet, a nagy élet kimulásának részleteit megilletődéssel olvassuk. Ismételjük, hogy csak érintettük a fentiekben a könyv érdemeit; lehetetlen volna itt azokat kellően méltányolnunk; bízunk abban, hogy az irodalom, melynek örökké hálás tárgya lesz Deák élete s kora, mind jobban fogja megbecsülni a szerző gondolatait s tanulmánya eredményeit. Mind a mellett nem hallgathatjuk el, hogy nem mindenben értünk egyet a szerzővel. Az első kötetben nagyon érdekesen fejti ki a szerző Deák és Széchenyi ellentétes nézeteit a *Pesti Hírlap*ról. Jól magyarázza meg, miért nem helyeselhette Deák Széchenyinek fellépését. De itt úgy érezzük, hogy Széchenyi valamivel több méltánylást érdemelt volna. Deák hű maradt önmagához, midőn majdnem nagyobb veszedelmet látott Széchenyi támadásában, mint a *Pesti Hírlap* izgatásában. Azonban úgy hiszszük, hogy Széchenyi volt az, a ki messzebb látott, mint Deák s mint legtöbb kiváló kortársa.

Különösen feltűnő Deák tévedése, midőn a hírlapi izgatások aránylagos ártatlanságát fejtegeti a gyűléseken előforduló izgatással szemben. Må e tekintetben több tapasztalatunk van s minden újabb tapasztalatunk Széchenyit igazolja. Különben Deák s azok, kik Széchenyi fellépése ellen nyilatkoztak, csak épen Kossuth néhány cikkét s azoknak közvetlen hatását vizsgálták. Széchenyi szeme azonban a cikk mögött látta az embert, látta a politika vezetésének új modorát, sejtette a modor hatását a nemzet fejlődésére és saját terveire s mindaz, a mit látott és érzett, fölgújtotta lelkében azt a nagyszerű haragot, mely érthetetlen volt azok előtt, kik nem az ő szemével láttak s nem az ő képzeletének s érzésének erejével melengették az újjá alakítandó Magyarország képét. Széchenyi felfogása nagyon subjectiv

volt s különösnek látszott, Deáké általánosabban érthető, könnyebben felfogható, de mégis a fejlemények inkább Széchenyi subjectiv felfogásának, semmint Deák általánosan helyeselt ítéletének adtak igazat.

Szerzőnk a II. kötetben az 1861-iki országgyűlés előzményeivel foglalkozván, ezeket írja: «Beöthy Ákos azt mondja, hogy itthon Telekit mindenki III. Napoleon meghittjének tartotta, kiről az volt elterjedve, hogy szakítás esetén kész beavatkozni Magyarország javára. Ezt Deák is hallotta, ki magához kéretve Telekit, így szólt neki: «Mint becsületes ember, mond meg nekem, hogy ha köztünk és az uralkodóház közt szakításra kerül a sor, bizonyos vagy-e benne, hogy Napoleon segítségünkre fog sietni?» Teleki azt felelte, hogy erre neki semmi biztosítéka nincs. Csak ekkor határozta el Deák a felirat megírását, melyet elküldött Telekinek, ki azt elolvassa, visszavitte, megköszönte Deák figyelmét és szóltanul távozott».

Nekünk ez elbeszélésben «a csak ekkor határozta el Deák a fölírat megírását» ellen volna észrevételünk. Beöthy szerint Deák azt mondta volna Teleki felvilágosító külpolitikai megjegyzésére: «Jól van, akkor én cselekszem» s — folytatja Beöthy — «megírta a fölíratot». Ha ezt Deák így mondta is, mi ebből csak annyit merünk következtetni, hogy Deák Telekivel meg akarta értetni, mennyivel czélszerűbb az egyezkedés politikájának kísérlete minden más kísérletnél. De a mi szerzőnk elbeszélésében a «csak ekkor határozta el» úgy tünteti föl Deákot, mint a ki sokat várt a külföldi beavatkozástól. Pedig, mint Kónyi Manó elbeszéli, gróf Andrássy Gyula a volt emigransoknak azt mondotta Teleki hazatérte után, hogy «ő nem akar Napoleonnal menni... ő Magyarország és a dynastia kibékülését óhajtja». Bizonyára Deák is így gondolkodott, a mint későbbi és korábbi magatartásából bátran következtethetjük s azért vannak kételyeink a «csak akkor határozta el» szavakban rejlő, vagy belőlök kimagyarázható felfogás iránt.

Az 1861 június 5-iki szavazásról azt mondja szerzőnk: «Mondhatni, hogy a legutolsó perczig kétségtelennek látszott, hogy a határozatiak győznek. Mondják, hogy Deák a februári patens s a május elsei trónbeszéd miatti bosszúságában nem is bánta volna; de erről írott adat nem maradt». Szerintünk itt Deák életrajzírójának határozottabban kellett volna nyilatkoznia. Annál is inkább, mert Deákról ezt még mindig mondják. Mi

is elhiszszük, hogy Deák boszankodott a patens és a trónbeszéd miatt, de ha elolvassuk a felirati beszédet, nem bírjuk elhinni, hogy Deák nem bánta volna a határozatiak győzelmét. Ha pedig elhiszszük, Deákról egészen más képet kell alkotnunk, mint a minőt alkottunk.

Az 1866-diki augusztusi bécsi értekezletről így szól a szerző a III. k. 182. lapján: «Andrássy átadta a választ írásban is Hübnernek. Fontossá különösen az teszi, hogy Deák is tudván róla, az ő beleegyezésével készült. A «magyar hadsereg» kifejezésről a 11. ponthoz azt jegyzi meg Andrássy, hogy az nem törvényjavaslat, tehát nem tartja időszerűnek e kifejezésért a vitát, mely csak a régi törvények latin kifejezésének fordítása. Majd a törvény szövegében a kizárólagos súlyt azokra a kifejezésekre kell helyezni, melyek a hadsereg egységéről szólnak, a mennyiben bennök nemcsak az egységes vezénylet, vezérlet, hanem az egész hadsereg belső szervezete is közösnek, az az ő felségének van fentartva. Ebből látható Andrássy célja. Tudjuk a vitákból, hogy ellenkezőleg, «a magyar hadsereg» kifejezés lényeges kiegészítése, elvi kibővítése volt Deák eredeti szövegének épen úgy, mint az, hogy a hadsereg közössége s a fenti felségjogok e gyakorlata Tisza indítványára, épen a közös tárgyalások kizárása végett, nyerték ezt a szövegezést, inkább akarván régi törvényeink szerint a királyra ruházni e jogokat, mint rájuk valamely közös elintézést fogadni el».

Ebből azt kell következtetnünk, hogy Ferenczi Andrássynak olyan célzt tulajdonít, mely ellenkezett a tizenötös bizottság elvi megállapodásával, noha maga mondja, hogy Andrássynak átadott válasza Deák beleegyezésével készült. Már ez magában véve is kizárja azt, hogy Andrássynak a tizenötös bizottságétól eltérő célja lehetett. Tévedés az, hogy a «magyar hadsereg» kifejezés lényeges kiegészítése, elvi kibővítése volt Deák eredeti szövegének.

Midőn Ghyczy a tizenötös albizottságban kijelentette, hogy «Principális kérdés a magyar hadsereg», Deák így felelt: «Mi az a magyar hadsereg? Lengyel példa. Ilyen hadsereg soha sem volt se törvényben, se gyakorlatban. Csak magyar ezredekről volt szó». Deák mégis fölvette a magyar hadsereget a szövegbe, de ekkor s mindig magyar ezredeket értett e kifejezésen, a mint-hogy a tizenötös bizottság Deákat követő tagjai szintén így értették. Nem tudjuk tehát, hogy mit jelent Ferenczi fent idézett

soraiban «Andrássy célja s az elvi kibővítés? — Az is igaz, hogy a fent idézett felségjogok Tisza indítványára vétettek föl a szövegbe, de a tizenötös bizottság szövegezésében még meg volt a «közös elintézés alá tartozás» is. E tekintetben sem volt tehát Andrásynak külön célja. Sőt tudjuk, hogy e szavak az 1867 januári bécsi értekezleten maradtak ki a szövegből ép Andrásyék indítványára. (L. Kónyi gyűjteményét III. 692—701. s IV. 176.) Andrásynak tehát «külön célja» nem volt, felfogása teljesen egyezett Deákéval s a tizenötös albizottság többségének felfogásával.

Nagyon örülünk, hogy egyet érthetünk a szerzővel a hadsereg nyelvének meghatározása kérdésében. Igen szépen s határozottan fejt ki Ferenczi, hogy az a föltevés, mintha Deák a nyelv meghatározásának felségjogát nem akarta volna belefoglalni a 11-ik szakaszba, merő képtelenség. Annál inkább sajnáljuk, hogy később, midőn arról szól, hogy minő nézetei voltak Deáknak a közjogi alap úgynevezett «fejlesztéséről» oly kifejezéseket is használ, melyek félreérthetők. Csoportosítja azokat a helyeket, melyek Deák beszédeiben a fejlesztésre vonatkoznak. Ezek a helyek mind azt bizonyítják, hogy Deák a fősúlyt az alkotmányos életnek közjogi alapon való fejlesztésére s nem magának az alapnak fejlesztésére veti. De fennakadtunk a szerző előadásában a következő helyeken: «Az országgyűlést bezáró trónbeszéd nem említi ennek az alapnak változhatatlanságát s Deák december 10-én a párt búcsújakor így szólt újra: «A munka nincs bevégezve; de a mi be van végezve, az elegendő arra, hogy reményt nyújtson a további sikerre». Ugyanekkor hivatkozik arra is, hogy a gyakorlat tanúságára lesz szükség, hogy vajon megfelelők-e «az ország érdekeinek a hozott törvények?» — Nem tudjuk, mit jelent ez összeállítás? Bizonyos céljának kell lennie. Azt a benyomást akarja-e kelteni, hogy Deák a kiegészítési törvényt könnyen változtathatónak mondotta? Sehol sem mondja Deák, hogy a törvény soha sem változtatható, de annyit igenis mond, hogy egy része s épen a hadseregére vonatkozó, nagyon nehezen változtatható s hogy a mi érdekünk nem kívánja a törvény e részének megváltoztatását.

Különös erélylyel fejezi ki Deák a kiegészéshez való ragaszkodás szükségét 1871-diki beszédében. Midőn e beszédre tér a szerző, megjegyzi, «hogy e felszólalásán nagyon meglátszik az akkori külviszonyok, a porosz-francia háború, a keleti kérdés s

általában Andrássy előtérbe nyomuló külpolitikájának hatása». Nem, Deák itt csak határozottabban beszélt, mint máskor, de már 1867 előtt is ily határozottan gondolkodott a hadügyi kérdéstről. Már a tizenötös bizottságban is mondomta, hogy az önálló hadsereg personalis uniót jelent s hogy ez súlyos csapás Magyarországra. «Nem akar proponálni elkülönített magyar hadsereget» — így szólt a tizenötös bizottságban — «egység a seregben szükséges; a belszervezet». Ekkor Ivánka közbeszólt: «Nem szükséges». Deák így folytatta: «Ez personal-unió volna! Ezt mondjuk ki és átok lesz rajtunk. Ezen ne törjön meg az alku.» Deák ugyanezt a gondolatot fejti ki bővebben 1871-diki beszédében. Ekkor is kiemeli, hogy a külön magyar hadsereg a kiegyezés szétbomlását jelenti s hogy az a szétbomlás súlyos csapás volna az országra. E csapás kikerülése végett ajánlja a ragaszkodást a kiegyezésnek még betűjéhez is. Ez tehát állandó nézete volt Deáknak már a hatvanas évek óta, ne gyengítsük ez eszme erejét azzal, hogy keletkezését az 1871-diki külpolitikai helyzet hatásának tulajdonítjuk. Hogy miképen gondolkodott Deák a kiegyezés s különösen a hadügyi kiegyezés állandóságáról, azt legjobban megérthetjük Andrássynak 1889-diki nagy beszédéből: «Lelkiismeretesen merem állítani» — mondja Andrássy Deák emlékére is hivatkozva — «hogy azoknak, kik az 1867-diki kiegyezési tárgyalásokat kezdetben nagyrészt saját felelősségükre, később a parlamenti többség megbízásából vezették, a történet tanúságán okulva, nem volt szándékuk a Magyarország, a korona s a monarchia másik állama közti elintézetlen kérdéseket ideiglenesen rendezni; hanem céljuk volt egyszer s mindenkorra úgy intézni el azokat, hogy az egyszer megállapított közjogi viszony kiszámíthatatlan nemzedékeken keresztül se alku, se kérdés tárgya ne legyen».

Hogy mégis azzá lett, s hogy miért lett azzá, annak fejtegetését a jövő nemzedék történetíróira kell bízunk, de a kiegyezés történetéből ki kell emelnünk és a késői nemzedékek emlékezetébe kell vésnünk azt a tényt, hogy Deák és Andrássy ép a hadügyi kérdésben az 1867-ben megállapított közjogi viszonyt állandó alapnak tervezték kiszámíthatatlan nemzedékek számára. Nem mondtuk, hogy szerzőnk tagadja e tényt, de előadásának egyes helyeit könnyen félremagyarázhatnak azok, kik a közjogi alap fejlesztéséről feltalált új theoriák őseiül Deákot és Andrássyt szeretnék feltüntetni. Ne ilyesmit tanuljon Ferenczi könyvéből a

mai nemzedék, tanulja meg inkább az annyi tanulmányjal megírt életrajzból azt, hogy a kiegyezést bátor és bölcs férfiak alkották.

Oly férfiak alkották, a kik minden lépést megfontoltak s a kik ha elállottak egy idealisnak látszó követeléstől, nem azért tették, mintha féltek volna, hanem mivel a nemzet jól felfogott érdekében nem akarták az országot a határozatlan vágyak és óhajok ingoványos útjára vezetni. És higyük-e azt, hogy ily férfiak élete tanulság nélkül mult el? Lehetséges-e az, hogy a nemzet sutba dobva nagy államférfiai intéseit önkényt, minden külső kényszer nélkül keresi azt a veszedelmet, a honnan legjobb vezérei kiragadták? Úgy látszik, lehetséges; úgy látszik, hogy a nemzetek semmit sem tanulnak a történetből és így a történetírónak sem marad gyakran más vigasza, mint az a belső hang, mely költőnket így buzdította: «ha későn, ha csonkán, ha senkinek: irjad!»

ANGYAL DÁVID.

A JOGTÖRTÉNET TANÍTÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ.

Tisztelt szerkesztő úr!

Isten látja lelkemet, épen nem kedvelem a tudományos polemikiákat. Talán szabad hivatkoznom arra, hogy ámbár szakmám, a büntetőjog, az utolsó évtizedekben nagy átalakuláson keresztülménő, forrongó tudomány, mégis az alatt a huszonegy év alatt, a mióta irodalmi kísérleteket teszek, csak egy ízben keveredtem ilyen polemikiába. Nem szívesen teljesítem tehát azt az irodalmi köteleességet, hogy néhány megjegyzést tegyek Timon Ákos egyetemi tanár úrnak a *Jogállam* című folyóirat folyó évi 170—197. l. megjelent újabb értekezésére, melyben a *Budapesti Szemle* 338. sz. 161—197. l. közölt cikkemmel polemisál.

Megkísérlem válaszom gyarlóságát azzal enyhíteni, hogy iparkodom lehetőleg rövid lenni.

Multkori cikkemnek leglényegesebb részei gyanánt azokat tekintem, a melyekben azt vizsgáltam:

a) voltak-e «önálló» és a «külföldieknél tökéletesebb magyar büntetőjogi és perjogi intézmények?»;

b) szükséges-e a magyar jogásznak a magyar jogtörténeten felül az egyetemes vagy általános jogfejlődés tanulása is?;

c) ha szükséges, megtörténhetik-e ez a magyar jogtörténet keretében?

Lássuk, miképen állunk ezekkel a kérdésekkel T. úr válasza után?

I. *Voltak-e «önálló» és a külföldieknél «tökéletesebb magyar büntetőjogi és perjogi intézmények?»*

Timon Ákos egyetemi tanár úr, a mint ezt a *Budapesti Szemle* f. évi 168. l. is idéztem, a *Jogállam*nak 1904 októberben megjelent VIII. füzetében (442—444. l.) egyebek közt a következőket állította:

«A magyar nemzet... hatalmas jogalkotó képességével a szomszédos népektől sok tekintetben eltérő jogrendszert és jogintézményeket létesített, a melyeknek gyökerei még az ősi államszervezet korába nyúlnak vissza» (442. l. utolsó négy sor);

«téves, hogy a magyar nemzet jogintézményeit idegenből vette át» (443. l. 3—6. sor);

«bizonyítva van továbbá az is, hogy a magyar népnek ez az erőteljes jogalkotó képessége, a jogélet terén nyilvánuló nemzeti sajátossága a nyugati népeknél uralkodó jogelvek és intézmények behatása daczára erejében soha meg nem törött, sőt ellenkezőleg, mind hatalmasabb fejlődést vett olyképen, hogy a magyar nép, mint a középkor egyik legerőteljesebb államalkotó népe, a többi államalkotó népektől sok tekintetben eltérő és azokénál *tökéletesebb*, az államiság eszméjének megfelelőbb közjogi, magánjogi, *büntetőjogi és perjogi* intézményeket létesített; (443. l. nyolcz ut. és 444. l. két első sor) végre

«bármely más államalkotó nép jogfejlődése nem egységesebb s nem nyugszik önállóbb nemzeti alapokon, mint a magyar nemzeté!»

Ezekből a tételekből engem most első sorban az érdekel, voltak-e «a külföldiekénél tökéletesebb» és «önállóbb nemzeti alapokon nyugvó» magyar «büntetőjogi és perjogi» intézmények?

Sajnálom, hogy tér hiánya miatt T. úr fejtegetéseiből a 442—444. l. foglaltakat egészökben ide nem nyomathatom, de összehasonlítás útján bárki meggyőződhet arról, hogy a most vizsgált kérdésre vonatkozó idézetnél sem múlt cikkemben, sem most, T. úr állításainak erre a «tökéletesebb büntetőjogi és perjogi» intézményekre vonatkozó részéből *nem hagytam el egy szót, egy betűt, egy írásjelt sem*, se ehhez semmit hozzá nem tettem.

Korábbi cikkemnek II. fejezete (168—175. l.) azt fejtegette, hogy T. úr *Tankönyvének* idevágó részében, melyet a multkor tüzetesen vizsgáltam, ilyen «önállóbb» és «tökéletesebb magyar büntetőjogi és perjogi jogfejlődést» sajnálatomra nem látok bizonyítva és akkor azt állítottam, hogy ilyenről egyáltalán nem is lehet beszélni, mert ilyen soha sem volt.

T. úr most (újabb cikke *Jogállam* f. évf. 190—191. l.) kijelenti, hogy «a tökéletesebb fejlődést első sorban és *főképen* *) a közjogi intézményekre, «egész alkotmányjogi berendezésünkre»

*) Tehát másodsorban értette a büntetőjogra és perjogra is?

(190. l.), nem pedig «különös vonatkozásban, büntetőjogi és perjogi intézményekre» értette; sőt azt állítja, hogy egy tételét «önkényesen kiszakítottam» s egyenesen hozzám fordulva kérdezi tőlem, vajon «megengedett dolog-e», hogy én az ő általános tételét félre magyarázom?; végre kijelenti:

«B. úrnak minden erőlködése és a kiszakgatott tételek mesterkéltséggel ellentétbe hozása daczára sem sikerült cikkében kimutatni, hogy én akár a büntetőjog, akár a perjog terén hamis tanokat állítanék fel és nemzeti chauvinismusból teljesen önálló és a nyugati népekénél tökéletesebb jogfejlődést hirdetnék ott, *a hol ilyen nem létezik*».

T. úr korábbi tételeinek akár szó szerinti, akár kapcsolatukban való vizsgálatából most is csak azt az értelmet tudom kiolvasni, a mit multkori cikkemben kiolvastam.

Először veszem a szó szerinti értelmet.

1. A mint a betűszerinti idézetből kitűnik, T. úr korábbi cikkének fentebb lenyomatott részében (*Jogállam* 443—444. l.) négy különböző dologról beszél, úgy mint: «tökéletesebb: 1. közjogi, 2. magánjogi, 3. büntetőjogi és 4. perjogi intézményekről».

A «tökéletesebb» jelző nemcsak a közjogi, hanem *mind a négyféle* intézmény előtt áll, tehát azt T. úr 1904 októberében minden kétséget kizáró határozottsággal nemcsak közjogi, hanem *együttal* a büntetőjogi és perjogi intézményekre is vonatkoztatta. A ki azt óhajtja, hogy a szóban forgó mondatban a «tökéletesebb» jelző csak az alkotmányjogi berendezésre vonatkozzék, annak ilyenformán kell szövegeznünk: «A magyar nép a külföldinél tökéletesebb közjogi intézményeket létesített, ezenfölül létesített büntetőjogi és perjogi intézményeket is»; vagy pedig így: «A magyar nép a külföldieknél *tökéletesebb* közjogi, ezenfölül *nem oly tökéletes, vagy kevésbé tökéletes, vagy éppen oly tökéletes* büntetőjogi és perjogi intézményeket is létesített. A hogy T. úr ezt a mondatot 1904 októberben szövegezte, azt hiszem, nagyon hasznos dolog lenne abban a kérdésben: vajon a «tökéletesebb» jelző vonatkozik-e a «büntetőjogi és perjogi» jogfejlődésre? — Sohm lipcei tanár úrtól kérem véleményt. Sohm úr ugyanis (a mint alább II. alatt kifejtem), egy szót sem tud magyarul, nem is olvas magyar munkákból egy betűt sem, de azért olyan magyar könyvet, a melyet Hajnik Imre harmincz esztendő tudományos munkája alapján írt, «Unding»-nek nevezett. Talán Sohm úr a fentebbi kérdésre tagadólag fog válaszolni; a ki azonban ma-

gyarul tud, az T. úrnak idézett mondatát csak úgy értheti, hogy nemcsak a magyar közjogi intézmények voltak a külföldieknél tökéletesebbek, hanem a «magánjogiak, büntetőjogiak és perjogiak is.»

Azt, hogy a «tökéletesebb» jelző csak a közjogi intézményekre vonatkozik, az új cikk (190. l.) azzal is akarja bizonyítani, hogy a «tökéletesebb» után ott állanak «az államiság eszméjének megfelelőbb» szavak is. Kérem, ez teljesen lényegtelen. Az utóbbi szavak nagyon is jól alkalmazhatók büntetőjogi és perjogi intézményekre is, mert az államiság eszméjének megfelelőbb büntetőjog például az, melyben (szemben a kezdetleges germán jogoknak magánjogi jellegével) el van ismervé, hogy a büntetendő cselekmények nem az egyeseket, hanem az összeséget, a jogrendet sértik, vagy ilyen perjogok azok, melyek szerint a büntető törvénykezés nem polgári per alakjában, magánügynek közti jogvita keretében foly le, hanem a bűncselekményeknek tekintett súlyosabb jogsértéseket az államhatalom hivatalból torolja ímeg.

T. úrnak *betű szerint* idézett állítása után szerintem csak két dolog lehetséges. Vagy lehetséges:

a) bebizonyítani, hogy a magyar nép a külföldieknél «tökéletesebb büntetőjogi és perjogi» intézményeket létesített. Ezt a bizonyítást azonban T. úr újabb cikkében meg sem kísérli, hanem most ellenkezőleg kijelenti, hogy «ilyen tökéletesebb jogfejlődés tényleg nem létezik» (191. l.). Ha ez így van, a mint a *Budapesti Szemle* 168. l. én is állítottam, akkor nem marad más hátra, mint:

b) őszintén beismerni, hogy T. úrnak októberi cikkében ez irányban tévedés, helytelen szövegezés, tollhiba, vagy nem tudom micsoda csúszott be. Hisz tévedni emberi dolog és alább (IV. alatt) én is őszintén beismerem egy a *χαρῆς* elnevezésre vonatkozó tévedésemet. De T. úr nem ezt teszi, hanem bár előrebocsátja, hogy személyes jellegű invectivákban engem nem követ (171. l.), mégis egyenesen felelősségre von engem: «megengedett dolog-e egyik tételét önkényesen kiszakítani, félre magyarázni, kiszakgatott tételeket mesterkéltén ellentétbe hozni?» stb., mindezt azért, mert a *betű szerint* idézett tételben a tökéletesebb szót a büntetőjogi és perjogi intézményekre is vonatkoztattam.

Kérem kell tehát a t. olvasót: méltóztassék az illető tételt elolvasni s magának véleményét alkotni arról, hogy a tökéletesebb szó vonatkozik-e a büntetőjogra és perjogra, vagy sem?

2. De lássuk, micsoda T. úr 442—444. l. foglalt fejtegetéseinek értelme akkor, ha nem ezt az egy mondatot, hanem a három oldalt vesszük figyelembe?

T. úr a 442—444 l., midőn az egész magyar jogfejlődés «önállóságát» és a «külföldieknél tökéletesebb» voltát vitatja, *ismételve* szól a következőkről:

a 442. l. «a magyar nemzet a szomszédos népektől sok tekintetben eltérő jogrendszert és jogintézményeket létesített»;

a 443. l. «a magyar nemzet jogfejlődése, jogintézményei; a magyar nép jogfejlődése, jogintézményei, a magyar nemzeti jogalkotás, a magyar nemzeti szellem és jogalkotó képesség»;

a 444. l. második bekezdése kifejezetten csak alkotmányjogi intézményeinkről, alkotmányjogi berendezéseinkről szól, de ezt én soha sem vonatkoztattam a büntetőjogra és perjogra. De ugyan ezen a 444. lapon még több helyen említve vannak «jogintézményeink, a magyar nemzet jogfejlődése, köz- és magánjogi intézményeink» stb.

Tisztelettel kérdezem a jog- és államtudományok bármely szakmájának művelőjét, hogy az ily általánosságban használt kifejezések: «*jogrendszer, jogintézmények, jogalkotás, jogfejlődés*» csakis alkotmányjogunkat, csakis közjogi intézményeinket, csakis alkotmányjogunk fejlődését jelentik-e, a melyekre a magyar szakirodalomban különleges kifejezéseket (közjog, alkotmányjog, alkotmányfejlődés) szoktunk használni, vagy épen megfordítva, a mint én állítom, a közjogival, az alkotmánnyal szemben a magánjogi, a büntetőjogi és perjogi jogrendszert, jogalkotást, jogfejlődést.

S minthogy T. úr 1904 októberében az összes «államalkotó népeknél egységesebb», «önállóbb nemzeti alapokon nyugvó» és «tökéletesebb» magyar jogrendszerről és jogintézményekről írt;

minthogy továbbá 1905 márcziusában beismeri, hogy tökéletesebb büntetőjogi és perjogi jogfejlődés «*tényleg nem létezik*»: ennél fogva kérdezniem kell, hát akkor miért méltóztatott októberi cikkében a tájékozatlan közönséget elkápráztatni egy szép délibábbal: «tökéletesebb régi magyar büntetőjogi és perjogi intézményekkel», a melyek, mikor közelebről nézzük őket, öt hó mulva már szétfoszlanak? S ezért voltam bátor a *Buda-pesti Szemle* 182. l. nem is közvetlenül T. úrral szemben, hanem (épen, hogy a dolognak személyes élet elvegyem), egészen általánosságban azt az óhajomat kifejezni, hogy «csak tudományos igazságokat» tanítsunk.

T. úr szerint (új cz. 179—181. l.) ez «aligha eléggé megfontolt kifakadás», «alaptalan és igaztalan vád», mert ő «erős nemzeti öntudattal, a magyar nemzet hatalmas államalkotó és jogalkotó képességének tudatával» írta meg könyvét, míg én ezen előfeltételek nélkül fogtam könyvének érdemleges bírálatába.

A budapesti egyetem jog- és államtudományi karán évtizedek óta mindenki, még a német származású tanárok is, erős nemzeti öntudattal munkálkodtak, de viszont szemök előtt tartották azt is, hogy mindenütt és mindenkor, a tanszéken, tankönyvben és folyóiratban, s 1904 októberben épen úgy, mint 1905 márcziusban csak tudományos igazságokat hirdessenek. Mert a «nemzeti öntudat» és a tudományos valótlanság közt még annyi fokozat van, mint a fehér és fekete, vagy a jég és forró közt.

Kisfaludy Károlynak egyik kezdetleges drámájáról írták azt: «Győz a magyar és ez tapsra ott fönn (a karzaton) elég.» Lehetőség, hogy a napi sajtónak van még egy-két olyan munkása, vagy olvasója, a ki, ha valami délibábos tudományról, magyar nemzeti színű néprajzról vagy történetről olvas, nem győzi magasztalni ezt a nemzeti tűzijátékot; de a tudomány hívei nem követelik, hogy nagyító üvegen nézzük nemzetünknek jó tulajdonságait, vagy multjának dicsőségét. Hála Isten, akad a magyarban elég jó tulajdonság s nemzetünk multjában is van elég dicsőség arra, hogy a tárgyilagos igazság sem válik szegye-nünkre; míg bizony-bizony restelkednie kellene annak a nemzetnek, a melyet olyan pávatollakkal díszítenének fel, a melyek őt meg nem illetik.

Nagyon restellem, hogy mindezt csak ilyen hosszadalmasan adhattam elő. Csak ily módon jellemezhettem T. úrnak vitakozási «módszerét»: 1904 októberben állítani valamit és 1905 márcziusban azt mondani: ez nem létezik, s minthogy én betű szerint idéztem, «félremagyarázással, kiszaggatott tételek meszterkelt ellentétbe hozásával», stb. vádolni engem.

Sikeres-e az ilyen módszer? — itéljék meg a t. olvasók.

II. Képtelenség-e az egyetemes európai jogtörténet?

Azokban a szerfölött elismerő czikkeken, melyek T. úr *Tankönyvéről*, valamint a *Jogállamban* közölt tanulmányáról a napi sajtó hasábjain és némely szaklapban megjelentek, ismételve hivatkoztak Sohm lipcei tanárnak arra a kijelentésére, hogy az egyetemes vagy általános európai jogtörténet, a melyet mint külön tanszakot hazánkban Wenzel és Hajnik alapítottak

meg és melyet számos egyetemi és jogakadémiai tanárunk ma is művel, «képtelenség» («Unding»).

Megvallom, én korábban nemcsak feltettem, hanem reméltem is, hogy mielőtt Sohm úr több magyar jogásznak három évtizedes munkáját s egy, a magyar egyetemeken és jogakadémiákon negyvenhárom év óta tanított tanszakot képtelenségnek nyilatkoztat ki, minthogy ő maga nem tud magyarul s így magyar munkákat nem olvashatott, legalább valakitől felvilágosítást és adatokat kért e munkák módszere és tartalma felől.

Meglepetésemre most T. úr (új cz. 176—177. l.) kijelenti, hogy ő «Sohmot semmiképen nem informálta»; továbbá, hogy Sohm «nem ismerte Hajnik egyetemes európai jogtörténetének se tartalmát, se módszerét, se rendszerét», de mégis «bátran mondhatta, a nélkül, hogy Hajnik könyvének tartalmát ismerte volna», hogy az képtelenség.

Én igen nagy tisztelettel viseltetem Sohm úr tudományos egyénisége iránt. Azt is tudom, hogy lehetséges mindenféle tudományos nézetet erősen bírálni, helyteleníteni. De minthogy Sohm Hajnik könyvéből annak czímén kívül semmit sem ismert, arról pedig, hogy többi egyetemi és jogakadémiai tanáraink négy évtized óta miként adják elő ezt a tanszakot, semmi felvilágosítást sem szerzett: ennél fogva most sem helyeselhetem, hogy annyi magyar tudós tudományos munkájának eredményét, a nélkül, hogy abból egy betűt is ismerne, képtelenségnek nyilvánította.

Persze Hajnikról, az évek előtt elhunyt csendes, sem hazájában, sem a külföldön elismerést nem kereső magyar tudósról, — a kinek tudományos irányát követők bármily derék, alapos és lelkiismeretes tanárok, velem együtt nem kedvelik a polemiaát s így vitatkozásba sem hajlandók bocsátkozni, — minden veszedelem nélkül megkoczkáztatható ilyen általánosságban tartott, elítélő nyilatkozat. De kíváncsi volnék rá, hogyha Sohm vagy T. urak Maitland, Pollock, Sumner Maine, Lee, Kohler Westermarck, Post vagy más külföldi tudósok *hasonló irányú* munkáira a külföldi sajtó hasábjain nyilvánosan mondanák azt, hogy azok képtelenségek, ugyan mit kapnának válaszul?

Nemrég olvastam, hogy Kohler berlini egyetemi tanár legújabbán előadást hirdetett «az ó-kori culturnépek jogáról.» Ebben benne van a hindu védáktól vagy Manu codexétől és Hammurabi babyloni királynak Kr. e. 2250 körül alkotott törvénykönyvétől

kezdve minden; így a régi India, Babylon, Egyiptom, Palæstina, Görögország s a római birodalom joga is, tehát évezredeknek és három világrésznek: Azsia, Európa és Afrikának jogfejlődése. Ennyit Hajnik soha sem adott elő, mert ő csak a középkori európai jogfejlődésre szorítkozott. Méltóztassék talán T. úrnak valamely német folyóiratban egy nyílt levelet írni Kohler berlini tanárhoz, hogy ez az ő most említett collegiuma képtelenség. A mennyire a harcziás szellemű Kohlert eddigi polemiáiból ismerem, okvetlenül felelni fog, és azt gondolom: T. úr tisztelői nem fognak sietni Kohlernek ezt a feleletét a magyar napilapok hasábjain közzé tenni.

Vagy miért nem méltóztatott T. úrnak, a ki 1880-tól fogva Győrött, 1891 óta Budapesten volt jogtanár, ezt a képtelenséget Hajnik Imre munkaképessége idejében, 1900 előtt a magyar szakirodalomban emlegetni? Hiszem, hogy Hajnik megvédte volna álláspontját, a mire én, a ki nem vagyok jogtörténetíró, természetesen semmiképen sem érzem magamat hivatottnak. T. úr azonban, habár Hajnik életében is húsz éven át a jogtörténet tanára volt, a szakajtóban ezt a «képtelen» tanzakot nem indítványozta eltöröltetni, hanem még saját tankönyvét is, mely pedig könyvatos jegyzetekben évek óta a hallgatók kezei közt volt, csak akkor nyomatta ki, a mikor Hajnikot súlyos betegsége már teljesen munkaképtelenné tette.

Annak bizonyítására, hogy az egyetemes jogfejlődés tárgyalása nem képtelenség, a *Budapesti Szemle* 163., 186—194. l. felsoroltam mintegy tizenhárom külföldi és négy hazai jogtörténetíró nézetét, továbbá a büntetőjog és büntető-perjog kiválóbb művelői közül is megneveztem harminczat, a kik nemcsak saját nemzetök jogfejlődését, hanem a büntetőjognak egyetemes fejlődését adják elő. Ezt a sorozatot, ha egy-két napi fáradságot veszek magamnak az utánkutatásra, akármikor megkétszerezhetem.*) Ez írók közt vannak, hogy közülök csak egyeseket és csak külföldieket említsek: Pollock oxfordi és Maitland cambridgei egyetemi tanárok, az angol jogtörténet megalapítói, Hélie, a ki a

*) Minthogy multkori cikkemben sem törekedtem teljességre, a kezeim közt levő munkák közül kihagytam pl. Güntherét *Die Idee der Wiedervergeltung im Strafrecht* (Három kötet), mely az egyiptomi, hindu, héber, görög, római, germán jogrendszereket, a kánoni jogot stb. tárgyalja.

francia büntető perjogról a legterjedelmesebb rendszeres művet írta, Stephen volt angol főbíró, eddig a legjelesebb angol büntetőjogi író, Berner és Liszt berlini, Binding lipcsei, Birkmeyer, Geyer, Holtzendorff és Ullmann müncheni, Glaser volt bécsi (később osztrák igazságügyminiszter, majd koronaügyész), Garraud lyoni (a nyolcz kötetes és jutalmazott *Traité* szerzője), Ihering göttingeni egyetemi tanárok, az idősb Mittermaier, a kit Deák Ferencz és társai méltónak tartottak arra, hogy az általok készített javaslatnak megbírálására fölkérjék, Kries, Zachariä stb.

Ebből a névsorból, azt hiszem, kitünik, hogy az egyetemes jogfejlődést tárgyaló tudósok még a kiváló Sohmmal egybe-hasonlítva is, nagyon díszes társaságot alkotnak. Ha tehát a jogtörténet tanításának kérdését hazánkban német tudós véleménye alapján akarjuk eldönteni, akkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy a német tudósok közt Sohm úrral ellentétes nézetűek is vannak, a büntetőjog története tekintetében épen *nagy többségben vannak* s ezért írtam (*Budapesti Szemle* 185—187. l.), hogy más német tudósok véleményét is meg kellene szerezni és közzétenni. Erre most T. úr azt feleli (*Jogállam* 177. l.), hogy «a Sohm által megállapított igazságok erejét sem Kohler, sem bárki másnak véleménye meg nem ingathatja.» Hja kérem, ez nem más, mint annak a khalifának álláspontja, a ki a szent koránon kívül minden más könyvet elégettetett. Persze, ha azt mondjuk, hogy az, a mit Sohm úr levele helyesnek tart, és a mit T. úr művel, *egyedül és kizárólagosan szabadalmazott jogtörténet*, akkor minden más irányú, módszerű és rendszerű jogtörténeti tudományos munkát el kell ítélni, mert kisiklott az egyedül üdvözítőnek kijelölt csapásból.

Nekem a büntetőjog modern irodalmában más tapasztalataim vannak. Az utolsó három évtizeden át ezen a téren a legellentétesebb tudományos irányok fejlődtek ki. Az írók és a tanárok többsége még ma is a tételes törvényeken alapuló dogmatikai büntetőjogot műveli, de sorban keletkeztek a bűnügyi embertani, a büntetősociológiai, a büntetőpolitikai, a bűnügyi lélektani iskolák s a közvetítő irányok, s ez iskolák keretében is mindegyik nagyobb írónak, például a közvetítők közt Prinsnek, Tardenak, Van Hamelnek, Lisztnek megvan a maga külön-külön iránya és az alapvető kérdésekre nézve is a maga lényegileg eltérő álláspontja. Ezeknek az iskoláknak tudományos küzdelmei természetesen nagyon hevesek; a folyóiratok hasábjain

és külön terjedelmes könyvekben is éles harcz folyt le. De nem tudom, hogy egyik büntetőjogi író a másiknak tudományos munkásságát, különben olyant, a melyről a czímen kívül semmi mást nem olvasott el, egyszerűen képtelenségnek minősítette volna, vagy nem olvastam örök időkre szóló oly kijelentést sem, hogy valamely iskola fejének véleményét senki másnak nézete s akárhány tudós-
nak akármilyen érveivel támogatott álláspontja meg nem ingat-
hatja.

Hivatkozom tehát újból a T. úrral ellenkező állásponton levő *harmincz-negyven* tudósnek nézetére. E tudósok közül a büntető-
jogászok álláspontját korábbi cikkemben (*Budapesti Szemle*
193—194. l. jegyzet) műveiknek és a lapszámoknak idézésével
tüzetesen megjelöltem. Hivatkozásaimat bárki ellenőrizheti.

Föntartom mindazt, a mit e tárgyban a *Budapesti Szemle*
179—181. és 185—196. l. kifejtettem.

Állítom, hogy :

a) a magyar jogásznak megfelelő mértékben ismernie kell
azokat a jogrendszereket, melyek a honfoglalást *megelőzőleg* a
nyugot-európai államokban hosszú jogfejlődés alapján kifejlődtek
és a honfoglaláskor hatályban voltak ;

b) e jogrendszerek csak a Szent István-féle államszerveze-
tet *megelőzőleg* és *nem* a későbbi magyar jogfejlődés keretében
ismertethetők ;

c) a magyar jogásznak szüksége van arra is, hogy a későbbi
külföldi jogfejlődésből nemcsak egyes jogintézményeket, például
a hűbériséget ismerje meg, hanem a vezető európai államok
jogfejlődéséből mindazt, a minek ismerete általános jogász-
lát-
kör, illetőleg jogtörténeti kiképzés vagy szakmájának megértése
szempontjából nélkülözhetetlen.

Vagyis szükséges mind a honfoglalást megelőző, mind pedig az
azt követő külföldi jogfejlődés lényegének előadása és tanulása is.

III. *Miképen adható elő a magyar jogtörténet keretében a
külföldi jogfejlődésnek szükséges része ?*

Korábbi cikkemben állítottam, hogy T. úr «módszere és
rendszere» szerint a magyar jogtörténetirő a magyar jogtörté-
net keretében nem fogja kielégítő módon tárgyalhatni az európai
jogoknak a mi hallgatóink számára is fontos olyan intézményeit,
jogszabályait és jogelveit, melyek a magyar jogfejlődésben nem
fordultak elő. Ilyenek például : a hűbériség, a testületi szervez-
kedés vagy a bírósági szervezet, illetőleg a büntető perjog tekin-

tetésben a scabini szervezet, a hűbériség birói szervezete, a «procureurs du Roy», az állami bíróságok kifejlődése (a continensen), az esküdtszék fejlődése vagy a karoling inquisitio, a Rüge-eljárás, az igazi nyomozó rendszernek intézményei és elvei, az «aprise», a «loial enquête», az absolutio ab instantia, a kötött bizonyítási rendszer, stb.

Erre az állításomra T. úr *a válaszzal teljesen adós maradt*; pedig az ő módszerének sikere vagy fogyatékosága azon a kérdésen dől meg, hol fogja ezeket a külföldi jogintézményeket, hol fogja ezt a külföldi jogfejlődést a magyar jogtörténet keretében tárgyalni?

Legyen szabad azon tisztelt olvasók előtt, a kik nem jogtudományyal foglalkoznak, a következő példát használnom. Valami vidéki kereskedelmi iskolai tanár megkísérelné, teszem azt, hogy Győr vármegye földrajzának keretében adja elő a földrajzi alapfogalmakat. Igen ám, de Győr megyében nincs se tenger, se fensík, nincsenek se havasok, se tavak, se gyógyfürdők, se tűzhányóhegyek, se hegyszorosok, és sok más minden egyéb sincsen. Ennélfogva a tanító kétféleképen járhatna el. Vagy csak annyit mondana: fiaim, ilyen dolgok megyénkben nincsenek, de másutt vannak. Lényegökről, jelentésökről azonban nem szólna egy szót sem. Kérdezem: lesz-e ezeknek a tanulóknak ezekről a dolgokról az ő kereskedelmi pályájok szempontjából elégséges fogalmuk? Egészen hasonló dolog, mikor például T. úr *Tankönyve 447. l. azt írja*: «A nyomozó tanúbizonyításból Angliában az esküdtszék fejlődött ki. Nálunk azonban ez a fejlődés nem állott be.» Semmi több. Épen így mondhatná könyvében még harmincz-negyven helyen, hogy az ügyészség, vagy a testületi szervezkedés stb. stb., kifejlődött Európának ilyen vagy olyan államában, de Magyarországon nem. Tanulna-e ekként valamit a magyar joghallgató a külföldi jogfejlődésből? Azt hiszem, semmi hasznavehetőt sem. De több ilyen lényeges dologról T. úr még annyit sem mond, mint az esküdtszékéről, mert nem ír rólok egy betűt sem. Visszatérve az előbbi példára, lehetséges volna egy másik módszer. A tanító elérkezvén például Pannonthalma ismertetéséhez, ehhez fűzné a Kárpátok vagy a stájer hegyek előadását. Ez mindenekelőtt nagyon tökéletlen dolog lenne, mert olyan kiágazásokra vezetne, a melyek szétrepesztenék az illető tanszak anyagát. De ezenfelül sok olyan dolog akadna a földrajzban, a mit annak a kereskedelmi tanulóknak ismernie

kellene, például tenger, külföldi nagy gyárvárosok, de a mit a tanító nem kapcsolhatna hozzá a szűk megyei előadás egyik tételéhez sem.

Hiába, a részlegesbe nem fér bele az egyetemes, a különleges a jogtörténet terén kisebb, mint az általános. És ha jogászaink nem tanulják az egyetemes jogfejlődésnek lényegét, sok irányban tanulatlanok maradnak és ennek pályájokon épen úgy hiányát fogják érezni, mint az a kereskedelmi iskolai tanuló, a ki Győr megyében minden dombot ismerne, de mikor utazóügynöki állást kap és főnöke először küldi útra, akkor győződik meg, hogy soha sem hallott arról; hol fekszik Kolozsvár vagy Pécs, Grác vagy Innsbruck?

Nem T. úr hibája, hanem módszeréből következik, hogy az egyetemes jogfejlődésnek az a része, melynek ismeretét a magyar jogász részére fentebb (II. alatt *a—c* pontok) szükségesnek jeleztem, nem adható elő a magyar jogtörténet keretében. És most is *mellőzhetetlenül szükségesnek* tartom, hogy *a vezető európai államok jogfejlődésének lényege* a magyar jogtörténeten felül *külön collegiumban adassék elő* és külön kérdeztessék.

E kívánság igazolt voltának tulajdonítom, hogy T. úrnak 1904 októberben megjelent cikke nem irányította döntőleg a később nyilatkozott tanári testületek határozatát. Időközben ugyanis a kolozsvári egyetem jog- és államtudományi kara, valamint több jogakadémiánk a jogtörténet tanítása kérdésében megadta a közoktatásügyi kormánytól kívánt véleményt. A kérdést T. úr vitte ki a szaksajtó hasábjaira; kívánatos, hogy annak idején a hivatott tanári testületek határozatai is közzé tétessenek. Ez még eddig nem történt meg, de egy—két vidéki kartársam (a nélkül, hogy őket erre fölkértem volna), érdeklődésemet ismerve, szives volt az illető testület álláspontjáról értesíteni. Ebből látom, hogy több tanári testület nem osztozott T. úr álláspontjában,*) sőt olyan

*) Például a kolozsvári egyetem jogi karának előadója (a szaktanár úr) a következőket írta: «A magyar jogélet fejlődésének alapos megismerése, a magyar jogtörténetnek sikeres tanítása és tudományos művelése az európai jogfejlődésnek alapos ismerete, illetőleg az európai jogtörténetnek tanítása nélkül lehetetlen»; továbbá «az európai jogtörténelemnek a magyar jogtörténet tanítása és művelése szempontjából nélkülözhetetlen volta kétséget nem szenved»; ezért «külön collegiumban előadását» szükségesnek tartja.

Ez a legélesebb ellentétben van T. úr óhajával, mely a «képtelen»-nek vélt tanszakot el akarná törölni.

határozat is van, mely az egyetemes európai jogtörténetnek kötelező tantárgy gyanánt, külön főcollegiumban való föntartását kívánja.

IV. A «γυλάς és χαρχᾶς».*)

Biborban született Konstantin császár (*de Administrando Imperio* című m. 40. fejj.), midőn a magyarok fejedelméről ír, az eredeti szövegben alanyesetben «ὁ χαρχᾶν» szót is használ. Az eredeti írásmódot megtartva, írtam én is korábbi cikkemben «χαρχᾶν»-t, de Szabó Károlynak T. úr által idézett érvelése meggyőző arról, hogy *tévedtem*, a χαρχᾶν az eredetiben is íráshiba, helyesen «χαρχᾶς» olvasandó.

Egyébként én nem azt kifogásoltam, hogy T. úr ezt a szót nem úgy írja, a mint én írtam, hanem azt, hogy a γ. és x. szavakat, melyek értelmével munkájának tizenkét helyén foglalkozik, ezen a 12 lapon nem egyöntetűen, hanem váltakozva, többféleképen írja. Míg a *Magyar honfoglalás kútjöiben* megjelent fordítás, (127. l.) «γυλάς»-t és «karkhász»-t említ, addig T. úr e szavakat *Tankönyve* 23., 35., 39., 51—54., 59., 60., 74. és 428. lapjain fölváltva így írja :

γ. helyett «gylas, helyesen valószínűleg (!!) gyula», másutt «gylas», másutt «dsila helyesebben gyula», másutt csak «gyula» ;

x. helyett: «karchas», másutt «karchasz», majd «harka», másutt «horkáz».

A *Tankönyv* sehol sem mondja meg, hogy mindezek egyértelműek, miből találja ezt ki a hallgató? S honnan tanulja meg azt, hogy ezen eltérő írásmódok közül melyik a helyes?

Azt hiszem azonban, a γ. és x. kérdésében nem az elnevezésen, a melyet a görög, arab és perzsa írók valamiképen kétségkívül elferdítettek, hanem a dolog lényegén fekszik a súly. A dolog lényegére nézve pedig most is változatlan az a nézetem, hogy γ. és x. nem kizárólag bírák voltak, hanem vezérek is. Idevágó tanulmányaimat korábbi cikkem megírása után is folytatva, ráakadtam az éles eszű és nagy tudományú Salamon Ferencznek (*A magyar haditörténethez a vezérek korában*. 1877. 39. l.) fölfogással megegyező nézetére: «kétségtelennek vehetjük, hogy valamint a gótok úgynevezett bírái, úgy az avarok és a magyarok főbírái is egyszersmind hadvezérek voltak. Az akkori népek egyikénél sem lehetett ilyen méltóság megfelelő katonai rang és hatáskör nélkül.»**)

*) Az alábbiakban rövidség okáért csak γ-t és x-t írok.

***) Rohonyi Gyula (*A honfoglalás története*. 1896. 91. l.) pedig

V. A kereskedelmi utazók és a jogtörténet.

T. úr most is föntartja azt a már *Tankönyv*ében kifejtett nézetét, hogy az arab Ibn Rosztehnek és a perzsa Gurdézinnek azok az adatai, melyeket a Dsaihâni által mohammedán hithirdetők és kereskedelmi utazók elbeszélései alapján írt földrajzi munkából másoltak le, «épen jogtörténeti szempontból igen becsesek». (*Tankönyv* 20. l.) és «teljes hitelt érdemlők». (*Jogállam* 1904. 343. l.)

Részemről most is abban a véleményben vagyok, hogy kereskedelmi utazóktól, föltéve, hogy tisztességes emberek, csakugyan nagyon becses tudósítást lehet szerezni abban az irányban, hogy azon árucikkre nézve, melyben — a mint mostani collegáik mondják — az illető vigécz utazik, például köles, gyapjú, illetve kocsikenőcs tekintetében a külföldi országban ki a termelő, illetőleg ki a fogyasztó? Azt is megengedem, hogy ha kereskedelmi utazónak valami pere volt a külföldi államban, vagy őt vették valami bűncselekmény miatt gyanúba, e tapasztalataira nézve is hiteles lehet az ő elbeszélése. De az utóbb említett tapasztalatokról a keleti kútfőkben egy szó sincsen.

És ezért most is a legmerészebb vállalkozások egyikének tekintem azt, hogy oly *földrajzi* munkából, a mely *vigéczek* elbeszéléseiből van írva, utólag egy egész alkotmány- és jogrendszert konstruáljunk. A mint az eredményekből látható (például T. úr *Tankönyve* 34. és köv., 53. és köv. l.), a kereskedelmi utazóknak adatai az alkotmány- és jogrendszerre nézve nagyon kevés hitelt érdemelnek, például összekeverték a magyar viszonyokat a szomszédos népekével; így magyar alkotmány gyanánt írják le azt, a mit a kazároknál tapasztaltak, pedig őseink viszonyai e korban a kazárokéitól nagyon lényegesen eltértek.

VI. Az *exclusiv* nemzeti álláspont.

T. úr szerint (új cz. 176. l.) én őt azzal vádolom, hogy «*exclusiv* nemzeti álláspontra helyezkedett». Ez állítás ellen könnyű védekezni, mert azt T. úrral szemben *sehol sem* használtam.

Az *Ügyvédek Lapja* című szaklapnak 1904 október 8-iki 41. számában (8. l.) egy névtelen cikkíró a magyar jogtörténet

ezt írja: «Fel sem tehető, hogy a fejedelem után közvetlenül következő γ -ne egyedül csak bíró lett volna s nem egyúttal vezér (nemzetiségének feje), midőn a magyar politikai szervezet a katonain alapult.»

«kizárólagosságát» követelte. Ezt idéztem előbbi cikkem III. részében (177. l.) s arra mondtam a 188. l., hogy «a III. alatt említett vezérczikkíró úr nemzete ifjúságának jogi tanultságát nemzeti színűre mázolt tudományos kínai fallal óhajtaná körülvenni», valamint a 190. l. fölemlítettem, hogy «a III. alatt említett cikknek a magyar jogtörténet kizárólagosságára vonatkozó óhajában egyáltalában nem osztozom». Hogy a korábbi értekezésemben említett magasztaló cikk írójára tett megjegyzésemet T. úr miért veszi *magára*, azt egyáltalában nem értem. Én most is azt hiszem, hogy T. úr és a cikkíró úr két különböző physikai személy; hisz' csak nem juthatott eszembe olyas valami «Ünding», hogy T. úr maga írná az önmagát dicsőítő cikkeket?!

T. úr (új cz. 179. l.) azt az állítást is kiolvasta értekezésemből, hogy ő *Tankönyvében* «a nyugati népek jogéletének behatását a magyar jogintézmények fejlődésére figyelmen kívül hagyja». Ilyen állítás ellen általánosságban könnyű védekezni, mert én azt T. úr könyvére *általánosságban* sehol sem használtam.

T. úrnak vitatkozási módszerében az is sajtószérű, hogy ismételve (új cz. 176. és 179. l.) polemisál olyan állításokkal, a melyeket én sehol sem használtam, holott én a lapszám, bekezdés, sőt a sorok megjelölésével betű szerint szoktam idézni T. úr *Tankönyvének* vagy értekezésének azt a részét, melylyel ellentétes nézetet fejtek ki, tehát legalább a lapszámot kellett volna idézni, hol állítok olyasvalamit, a mit T. úr fentebb nekem tulajdonít?

Állítottam azonban (cikkem 182—183. l.) és állítom most is, hogy az, a mit T. úr *Tankönyvének* 435—436. lapjain a magyar perjog fejlődéséről ír, nem adja elő világosan azt a tényt, hogy Árpád-házi királyaink a frank birodalomban kifejlődött germán peres eljárást, Róbert Károly pedig az angol-normann perjogot vette át. Persze ezt T. úr kifejezetten nem is ismerhette el, mert ha királyaink két korszakban két egész eljárási jogrendszert átvettek külföldről, akkor mégis bajos lett volna T. úrnak azt állítani, hogy «bármely más államalkotó nép jogfejlődése nem nyugszik önállóbb nemzeti alapokon, mint a magyar nemzeté!» (*Jogállam* 444. l.)

A germán és az angol peres eljárás átvételét állító tételre T. úr egy szóval sem válaszol, azt pedig korábbi cikkemben nem is vizsgáltam, hogy más irányokban mennyiben tár-

gyalja T. úr a nyugati jogok hatását, mert cikkem kitűzött czélja szerint csak a büntetőjogra és a perjogra vonatkozó résztelekkel foglalkozott.

Ha most a nyugati jogfejlődés hatásának méltatása tekintében általánosságban vizsgálom T. úr könyvét, akkor nagyon sajtáságos ellentéteket találok *Tankönyvének* tételei és a *Jogállamban* megjelent cikkének állításai közt.

Méltóztassanak csak egybe vetni például a következő tételeket:

T. úr cikke a *Jogállamban* 1904 okt.-ben ezt tartalmazza:

«*téves . . .*, hogy a magyar nemzet nem saját talajából, nem saját jogalkotó képessége alapján fejlesztette a multban jogintézményeit, hanem idegenből, a többi, főleg nyugati népektől vette át azokat és itt-ott bizonyos nemzeti sajtáságokkal felruházva fejlesztette tovább.» (*Jogállam* 443. l. 3—7. sor.)

«A magyar nemzet jogfejlődését, köz- és magánjogi intézményeinek történetét nem lehet és szabad akként felfogni, hogy az csak másodlagos jogfejlődés, mely túlnyomó részében a nyugati népek, nevezetesen a germán népek jogalkotó szelleméből és képességéből táplálkozott; sőt ellenkezőleg a magyar nemzet jogfejlődése és azzal kapcsolatosan alkotmány- és jogtörténete épen olyan önálló nemzeti alapokon nyugvó a többi államalkotó népek fejlődésével szemben elzárt egészet képez, mint bármelyik más hatalmasabb államalkotó népé Európában.» (*Jogállam* 444. l. 14—23. sor.)

«bármely más államalkotó nép jogfejlődése nem egységesebb s *nem nyugszik önállóbb*

T. úr *Tankönyvében* (1902) ez áll:

«A királyság megalakulásával ugyanis nemzetünk szorosabb érintkezésbe lépett a magasabb kulturában részes nyugat-európai népekkel; befogadni törekedett az amott kifejlett jogeszméket és intézményeket, minnek következtében a magyar köz- és magánjog terén nevezetes átalakulások mentek véghez, úgy hogy a későbbi jogintézményeket nem tekinthetjük kizárólag és egyenesen a magyar nemzet jogalkotó szellemének eredményei, a magyar jogélet természetszerű fejleményei gyanánt.» (*Tankönyv* 17. l. 10—18. sor.)

«A királyság létesítése után . . .» a magyar nemzet mindinkább utalva volt arra, hogy a nyugati államokban uralkodó jogeszméket és intézményeket, mint a nyugati műveltség eredményeit, bizonyos mértékig *átvegye*, saját jogintézményeit azoknak megfelelően *átalakítsa*.

A nyugati jogrendszereknek, különösen a germán jognak ilyen értelemben vett behatása a magyar jogélet fejlődésére, kétségtelen. (*Tankönyv* 290. l. 3—13. sor.)

A következő bekezdésekben

nemzeti alapokon, mint a magyar nemzeté.» (*Jogállam* 444. l. két utolsó sor.)

(*Tankönyv* 18. l. első és 290. l. 4. bek.) helyesen kifejti a *Tankönyv*, hogy őseink az átvett nyugat-európai jogeszméket és intézményeket megfelelően iparkodtak átalakítani.*)

Ítéljenek a tisztelt olvasók! Ezek a párhuzamos tételek azt a hatást teszik rám, mintha két írónak két ellentétes álláspontját olvasnám. Pedig mindezeket *ugyanaz a T. úr* írja, csakhogy a korábban írt *Tankönyv* német nyelven is közzé tétetvén, a külföldi jogtörténészek ellenőrzése alatt is áll, ellenben a *Jogállam* cikkét nagyobb részét nem jogtörténészek olvassák, a kiket T. úr arról kíván meggyőzni, hogy az egyetemes európai jogtörténet okvetlenül eltörrendő a föld színéről.

VII. *Tömjénfűst*. Nem tudom miből következteti T. úr (*Jogállam* 171. l.), hogy én haragszom mindazokra, a kik az ő könyvét kedvezően bírálták meg. Én korábbi cikkemben is (*Budapesti Szemle* 175. l.) kiemelttem, hogy e *Tankönyvről* több komoly bírálat is jelent meg. Ezeket én teljesen méltánylom, bár ki kell emelnem, hogy e bírálatok még tüzetesen nem foglalkoztak a *Tankönyvnek* büntető- és perjogi részeivel. Kifogásaim kettős irányúak voltak. Nem tudom ma sem helyeselni, hogy egyes névtelen cikkíró urak olyasfélét írtak, hogy T. úr «tette a magyar közjogot nemzeti cultus»-szá (idézttem a *Budapesti Szemle* 177. és köv. l.) és nem helyeselttem ezekből a magasztalásokból a — tömegtermelést.

Korábbi cikkem írásakor még naívuul azt hittem, hogy e dicsérő hymnusok tömegét és túlzásait maga T. úr is restelkedve olvassa, újabb kijelentései után azonban egészen természetesnek tartom, hogy a míg azon száz és száz jogi és államtudományi munka közül, melyeket az utóbbi évtizedek alatt legkiválóbb jogászaink és államtudományi íróink közzétettek, alig egy-kettőt említett meg egyik-másik külföldi szaklap vagy hazai napilap, addig évek óta alig múlik el hónap a nélkül, hogy T. úrnak könyvéről különböző nemzetbeli (eddig magyar, osztrák, horvát, német, francia, lengyel és olasz) neves és névtelen urak, különböző hazai és külföldi napilapban vagy szaklapban dicséretet ne

*) Ezt én is, T. úr könyve előtt megjelent *M. bűnvádi eljárási jog* cz. munkámban (1901) 85. l. nagy betűkkel nyomatva kiemelttem.

zengenének; a külföldi elismerések pedig néhány nap mulva kivonatban megjelennek a magyar napilapok és teljes szövegű fordításban valamelyik hazai szaklap hasábjain.

A tapasztaltak után biztosan tudom, hogy ez jövőre is így lesz. S valamint a világegyetem a sarkcsillag körül végzi pályafutását, úgy az összes magyar könyvek közül egyedül T. úré az, a melyre az európai jogtörténetírók, közjogászok, publicisták és hírlapírók szemei — természetesen *egészen önkéntelenül!* — irányulnak, s a mint a bibliai asszony olajos korsója soha ki nem fogyott, úgy időtlen időkig ezután is szállani fog az a tömjénfüst, melyet T. úr könyvének magasztalói — persze nem valakinek felszólítására, hanem az illető névtelen írók «önbuzgalmából!» — eregetnek.

Én csak egyéni megfigyelésemet jelzem annak felemlítésével, hogy akármilyen gyarló volt (mert az én cikkemben tudom, hogy gyarló;) — az ellenkező álláspont kifejtése, mégis mindazokban a tudományos körökben, a hol megfordulni szoktam: a M. Tud. Akadémiában, egyetemünkön, tudományos társaságokban, akármilyen tanzak művelője, akármilyen jó magyar ember, sőt T. úrnak egyénileg akármilyen jó barátja volt is az, a ki ezt a kérdést előttem az utóbbi hónapokban szóba hozta, azok az urak azt a véleményüket fejezték ki, hogy az említett magasztaló cikkekből nem kívánnak többet olvasni.

VIII. Az irodalmi munkák becslése köbméter- és kilogramm számra.

Nem vagyok hajlandó az irodalmi működés értékének alapjául azt a kulcsot elfogadni, melyet T. úrnak újabb cikke nem is egy, hanem *három helyen* ilyen mértékül felállít, tudniillik a kidolgozás terjedelmét.

T. úr ugyanis kiemeli, hogy a büntetőjogot Schröder 31, Siegel 33, ő 50 oldalon (új cz. 183. l.); a középkori büntetőjogot Hajnik 13., ő 50 oldalon (185. l.); a középkori perjogot Hajnik 14, ő 41 oldalon tárgyalja (186. l.) és ebből levonja azt a következtetést, hogy az ő könyve «nemcsak jóval többet, hanem *jóval tökéletesebbet* is nyújt, mint a legkiválóbb külföldi tankönyvek». (184. l.)

Idézhetnék oly külföldi könyveket is, a melyek viszont sokkal bővebben tárgyalják a jognak most szóban forgó részleteit, mint T. úr. De egészen mellőzöm ezt, valamint azt is, hogy T. úr könyve a tudományos munkáknál szokásosak közül a leg-

nagyobb betűkkel és a legritkább nyomással van szedve, s nekem bizony nincs kedvem összeolvasgatni azt, hogy melyik könyvben egy íven hány betű van?

E mellékes szempontokat figyelmen kívül hagyva, állítom, hogy nemcsak a tudományos, hanem általában minden irodalmi munkának értékét nem köbméter és kilogramm szerint, hanem a belső tartalom becse szerint szokás megítélni. És a tudományban, sőt a szépirodalomban sem mindig az a legbecsesebb, a mi leghosszabb lére van eresztve. Az én szememben például Arany János *Toldija*, pedig egészében a kis kiadásban csak 110—120 lapra terjed (töredelmesen bevallom: bizony még nem mértem meg, hogy *Toldi szerelme* és *Toldi estéje* nélkül hány *grammot* nyom), egymagában is sokkal becsebb, mint néhány *métermáza* az angol, francia, vagy német tuczatdrámák, regények vagy költemények halmazából.

Én egyáltalán semmit sem akarok levonni T. úr *Tan-könyvének* valódi értékéből, sőt az ő munkáját korábbi cikkemben másokéval össze sem mértem. De még ha két író vagy tudós egészen egyforma fajsúlyú egyéniség is, akkor sem bizonyos, hogy annak a módszere tökéletesebb, a ki a legapróbb részletek felsorolására, vagy az adathalmazok betaníttatására helyezi a súlyt. Mindig nagy csodálattal olvasom azokat a jogtudományi munkákat, melyeknek szerzője minden részletet ismer ugyan, de a *nagy tehetségek összefoglaló erejével* adja elő röviden és velősen az egész tanszaknak lényegét.

IX. «A legkiválóbb külföldi tankönyveknél jóval többet és jóval tökéletesebbet» nyújtó magyar mű.

Sok mindenre kellene még felelnem, de megfogadtam, hogy lehetőleg rövid leszek.

T. úr 1904 októberben azt írta, hogy «a jogtörténet tanítása és tudományos művelése Magyarországon a jövőben csakis azon irányelvek, azon módszer és rendszer alapján történhetik sikeresen», melyet könyvében követ. (*Jogállam* 441. l.) T. úr szerint csakis az a módszer lehet sikeres, a melynél fogva a magyar hallgató megtanulja, hogy a bolgárok a X. évszázadban minő nevű törzsekre osztottak, hogy «búzát, árpát, kölest vetnek», hogy «a bolgárok királyának népe lovat vagy más állatot szolgáltat adó fejében», a kereskedők pedig mást fizetnek, stb. (T. úr *Tan-könyve* 36. l.); ellenben semmit sem tanul abból, miképen fejlődött az esküdszék; egy szót sem hall az ügyész-

ség fejlődéséről vagy a nyomozó eljárásról, nem ismeri meg a hűbériséget, a testületi szervezkedést stb.

T. úr most megengedi (új cz. 188. l.), hogy bizonyos nyugati jogintézmények és jogelvek a magyar jogtörténet keretében nem tárgyalhatók, hozzá járul, hogy ezek külön specialis collegiumban adassanak elő, de «a joghallgatók túlterheltsége érdekében» (valószínűleg azt akarja mondani, hogy a túlterhelés elkerülése végett) ez a külföldi jogfejlődés ne legyen vizsgálati tantárgy. Ha a túlterhelést akarjuk elkerülni, részemről azt szeretném, hogy a magyar joghallgató inkább tudjon valamit a középkori vezető államok jogfejlődéséből, mint hogy részletesen megismerje a X. századbeli *bolgár* törzs-szervezetet, földművelést vagy adórendszert, vagy a kazárok ősalkotmányát stb., stb., mert azt vitatom, hogy a magyar joghallgatónak most is több szüksége van az előbbi lényegének tudására, mint az utóbbiaknak tüzetes ismeretére.

T. úr azt véli, *csakis* az a rendszer lehet sikeres, a melynél fogva ő *A jogintézmények az Árpádok korában* fejezet alatt tárgyalja Zsigmond és Hunyadi Mátyás királyainknak 1435., 1439., 1486-ban hozott három törvényét. (*Tankönyv* 426. l.)

Azt állítottam (*Budapesti Szemle* 194. és 197. l.), hogy T. úr a magyar büntetőjog fejlődését (nem tekintve Zsigmondnak és Mátyásnak csupán egy büntetetre vonatkozó három törvényét és néhány más adatot), általánosságban véve csak 1116-ig, illetve egyes bűncselekményekre nézve 1308-ig tárgyalja s ennél fogva «a magyar büntetőtörvénykezés története még nincs megírva.» (*Budapesti Szemle* 197. l.) Ezzel szemben T. úr vitatja, hogy évek munkájával megírta a magyar büntetőjog történetét.

A büntetőjog gyűjtőnév hármat jelent: az anyagi büntetőjogot, a bírósági szervezetet és a büntető eljárást. Örömmel ismerem el, hogy a bírósági szervezetet T. úr könyve az 1308—1608 közti korszakra nézve is több helyütt tárgyalja, de már az anyagi büntetőjog és a büntető eljárás tekintetében T. úr hitének alaposágát teljesen megdönti az a tény, hogy könyvében a jogintézmények csak az Árpádok korában, és ekkor sem mindegyik kérdésre nézve, egész 1308-ig tárgyalatnak; az 1308 utáni korszakokról pedig nemcsak külön fejezet, hanem külön paragraphus sincsen, a mely a magyar magánjog, büntetőjog vagy peres el-

járás ötszázados további fejlődésével foglalkoznék. Ezenfelül a magyar büntetőtvénykezés történetét — a mennyire a tatárjárás, a török hódítás s a belháborúk által el nem pusztított okirati anyagból lehetséges, — csak az fogja megírhatni, a ki majd éveket tölt a megyei, városi és családi levéltárakban és átkutatja az összes periratokat. Kovachich Márton György, később Hajnik Imre annak idején — (az utóbbi kivált a nyári szünidőkben) — évtizedeken gyűjtötték így az anyagot a magánjog és a polgári perjog történetéhez. Ez idegölő munkában Hajnik, sajnos, idő előtt kidőlt és a magánjogból összegyűjtött anyag feldolgozását sem kezdhette meg. Tudtommal a büntetőjogra nézve T. úr nem végzett ilyen adatgyűjtést, s így most is azt állítom, hogy a jövőtől kell várunk az 1308-tól a XVIII. század végéig terjedő büntetőjog fejlődéstörténetének megírását.

T. úr (új cz. 184. l.) kereken kijelenti: «A tárgyi igazság az, hogy könyvem még a büntetőjog tekintetében is *jóval többet*, és teljes önérzettel mondhatom, hogy *jóval tökéletesebbet* nyújt, mint a legkiválóbb külföldi tankönyvek».

«Még a büntetőjog tekintetében is»: ez magyarán annyit jelent, hogy T. úr *Tankönyve egyéb* tekintetben is felette áll nemcsak a hazai, hanem a legkiválóbb külföldi jogtörténeti tankönyveknek is.

Töredelmesen megvallom ugyan, hogy a büntetőjog és perjog tekintetében én nem becülöm kevesebbre azt, a mit például Brunner,¹⁾ Esmein,²⁾ Pollock és Maitland³⁾ és mások műveiben

¹⁾ Brunnertől a tankönyvül szolgáló *Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte* cz. műben is, mely több kiadást ért. Legújabbán egészen összevonva a Holtzendorff-Kohler-féle *Encyclopädie der Rechtswissenschaft* I. köt. 1904., 171—287. l.; ide vágó részletek 179—182., 202—205., 235—240., 283—285. l. Brunner itt az anyagot 1870-ig, illetőleg 1877-ig tárgyalja. Terjedelmesen *Deutsche Rechtsgeschichte* I. köt. 177—186., II. köt. 327—290. l.

²⁾ Esmein tán azért nem tárgyalja *Tankönyvében* a büntetőjogot, mert a francia akadémiától jutalmazott monographiájában írta meg annak történetét *Histoire de la procédure criminelle en France depuis le XIII-e siècle jusqu'à nos jours.* (Paris 1882.)

³⁾ *The History of english law* 2. édit. Vol. I. 37—38., 40. és k., 74., 154. és k. 190. és k., 527—532., 535. és k., 571—594., 643. és k., stb.

olvastam, de a kit (azok után, a miket más álláspontok képviselői karunkban kifejtettek), a tudományos szerénység ily mértékben hat át, azzal más tudományos módszerek és rendszerek helyességéről, vagy mások műveinek értéke felől én, a gyarló büntetőjogász, ugyan miképen vitatkozhatnám?

Néma lemondással leteszem a tollat.

Fogadja, szerkesztő úr, kiváló tiszteletem őszinte nyilvánítását.

Budapesten, 1905 márczius 8.

BALOGH JENŐ.

ÉRTESÍTŐ.

Makai Emil munkái. Sajtó alá rendezte Molnár Géza. Singer és Wolfner kiadása. Budapest. Két kötet. 333 és 348 lap. A két kötet ára 10 korona.

Ujabb versíróink közt alig van valaki, a ki néhány rövid év alatt oly nagy mennyiségű eredményét mutathatná fel költői munkásságának, mint Makai Emil. Alig volt harmincz éves, midőn a halál elszólította az élők sorából. Korán magára vonta a figyelmet szorgalmas, ügyes verselésével, mely nem volt híjával bizonyos hivatottságnak. Egymás után jelentek meg próbálgatásai a költészet különböző fajaiban. Bár eleinte szított valamennyire ahhoz a bohém-élethez, mely az irodalmi foglalkozást nem egész komolyan veszi és fogja föl, de nem engedte, hogy őt annak árja elsodorja. Tanult és dolgozott komolyan, megszűnés nélkül. Nula dies linea linea. S ha a mennyiséggel csak felényire állana is arányban az ő dolgozatainak költői értéke, örvendetes gyarapodását láthatná abban az irodalom.

Most baráti kéz egybe gyűjtötte s kiadta mindazt a művet, melyet Makai Emil rövidre szabott élete után hátra hagyott. Ezek nagy része még a költő életében világot látott ugyan, de most némely kiadatlanokkal pótolva s összefoglalva kerül a közönség elé. Két nagyon terjedelmes kötet gyűlt össze belőle, melynek elsejét a költő arcképe díszíti. Nemcsak elég, de sok is oly kurta élethez, ha azt vesszük, hogy valódi költői munkássághoz nem elég a mindennapi szorgalom: ihlet is szükséges, mely nem száll meg bennünket minden nap, minden órában.

Midőn a nagy terjedelmű gyűjtemény fölött szemlét tartunk, legelőször is az *Előszó* vonja magára figyelmünket. Molnár Géza, a munkák sajtó alá rendezője, ezzel nyújtja a gyűjteményt az olvasó kezébe. Ritkán olvastunk ennél badarabb, gyakran az ért-

hetetlenségig affectált ajánlást. Duzzad a hangzatos czifrálkodástól. Mintha erőnek erejével úgy akarna beszélni, hogy a természetestől minél inkább eltérjen. És eltér nemcsak ebben, hanem az igazságtól is eltér abban, a mit mond. A helyett, hogy a gyűjteményt tárgyilagosan ismertetné vagy Makai költészetének fény- és árnyoldalait néhány igaz, találó vonással jellemezné, üres magasztalásban, szertelen dicsőítésben dúskál. Az ő előadása után ezt az egyszerű, fiatal versírót tüneményszerű jelenségnek kell gondolnunk, a ki költészetünk legragyogóbb alakjaival áll egy sorban, ha ugyan meg nem előzi őket. Mert ime: «Makai azzal a tárgykörrel, mely neki kedves volt, új területeket szántott fel. Mondani valói új syntaxist kívántak. A Vörösmarty és Arany János nyelve, a Makai hangulatait is gyönyörű készséggel vállalta. (!) Ily módon ő a fiatal nemzedék egyik tanítójává lett. Szó- és mondatfűzése utóbb vadászterülete lett az utáználknak (!) Új meg új sejtelmek támadtak nyelvünk ruganyos alkatáról, a futó ötletek idealisálásáról. Főúljul ő benne a Csokonai közvetlen bája, realis természete, kiélezett anakreoni kedve. Puha ezüstös hangjában ráismerünk az idősebb Kisfaludy organumára. Régiak és modernek közt Makai tartja a barátság olajágát. — Az ötletet meg tudta fékezni; elvette vulgáris ízét és fölszínességét. Úgy az ékítményes, mint a derűs stilusban a legjobb magyar hagyományokhoz szít. Az ő hódító föllépése megindultságot keltett az irodalomban stb.»

Kell-e több? Így foly a többi is, velut ægri somnia. Nem találunk rá mentséget, akár az ítélőképesség, akár a baráti elfogultság rovására írjuk. Bizony jobb szolgálatot tett volna Molnár Géza a gyűjteménynek, ha vagy teljesen elhagyja ezt az *Előszót*, vagy annak mostani tartalma helyett röviden megismertet bennünket az író életrajzával, költői fejlődése fokozataival s azokkal a tárgyakkal, melyek a gyűjtemény folyamában ismertetésre szorúlnak.

Makai eredeti lyrai verseinek csaknem egész sorozatát az első kötet foglalja magában. Csekély ezekben a tárgy változatosága. Haza, természet, szabadság s az élet másnemű vonatkozásai nem igen találnak hangot az ő lantján, akár vérmérséklete, akár képzelő erejének korlátoltsága hozza így magával. A közélet nem érdekli. Magyar nép-nemzeti vonásokat vagy sajátságokat hiába keresünk verseinek akár tartalmában, akár nyelvében és formájában. Költészete beleillik bármely más nemzet irodalmának ke-

retébe. Lantjának csaknem kizárólagos themája és hangja a szerelem. Ez szövődik bele néha oly verseibe is, melyek nem az ő egyéni szerelméről szólnak. Valami különbséget akar éreztetni mégis az által, hogy költeményeit néhány különböző cím alá csoportosítja. Ezek: *Mi ketten*, *Intermezzo*, *Szürkület*, *Én*. De ezek se tartalmilag, se alakilag nem éreztetnek valami nagy különbséget és változatosságot. Ha egy-egy tárgy szórványosan itt-ott objectiv költeményben vagy reflexióban nyer is hangot és alakot: a legnagyobb részen mégis a szerelem az uralkodó csilgagzat. Sötét, borongó szerelem, mely folyvást gyötrődik és eped egy sugara nélkül az örömekek és reménynek. De e fajta költeményeiből, tartalmas voltuk daczára sem hat reánk az érzelem közvetlensége, forrósága és természetessége. Mintha csupán írási szorgalom vagy hajszólo képzelődés fakasztotta volna, nem a szív gerjedelme vagy szenvedélye. Többnyire oly laposak, oly egyhangúak, hogy gyönyör és együttérzés helyett majdnem unalmat érez az olvasó.

Volt-e ennek a szerelemnek élő tárgya, mely közvetlenebbül és mélyebben illethesse a költő szívét, vagy egy futólagos látás, levegői merengés, vagy épen pusztá képzelet volt forrása az egésznek? Az *Előszó* szerint ez nem bizonyos. Különösen emlékezik erről az *Előszó*. «Lehet, hogy megszokásból, lehet, hogy egy babonás hitnél fogva (?) azt gondolta, hogy bizonyos nőt imád. De szerelmében nem ez a fontos, hanem a szerelem silhoulettejei (?) általában . . . Szerelme pártában maradt, de vágya a vágy után (?) teljesedett». E tarka beszédből nehéz kiokosodni. Maga a költő *Válami láz* című versében névszerint is megnevezi ideálját:

Álmomban vallok nagy szerelmet,
Legfölebb még a papiron:
S nem árulom el, hogy szeretlek
Én édes, szöke Margitom.

De akár élő lény volt Margit, akár nem, ezek a versek nem adják jelét igaz, élő, mély szerelemnek.

El kell ismernünk, hogy Makainál meg van az előadás képessége; gyakorlottság a versírás technikájában; többnyire szabotosság a külső szerkezetben. Böven és úgy látszik, könnyen ír. Nyelve eléggé síma, folyékony, néhol emelkedett költői. Kerüli az izléstelen vonásokat; tartalmasságra törekszik. De nem találunk benne oly tulajdonokat, melyek másoktól elütő eredeti-

ség bélyegét nyomnák verseire. Járt utakon, törött nyomokon halad.

Találunk a gyűjteményben néhány hosszabbacska költeményt is, részint elbeszélőt, részint festői vagy satirai színezetűt. De azok sem növelik a mértéket, melyet többi költeményeinek olvasása után alkotunk magunknak, *Genovéra* elbeszélés többnyire dactylusokban halad. A büszke, szép nemes leány szerelmeért versenyez egy király és egy pásztorgyerek, a ki úgy látszik, költőt képvisel. A kifejlés a mai nap divatos megoldásban jelentkezik: a kisasszony megszökik a király lakájával; mind a király, mind a pásztorgyerek hoppon marad. A *Secessio* elnyújtott rajza ennek a művészeti ragálynak; inkább példákkal bizonyítás, mint költészet. Úgy látszik, valamely felolvasó-estélyre készült, épen úgy, mint az a négy *Monológ*, mely az első kötetben a drámai költeményeket megelőzi.

Makait talán egyéni borongó hajlama, vagy hitfeleinek sorsa és története iránti élénk érdeklődése ösztönözhette arra, hogy a régi (spanyol) zsidó költők műveiből egész gyűjteményt fordítson nyelvünkre. Ezek a fordítások a terjedelmes második kötetnek felét töltik be. Ezekről mondja elragadtatásában az *Előszó*, hogy «ezek az énekek Makai mintázásában az áhitat finom domborművei». Valóban csudálatos meghatározás. Csak az eredetivel összehasonlítva ítélnék meg a fordító eljárását; az pedig nincs módunkban. De ha mintázta és domborította, bizonynyal a hűség rovására cselekedte. Egyébiránt ezek a fordítások ép oly színűek, ép oly átlagosak, mint Makai eredeti versei. Legtöbbjét bármely modern versíró írhatta volna; annyira nincs rajtok semmi jele a tisztes régiségnek sem nyelvben, sem tartalomban. Csak itt-ott emlékeztet egy-egy halvány vonás a zsidó költészetre. Nyelv, forma, gondolat, szín, mintha mind a mai kor szülötte volna. Nem határozhatjuk meg, mennyit segíthetett volna e részben a fordítónak az eredetihez ragaszkodó ügyessége. Most úgy látjuk, hogy végül az *Ismeretlen zsidó költők és eredeti vallásos énekek* cím alá sorozott darabok közt nem lehet megismerni, melyek az eredetiek, melyek a fordítottak. A zsidó költők többnyire a zsidó nép elnyomatásáról énekelnek, hol világosan, hol elburkoltan. Van a többiektől elütő néhány harcziás hang, van frivol, van bőven a szerelemről, melynek könyvéből Makai, mint látszik, különös előszeretettel ültetett át. Mennyire át van hatva maga is fordított műveinek szellemétől, mutatja

Kelet című eredeti szép költeménye, melylyel a fordítások tömege záródik. Egyszerű, őszinte, mélyen átérzett. Égő vágygyal kívánkozik keletre, hol nyugalmat, gyönyört, boldogságot remél, hová a zsidó költészet fejedelme, Juda Halévy is áhitattal vándorolt a «Tájó vize mellől» s imádkozás közben oltotta ki életét egy beduin töre.

Drámai költeményekkel is bőven próbálkozott Makai Emil. Az első kötetnek felét, a másodiknak felénél többet töltenek meg az ily hosszabb-rövidebb munkálatok. Valamennyi mind versben szól. Az első kötetben öt darab, a másodikban kettő. Ez utóbbiaknak egyike, *Tudós professzor Hatvani* a leghosszabb: «vígjáték három felvonásban előjátékkal». Nyoma sincs ezekben drámai alkotásnak, erőnek, jellemzésnek, egységes meseszövének, drámai nyelvnek. Többnyire a képzeletnek az igazság és valószínűség határain túl röpködése, sokszor a bizarrságig csapongó szertelensége, mint *Hatvaniban* és az *Uj Robinsonokban*; lyrai ömlengés, mint *Vörösmurtyban* és az *Énekek énekében*. Azonban verselése mindenütt folyékony, csengő-bongó, melyben nem egyszer a gondolat és kifejezés rovására történik a rím-hajhászat.

A berendezésre vonatkozólag megemlíthetni, hogy a közép-kori zsidó költők rövid ismertetése az *Ismeretlen zsidó költők versei* közé van betoldva egy lapon, a helyett, hogy vagy az *Előszóban*, vagy a zsidó költők csoportjának elején foglalt volna természetes helyet. Feltűnő továbbá, hogy a tartalomjegyzék az első kötetnek elején, a második kötetnek pedig a végén olvasható.

A fentebbi sorokban vázolt észrevételeinknek és benyomásainknak ellenére is méltánylással teszszük le kezünkből a két vastos kötetet. Részvétellel gondolunk a fiatal íróra, ki rövidre szabott élete után ilyen terjedelmes és jelentékeny nyomait hagyta fenn szorgalmas munkásságának, melyre költői sugallat és becsvágy ösztönözte. Nem illik rá a könyve elején duzzadó magasztalás; ha élne, talán maga tiltakoznék az ellen. Legkevésbé sem jelölt új nyomokat költészetünkben; valami új iskolát épen nem alkotott; nem is illik rá az «ære perennius». De általában véve, figyelemreméltó tehetséggel és ízléssel járdalt költészetünknek már meglehetősen símára tört utain. S elég dicséret reá, ha azt mondhatjuk, hogy talán neki is Longfellow azon «humblere poetái», azon kisebb énekesei közt van helye, «kiknek dala önként fakad, de távolba vesző lépteiket nem zengi vissza az idő csarnoka».

*Jogi Dolgozatok, 1875—1905. Írta Králik Lajos. 602 4-rét lap.
Budapest, 1905.*

Anglia anyagi, nagy világhatalmán kívül főképen arra büszke, hogy polgárai fölött századok óta nem emberek muló akarata, önkénye, hanem kizárólag a jog, az igazság constans et perpetua voluntasa, uralkodik. A jog uralma, a rule of law, csakugyan az angol szabadság legfőbb jellemzője.

A birói függetlenség s az ügyvédi hivatás méltósága, melyet az angol table of precedence is szentesít, nyújtják az angol nép jogszükségletének és jogérzetének a legfőbb biztosítékot.

A fejedelmi fizetésű angol bírák és a jórészt a legelölőbb osztályokból kikerülő ügyvédek szoros szervezeti kapcsolatban állanak egymással. Az ügyvédi karból ugyanis a legkiválóbbakat a főtörvényszék ajánlatára a király sergeant at lawnak nevezi ki, viszont főtörvényszéki bírálók másokat kinevezni nem lehet, mint a kik a sergeant at law-k karához tartoznak s húsz éve ügyködnek, Fortescue szerint «post viginti annorum lucubrationes», a kik azonban bíróvá neveztetésök után is tagjai maradnak e testületnek. 1875 óta a bíróvá neveztetéshez elég ugyan az általános ügyvédi karhoz tartozás s abban töltött tíz évi ügyvédi gyakorlat, de a szerves kapcsolat a jogi kellékeknek e lazítása ellenére is fennáll.

Králik Lajos *Jogi Dolgozatai* önkéntelenül az angol kapcsolatot juttatják az olvasó eszébe, ha azoknak nemcsak kiváló becsét, de a congenialitást látja, mely Králik műveinek szelleme, iránya s a nagy angol jogászoké között mutatkozik.

Králiknak 1875-től 1905-ig terjedő, tehát a híres angol jogász Fortescue kívánta viginti annorum lucubrationes-t tíz évvel meghaladó irodalmi munkálkodása egy részét kapja itt az olvasó.

Méltóan egészítik ki, sőt tetőzik be e dolgozatok csődjogi és a magyar ügyvédségről írt nagy munkáit. Egyrészt e munkáknak mélyebb megalapítását, másrészt a bennök rejlő nemes szellem továbbvitelét látjuk a *Dolgozatokban*.

A nem szakolvasó nem is képzei, a szellem minő gazdagsága, a hivatás erkölcsi érzetének minő ereje, a ridegnek tartott jog minő nemes, humanus felfogása ömlik el a *Magyar ügyvédség* című nagy munkán; valóban egyetlen az a maga nemében. Nem is annyira az igazságügyministeriumnak, mint tan-

férfiainknak és közoktatásunk legfőbb kormányzójának ajánljuk figyelmébe biztos óvszerül a velleitások ellen, melyekkel úgy is megtámadott classikus képzésünk ellen több felől agyarkodnak. A széles látkörű, nagy műveltségű szerző meggyőző erővel látatja itt, mennyire szükséges a jogászi hivatás igaz betöltéséhez az a mély alapozás, melyet csak a humanista képzés adhat.

A *Magyar Ügyvédség* az osztársadalom egyik rendjének, az ügyvédi karnak viszonyával foglalkozik a társadalom többi karai- és osztályaihoz. Az ügyvédi kar állása, kötelességei, létezhetségi érdekei, tehát egy socialpolitikai problema itt a vizsgálatnak tárgya. Ellenben a *Jogi Dolgozatok* nem az osztársadalom e nagy csoportjainak, karainak, osztályainak, hanem ezek egyéni alkatelemeinek, atomjainak egyéni viszonyait veszik az általános, közönséges jog, a mint régen mondták, a közigazság szerint vizsgálat alá.

Itt tárul föl Králik jogászi egyénisége a maga teljességében. A magyar jog multját és jelenét átértő és átérző lelkével száll a nagy német jogtudományak tanulságos, de újabban fogalomhüvelyező, scholastikus irányú vidékeiről, melyeket alaposan ismer, az angol jognak az étellel szorosan kapcsolatos, az erkölcs-től, a mindennapi észtl semmiféle fogalmi elvonások által el nem szakított, eleven mezőire. Út közben el nem feledi a francziák józan, csak a codexek uralma alatt, a rossz oktatási rendszer miatt merevvé váló jogi világát; de megfontolása reactióra készíti minden szolgai receptio ellen, melynek újabb alkotmányos életünk nemzeti jelszavai mellett annyira rabjai lettünk. Végül megállapodik annál, hogy jogunkat csak saját életünk szükségleteiből meríthetjük, s csakis azt a szellemet, azt a modort, a mint a jogot különösen az angolok kezelik, jelöli meg követendőnek.

Ezt az irányt látjuk a *Jogi Dolgozatok* minden lapján, teljes szakértelemmel, az igazságtól áthatott ember hevével, világos, kifejező, erőteljes, szép stílusban képviselve.

Králik jól ír, a mi magyar jogászoknál ritkaság, már ezért is érdemes a *Budapesti Szemle* elismerésére. Jellemzők e részben sorai, melyekkel az 1875-iki csődjavaslatról írt dolgozatát befejezte: «Ha nem lehetne is Arany Jánost megnyerni a javaslat áldozására, mégis kívánatos, hogy az országgyűlés elé terjesztendő javaslatot nyelvet tudó ember revideálja».

Visszatérve a Králik hirdette irányra, melyet a *Gabona-elővételek; az uzsora*, továbbá *Az illetlen befolyás* című dolgo-

zatokban fejt ki behatóan, legjobban visszaadja annak értelmét, törekvését a következő hely: «Arra kell törekedni, hogy valósággá legyen, a mennyire lehetséges, az az édes remény... hogy tisztesség és becsületesség uralkodjanak a hazában. Ne csak az féljen az igazságszolgáltatástól, a ki directe megcsal... hanem érezze súlyát az az ügyesebb, körmönfontabb intelligencia is, mely óvatosan kerülte a megtévesztés, fenyegetés fegyvereit, de annál ügyesebben tudta kihasználni áldozatának bizalmát, tájékozatlanságát, szellemi erőhiányát». (464. l.)

Ez az *Illetlen befolyásról* írt dolgozat nemcsak legjellemzőbb Králíkra, de talán a legbecsesebb is.

Egybefoglalva Králík egész irodalmi működését, bátran elmondhatni, hogy ő az imént még működött ügyvédi nemzedék jogi íróinak legkiválóbbika, egy erősen kidomborodó tudományos egyéniség.

K. V.

A magyarság fejlődése az utolsó kétszáz év alatt. Írta: Ajtay József. Budapest, 1905.

Tudja a jó Isten, mindig valami kellemetlen érzés bánt, a mikor egy kis, négy íves könyvecske címlapján nagy és komoly problémával találkozom. A magyar politikai irodalom ugyanis kivált az utóbbi időben sajtószerű fejlődést mutat. A politikai röpiratok ismét divatba jöttek. Előkelő casinó tagok, császári és királyi kamarások, főrendek szükségét érzik annak, hogy a nagy nemzeti kérdések megoldását megjelöljék. Nyolcztól egészen tizenhat oldalig terjedő kimerítő indítványaikát és eszméiket pedig a napi sajtó valóságos diadalordítással fogadja, a minthogy szép dolog is az, ha valaki, a ki nyugodtan kártyázhatnék a clubban, szellemi munkával fárasztja magát. És így lelkes vezércikkekben ünnepelték a gondolatot, hogy a magyarság nagy problémáit a czéllövészet vagy a nemesség kiterjesztésének eszközeivel lehet megoldani, a mely eszközök kétségkívül minden gazdasági és politikai bajunknak rövidesen véget fognak vetni.

Ámde ha elolvastuk Ajtay könyvét, az előzetes kellemetlen érzés elmúlik, mert meggyőződünk arról, hogy ez az erő komolyan dolgozik és becsületes munkát végez. Talán kissé kedvezőbb színben látja a tényeket, talán optimismusa némely esetben megtéveszti egy kevéssé, de a földolgozokban realis alapon áll és nem

phrasisokat hangoztat, hanem tudományos készültséggel tárgyal tudományos kérdéseket.

A magyarság fejlődésének kérdéséről sokat írtak és sokat vitatkoztak. A statisztikai jelentések bőséges kommentárokból részesültek és ezekben szomorú lemondás hangjai lesznek mindig általánosabbakká. A magyarság mind jobban veszíti a teret, — halljuk az egyik oldalról. A magyarság nem tud lépést tartani a többi fajok szaporodásával, oláhok és tótok fokozatosan előnyomulnak — hangzik más oldalról a panasz. Statistika és szépirodalom versenyeznek egymással, hogy a megdöbentő képek egész sorozatát élénk tárják. A magyar diplomok oláh kézre kerülnek, a magyar birtokokat az Albina veszi meg, a magyar apák gyermekei már nem tudnak más nyelven, mint oláhu. Szívettépő, sivár jelentekek, melyeket nem enyhít biztatás vagy remény. Mintha a «Morturi» végzete nehezednék reánk, nyitott szemmel kell a pusztulásba mennünk és ez a pusztulás elkerülhetetlen.

Ajtay József nem hisz ezekben a sötét jóslatokban. Kétszáz esztendőre ment vissza, régi adatokat tanulmányozott át, pontosan számított és most előáll a maga igazságával. — Nem igaz, a magyarság nem pusztul, ellenkezőleg: győzelmesen terjeszkedik. Tessék az én adataimmal számolni. A török hódoltság után az országnak csak harmadfél millió lakosa van. A nagy Alföld, a Bánát, a Bácska néptelenek. Most jön az idegen bevándorlások korszaka. Milliók özönlének be az elhagyott földekre, II. József alatt már a lakosság a kilencz milliót közelíti meg. Legalább hat millió idegen él ekkor a magyar földön, a magyarság kedvező helyzetét végveszedelem fenyegeti. II. Józsefnek igaza volt, mikor arra hivatkozott, hogy már csak azért sem teheti államnyelvvé a magyart, mert országának csak egy kis, elenyészően kis részében használják. Ám a magyar faj diadalmasan került el a veszedelmet. Nem olvadt be az idegen fajokba, megőrizte culturáját és lassan haladt előre a maga útján. Újabb hatvan esztendő múltán a magyarság száztizenöt százalékkal szaporodott, az idegenek szaporodása mindössze tizenegy százalék. Ki merné ezek után még azt mondani, hogy a magyarság elveszti a teret. Az a pár eloláhosodott, eltótosodott falu alig jön számba. A végek, a melyeknek gazdasági helyzete még igen kezdetleges, persze nem csábítanak senkit sem letelepedésre, a ki teheti, az az ország termékeny, gazdag részeibe húzódik át. Ezekben a területeken érvényesült azután a magyarság nagy beolvasztó ereje.

A Nagy Alföld még száz évvel ezelőtt alig volt magyar, ma úgyszólván teljesen az. A városokban még száz évvel ezelőtt idegen volt a polgárság nagy része, ma ez az idegen szellem majdnem végleg eltűnt. Nincs tehát ok reménytelenségre vagy lemondásra, mert óriásit haladtunk.

Ajtay érdeme az, hogy nem actualis, könnyen fölismerhető tényeken indul el, hanem széles történelmi perspectivát keregett a maga kérdésének tárgyalására. És csakugyan, ebben a perspectivában derültebb, biztatóbb képet látunk mi is — és benyomásunk az, hogy ez a kép, ha talán tényleg nem is ilyen rózsás, mégis közelebb áll az igazsághoz, mint az, melyet az eddigi pessimismus rajzolt.

W. P.

Anatole France. Sur la pierre blanche. Paris 1905.

«A jövőt nem ismerik még azok sem, a kik előkészítik».

Anatole France, a híres novella-írónak ezt a mondását legújabb kötete mintegy illusztrálja. E kötet két rövid elbeszélést tartalmaz: többi része egy francia társaság beszélgetése. Az egyik novella a multban Claudius alatt történik, a másik egy álom, mely az emberiség jövőjét akarja bemutatni. A novellákhoz fűződő beszélgetések e két nagy tárgyról: az emberiség multjáról és jövőjéről folynak.

Az első novella (*Gallio*) példázza (a mit modern magyar politikusaink is tapasztalhattak), hogy minő nehéz a legközelebbi jövőt is előre látni. Claudius római császár uralkodása idején Korinthusban több kiváló római férfi beszélget e novellában. «Jó hírt kaptam Rómából — így szól az egyik előkelő római — jövő fejedelmünk, a nagyreményű fiatal Nero megnősült. Testvérem, Seneca, leveleiben nem győzi eléggé magasztalni tanítványának szelídségét és szónoki tehetségét. Már a senatus előtt is kitűnt szónoklatával, midőn szerencsétleneket védelmezett. A nemes Germanicus ismét feltámadt benne».

«Igen is — mondja a másik római — Nero szemérmetes, szerény, jóakaró és jámbor. Kis fiam neki játszótársa volt. Innen tudom. Együtt tanultak is, együtt írtak verseket. Nero soha sem mutatott irigységet. Ellenkezőleg: ő vetélytársának verseit dicsérte. Csupa szelídség és szerénység. Az évek csak megerősítik majd benne ezeket az erényeket».

Erre ismét az előbbi római szólal meg: «Nero az emberek gyönyöre lesz és igazságosan fog uralkodni az egész világon».

Ezek a kiváló római tisztviselők azonban nemcsak Neróra nézve csalatkoznak oly irtóztatón, hanem a római állam jövőjére nézve is. «Nehéz a jövőt előre látni — mondja Gallio, a novella hőse — de ezt mégis ki lehet mondani, hogy az Urbs, hogy Róma örökké fönn fog állani. A jóslatok végtelen uralmat ígértek Rómának és hitelenség volna ebben kételkedni. Sőt, mi több: én azt merem mondani, hogy a parthusok leveretése után örökké béke lesz a világon. Igenis, a nélkül, hogy a csalódás veszélyének tennők ki magunkat, meg lehet jósolni a háborúk végét. Ki is merné zavarni jövőre a római békét? Legióink sorai a világ végéig röpültek. A népek mind érezték hatalmunkat és kegyelmünket. Az arabs, a sabæus, a Hæmusnak lakója, a sarmat, a göndörhajú afrikai a védő Róma istennőt imádják. Honnan jönne valami új ellenség, új barbár? Róma megteremti a pax perpetuát!»

Ezeknek a rómaiaknak, kiket Anatole France novellájában szerepeltet, van azonban még ennél nagyobb csalódásuk is. Ép akkor, prédikál Szent Pál Korinthusban. Galliónak egy pörös ügyben dönteni kell, melynek főalakja éppen Szent Pál. Így rákerül a beszéd a zsidókra és új vallásukra, a keresztyénségre:

«Nem tudom — mondja Gallio — miféle Istene van ennek a zsidónak. De bárminő Istene legyen is ennek a piszkos Paulusnak, bizonyos, hogy nem fog uralkodni soha, legfeljebb a kikötővárosok söpredéke fölött vagy tán a nagy városokban néhány rabszolgán».

«No csak még az kellene — kiáltja nevetve egy másik tagja ennek a római társaságnak — csak még az kellene, hogy egy rabszolga-vallás támadjon! Ha ez a rabszolga-isten aztán az Olympusba hatolna és kiúzná a régi isteneket, hogyan viselkednék? Szeretném látni, mit tenne!»

«Nem — felel erre Gallio — ez nem fog megtörténni. Az emberek mindenféle bolondságra hajlandók, de az nem fog megtörténni, hogy egy kis zsidó posztószövő elcsábítsa őket az ő rossz görög beszédével és zsidó Orpheus-mondáival».

Anatole Francenak igaza van: Claudius császár idejében körülbelül így gondolkozhattak a művelt rómaiak a kor nagy kérdéseinek jövőjéről. Csakhogy Anatole France azután a második novellában maga is megkísérli egy álom alakjában az em-

beriség jövőjét élénk tüntetni. Vajon nem csatlakozik-e az elmés szerző épen úgy, mint Gallio és római társai? Elfelejtette talán ő maga, ki oly élénk részt vesz a francia szellemi élet vezetésében, elfelejtette talán saját mondását: «A jövőt nem ismerhetik még azok sem, kik előkészítik?» —s.

Handbuch der Kunstgeschichte von Anton Springer. I. Das Altertum. Siebente Auflage, völlig umgearbeitet von Adolf Michaelis. Mit 783 Abbildungen im Text und 9 Farbdrucktafeln. Leipzig. Verlag von E. A. Seemann, 1904. — 464 lap 4-rét. Ára 9 márka.

E folyóirat 1904 évi márcziusi füzetében mutattam be Sybel *Weltgeschichte der Kunst im Altertum* című művét. Míg ez inkább a szakemberek számára készült, azok igényeit tartja szem előtt, Springernek most bemutatandó műve inkább népszerű jellegű; nincs benne annyi elméleti fejtegetés, mint amabban, ellenben illusztrációinak száma több, mint kétannyi. A mit ezáltal a szövegre nézve veszít, azt pótolja egyfelől a Sybelénél nagyobb külalak és sűrűbb, törtsarkú betűvel való nyomás, másfelől az, hogy Springer már Nagy Konstantin koránál lezárja a tárgyalást, míg Sybel Justinianus korát is végigtárgyalja. Sybel művének hátránya, hogy csupán az ó-korra terjed, s a ki a művészetek fejlődését tovább is kísérni akarná, kénytelen más szellemű, irányú, beosztású műhöz folyamodni, — ellenben a Springer-Michaelis-féle művészettörténet a művészetek egész fejlődését, a legrégebb ó-kortól a XIX. századig, végigkíséri, s teljességére, rendszerességére, alapos, komoly tudományosságára, a legújabb ásatások, vizsgálódások eredményét is feltüntető voltára nézve a németek gazdag műtörténeti irodalmában is páratlanul áll. A ki a művészetek történetét egy megbízható kalauz kíséréte mellett akarja végigtanulmányozni, annak alaposabb s mégis könnyedebb, kellemesebb mű a Springer-Michaelis kézikönyvénel nem ajánlható.

Csak végig kell nézni a műhöz csatlakozó — ez idő szerint még tőle függetlenül egy külön kis füzetben kiadott, de reméljük, a legközelebbi kiadásnál már magába a műbe beolvasztott — *Irodalmi tájékoztatót* (ára 20 f.) s látni fogjuk, hogy például az ó-korra vonatkozólag a külföldi archæologiai és keleti társa-

ságoktól Görögországban és szigetein, Kis-Ázsiában, Syriában, Palæstinában, a Nilus s a Tigris és Eufrates környékén folytatott s bámulatos gazdag eredményeket feltáró ásatások, kutatások eredményeit szerzőnk mind felölelte, irodalmát mind feldolgozta s e legújabb kiadásnál (az előző különben három évvel ezelőtt jelent meg) értékesítette. Természetesen nem azon nyersen; itt-ott csak egy színesebb jelzőben, egy határozottabb ítéletben, egy közbeszúrt adatban nyilvánul ez a felhasználás, — de ez a rövid megjegyzés nem egyszer szorgalmas munka és utánjárás eredménye.

A mi a mű eddigi történetét illeti, az először 1855-ben jelent meg, mint szövegkönyv-magyarázat egy művészettörténeti albumhoz. 1895-ben, a szerző (lipcsei egyetemi tanár) halála után, 4-ik kiadásában kapta mai alakját, mint művészettörténeti kézikönyv. A már akkor is kedvelt s népszerű mű átdolgozását Michaelis strassburgi tanár vette át, ő dolgozta át rendszeres kézikönyvvé, az újabb kiadások alkalmával folyton bővítve, fejlesztve, tökéletesítve, úgy hogy az ma már ép oly joggal nevezhető Springer-Michaelis-féle művészettörténeti kézikönyvnek, mint a hogy Überweg-Heinze-féle bölcsészettörténetről beszélünk. Milyen szép dolog az a német irodalomban, hogy a régi érdeemes, tudományos műveket a szerző halála után nem engedik elavúlni, nem vetik a sutba, hanem egy jóra való fiatal tudós — lemondva a minden áron újat, önállót alkotni akarásról — hozzá teszi fiatal erejét, s a régi fa, a fiatal támasz mellett, tovább él, tovább virul s tovább hinti áldásos gyümölcseit. Nálunk, a magyar irodalomban, alig tudok erre példát; nálunk a fiatalok mintha mindig csak a régiek félreszorításával akarnának érvényesülni.

Azt talán fölösleges megemlítenem, hogy a mű súlypontja a görög művészet ismertetésére esik (88—347. lap), s ezzel szemben még a római művészet ismertetése is erősen háttérbe szorúl (347—451. lap); ám ez nem hiba, sőt ellenkezőleg azt vennők rossz néven, ha ez másként volna. A görög építészet és szobrászat a művészeti alkotásoknak olyan fénykora, a melylyel csak a renaissance művészete hasonlítható össze. A keleti országok és népek művészete közül legbővebben Egyiptommal foglalkozik, azután sorban jön Babylonia és Assyria, Phœnicia, Kis-Ázsia és Persia. Hogy a művészet fejlődését mindenütt az általános politikai, társadalmi és irodalmi viszonyokkal kapcsolat-

ban mutatja be, az magától értetődik. Illustrációi páratlan tiszták, fínomak; kiválasztásuk művelt ízlésre, hozzáértő kézre mutat.

Még egyet. A mű, mint említém, úgynevezett német betűkkel van nyomtatva, azonban a bekötött cím tábla, valamint a könyvsarok fölírata latin betűs. Nem azt mutatja-e ez, valamint az is, hogy például a szintén német betűvel nyomtatott *Fliegende Blätter* hirdetéseinek ⁹/₁₀-ed része latin betűvel van szedve, hogy ott, a hol gyors, könnyű és biztos olvasásról van szó, a régi betűhöz ragaszkodó németek is előnyben részesítik a latin nyomást? Ha így áll a dolog, igazán nem érti az ember, miért ragaszkodnak egyes német körök oly szívósan a szemrontó s az olvasást föltétlenül nehezítő német betűkhöz, mikor az összes többi germán népek kizárólag a latin betűt használják.

Rácz Lajos.

Új magyar könyvek.

Borsódi Lajos. Mesék. Merengések. (Költemények.) Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8-r. 110 l.) 2 K.

Bródy Sándor. Király-idyllek és egyéb vázlatok. Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8-r. 175 l.) 2 K 50 f.

Corpus Juris Hungarici. (Magyar Törvénytár.) 1904. évi törvénycikkek. Jegyzetekkel ellátta Márkus Dezső. Budapest, 1905. Franklin-Társulat. (8-r. VIII, 237 l.) 7 K.

Csizmadia Sándor. Hajnalban. Költemények. Budapest, 1905. Faragó Zs. (8-r. 160 l.)

Döntvénytár, Büntetőjogi —. Az anyagi büntetőjog és a bűnvádi perrendtartás körébe tartozó elvi jelentőségű határozatok gyűjteménye. Kiadja a Jogtudományi Közlöny szerkesztősége. IV. kötet. Budapest, 1905. Franklin-Társulat. (8-r. XLVIII, 371 l.) 4 K.

Döntvénytár, Grill-féle —. Főszerkesztő: Vavrik Béla. Szerkesztő: Gyomai Zsigmond. IV. kötet. Kereskedelmi jog. Baumgarten Nándor, Gaár Vilmos, Gold Simon, Lévy Béla, Reichard Zsigmond közreműködésével szerkeszti Beck Hugo. Budapest, 1905. Grill. (8-r. IV, 328 l.) 20 K.

Forgon Lajos. Iparpolitikai tévedések. Tanulmány a magyar nemzetgazdaság köréből. Budapest, 1905. Politzer. (8-r. XII, 244 l.) 4 K.

Guthi Soma. A szaharai konzul. Eredeti bohózat 3 felvonásban. (Fővárosi színházak műsora 198—199. sz.) Budapest, 1905. Lampel R. (8-r. 82. l.) 60 f.

Halász Sándor. Községi takarékpénztárak Magyarországon. (Közgazdasági Füzetek. 2. sz.) Budapest, 1905. Grill. (8-r. 155 l.) 2 K 40 f.

Ifj. Hegedüs Sándor. A Rádzsa és más történetek. Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8-r. 159 l.) 2 K 40.

Jakab Ödön. Falun. Elbeszélések. Kimnach László rajzaival 2. kiadás. Budapest, 1905. Lampel R. (8-r. 171 l.) 4 K.

Kérészy Zoltán. A Jus exclusive. (Vetojog) a pápa-választásnál. Budapest, 1904. Politzer. (8-r. 121 l.) 2 K 50 f.

Kovács Miklós. A magyar bor külföldön. Borkiviteli feladatok. Közgazdasági tanulmány. Budapest, 1904. Toldi L. (8-r. 46 l.) 1 K.

Kuncz Jenő. Az igazságos jog. Székfoglaló értekezés. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. XIII. köt. 2. sz.) Budapest, 1904. Akademia. (8-r. 44 l.) 80 f.

Lakatos Károly. Az erdei szalonka és vadászata. (Vadászati monographia.) Szeged, 1904. (Budapest, Nagel O. bizom.) (8-r. 157. l.) 4 K.

Loria Achille. A sociologia feladata és iskolái. Fordította Pór Ödön. Szerzőnek a magyar kiadáshoz írt eredeti előszavával. Budapest, 1905. Politzer. (8-r. XI, 126 l.) 2 K.

Madách Imre. Az ember tragédiája. Drámai költemény. A költő arcképével és Zichy Mihály öt rézfénynyomatú képével. 16. kiadás. Budapest, 1904. Athenæum. (8-r. 229 l.) 7 K. 20 f.

Makai Emil munkái. Sajtó alá rendezte Molnár Géza. 2 kötet. Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 333; 348, VII. l.) 10 K.

Milhoffer Sándor. Magyarország közgazdasága A m. t. Akadémiától a Semsey-féle nemzetgazdasági díjból jutalmazott pályamunka. Három kötet. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. VIII, 580, 471, 67 l.) 30 kor.

Ifj. Móricz Pál. A Kárász uraság koczája és más elbeszélések. Budapest, 1904. Budapesti Hirlap. (8-r. 204 l.) 3 K.

Nagy József (Chrenóczy). A madár. Második kiadás. Kiadja a Nyitra vármegyei orvos-gyógyszerész- és természettudományi egyesület. Nyitra, é. n. (1904.) Huszár J. (8-r. XXVI, 196 l.) 2 K.

Pallas Nagy Lexikona. Az összes ismeretek Encyklopædiája. XVII. XVIII. kötet. (I. II. pótkötet.) 1—7. Második, javított és bővített kiadás, kiegészítve az 1904. év nyaráig. Budapest, 1904. (8-r. 792, 864 l.) 24 kor.

Pechmann Alajos. Segédkönyv a fogyasztási adó alá eső szeszfőzdek üzeme, pénzügyi ellenőrzése és fölülvizsgálatához, valamint az ily szeszfőzdek felállításához, és azok vállalkozóitól a törvény és szabályok által megkövetelt minden írásbeli teendő végzéséhez. Nagybecskerek. 1904. Pleitz. (8-r. XV, 626 l.) 7 K.

Pekár Gyula. A szultána árnyéka és egyéb elbeszélések. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. 232 l.) 4 K.

Petelei István. Az élet. Történetek, képek. Két kötet. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 207, 208 l.) 2 K. 50 f.

Péterfy Tamás. A Petőfi-regék Segesvárnál eltűnt nagy költőről szálló népmesék gyűjteménye. Második kiadás. Budapest, 1904. Kilian T. utóda. (8-r. 67 l.) 1 K.

Ráth György. Az iparművészet könyve. A magyar iparművészeti Társulat megbízásából szerkeszti—. II. kötet. Budapest, 1905. Athenæum. (8-r. 646 l.) 16 K.

Regénytár, classikus. Szerkesztik Ambrus Zoltán és Voinovich Géza dr. Budapest, 1904. Révai testv. (8-r.)

VI. kötet. Flaubert. Bovaryné. Fordította Ambrus Zoltán (VII, 425 l.)

VII. « Cherbuliez. Feketék és vörösek. — Holderis Meta. Fortották Landor Tivadar és Ambrus Zoltán.

VIII.—IX. « Thackeray. Pendennis története. Két kötet. Fordította Fáy J. Béla. (IX, 456, 502 l.)

X. « Turgenyev. Apák és fiúk. Füst. Fordították Ambrozovics Dezső és Szabó Endre. (VIII, 391 l.)

Rézányai József. Az egyházi szónoklat kézikönyve. Budapest, 1904. (Pécs, Leckner K.) (8-r. 552 l.) 7 K.

— Az egyházi szónoklat egyetemes története. I. köt. Esztergom, 1904. (Pécs, Leckner K.) (8-r. 559, VII l.) 9 K.

Riedl Frigyes. Arany János. Harmadik, bővített kiadás. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 352 l.) 5 K.

Remekírók, Magyar—. A magyar irodalom főművei. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r.)

6. kötet. *Gvadányi József gr.* és *Fazekas Mihály.* Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Négyesy László (304 l.)
27. « *Vörösmarty Mihály* munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Gyulai Pál. VI. kötet. Dramaturgiai lapok. (294 l.)
39. « *Tompa Mihály* munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Alexander Bernát. (292 l.)
49. « *Madách Imre* munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Alexander Bernát. (292 l.)
52. « *Arany László* munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Kozma Andor. (316 l.)

Szabó Kálmán. Árnyak, alakok. Elbeszélések. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. 219 l.) 3 K

Szabó László (Birtfai). Ghymesi Forgács Ferencz. (1535—1577.) Budapest, 1904. Athenæum. (8 r. 228 l.) 6 K 40 f.

Szabó László. Jókai élete és művei. Budapest, 1904. Budapesti Hirlap. (8-r. 367 l.) 3 K.

Szabolcska Mihály. Csendes dalok. Budapest. 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 187 l.) 2 K 50 fill.

Szana Tamás. Városról-városra. Olaszországi képek. Budapest, 1904. Hornyánszky V. (8-r. 263 l.) 5 K.

— XIII. köt. Korhardt fakeresztek. (348 l.) — XIV. köt. A falu meg a város. (326 l.) XV. köt. Sipulusz humoros elbeszélései. IV. sorozat (346 l.) — XVI. köt. Emmy és egyéb elbeszélések. (324 l.)

Seress Imre. Hári János Odysseája. Második kiadás. Budapest, 1905. Pfeifer F. (8-r. 133 l.) 2 K.

Simonyi Zsigmond. A magyar nyelv. A m. t. Akadémia könyvkiadó bizottsága megbízásából írta—. Második, átdolgozott kiadás. Budapest, 1905. Athenæum. (8-r. VI, 485 l.) 10 K.

Temérdek. (Jeszenszky Danó). Költemények. Második bővített kiadás. Budapest, 1905. Pátria. (8-r. 146 l.) 3 K.

Tetétleni Ármin. Petitio-ügyek. A kir. curia eddigéi érdeemes gyakorlata az 1899: XV. t.-cz. által reáruházott hatáskörben. Feldolgozta, elvi tételekkel és jegyzetekkel. Budapest, 1905. Politzer. (8-r. V, 275 l.) 6 K.

Tisza István gróf. Küzdelem a parlamentarizmusért. (Gr. T. I. beszédei). Budapest, 1904. Athenæum. (8-r. 110 l.)

Viharos. Gerő Ödön. Két világban. Regény. Két kötet. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. 232, 231 l.) 6 K.

Verus. Az ó-kor lángelméje. Bölcsélet- és művelődéstörténeti tanulmány. Esztergom, 1904. Buzárovits G. (8-r. VIII, 274 l.) 4 K.

Wosinszky Mór. Az őskor mészbetétes diszítésű agyagművésége. Szélfoglaló értekezés. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XX. köt. 1. sz.) Budapest, 1904. Akadémia. (8-r. 166 l. CL tábla) 12 K.

BAJZA JÓZSEF EMLÉKEZETE.*)

Bajza József emlékét ünnepelni a Kisfaludy-Társaságnak nemcsak mintegy családi kegyeletből folyó tiszte, azon a czímen, hogy ő Kisfaludy Károlynak egyik legbizalmasabb társa, hagyományainak legharcziasabb védője, e társaságnak pedig egyik fő megalapítója volt, hanem hazafiúi kötelessége is, mert Bajza a nemzeti életnek volt nevezetes alakja, ki méltó az egész nemzet emlékezetére.

Századokra szóló művet, mint író, nem alkotott, munkáinak nagy része már-már emlékké vált; de mégis úgy érezzük, hogy nemcsak e társaságban, hanem a magyar szellemi élet és művelődés területén sokfelé olyan földön járunk, melyet az ő keze készített elő és veritéke termékenyített. Nem ez vagy az a műve halhatatlan, hanem egész pályája egy nagy hatású és maradandó becsű mű. És a nap, melyen száz évvel ezelőtt született, az irodalomtörténetnek pirosbetűs napja, melyet koronként, talán századonként is nem egyszer meg fog ünnepelni.

Bizonyos, hogy nagyokká az emberek inkább lesznek, mint születnek s kiválóságukat csak részben határozza meg velök született képességek, jórészben azoknak a szükségleteknek a fontosságától és terjedelmétől nyerik, melyeket a közösség: a nemzet, az emberiség javára kielégíteniök sikerül. De megbocsátható érzécsalódás, ha egy nagy életpálya egész fényét visszavetve látjuk arra az egy nagy napra, melyen az illető egyén megkezdte földi életét, s ünneppé avatjuk száz év múlva azt a napot, melyet a maga idején senki észre nem vett s melynek jelentőségét akkor csak az újszülött álmai felett örökdő gondviselés tudhatta.

*) Fölvastatott a Kisfaludy-Társaság 1904 április 27-iki ülésén.

Így ragyogja be szemünkben ma, száz év távolából, 1804 január 31-ét is Bajza József tartalmas és nagyszabású életpályájának egész fényessége.

Valóban Bajzával jeles tehetségek születtek s ő férfikora delén nagy szükségleteket elégitett ki az irodalom és nemzet javára. A magyar reformkorszak derekának Vörösmarty után legfontosabb szépirodalmi írója volt, vele együtt az irodalmi élet vezére; költői, kritikai és publicisztikai egész működése pedig a reformkorszak egyik kiváló tényezője. Azt lehet mondani, hogy Bajza 1830 és 1843 közt gondviselészerű férfiú volt szellemi közéletünkben. Voltak ez időszaknak nagyobb és eredetibb írói, de szükségesebb kevés volt.

A mátraalji evangélikus birtokos nemesember fia épen akkor végezte Pesten tanulmányait s hallgatta az egyetemen a philosophiát — 1820 körül — mikor irodalmunk fejlődésének egy új felvonása kezdődött, nagyrészt új szereplőkkel. A nyelvújítás szenvedélyes harcok után diadala felé közeledett s ezzel a lefolyt félszázad legfőbb irodalmi programja jóformán megvalósult. Kazinczynek, sőt Berzsényinek is a küldetése úgyszólván be volt fejezve. Pestnek, mint irodalmi központnak jelentősége egyre jobban kialakult. És feltűnt Kísfaludy Károly, az irodalom új vezére, kit nem az iskola és a könyvek neveltek íróvá, hanem az élet, a modern nagy világ, s a ki ennél fogva olyan műfajokat karolt föl, melyek az étellel legszorosabb kapcsolatban vannak: a drámát és a szépprózát; eredeti leleményekkel és hazai tárgyakkal, az életből ellesett vonásokkal mulattatta a közönséget, melynek rendszeres színi repertoire-t és almanachjában, az *Auróra*-ban állandó szépirodalmi közlőnyt nyújtott, a classicismus elvont eszményisége helyett a romantika és a realizmus felé vezette irodalmunkat, megtartva Kazinczy æsthetikai rendszeréből az ízlést, vívmányaiból a nyelvújítást és a nyugot-európai irodalmakkal való kapcsolatot. Újabb, elevenebb, határozatosabb vérkeringés indult meg az irodalomban, mely a politikai étellel is csakhamar szorosabb kapcsolatba lépett s s a szabadelvű haladás zászlaját szolgálta. Az irodalom modernné lett. Egyenesebben hatott a politikai törekvésekre s vett onnan hatásokat, nemsokára pedig meg is nyitotta sorompóit a politikai irodalomnak. A régiék mellé, részben fölé, új tehetségek emelkedtek. Vörösmarty, Czuczor, s egy egész

új gárda, mely a mester, Kisfaludy Károly körül csoportosult. Az egyidőre félrevonult Kölcsey is még ezután tárta föl tehetőségét egész terjedelmében és mélységében. A nemzeti léleknek annyira érzékeny műszere, az irodalom, előre jelezte a nemsokára elkövetkező nagy időket.

A fiatal Bajza is az új tehetségek közé emelkedett, a nála egy évvel még fiatalabb Toldyval együtt. Ők már előbb ismerték egymást; együtt végezték a gymnasium felső osztályát, a philosophiai tanfolyamon pedig, az egyetem padjain, szoros barátságot kötöttek. Mind a ketten írók akartak lenni és tollal is szolgálni a hazát. Hevítette őket régibb íróink példája, lelkesedtek törekvéseikért, a nyelvújításért s azon irodalmi feladatokért, melyek Kazinczy és Kölcsey előtt lebegtek. De még jobban megragadta őket Kisfaludy Károly szelleme, az irodalmi munka nemzeti fontosságának a régi-nél még nyilvánvalóbb eszméje. Fejlődésök is együtt haladt; együtt művelték önmagokat. A vérmes Toldy és a melancholikus Bajza lelkileg mintegy kiegészítették egymást. Amanak határozott ítélete bizonyos felsőbbiséget biztosított, emennek kiterjedtebb nyelvismerete és a modern irodalmakban nagyobb jártassága Bajzát támogatta, a ki viszont jobban ismerte a classikusokat és a történetírókat. Közölték egymással és megvitatták első kísérleteiket s egy időben kopogtattak be az irodalmi körökbe. A közlékenyebb Toldy találta meg oda az utat. Ő vitte el Kisfaludy Károlyhoz Bajza első mutatványversét is, az *Esthajnal* című dalt s hozta meg a mester elismerését, 1822-ben, egy júliusi alkonyaton. A tizen-nyolcz éves Bajza ezzel íróvá volt avatva. Ez a verse megjelent az *Aurorában* s attól fogva állandó munkatársa volt az évkönyvnek és dolgozgatott a többibe is.

Az új irodalom, melybe a fiatal jogász és a fiatal orvostanövendék, Bajza és Toldy, együtt léptek, nemcsak műkedvelőket nyert bennök, mint annyi másban, a kik hazafias lelkesedésből, de írói hivatás nélkül fogtak tollat, hanem hivatott írókat is. Szerepökben később mindössze annyi változás történt, hogy nem épen abban, vagy nemcsak abban az irodalmi ágban tűntek ki, melyre először szánták magokat. Eredetileg mind a kettő költőnek indult, de a határozatlanabb Toldy csakhamar felhagyott a költéssel, műfordító, műbíráló, végre irodalomtörténetíró lett. Bajza következetesen megmaradt köl-

tőnek, de kifejtett benne a kritikus, illetőleg a publicista is. Toldyból lett a magyar irodalomtörténetírás atyja, Bajzából a rendszeres magyar kritika és az irodalmi sajtó megalapítója. Pályájok azontúl is párhuzamosan haladt: a mint együtt léptek az irodalomba és egy zászló alá esküdtek, úgy azután is minden bajtársuk közt egymáshoz álltak legközelebb mindig s ép oly törhetetlen hűséggel ragaszkodtak egymáshoz, mint a nemzeti irodalom eszméjéhez. Egy célra ható buzgalmuknak egyik maradandó alkotása épen a Kisfaludy-Társaság is.

Bajza a költő-kritikusok typusához tartozik, mint német és magyar eszményképei: Lessing és Kölcsey. De ha ezek előtte nem lettek volna is, akkor is kifejtett volna benne a költő mellett a kritikus. Mint költő lépett fel s éveken át csak mint költő szerepelt. De kezdettől fogva ott volt az izlés bélyege költeményein, még pedig az öntudatos izlésé. A mi kulturát a magyar költői nyelvnek és technikának Kazinczyék adtak, azt ő teljesen magáévá tette s továbbfejlesztésére törekedett; ezt a vívmányt feladni s az orthologia alapjára visszatérni mindenek előtt izlésével ellenkezett volna. Ez izlést erős értelem támogatta, mely minduntalan s már eleinte is arra ösztönözte, hogy számot tudjon adni magának művészi eljárása elvi alapjairól. Szeretett tisztán látni és szerette a teoriát, legalább a teoriának a gyakorlattal érintkező részeit. Rá nézve a theoria lelki szükséglet volt, a művészi alkotás múlhatatlan kiegészítője, mintegy napvilága. De értelmi világának, sőt egész lelkének uralkodó vonása az ítélet volt. Ha Bajza egyéniségének legbelsőbb vonását kellene keresnünk, s egyetlen lényeges vonásban lehetne megállapodnunk, egyenest az ítéelő erőt mondhatnók annak. A mit a képzelet gazdagságában megtagadott tőle a sors, azt az ítélet erélyében pótolta ki. Ez kormányozta nemcsak gondolkodását, hanem költői művészetét is, részint elmélet, részint izlés formájában, s érvényesült akarati világában is, mint jellemének szabályozója. Jellemének is ez az ítélettől kormányozott és elvszerű határozottsága tűnt ki. Ítéelő hajlamának természetes következményekép a kritikus mindenestre kifejlődött volna benne.

Csalódnánk azonban, ha az öntudatosság e nagy fokából és az eredetiség fogyatkozásaiból azt következtetnők, hogy

Bajza költészete nem fakadt szívéből. Az igazságot annyira kereső és szerető Bajza — hiszen minden ítélet czélja és mértéke az igazság — nem tüntethetett álérzelmekkel. Ő maga irányában is szigorú bíró volt. Ifjúkorának egyik ábrándja volt az is, hogy színműveket írjon, mint Kisfaludy Károly; de mikor észrevette, hogy a drámára nincs tehetsége, lemondott ez ábrándról, és megmaradt a lyránál.

Kétségtelen, hogy erős lyrai hangulatok voltak lelkében, melynek szervezetében határozottan megvoltak a lyrikus bizonyos föltételei. Mindenekelőtt az érző szív s ennek pathetikus állapotai, és egy lelki alaphang, mely a pathetikus érzelmi hangoltságokat harmoniába oldotta fel. Szelíd, komoly és zárkózott ifjú volt. Erős érzelmi életet élt, de csak mintegy magában. Valóját bizonyos egyhangú melancholia foglalta el, a mely első sorban vérmérsékletéből eredt, de némely családi viszonyokból, valamint az ifjúkor pangó energiájából, végül a kor érzelmi divatából is táplálkozott. Ez egyrészt állandó forrása volt lyrai hangulatainak, másrészt azonban szűkre korlátozta érzelmi skáláját. Lyrájának kevés változata volt. S hangulatait nem tolmácsolta gazdagabb képzelet, mely az ábrázolásba hozott volna változatosságot. Bajzának kezdettől fogva több érzéke volt az egység iránt, a harmonia, az érzelmek egyszerűsége, a szerkezet világossága, a forma csinja iránt, mint tehetsége a változatosságra, az érzelmek fokozatainak, csapongásának a képzelet tündérjátékával ábrázolására.

Lyrájának hangja föltünően emlékeztet az érzelmes német lyrára. De ez sem pusztá utánzás, s nem is egyenletes a hasonlatosság. Ifjúkori mélabúja és irodalmi ismeretei kezdetben a régibb német elegiai hangulatú lyrikusokhoz vezették, a kiket évtizedekkel azelőtt nálunk mások is annyira kedveltek: Höltyhez, Matthissonhoz és Salishoz. A mi költőink közül Berzsenyi elragadó hatást tett rá, tisztelte Virágot is; de nem követte őket, hanem Dayka érzelmessége és Kölcsey emésztődő vágya vonzotta; mindkettőben a lelkével rokon elemek és a modern hang. Így keletkeztek első dalai, mintegy 1825-ig, majd mind szerelmi tárgyúak, melyek epedést, bánatot, lágy panaszt fejeznek ki; néma bút az elvesztett boldogságért, vágyakozást elérhetetlen vagy visszahozhatatlan üdvért, s telve vannak a sírdomb, a magány, a

a távol, a holdas éj gyászos és megillető képeivel. Figyelmes szem észre veszi ma is, a mikor a megkülönböztető vonások a régieken némikép összefolynak, hogy Bajzának e korai költeményei sem csupán érzélgés és reminiscentia, s Kazinczynak nemcsak műgondjok és németes hangulatuk miatt tetszettek. Volt bennök némi érzélgés, de nemcsak a versek sentimentalisak, hanem maga a költő lelke is sentimentalis volt, s borús lyrai hangulata nemcsak visszhang volt, hanem az ő lelkének alaphangulata. A melancholia eredendő jegy volt lelki világában, az ítélet erélyével egyenlően alaptényezője. Leveleiben alig találunk egy-egy vidám hangot; később is, legszemlésebb írásaiban is kevés volt a derű, s a tréfa vagy komikum csak mint gúnyjának eleme jut irataiban szóhoz.

E tétlen melancholiából nem az ifjúkor legerősebb lelki gerjedelmei ragadták ki. A szerelem meg-megillette szívét, de szenvedélylyé sohasem vált benne. Atyja halála s némely családi viszályok csak fokozták lelke érzékenységét. S mégis ez időtájban, más hatások utat találnak lelkéhez s fölszítják erélyét. Mindenek előtt a hazai közélet hat reá szokatlan módon az 1825-iki országgyűlésen, a hol mint követi irnok megjelent, hallotta Felsőbüki Nagy Pál szónoklatait, s tanúja lett gróf Széchenyi István nagyszerű áldozattételének. Lelkét átjárta a nemzeti lelkesültség villamfolyama. Megizmosúl benne egy nagy érzés, a hazafiság, azzal a lelkesítő gondolattal együtt, hogy az írói pályán, a nyelv művelésével ép oly férfias, szükséges és magasztos szolgálatot tesz a nemzetnek, mint a közélet férfiai tesznek; ime, a nemzet nagyjainak erkölcsileg legfényesebb alkotása ez országgyűlésen a nemzeti nyelv és irodalom érdekében jött létre. A tárgyalások későbbi folyama némikép kiábrándítja ugyan, de nem a lelkesülségből, csak az emberek egy részéből. Csalódása épen azért oly nagy, mert maga egész lelkével a nagy czélokon csügg. Egyéni érzelmei között hatalmasan kiemelkedik egy közérzés. Ez egész életén át írói működésének is legfőbb sugallója maradt. Költészete híven jelezte ezt az átalakulást. Az országgyűlést megelőző felbuzdulás hatása alatt ez évben írta *Borénekét*, ezt a kissé józan dithyrambot, mely azonban eddigi költeményeinél ércesebb hangú, csapongóbb és merészebb. S ettől fogva rhapsodiák, szabadságdalok

tűnnek elő versei közt, melyeknek hangja férfiasabbá, büszkébbé válik.

Irodalmi fejlődésére nagy hatással voltak e mellett újabb olvasmányai. Lessinget, kivált *Hamburgi Dramaturgiáját* már előbb, majd Schillert olvasta nagy gyönyörűséggel és sok tanulsággal, majd ismét Goethét, végül Tieck dalait és dramaturgiai leveleit és Herder műveit. Mindezek kiemelték a Hölty és Matthison hatásköréből; elméleti dolgozataik pedig táplálták kritikai szellemét. Főként Lessing és Goethe hatása alatt állt. Ép úgy felismerte képzeletének viszonylagos szegénységét, mint Lessing a maga teremtő erejének hiányait s föltette magában, épen, mint Lessing, hogy észszel és kritikával fogja fegyelmezni alkotó munkáját. Folyton elmélkedett a műfajok természetéről s igen kényes műgonddal dolgozott. Nem tette az észet az ihlet helyébe, de okosan felhasználta az ihlet pillanatát, s hangulatait a megfelelő formába illesztette. Öntudatossága meg is lepett mindenkit. Oly határozott nézetekre tett szert, hogy az egész újabb írói gárdának nem volt nála készülbbe tagja.

Az Aurora írói közt neki meg volt a sajátos feladatköre, egyrészt lyrai tehetségénél, másrészt készülbbségénél s ítéleténél fogva. Ő volt a kör specialis dalköltője s mintegy külön Kölceyje. Kölcey érintkezett ugyan velök, de mégis aránylag távolabb állt tőlök. Bajzában sok emlékeztet is Kölceyre, így az érzelmes lyra művelése, a rendszeres irodalmi tanulmány és a kritikai ítélet; sőt Bajza előtt eleinte bizonyos mértékig mintául szolgált a vele lelki rokonságban is levő Kölcey s némiképp annak a példájára készült; hatását is mutatja, kivált a huszas években, mind verse, mind prózája. Kisfaludy Károly már 1826-ban kiszemelte egy megindítandó kritikai folyóirat szerkesztőjéül, a mi a huszonkét éves íróval szemben annál nagyobb bizalom jele volt, mert Kisfaludy e lapot igen fontos vállalatnak tervezte az irodalmi élet megtisztítása és a közönség ízlésének nevelése szempontjából. De Bajza még részint szerénységéből, részint gyöngédségből átallott nyilvános bíróként szerepelni. Kölceyéhez, Szemere Páléhoz képest még csekélylette a maga készületét, s nem volt kedve még ahhoz, hogy keserű igazságokat mondjon az íróknak. Mert hogy csak igazságot fog mondani, arra elszánta magát. Nem kötötte hát még fel a kritikus kardot. Első

sorban költő akart maradni és történetíró lenni, mint volt Schiller, egyik ideálja, s végzett is történelmi tanulmányokat.

A mire Bajza ekkor mint lyrikus törekedett, körülbelül az volt: dalt adni, még pedig valóságos énekelni való dalt, mentől kristályosabb belső és külső alkattal, egy-egy tiszta hangulattal, édeset, fájdalmasat, szelíd izgalmút, érzékenyet, mely sok szívet megindít, végtelen érzelmek nélkül és az egyéni vonások elsimitásával. Lyráján mindig ott a hangfogó. A lelki élményt lehetőleg tiszta hangulattá törekszik szűrni, s ezzel lemond a közvetlenségben rejlő varázsról. Csaknem úgy általánosítja az érzelmet a kifejezés által, mint Kazinczy. Ebben a classikusok nyomán jár, noha máskülönbben az antik mythologia képeit száműzi s hangulata és rhythmusa modern. Legközelebb Kölcseyhez állt, Vörösmarty egyéni lyrájától messze jár. Ő minden erősebb hangtól, minden élesen egyéni vonástól tartózkodik. Sőt dalai többnyire nem is valóságos élményből fakadtak, hanem csupán lelki élményből. Előbb megvolt a hangulat, s szülte az ábrándképeket, a helyzetet, mely a dalban úgy szerepel, mintha a hangulat forrása volna, pedig annak csak terméke. Jellemző, a mit erre nézve Pozsonyból írt Toldy Ferencznek 1824 június 1-én. Egy dalát küldi el Toldynak, az *Emlékezést*, melyről előre tudta, hogy fel fog tűnni benne, hogyan írhatta ezt, holott sem mostani helyzete nem hasonló, sem eddig ilyeneken nem ment át. S ezt teszi hozzá: «Én nálam így szokott menni. Valókat eddig még sohasem tudék festeni; nálam minden ábrándozás, kigondolás a legszorosb értelemben költemény. Ha voltak is eddig életemben scénák, melyeket poémába önthettem volna, ezt én nem tettem és nem is tehettem, mert arra, hogy én írjak, középszerű hevület kell; ha nagy mértékben vagyok hevülve, még csak egy sort sem tudok írni, ha ellenkezőleg (azaz igen kis mértékben), csak hideg és tompa hangokat produkálok elé. Középszerű hevületben oly képzelgésbe szoktam merülni, mely nem ragaszkodik egy valamely tárgynak a vizsgálatához egész lángjával, hanem több tárgytól közép mód lelkesítette csapong mindenfelé s magától alkotott világokban szárnyal és egy a maga situációjának pontjától messze lévő tárgyat választ magának, melynek szemléletébe merüljön». És ez nemcsak ifjúkori sajátsága Bajza költői eljárásának; állandó marad ez nála s

kulesát adja épen nagyszámú helyzetdalaiknak is. Eredménye volt bizonyos «sentimentál báj», melyre törekedett, mérsékelt érzelmkör és halvány lyrai tonusok.

De Bajza írói egyénisége csakhamar kibontakozott ellen-
tées oldalainak egész teljessége szerint.

Átmenetül és alkalmul szolgált erre æsthetikai tanulmányainak egy gyümölcse, *Az epigramma theoriája* című értekezés, melyet 1828-ban tett közzé. Lessing és Herder nyomán, de bizonyos önállósággal írta meg tanulmányát, mely nálunk nyomós adalék a poétikának részletmunkálatok alapján való felépítésére. Az addig csak lyrikusnak és legfőlebb még novellistának ismert Bajzát e dolgot mint olvasott és gondolkodó æsthetikust mutatta be. Az erre következett vitában pedig Szentmiklóssy Alajossal szemben mint erős polemikus tűnt fel. Maga is tudatára ébredt szellemi felsőbbségének és kritikai erejének. Megkezdte kimondani a keserű igazságokat, s látta, hogy szavának hatása van. Csak rövid idő kérdése lehetett már, hogy ne csak költő legyen, hanem kritikus is.

Csakugyan, alig szerzi meg az ügyvédi diplomát 1829 tavaszán, azt azonnal félre is teszi s még ez év nyarán végleg Pestre költözik, hogy író legyen. Itt vártak rá a nagy pörök, az irodalmi életben. Ezeknek lett ő a legjelesebb ügyvéde.

Kész terveik vannak: egy színműtár alapítása külföldi classikus színművekből, hogy a rossz fordításokat és a férczműveket leszorítsa a színpadról, — és egy kritikai folyóirat megindítása. A következő évben mind a kettő valóra vált.

1830-at tekinthetjük annak az évnek, a mikor Bajza írói pályája gondviselészerűvé válik.

Önálló organumokat alapít és egész erejét kifejti. Költészetének is legtermékenyebb és legérettebb időszaka ekkor következett el. Megindítja a drámai irodalmunk emelésére szánt *Külföldi Játékszínt*, azzal a tervvel, hogy e vállalatban egyrészt classikus, de másrészt színi hatásra is való darabokat közöljön, tehát ép annyira szem előtt tartja az æsthetikai, mint a gyakorlati czélt, illetőleg a gyakorlat eszközeinek megnevesítésére törekszik. Az első kötet megjelenése után az akadémiának időközben megindult hasonló czélú vállalata mellett az övére már nem volt szükség, s ereje itt felszaba-

dúlt. De ugyanez évben megindítja az első rendszeres magyar kritikai organumot, a *Kritikai Lapokat*, mely 1836-ig időhöz nem kötött füzetekben az irodalom szembetűnőbb jelenségeit bírálta s a kritikát állandóvá tette irodalmunkban. Ugyanez évben átveszi az *Aurora* szerkesztését a már beteg Kisfaludy Károlytól s a vezér halála után folytatja e vállalatot 1836-ig, a mikor az évkönyvet lappá, az *Aurorát Athenaeummá* alakította át. A magyar szépirodalom központi organuma tehát már az ő kezében volt. Sőt önálló történelmi tanulmányait is ez idő tájban kezdte közzé tenni. Történelmi értekezéseivel, élet- és jellemrajzaival ábrándozásba és formátlanságba sülyedő történetírásunkon lendített, mintát adva legalább a kisebb történelmi fajokban a történetírói conceptióra, a szerkezet és a komoly historiai előadás művészetére. Ugyancsak 1830-ban vívja első nagy tollharczát a Conversations-lexikoni pörben az irodalmi lelkiismeretlenség és az irodalomban jogosulatlan szünetelési tekin-tély ellen, az irodalmi köztársaság, az írói függetlenség eszméje és a kritika szabadsága nevében.

E nagy munkaerő annál szükségesebb pillanatban tűnt elő, mert 1830 végén elhunyt Kisfaludy Károly s irodalmi munkásságát, tekintélyét, vezérlését pótolni kellett. A kezéből kihullt zászlót a «triumviratus» emelte föl: Vörösmarty, Bajza és Toldy, s lobogtatta főként az *Aurorában* és a *Kritikai Lapokban*, később az *Athenaeumban* és a *Figyelmezőben* 1843-ig, a mikor az *Athenaeum* megszűnt s a lobogó őrizetére a Kisfaludy-Társaság már előbb megalakult. — A triumviratusnak Vörösmarty volt legnagyobb tagja, az elhunyt mestert is messze túlszárnyaló szellem, de Bajza a védelmező, a harczoló, míg Toldy a gyűjtő, fentartó. Bajza lett voltaképen az irodalom administratora.

De Bajza föllépése kedvező pillanatban történt azért is, mert Széchenyi is megindította nagy szellemi harczát a régi Magyarország újjáalkotása érdekében, s az irodalom, mely első volt a nemzeti lélek ébresztgetésében, most a reformmunka idején nem maradhatott tétlenül. És Bajza lelkesen haladt a Széchenyiével párhuzamos úton, érezve a rokonságot az ő munkásságának és a legnagyobb magyarénak szelleme közt. Mikor Széchenyi a hitelt sürgette, gazdasági és erkölcsi értelemben; a kiművelt emberfőt és a férfijelle-

met hirdette a nemzeti hatalom alapjául, mindenben az elvekre alapított rendszeres eljárást ajánlta, s az elavult intézmények, az előítéletek, az érzelmi és cselekvésbeli lomposság ellen épen oly felséges pathossal, mint maró gúnynyal izgattott; mikor polemiát polemia után vívott s könyveit egymásután adta ki, hogy megtanítsa tisztán látni a nemzetet: ugyanakkor Bajza íróinkat tanította önismeretre, irodalmi életünket tisztogatta az előítéletektől és a «schlendrián»-tól, polemiáról polemiára kegyetlen gúnynyal üldözte a hivatalnokokat és áltekingéteket, művelte az emberföket, sürgette az elvekre alapított irodalmi munkásságot s irodalmi elvvé tette a jellemet, — Bajza nem lett politikussá, mint Kölcsey, azonban érezte írói munkásságának nemzeti fontosságát és szoros kapcsolatban tudott lenni mint író a közéleti törekvésekkel. E szövetségnek mintegy záloga volt az, hogy a *Kritikai Lapok* első kötetében védelmére kelt a *Hítelnek* gróf Dessewffy József *Taglalatával* szemben.

E munkássága közben egymásután léptek előtérbe egyéniségének eddig ismeretlen vonásai vagy nyertek új fényt a régiéik s láthatóvá lett az egész Bajza. Az addig lágy lyrikus kemény kritikus lett, a magánérinkezésben szelid és csendes ember kíméletlen és félelmes polemikus; a belső érzelmi életre hangolt szívet erős akarat vértette, subjectiv egyéniségét szilárd meggyöződés és elvek vezérelték; meleg szív és hideg agy, szerény és mégis büszke lélek volt. És ez ellentétek nagy része magától megoldódik. Szerénysége azonos büszkeségével, mert a mily kevéssé szeretett hízelkedni, ép oly hidegen hagyta a túlzott dicséret s már ifjú korában sem vette jó néven egy Kazinczy bókjait. Az ellentétek más része lelki fejlődésében leli magyarázatát. A míg tettereje foglalkozás híján pangott, lelke a lágy melancholiába sülyedt, az emésztette föl lelki erőfölöslegét; de mikor megtalálta tehetsége igazi terét, mikor az ítélet, a jellem, az akarat vette át vezérszerepét, akkor a melancholia helyét férfias komolyság és tettvágy foglalta el. Gyöngédsége és kíméletlensége talán egyaránt igazságérzetéből magyarázható. Voltakép gyöngéd szeretett lenni, természeténél fogva és igazságérzetből, a mi szintén természetéhez tartozott; de mindazt, a mi igazságérzetét bántotta, épen azért, mert egész valójával ellenkezett, minden tekintet nélkül heves ellenhatással viszonzta. S ha

mégis maradnak lelki életében megoldatlan ellentétek, azok talán lelki háztartásának későbbi zavaraira utalnak.

És ez ellentétek közt is most kitűnt lelkének uralkodó vonása, az ítélet. Mikor elméletet szerkeszt, a műfajok természetét nyomozza; mikor ír, mikor bírál, mikor vitatkozik: mindenkor az ítélet uralmát éreztetni. Mint ember, mint költő, mint kritikus az elvekre alapított ítélethez alkalmazkodott; ítélettel költött, elmélkedett, bírált és cselekedett. S a mit ítélettel megállapított, ahhoz hajthatatlanul ragaszkodott. Pályájának nagy erkölcsi vonása, hogy az ítélet vezérlete alá helyezte szabad akaratát s ezzel biztosította akarata szabadságát. Mert a mit igaznak és jónak ítél: azt akarta, és a mit akart: azt függetlenül akarta; más urat saját ítéletén kívül el nem ismert. Sem hízelgésnek, sem megfélemlítésnek hatása nem volt reá; megvetette vagy föl sem vette. Joggal írhatta Deák Ferencznek:

Légy idvez, vedd baráti jobbomat,
A mely hízelgést írni nem tanult,
De nem remegni is, ha írni kelle,
Mit a meggyőződés igaznak ismert,
Bármennyit tett kockára a betű.

Ez az ítéleti alap és az igazság érzete adta meg magatartásának ritka határozottságát és bátorságát. Egyszerűen Bajza irodalmi jellem volt a legsajátabb értelemben.

Tehetségeinek arcvonalba kifejlesztése nem véletlenül találkozott 1830-czal. Ellenkezőleg, az a reformtörekvés, melynek programja 1830-ban pattant ki, sugallotta Bajzát is. A mint 1825-ben a közszellemmel érintkezés felrázta melancholiájából, s lyráját erélyesebben hangolta, úgy az 1830-as évek küszöbén a nemzeti reformtörekvés megkapta egész valóját, s működésre bírta összes tehetségeit. E törekvésekből, melyeket az ő finom lelki szervezete hamar megérezett, vette az indítást, a mire lelkének szüksége volt.

Csak ha úgy fogjuk fel irodalmi működését, mint a reformkor törekvéseinek szerves részét, akkor értjük meg látzólag elaprózott és sokféle munkásságában az egységet.

Kritikai működése nem állt valamely külön irodalmi irány szolgálatában, hanem általán az irodalmi haladás szolgálatában. Általában üldözte az elvtelenséget, a felületessé-

get, a esőkönnyösséget, a visszaélést. Sőt működésének szinte erősebb az ethikai, mint az æsthetikai vonása.

Mindjárt a *conversations-lexikoni* pörben nem æsthetikai elvekről volt szó, hanem arról, hogy az irodalom becsületesen szolgálja ki a közönséget. Ez az irodalmi «hitel» kérdése volt. A vitába belejátszhatott a hatalmi kérdés is az Aurora-kör és a Döbrentei-csoport közt, de ennek is megvolt a nagy elvi jogosultsága. Szabaddá kellett tenni az irodalom egészséges fejlődésének útját egy irodalmi áltekingtély fondor és retrográd szellemével szemben. Bajza kegyetlen hidegvérrel végezte Döbrentei írói egyéniségén a vivisectiót; de bátorságának és biztosságának nem az a főpróbája, hogy az irodalmi bálványt meg merte támadni, hanem hogy támadásának okaira nézve nem rettent vissza a gyanúsítástól. Még nehezebb volt helyzete a *Lexikoni-pör* újabb fordulátában, mikor Döbrentei nem mervén többé válaszolni, gróf Dessewffy Józsefet hívta segítségül; de Bajza bátorsága nem kisebb, diadala még nagyobb lett. Egyik oldalon egy hazafiúi érdemekben megöszült főúr állt, a kit ép úgy védett társadalmi állása, mint a korát és múltját megillető köztisztelet; másik oldalon egy huszonhat éves, pályája elején levő köznemesi író, a kinek semmi más fegyvere, mint a tolla és az igazsága. Az erkölcsi bátorság reá nézve itt is abban állt, hogy erkölcsi megítélésnek tette ki magát, mikor egy nagyérdemű férfiút megtámad. De Bajza erős itéletét és bátorságát nem zavarta ez a mindenesetre igen súlyos bonyodalom. Ellenfelében elválasztotta a jeles hazafit a gyöngé írótól, de meghagyta vele egységben a grófot, a ki az ő ügyében kéretlen bíról viselkedett; a hazafinak az igazsághoz képest tisztelettel adózott, de a gyenge író s mégis irodalmi bíról szerepelt grófot kíméletlenül világította meg. E küzdelmet az írói tehetség vívta a tekintélylyel. Amannak a győzelme teljes volt. Ez volt a születési előjogok első nyilvános megtámadása és visszaszoritása nálunk. E harc szerezte meg irodalmunknak a függetlenség tudatát.

Mindez nem æsthetikai, hanem erkölcsi vívmány volt.

A *Pyrker-fordítás* ügyében Toldy volt a névtelen bíról, de a bírálát Bajza lapjában jelent meg s ő helyt állt érte. Itt is egy nagy tiszteletben állott férfiú volt szóban, s épen az irodalom patriarchája: Kazinczy. Az ő személyét a vitá-

ban csak tisztelettel említették, de véleményöket határozottan kimondták: verses munkát prózában fordítani nem kellett volna s németül író magyar ember munkáját ne méltassuk fordításra. Az előbbi kérdés æsthetikai volt, de a vita súlya az utóbbin nyugodott, mely ismét erkölcsi természetű: a hazafiúi önérzet kérdése. Az erkölcsi tanítás pedig nem is Kazinczynak szólt, hanem Pyrker érseknek és gróf Majláthnak, a kik németül írtak. A vita épen arról tesz tanúságot, hogy az igazságszeretetet Bajza sem túlozta. «Van egy neme az igazságszeretnek — írja — melyet javalni én sem tudok, az t. i. midőn Brutus saját gyermekét halálra viteti, mely tettéért a rendkívüli embert én nagynak, igazságszeretőnek, csodálat s félnék tiszteletre méltónak vallom, de szeretnem őt nem lehet, mert emberségéből vetközött ki, s igazságszeretete érzéseket lázasztó kegyetlenséggé vált». E jellemző nyilatkozat megvonja a határt, a meddig Bajza polemiai ki-méletlensége terjedt.

Horvát István támadását annál élesebben verte vissza s legyőzte a félelmes hírű tudóst, kérlelhetetlenül rámutatván történelmi ábrándjainak veszedelmes voltára. E vitának a tudományművelésre volt jó következése. E mellett az Aurora-pörnek az az elvi jelentősége volt, hogy akkor tárgyalták nálunk először az írói tulajdonjog kérdését. Az íráság a mint életpálya lett nálunk, jogi viszonyai is szóba kerültek.

A Muzáron-vitában Szemere Pállal szemben a szerkesztés teoriáját fejtette ki elvi alapon, mint mindig szokta.

E polemikák 1830—34 közt kétségtelenül kritikai munkásság mozzanatai voltak, de mindez inkább volt az irodalmi közélet kritikája, mint műkritika. Eredménye azonban mind az egyes felmerült elvi kérdéseknél fogva nevezetes volt, mind pedig egyetemes hatásánál fogva. A mi Kölcseynek, a nála nagyobb gondolkodónak nem sikerült, azt az ő erélye végrehajtotta; rendszeressé tette irodalmunkban a kritikát, megtörte az ellenzést és kivívta a kritika jogait. Az irodalom terén mindenki érezte, hogy most már szem van mindenre, a mi ott történik. A harcok széles körben érdeklődést keltettek, erős hatást tettek a közönségre, mely hozzá szokott az elvek harcához s a folyóiratokban az eszmék tusájának és tisztázódásának organumait kezdte tekinteni.

Hogy Bajza a szó politikai értelmében is publicista

nem lett már akkor, az nem rajta mult, hanem a kormányon, mely nem engedte meg, hogy a *Magyar Kurir* szerkesztését átvegye; féltek szabadelvűségétől s Orosz Józsefnek adtak engedélyt a conservatív irányú *Hírnök* alapítására. Így ő közelebb maradt az irodalomhoz. Írt költeményeket, 1837-ig nagyobb számmal; kiadta első gyűjteményeket 1835-ben; szerkesztette az *Aurorát* és a *Kritikai Lapokat*; írt pár novellát az *Aurora* számára s közre bocsátott egy kötetnyi novella-fordítást külföldi jeles elbeszélők után, a hazai novella-irodalom emelése végett; részt vett Kazinczy *Eredeti Munkáinak* kiadásában 1836—45, és a Kisfaludy-Társaság alapításában; írt a *Kritikai Lapokba* könyvbírálatokat, és egy jeles, de töredékben maradt æsthetikai értekezést a román-költésről, Jean Paul teoriájához csatlakozva, és leczkértette a most már szaporodó hetilapok kritikusaikat, a kik a színbírálatot önkényesen üzték.

Az irodalmi sajtót azonban akkor szervezte igazán, mikor Vörösmartyval és Toldyval együtt az *Athenaeumot* és *Figyelmezőt* megindította. Ezzel a triumviratus valóságos lapokra tett szert. Bajza nem a kritikai társlapot szerkesztette, a *Figyelmezőt*, az Toldynak jutott, — hanem az *Athenaeum* szerkesztését vállalta el. Figyelemre méltó, hogy ez a lap sem volt tisztán szépirodalmi, hanem tudományos, illetőleg ismeretterjesztő és társadalmi is. Maga Bajza is írt belé jeles társadalmi cikkeket. Bajza most már gyakorlatilag is megmutatta, hogy lehet elvek szerint szerkeszteni lapot. Csakugyan a lapnak az ő a szerkesztésében volt karaktere és saját szelleme. S az *Athenaeum* a szerkesztés magas színvonalánál és a triumviratus tekintélyénél fogva nemcsak akkori hírlapjaink fölött magaslott ki, s emelkedett az irodalmi tribunál tekintélyére, a hol fiatal írónak bemutatkozni kitüntetés volt, hanem hatását tekintve a maga nemében azóta is alig volt hozzá fogható irodalmi közlönyünk. Hét évfolyama a dolgozótársaknak olyan névsorát mutatja, mely Köleseytől kezdve Vörösmartyn át Petőfiig és Gyulai Pálig terjed, köztök a reformkor egész költői nemzedéke, melynek nagyrésztét az *Aurora*, sőt épen az *Athenaeum* nevelte. De nevelte a lap a közönséget is, kivált a közönség irodalmi ízlését, valamint társadalmi gondolkodását. Az új lyrikusok nagy része épen Bajza hatását mutatta.

Bajza az *Athenaeum* hét éves fennállása idején állt hatása tetőpontján, miután ifjúkori fejlődése, első versének bemutatásától Pestre telepedéseig, valamint férkora írói működésének első szakasza onnantól kezdve az *Athenaeum* megindításáig ugyancsak hét-hét évre terjedt.

Pedig költői munkássága az athenaeumi hét év alatt szünetelt; pár verset közölt ugyan a régebben megirtakból, de újat nem írt. Az újabb költőkre 1835-ben megjelent gyűjteménye hatott állandóan. Őt ekkor egészen elfoglalta részint a szerkesztés, részint egy más ügy, t. i. a színészet.

A színügy szervezése egyike volt a reformkorszak fontos kérdéseinek, épen úgy, mint régi tárgya Bajza érdeklődésének. S ő ez ügy rendezésében előkelő részt vett, egyrészt mint publicista, illetőleg dramaturg, másrészt mint a Nemzeti Színház igazgatója. Írásainak és idejének jó részét 1836-tól 48-ig a nemzeti színészet ügyére áldozta.

Az ő érdeme mai nemzeti színházunk első szervezése, s ott bizonyos hagyományok első megalapítása; szoktatta színészeinket a tanulásra, maga is tanította őket, hatott a játékbeli ízlésre és arra, hogy a színház mintaszerű beszédre és kiejtésre törekedjék. Tíz hónapi igazgatása alatt rendkívüli munkával átsegítette a színházat a kezdet nehézségein. De lemondása után is, mikor külső és belső válságok fenyegették e műintézetünket, ő lelkesen küzdött mellette. *Szózat a pesti magyar színház ügyében* című 1839-ben kiadott röpiratában sürgette a színház országossá tételét s megjelölte fejlesztésének módjait. Fölszólat a nemzeti színház ügyében 1845 végén is, a *Pesti Hirlapban*. S 1847-ben ismét az ő szakavatott és erélyes kezébe tették le a színház igazgatását, s ő vezette azt 1848 első felében is, míg a politikai érdekek más térre nem szólitották.

Kritikai működésének is ez időszakban főtere a dramaturgia. Ezt is polemiákkal kezdte, még a *Kritikai Lapok* utolsó füzetében hadjáratot indítván *Dramaturgiai és logikai leczkék* címmel a kritikaszterek ellen. Mert volt már kritika, s nevezetesen színi kritika, de elvi alap nélkül és önkényesen gyakorolták lapjaink a bírálatot. S Bajza a mily bátran küzdött egykor a kritika jogaiért, épen oly szigorúan kelt ki a kritika visszaélései ellen. Az *Athenaeumban* Vörösmartyval együtt a *Játékszíni kritika* című rovatot vezette. Itt jelen-

tek meg érdemleges színbirálatai. Ezek voltak nálunk az első elvszerű színi kritikák. S Bajza érdeme, hogy a mint mestere, Lessing, a német dramaturgiát megalapította, ő a magyar színbirálatot irodalmi színvonalra emelte. Kritikai működésének ez a része és az *Athenaeumban* folytatott lap-szemle volt leginkább æsthetikai természetű. Dramaturgiai dolgozataiban küzdött a német dráma kizárólagos hatása ellen, s nyitva tartotta színpadunkat a francia színirodalom hatásának; megbecsülte a színszerüségnek, a cselekvény ügyes bonyolításának, a nyelv valószerüségének előnyeit.

Nagyszámú polemiáinak egy része az *Athenaeum* ellen-zékének leverésével foglalkozik, más része azonban szintén a dramaturgia körébe vág. Amazok közt a legfontosabb Csató Pállal vívott, de az ő hibáján kívül személyessé vált, s talán valamennyinél kegyetlenebb tollharca, mely a jeles tehetségű, de ingatag jellemű Csató teljes vereségével végződött. Ez a polemia is inkább ethikai természetű volt, eredménye pedig az írói jellem elvének elismertetése. Dramaturgiai vitáiból legfontosabbak az Egressyvel és a Henszlmannel vívottak. Ez utóbbiban már nagy æsthetikai elvek kerültek szóba. Bajza itt is kétségtelen debatteri felsőbbsséggel forgott, de meglátszik, hogy az újabb æsthetika nagy elvét, az egyéniség alapvető fontosságát nem méltányolja eléggé. Bajza kezdetben a múlttal, sokáig a jelennel vitázott, itt már a jövővel állt szemben.

Az *Athenaeum* megszűntével befejezte kritikai pályáját is; csak addig maradt kritikus, a meddig publicista. Az újabb írói nemzedékkel, mely Petőfivel együtt emelkedett, nem foglalkozott; de nem is ellenezte irányukat, a jóindulatú szemlélő szerepében maradt.

A hirlapírástól visszalépve, egész erejével történetírói munkásságát folytatta. Szerkesztette az akadémiától megindított *Történeti Könyvtárt* s fordított részint ebbe, részint önálló vállalatokúl több történelmi munkát, így *Az emberi művelődés történeteit* Kolb, *Az angol forradalom történetét* Dahlman után; az *Új Plutarchot*, megszerezve saját cikkeivel; s megkezdte egy *Világtörténet* szerkesztését, melyből csak az I. kötet jelenhetett meg. Kisebb eredeti történetírói dolgozatai számát is szaporította pár jeles darabbal. Ekkor írta *A Telekiék tudományos hatása* című akadémiai

értekező-beszédét, valamint az *Eudoxia csász.írné* című vonzó életrajzot, melyet a Kisfaludy-Társaságban mutatott be. Eredeti kutatásokat mint történetíró nem igen végezhetett; de az anyag művészi földolgozására, a compositio és az előadás műgondjára, az életrajzi nemben a belső ember fejlődésének rajzára példát mutatott; mind eredeti, mind fordított dolgozataiban pedig az emberi haladás, méltóság és szabadság eszméit terjesztette. A történetírást is mintegy publicistikai szellemben művelte.

Visszatért a lyrához is, és 1844-ben és 45-ben néhány költeményt írt, melyek azon idők lüktető nemzeti érzését tolmácsolják s hazafias páthoszuokkal nevezetes hatást tettek. (*A királyra, Honfidal, Ébresztő, Deák Ferenczhez.*) E szónokias költészet épen úgy rávall a kor, mint a költő lelkére, a ki azon a ponton állt, hogy egyenesen politikai íróvá alakuljon a politikai hirlapírás és szónoklat izzó levegőjében.

Valóban, mint költő csakhamar ismét elhallgatott, annál inkább, mert új ösvényeket törő nagy tehetségek tűntek föl és emelkedtek föl szédítő gyorsasággal. Bajza költői pályája a nyilvánosság előtt jóformán be volt fejezve.

E pontnál néhány észrevételt kell tennünk költői és kritikai működéséről, annál inkább, mert e tárgyra vonatkozólag már Bajza korában is megoszlottak, azóta is módosultak a nézetek

Költeményeit érzelmességökért, formatisztaságukért és énekszerűségökért az egykorúak nagy becsben tartották, az írók közül sokan mintakül vették, a közönség is énekelte. Bajza a tiszta dalt művelte a legnagyobb kizárólagossággal és sikerrel kortársai közt. Mióta azonban Petőfi hatalmas eredetisége elkényeztetett bennünket, Bajza költészetét kissé szigorúan ítélik meg. Felróják neki, hogy példájával és tekintélyével németes irányba terelte lyránk fejlődését, maga német hatás alatt állt, sentimentalismusa és elvontsága bizonyos érzelmi légyságra, sőt affectatióra csábította követőit, lyránk nemzeties irányú fejlődését nem mozdította elő, sőt hátráltatta. Mintegy reactiót tulajdonítanak neki lyránk fejlődésében s merev ellentétbe állítják költészetét Petőfiével, Mindez észrevételekben sok a helyes, de sok a helyreigazítandó is.

Eredetiség és változatosság tekintetében Bajzát némely

kortársához sem lehet hasonlítani. Szűkkörű költő volt, de megvolt a maga köre; megvolt a saját hangja. Főntebb rámutattunk, hogy melancholiája az ő valójának hangja volt, de az volt hazafias lelkesedése is; a németektől, a kik hatottak rá: kezdetben Matthissonék és Höltyék, később kivált Goethe és valamennyire Tieck és Uhland, — nem érzést vett, csak a kifejezés módját, a lyrai előadás formáját; de más-képen ő volt az epekedő, a sóvárgó, az elnyomott, az emésztődő, a bánatos, a rajongó lélek. Büszkébb szellem is volt, semhogy más érzelmeit énekelje, vagy valótlan érzelmeket hazudjon. A mit utánozóinak gyakran szemére vethetni: az affectatiót, az tőle távol volt. A lyrai hangulat nála mindig való, ha a hozzávaló situatiót költötte is. A situatio e költött volta okozza nagyrészt nála az ábrázolás halványságát. A német érzelmes lyrához a már említett lelki rokonságon kívül irodalmi elvek is vezették, mint Berzsenyit a római ódához. Nálunk Kazinczy óta a dalban a német költészet volt a művészibb becsvágyú költők példánya: hangban, bel-formában, versalakban. Ezt a nyomot követte Kölcsey is, a ki sokban fejlesztette a modern magyar lyrát, bár az irodalmi magyar dalt a gyakorlatban megteremteni nem tudta. Egy sajtósági formai elmélet támogatta ezt az idegenszerűséget évtizedeken át lyránkban: az a verstani tanítás, hogy rimes verseinket meg kell nemesíteni mértékkel, a nélkül művészietlen és parasztos. A mértéket azonban nem saját rhythmusunkban és zenénkben keresték, hogy ahhoz szabályozták volna verselésünket, hanem a nyugat-európai jambusokat, trochæusokat és anapæstusokat hozták át, zenei és hangulati jellemökkel egyetemben. A magyar költészet el is szakadt náluk a magyar zenétől. Közönségünk nagy részének is német culturája volt, nyelvi és zenei tekintetben. Mindez táplálta lyránk németes irányát. Bajza közvetlenül Kölcseyhez csatlakozott, ő is ezeken a nyomokon haladt. De a lyrát mégis előbbre vitte: a Kölcseynél még nehézkes formát könnyebbé, énekelhetőbbé tette. Dalainak ugyanazt a bensőséget, nyelvi és formai culturát, tiszta szerkezetet és dallamosságot törekedett megadni, a mit a német dalköltés legjelesebbjeinél szeretett a közönség. S valóban a német lyrai iskola modorában senki sem írt nála egységesebb hangulatú, megilletőbb, tisztább formájú és énekelhetőbb dalokat; a dalhangot és

dalformát ebben a korban jobban eltalálta, mint bárki más, és ez a sikere visszhangot is keltett a közönségben. Német culturájú magyar közönségünk visszahódításában lyránkra nézve bizonyos érdemei voltak. Társasköreink szívesen énekeltek az ő dalait, melyek nagy részét megzenésítették. A magyar fiatalságnak, a női világnak Petőfi előtt legkedvesebb lyrikusa volt s a mai nemzedék még hallotta anyáitól Bajza dalait. A magyar daltypust nem sikerült ugyan megalkotnia, de midőn a tiszta hangot és az egyszerű, világos compositiót megadta a műdalnak, ezzel voltaképen Petőfi felé közeledett.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni Bajza lyrájában a fejlődést sem. Az első férfiasabb hangok már 1825-ben fölcsendülnek lantján, s a mint lelke 1828—30 közt kibontogatta szárnyait, lyrája szembetűnőleg hathatósabb, sőt önállóbb is lett. Lelke energiája, mely egy ideig czél hiányában tétlen melancholiában pazarlódott el és tanulmányokban szívódott föl, a mint tevékenységben érvényesült: ez visszahatott költészetére is. A melancholia komolysággá tisztult, az alaktalan hangulatokat szilárd hang váltotta fel. A mi melancholia még maradt természetében és lyrájában, azt idegen személyekre ruházta át, és személyes szerelmi dalait a helyzetdalok követték; 1834-ben megindult hazafias költészetében pedig elszántság és bizalom nyilatkozik, olykor némi rhetorikai elemmel vegyülve. A fejlődés útja hazafias költészetében úgyszólván ellentétes irányú volt, mint szerelmi lyrájában. Míg a szerelmiekben a személyes dalról mindinkább a helyzetdalra ment át, hazafias költeményeiben a helyzeti compositiókból (minők *A bujdosó* és az *Apotheosis*) a személyes módra tért; férfiasága amott több tartózkodást, itt mind több nyíltságot követelt tőle. És hazafias költeményei tovább fönn tartották magokat. Szerelmi dalai Petőfi kora óta mindinkább emlékekké váltak s a régi nemzedékekkel együtt lassanként elhangzottak. De hazafias költészetének több accordja még Petőfi után is föl-föhangzott. Micsoda rettentő időszerűséget nyert például a szabadságharcz eltiprása után az *Apotheosis*, melyet még 1834-ben irt! E költeményt Bajza Munkáinak 1851-iki kiadásából kitiltotta a censura. De az üres helyen ott látta a közönség az előbbi kiadásokból jól ismert költeményt, s a gyász napjaiban gyakran merítették belőle vigasztalást:

E porba omlott szép haza
 Fel fog születni még,
 Van bíró a felhők felett,
 Áll a villámos ég.
 Az ész mindenható tüze
 Támad föl ellene
 S a zsoldos szablyák ezrein
 Győz a kor szelleme.

Kritikai működése ellen fölhozzák, hogy gyakran vettek vitái személyes fordulatot. Ez igaz, de a személyeskedést rendszeren nem ő kezdte, csak ha az ellenfél e térre lépett, ő helyt állott. Az is igaz, hogy inkább támadott, mint védekezett, s a személyt nem választotta el az írótól. De azt tenni nem is szükséges. Lessing sem tette. Lessing Klotz elleni vitájában az utolsó antiquarius-levélben azt az elvet fejezi ki, hogy a személylyel abban a mértékben, a mint a műben maga megjelen, teljes joga van a kritikának elbánni, csak olyan dolgokat nem szabad a vitába keverni a személyről, a miknek tudomására más forrásból, nem a műből juthatott a kritikus. Csakugyan, a meddig a szerző egyénisége benne van művében, addig ő is tárgya a kritikának, mint a mű alkatrésze és felelős szerzője. Bajza is hasonló nézete-
 ket vallott, s egy ízben ki is fejtette álláspontját a személysértéssel szemben. Nem is kímélte a személyt, a mennyiben a munka keretében találkozott vele. S ez a kíméletlenség igen üdvös volt akkor. Ezzel legjobban biztosította az irodalmi szabadszólás jogát. Mert őt személyes támadással sem lehetett zavarba hozni, megfélemlíteni, vagy leszorítani. Nem röstelte fölvenni a harczot minden téren s végig vívni esetleg az ellenfél tökéletes megsemmisüléséig. Nem is nőttek az ő idejében az irodalom fejére a demagog elemek. A mint a hatalmasok gyámkodása alól fölszabadította irodalmi közvéleményünket, épen úgy nem engedte az irodalmi anarchia martalékául esni. Minden harczában, mikor pártja hatalmát védte, egyúttal az irodalmi tisztességet, méltóságot védte; az izlés jogait, a meggyőződés szabadságát. Az irodalmat pártokra osztotta, igaz; de ez célja is volt. A *Kritikai Lapok* vezérszavában maga írja: «A kiadó örömmel s valódi gyönyörűséggel látja azt, hogy a magyar írók pártokra, felekezetekre kezdenek szakadni. Óhajtáná, hogy e pártok szelleme el ne szűnyadjon, s törekedni fog, hogy az e jelen lapok által is

mindinkább lobogásban tartassék. Az ellenkezés és küzdelmek, a forrás, köszörűli az elméket, erőben tartja a lelket. A polgári pártok, belháború, veszedelmei a nemzetnek: az írói lázadások ellenben legezédirányosb eszközei a haladásnak.» Csakugyan, a pártok eszmeharczával olyan mozgalmat támasztott irodalmi életünkben, a minő azelőtt nem volt, s a mi a közönség érdeklődését e nemzeti ügy iránt fölkellette, irodalmi közvéleményt létesített, mely üdvösen hatott a politikai közvélemény kialakulására is, és az eleven, tevékeny irodalmi sajtó megalapításával útat tört a politikai sajtónak is. Az irodalmi publicistikát ő teremtette meg, a közéletit Kossuth.

Hangoztatják Bajza kritikai munkásságának æsthetikai eredményekben meddőségét is. Eszméket nem igen termelt, mint Kölcsey; nagy irodalmi alkotásokat nem bírált, s így classikus irodalmi dolgozatai nincsenek; legnagyobb kortársairól: Vörösmartyról, Petőfiről nem mondott ítéletet. Azonban méltatlanság őt arról az állásponttról bírálni, mint Kölcseyt. Meg kell szoknunk, hogy Bajzát ne kritikuskak tekintsük első sorban, hanem publicistának. Ő csak annyiban volt kritikus és addig, a mennyiben és a meddig publicista. Mint kritikus is, bár elméleti alapon állt, de gyakorlati irányban működött. A napi kritika kötelességeit pedig magas szempontból végezte; színbírálati üdvösen hatottak mind drámaíróinkra, mind színészeinkre, mind közönségünkre is a magyar színügy azon fejlődési időszakában. Egész kritikai, polemiai, szerkesztői működésének pedig nem æsthetikai, hanem ethikai jelleme domborodik ki legerősebben, s ez az a szempont, melyből őt méltányosan megítélhetjük. S e tekintetben többek közt nem kisebb eredményre mutathatunk rá, mint arra, hogy kritikájának őszinteségével, szellemének föltétlen szabadságával, alkut nem ismerő igazságérzetével előkészítette annak a nagy szellemnek az útját, a kivel ellentétbe szokták helyezni: a Petőfiét. Petőfi költészetének igazsága, szabadsága, őszintesége a magyar közlélek evolutiójában Bajza publicistikai működéséhez csatlakozik.

Van Bajzának egy *Nemzetiség és nyelv* című akadémiai beszéde 1846-ból, mely a nemzeti egyéniségnek a nyelvben rejlő erőforrását s a felsőbb osztályok többnyelvűségének veszélyeit mélyreható érveléssel világítja meg. Bajza irány-

czikkei közül ez az utolsó nagyobb, de egyszersmind talán valamennyi közt legmaradandóbb értékű is, sok tekintetben ma is egészen időszerű és tanulságos. Ez a cikk is egyenesen közéleti, publicistikai jellemű, s nem csupán elméleti, hanem sokkal inkább akarati irányú.

Valóban, Bajza fejlődéséből még az volt hátra, hogy a politikai irodalom terére menjen át. Költészetének ez időbeli emlékei, történeti írásai s most említett irányczikke jelzik az utat e térre. "Megtette ide a végső lépést is az *Ellenőr* című politikai almanach szerkesztésével, melyet az Ellenzéki Kör megbízásából a kör legjelesebb íróinak becses közleményeiből szerkesztett és 1847-ben Németországban adott ki a censura miatt. A rohamosan tornyosuló események készen találták hazafiúi hevületét és erélyét. Ha az irodalmi szerkesztést almanach-hal kezdte és lappal folytatta: ugyanez történt a politikai téren is. 1848-ban valósággal politikai hírlapíró lett. Kossuth, mivel maga miniszterré neveztetett ki, Bajzára bízta a *Kossuth Hírlapja* című politikai napilap szerkesztését. S ő e lapot 1848 július 1-étől december 31-ig, a míg csak Pestről menekülni nem kellett, hazafiúi önfeláldozással szerkesztette. Toldy Ferencz fájlalja Bajzának e lap szerkesztésére fordított fáradságát, mert dicsőség nélkül fáradozott. De talán még sem. Bizonyynal nem volt dicsősége akkora, mint ha ő alapíthatta volna meg a politikai publicistikát az 1830-as évek folyamán, a mint szándékában volt. De ha attól elesett s időközben ezt a dicsőséget egy más kiváló elme aratta, az sem volt utolsó dicsőség, hogy a nagy idők legjelesebb hírlapját — önállóan — ő szerkesztette. Bajza lelkének pedig, melynek vezércsillaga a hazafiság, sajátos működési módja a publicistika volt: szüksége volt arra, hogy a nemzeti válság e nagy napjaiban a hírlapírás terén szolgálja a hazát. S hogy ezzel mennyire nem csupán mások kívánságának, hanem lelke szükségének tett eleget, mi sem bizonyítja inkább, mint az a tény, hogy egy fél év múlva, az oroszok és osztrákok előnyomulása idején maga egy politikai napilapot alapított. E *Futár* című lapnak csak egy száma jelenhetett meg, 1849 július 1-én. A közelgő nemzeti veszedelem Bajzát földönfutóvá tette.

Még néhány hazafias költemény, bennök az összezúzott nemzet költőjének kétségbeesett perbeszállása a gondvise-

léssel, s hattyúdalként egy *Nyugasztaló* az igazság diadalában való hit nevében, — s az erős elme, mely egykor a nemzet irodalmának világitott, elborúlt. 1851 vége felé, miután összegyűjtött munkáit még kiadhatta, az elmekór tünetei jelentkeztek rajta, mind mélyebb apathiába esett s a hátralevő évek a lassú pusztulás időszaka voltak. 1853 óta már önmagának romjaként járt az emberek közt.

Utolsó költeményei rendkívül érdekes lélektani emlékek. Jelzik az utat lelki katastróphájához. Ennek mindenesetre megvolt az alapja eredendő testi dispositiókban s talán a lélek hasadási vonala észrevétlen nyomokban visszanyúlt az ifjúkor idejébe, a melancholiás hangulatokig. De hogy a hajlam, melyet élte javakorának férfias munkája és sikerei visszafojtottak, most ily akut jelleggel lépett föl, arra kétségtelenül az a lelki rázkódás volt közvetlen hatással, mely a szabadságharcz elbukásával érte. Hogy mekkora volt e lelki rázkódás, azt pályájából és fejlődéséből is következtethetni. Ő mindig a nemzeti ügy szolgálatában küzdött, bár sokáig mintegy közvetve, irodalmi czélok szolgálata által; a negyvenes évek közepétől fogva a nemzeti ügy szolgálata egészen szenvedélylyé válik nála. Lantja csak hazafias énekekre szólal meg, tollával közvetlen a politikai hirlapirodalom küzdelmeibe vegyül s az első sorban harczol. Írói fejlődésének utolsó és összefoglaló mozzanata volt a politikai publicistika, egy szent hazafiúi szolgálat. Lelkét egykor a nemzeti önérzet erős ébredése ragadta ki melancholiájából, attól fogva együtt érzett a nemzeti lélekkel, az hatott reá, s ő hatott arra; azzal együtt küzdött, hitt, remélt és lángolt. Nem természetes-e, hogy a nemzeti ügy veszedelme megrendítette lelki életének alapjait s visszavetette őt a lelki tépelődések örvényébe, mélyebbre, mint egykor lehetett is? De e következtetésnél még meggyőzőbben vall 1849-ben írt *Fohász-kodás* című költeménye.

Igazság, szabadság, emberi jog és méltóság nemcsak koreszmék voltak, hanem Bajza lelkének a hazafiság mellett központi természetű eszméi, melyeket költeményeinek egész sora ünnepelt s cikkeinek egész sora követelt. Olyan kritikai szellemnek, mint Bajzáé, melynek az ítélő erő volt a fő vonása, legsajátabb tárgya volt az igazság, épen mint Kossuth szellemének a szabadság. Igazság, szabadság nem

positív javak, mint a minőkért Széchenyi alkotó szelleme küzdött, csak föltételek a pozitív javak biztos birtoklásához. De multhatatlan föltételek, s azért a pozitív javak számába foglalhatók. Bajza is oda foglalta, épen mint Kossuth és annyian a kor férfiai közül, s mikor Széchenyi és Kossuth útja elvált egymástól, ő inkább Kossuthal tartott. És íme, a *Főhászkodás*, Bajza lyrájának e legerősebb s az egész magyar lyrának egyik legvégletesebb hangja, lázongó érzéssel panasolja föl, hogy a lefolyt küzdelemben «égből a szabadság védre nem talált», hogy «törvény és igazság tán csak ámulat», a megváltás tana talán nem is valóság, s «álszín és hazugság erkölcs és erény»; majd szánalmat esd Istentől az ember számára, és kéri, adja vissza elvesztett hitét, ha pedig romlását végezte el, sujtson le egy csapással minden életet s alkosson új világot.

Istenképre embert
 Ámde ne teremts,
 S lelkedből belé egy
 Szikrát el ne ejts.
 Alkoss a világnak
 Balga lényeket,
 Egyszerű parancsra
 Forgó gépeket,

Kiknek keble márvány,
 Szíve jég legyen,
 Lelke szépre tompa,
 Nagyra képtelen.
 Kiknek jog, szabadság
 Örült gondolat,
 Nem szönek jövőről
 Tundér álmokat.

Kikben nincsen elme
 Égre szárnyaló,
 Lényök, mozdulatjok
 Szolgához való:
 Akkor jobb jövőkért
 Egy szív sem zokog.
 S lesznek a világon
 Népek boldogok.

E keserű palinodiája Kölcsey *Hymnusának*, a *Szózatnak* és a reformkor egész hazafias lyrájának, és mindannak, a mit Bajza írt, e vakmerő polemia magával az istenséggel, az igazság és szabadság istenével: olyan embernek a szava, a kinek az igazság és az erény egész életében az Isten igéje volt; olyan férfi szava, a ki emberi méltóságát isteni eredetűnek érezte, s a ki most élte legszentebb törekvéseiben csalódott. Ez a lélek nemcsak hazáját vesztette el, hanem azzal együtt minden oly eszmében való hitét, melyért élni méltó;

elvesztette iránytűjét, lételapját. A *Jóslatban* is, 1850-ből, azt fájlalja, hogy

Földön nincs többé igazság,
Csak népgázló hatalom;
A szabadság mérges gúny lett,
Börtönkínok irgalom!

Ám kelni fognak új forradalmak s Isten eljövend ítélni népeket és királyokat, az ember újra ember lesz, a minek teremtetett:

S a szabadság templomában
Trónt az Igazság emel,
Melyet minden földi féreg,
Minden fűszál ünnepel.

De ez a bizalom csak egy erőkísérlete volt a leomló léleknek, hogy föntartsa magát. Utolsó verse, a *Nyugasztaló*, 1851-ből, az erős bizalmat már nem e világba helyezi; épen annyi benne a lemondás, mint a megnyugvás; érzi, hogy az erénynek elégtételt kell nyernie s képtelenség, hogy Isten közönbös legyen erkölcsi küzdelmeink iránt; a végső ítélet túl van szemünk körén, de bizonyosan meghozza a jók méltatását és a vétek büntetését. — E költemény azt mutatja, hogy Bajza erkölcsi hite helyre állt; de azt a mélyreható lelki rázkódtatást, melyet a *Fohászkodás* tanúsít, a megnyugvás e keresése bizonynyal nem orvosolta.

A másvilág e postulatumával fejeződik be Bajza lyrai költészete.

Az igazi megnyugvás helyett az apathia várta, a lélek érzéketlensége legdrágább eszményei iránt. Barátja, Toldy Ferencz írja végső évekbeli állapotáról: «Lelkének minden ereje elhagyta volt, csak a szeretet nem övéhez és barátjaihoz. Emlékezetének táblája pusztá volt; rajta csak egy kép a múltból, Kisfaludy Károlyé maradt meg, kinek neve, ha néha az övéi által kimondatott, a velőig ható zokogásra fakasztotta. Ekkor összekulcsolt kezeivel eltakarta arcát s akadozó panaszából csak a fölötti vigasztalhatatlansága volt kivihető: a miért, a haldokló által hivatva, őt többé életben nem találta.» Íme, elmúlt lelkéből minden eszme, cél és emlék, a harczok és diadalok, a remények és csalódások: de ez az egy érzés, a ragaszkodás egykori mesteréhez, elkísérte haláláig.

A hűség e mély érzése a jóbaráthoz volt megtört lelkének utolsó kincse. A hűség magas erénye hazájához, volt lelkének egész pályáján, míg ereje birta, első mozgatója. Ezt a hű szívet a nemzet részéről is hű emlékezet illeti. Hiszen költészetének csillagfénye egykor ösvényünkre világított, s ha visszafelé tekintünk nemzetünk százados múltjára és a a nemzeti lélek fejlődésének útjára, ott látjuk fölötte a távolban ezt a kedves csillagot. Sőt a hű tisztelet nemcsak a múltra nézve illeti meg, hanem a jelenre nézve is. Költészetének egy-egy igéje ma is benne van hazafiságunk evangéliumában s még soká fogja melegíteni a magyar szíveket. Kritikai és publicistikai működésének pedig még előbb tényezőkben látjuk nyomait. Hatása e téren igen messze terjedő. Bajza mondja, hogy a német irodalomnak a kritika tette le alapjait, ez gyógyította ki az utánzás kórjából, tisztogatta meg az utat az eredetiség számára és senkinek e munkában a német nemzet annyit nem köszönhet, mint Lessingnek. Lessing magyar tanítványát, Bajzát, Salamon Ferencz irodalmunk egyik alapítójának nevezi. A kritikának sokkal szerényebb méreteken ugyan s aránylag is csekélyebb kiterjedésben hasonló föladata volt nálunk is, mint a németeknél. Nem készítette el az egész alapot irodalmunk fejlődéséhez, mert későn jelentkezett, de segítette és szabályozta az irodalom fejlődését és előkészítette irodalmunk eredeti, nemzeti sajátságainak kialakulásait, az eredeti nagy tehetségek pályáját. Kölcsey után e föladat Bajzát illette. Ő illesztette be a kritikát véglegesen a magyar irodalom intézményei közé. Tiszta fejjel, tiszta szívvel képviselte a magyar irodalom öntudatosságát és lelkiismeretét. Ehhez megvolt benne a föltétlen bátorság, határozottság és becsületesség. A jellemet, az akaratot irodalmi erénynyé tette. Nem volt teremő szellem, hanem tisztán világító és munkás szellem; önálló nem az elmélkedésben vagy a képzeletben, hanem az ítéletben és az akaratban. Mint tudós vagy művész nem a legnagyobbak közül való, de mint eszmék terjesztője, a közvélemény nevelője, irányzója, tehát mint publicista, igen kiváló. A nemzeti culturának volt hőse. Munkája beleolvadt a korbá, annak a fényes nagy kornak történetébe, melynek nagy alakjai közt, mint társat, szövetségest, előfutárt ott szemléljük őt is, Kisfaludy Károly és Vörösmarty, Széchenyi és Kossuth oldalán.

Vajha a magyar kritika mindenkor megőrizné azokat a nagy hagyományokat, melyeket Bajza képviselt: az egyenességet, függetlenséget, jóhiszeműséget, becsületességet és nemzeti fontosságának erős tudatát! Mert ettől függ szellemi életünk egészséges fejlődése ezután is. És Bajza pályájának ez az állandó értékű öröksége. A míg kritikánk ez örökséget könnyelműen el nem tékozolja, a míg a józan és erős ítélet, a bátorság és függetlenség szelleme élte, az igaznak, a szépnek és a nemzeti haladásnak szolgálatában küzd, addig Bajza József emléke is szívben élő tisztelet tárgya lesz.

NÉGYESY LÁSZLÓ.

RAFFAEL FALKÉPEI A HELIODORUS-TEREMBEN.

I.

Első vatikáni falképein a Segnatura-teremben emelkedett Raffael érett művészete magaslatára. A Heliodorusról elnevezett szomszédteremben a festészetnek új föladatai előtt állott. Összefoglaló nagy eszmék helyett kora válságos eseményeit kellett megörökítenie. Nyugodt jelképes ábrázolások után drámai történetet jelenített meg. Ha már a Segnatura fal-díszét is II. Gyula pápa állapította meg, befolyása még sokkal nagyobb a Heliodorus-terem festményeire. Legsajátosabb eszményei- és törekvéseivel, élete kemény megpróbáltatásaival és nagy sikereivel kapcsolatosak e falképek. Legtöbbjén jelen van ő maga is — legalább az eredeti terv szerint — mint szemlélő, vagy intéző, mindig nyugodtan, szinte megkövülve, de oly erkölcsi hatalommal fölruházva, a mely fölülmulja a legviharosabb szenvedélyeket. Nagy lelke uralkodik e drámai jeleneteken, s egyénisége oly erősnek mutatkozik, hogy saját rendületlen bizalmával és saját diadalával azonosíthatja az egész egyház hitét és győzelmét. Oroszlán fejét és átható tekintetét többé el nem felejthetjük, és ha megdöbbenve föl-kutatjuk a pápaság kétezer éves múltjában e hajthatatlan ősz egyházfő sorsát és tetteit, eposzba illő történetet találunk.

II. Gyula pápa hamar meggyőződött arról, mily veszedelmes hatalommal szövetekezett, midőn XII. Lajos francia király segítségével kényszerítette Velenczét, hogy visszaadja az egyházi államból elfoglalt birtokait. Mint egyházfő a pápaságot féltette a francia király túlkapásaitól; mint olasz fejedelem aggodalommal látta honában az idegen hatalom vészes kiterjedését. E két okból fakadt haragja a «barbárok» ellen, s kiüzetésüket olasz földről élete főfeladatának tekintette.

Oly szenvedélylyel élt e tervének, hogy egy alkalommal így nyilatkozott a velencei követ előtt: «Ezek a francziák megfosztottak étvágyamtól és álmomtól. Ma éjjel fölkeltem és sétáltam szobámban, mert nem birtam aludni. Jót remélek; szívem is azt sugalja: Isten akarata, hogy megszabadítsam Itáliát a francziáktól.» Ő maga indult hadba 1510-ben Ferrara ellen, a melynek hercege szövetségese volt XII. Lajosnak. De Bolognában súlyosan megbetegedett és majdnem a francziák hatalmába került, a kik már a város kapui előtt állottak. Noha lázában azt mondotta, hogy inkább a halált választja, sem hogy franczia fogságba essék, még sem vesztette el erélyét és önbizalmát. Miután velencei és spanyol segédszeregek érkezteré az ellenség visszavonult, II. Gyula Mirandola, Ferrara kulcsának elfoglalására küldte hadseregét. Sőt alig épült föl súlyos betegségéből, maga is táborba vonul kemény tél idején, hogy jelenlétével buzdítsa katonáit. Határtalan csodálkozást keltett ez elhatározása. Valóban példatlan látvány volt az öreg pápa táborozása. Parasztházban, utóbb egy kolostor konyhájában lakott, oly közel a várhoz, hogy egy éjjel ágyúgolyó ütött be szobájába és két szolgáját megsebesítette. Hőzivatarban hadi szemlét tart, és midőn a vár végre megadja magát, türelmetlensége oly nagy, hogy nem várja meg az eltorlaszolt kapu kinyitását, hanem létrán megy föl falrésen az erősségbe.

De minden szenvedélye és fáradozása mellett sem koronázta siker hadjáratát. Bologna, a szentszéknek Róma után legnagyobb és leggazdagabb városa ellenség kezére került; sőt egyházi téren is veszély fenyegette a pápát, mert a bibornoki testület egy része elszakadt tőle s a német császár és franczia király fölszólítására zsinatot hirdetett ellene. Fáradtságos útvjáról betegen, politikai és egyházi hatalmában meggyöngítve tért vissza székhelyére (1511 június 26.). Az ellenségnek szabad volt útja Rómáig; elfoglalhatja vala az egész egyházi államot. A milyen elszánt és makacs volt II. Gyula hadakozása alatt, épen oly törhetetlen bátorságot tanúsított most a nagy veszélyben. A pártos bibornokok törekvését azzal hiusítja meg, hogy maga hirdet általános zsinatot Rómába 1512-re. A franczia király ellen pedig, a ki habozó természeté miatt nem aknázza ki seregének sikereit, Velenczével, a spanyolokkal, VIII. Henrik angol királylyal és a svájczia-

kal szövetkezik. A hős Gaston de Foix legyőzi ugyan a szent liga hadseregét Ravennánál (1512 április 11.), de maga is elesik a véres csatában. Midőn a vereség híre Rómába érkezett, iszonyú félelem fogta el az egész várost. Mindenki azt hitte, hogy az ellenség nemsokára ott terem és földülja Rómát. II. Gyula, a kit környezete menekülésre akart bírni, elszántan védelemre készült. Ekkor meglepő fordulat követi a francziák pyrrhusi győzelmét. Tíz hét során XII. Lajos elveszti összes olasz birtokait; megfogyott serege szinte kardcsapás nélkül kénytelen hazájába visszavonulni. II. Gyula már június 27-én fölszólíthatja az egész keresztyén világot a szentszék és Itália megszabadítása ünneplésére. A mire lelke minden erejével törekedett, a miért kimondhatatlan sokat fáradott és szenvedett, ime az hirtelen megvalósult, mintegy a gondviselés csodás beavatkozása következtében. Elérte fő czélját: hazája és az egyházi állam megszabadult a francziáktól. Lelkes öröme visszhangot keltett környezetében és mámorba ejtette a város egész lakosságát. Ez érzelem szállta meg azon fiatal művész lelkét is, kit az ősz pápa méltónak talált, hogy összefoglalva uralkodása lényegét, megörökítse annak legnagyobb eseményeit.

II. Gyula nem kívánta saját tettei ábrázolását festőtől. Itt egyéniségének az a nemes vonása mutatkozik, a mely oka volt annak is, hogy érdeklődése azonnal lelohadt Michelangelóra bizott síremléke iránt, mihelyt Bramante a Szent-Péter templom újjáépítéseért keltette föl lelkesedését. Mindig ismert nagyobb érdeket saját személyénél. E szerénység hatalmas és erőszakos egyéniségével kapcsolatban valóban megható. Most is talált a szentírásban és az egyház történetében oly jeleneteket, a melyek emlékszerűbben jellemzik pápaságát, mint viharos uralkodásának külső eseményei. E jelenetek jobban megragadják képzelőnk, mert az isteni hatalom közvetlen beavatkozását mutatják. Ez oknak szintén volt befolyása a Heliodorus-terem tárgyainak kiválasztására. A pápa vallásos érzülete Istennek tulajdonította a szentszék megszabadítását és az ellenség kiűzetését olasz földről. Minthogy meggyőződésének világos és határozott kifejezést akart adni termének falképein is, csodás események álarczában jelen meg itt története. De az érthetőség megkövetelte, hogy a rég múlt cselekvények oly elemmel is bővüljenek, a mely

fölvilágítson bennünket jelenre célzó értelmökről. Ezért szemtanuja II. Gyula jóval korábban történt eseményeknek. Raffael célzatossá változtatta a történeti képirást nemcsak értelménél fogva, hanem megjelenítésével is. De az isteni beavatkozás eszméje oly nagy és általános, művészete pedig oly biztos erővel egyesít, mutat és jelent, valót és célzatot, hogy ábrázolása nem veszi el egyöntetűségét és szükség-szerű voltát.

II.

A terem egyik ablakos falán Raffael a bolsenai csoda képében mutatja be II. Gyulának azt a szilárd tudatát, hogy Isten ezuttal is meg fogja védeni egyházát a hite-hagyott bibornokok zsinatja és téves tanai ellen. Maga a csoda Bolsenában, Szent-Krisztina templomában történt 1263-ban, egy német lelkész meggyőzésére, a kit kételyek gyötörtek az iránt, vajon valóban Krisztus testvévé és vérévé változik-e a kenyér és bor áldozás közben. Alig ejtette ki miséjén az átváltozás szavait, vércseppek mutatkoztak a kehelykendőn (*corporale*). IV. Orbán pápa magához hozatta Orvietóba az ereklyét és a csoda emlékére nagy egyházi ünnepet, Urnapját rendelte el. Az orvietóiak pedig a csúcsíves kor egyik leggyönyörűbb székesegyházát építették a *corporale* tiszteletére. Raffael képén a pápa jelenlétében történik a csoda, de nem IV. Orbán, hanem II. Gyula előtt. A művész szembe állítja Krisztus ősz helytartóját a hitében meg nem szilárdult fiatal pappal; ellentétbe helyezi a kinyilatkoztatott vallás legfőbb örét az egyház tévelygő tagjával; föltünteti II. Gyula rendületlen bizalmát a kishitűekkel szemben. Ez ellentét döntötte el a kép szerkezetét is: két különálló, de egymást föltételező és kiegészítő részre osztotta. A pápa egymaga térdel a miséző pappal szemben; nyugalma, melyet a csoda ellenére megőriz, és szigorú pillantása, melylyel le-sujtja a kétkedőt, kíséretében is meg-megújul, egész a svájci testőrök csoportjáig, de mind gyöngébben, elhaló félben. E biztos nyugalommal szemben a fiatal lelkész csupa remegő ijedtség; csak Isten büntető kezét látja a csodában és még nem gondol kinzó kételyei megszűntére. sem arra a nagy kegyelemre, melylyel őt a gondviselés kitüntette. Mögötte a

népen vallásos elragadtatás vesz erőt a csoda láttára, noha erről legtöbben nem annyira szemökkel, mint isteni ihlet révén szereznek tudomást. A lelkesedés ez áramából, a mint a szembenlevők öntudatos nyugalmán verődik vissza, támad a kép drámaisága, jóllehet csekély a külső cselekvénye.

A szerkezet az alkalmatlan falterület ellenére oly természetes és meggyőző, mintha önként alakult volna ki tárgyából. Pedig hosszú tanulmány előzhette meg végleges megállapítását. Fejlődésének egyik korábbi állapotát ismerjük egy oxfordi rajzból, a melyen II. Gyula az oltár színvonalánál alacsonyabban térdel és kíséretével a falterület szűkebb bal részét foglalja el. E vázlat nem a mester sajátkezű rajza, hanem csak régi másolata az eredeti tanulmánynak. Raffael változtatásai a falképen mind megannyi lényeges javítások. Kiemeli a pápát környezetéből és egyenlő magasságra helyezi a miséző pappal. Csak így érvényesül II. Gyula egyénisége s tarthatja egyensúlyban a lelkész egész csoportját a korlátra támaszkodó két férfúval együtt. A pápa kíséretének tágabb hely jutott, mint a nép sokaságának, mert ennek lelkesedése erkölcsi súlylyal pótolja a külső nagyságot. Az előre tóduló tömeg azonfelül még sok embert sejtet a kép keretén kívül, míg a pápai udvar szigorú csoportjai teljeseznek látszanak. Végre az építészeti háttér is szabadabb és fejlettebb a befejezett festményen, mint a vázlaton.

* * *

II. Gyulának az a biztos reménye, hogy Isten megvédi egyházát XII. Lajos francia király ellen, gyorsan beteljesedett, mert a gondviselés büntető keze lesújtott a szentszék ellenségére és megszabadította a pápai államot. Ezt a gondolatot fejezi ki a terem fő képe *Heliodorus kiűzetése* alakjában. A szentírás (*Makkabaeusok II. könyve*) elbeszélése szerint Seleucus ázsiai király parancsára Heliodorus el akarta rabolni a jeruzsálemi templomból az özvegyek és árvák pénzét. Oniás főpap és a templomba gyűlt zsidók Istenhez fohászkodtak, hogy őrizze meg azt, a mit szent oltalmára bíztak. Ekkor az Úr hatalma oly szembetűnő módon nyilvánult, hogy a szentségtörő fosztogatók iszonyú rettegés közben földre hullottak, mert ragyogó lovas termett előttük két

gyönyörű ifjuval, a kik Heliodorust megostorozták. «A mennyei lakás ura maga őre és védője a szent helynek, s a kik gonosz szándékkal közelednek templomához, azokat lesujtja».

Raffael meglepő drámai érzékkel nem magát a büntetést ábrázolta, hanem megelőző pillanatát, midőn a mennyei lovas már letiporta ugyan Heliodorust, de a levegőn át száguldó ifjak még nem érték el áldozatukat. Ezen a ponton, közvetlenül a végczél előtt, legerősebb a drámai feszültség; ehhez képest maga az ostromlás is megállapodást jelentene. A nép, mely hatását tükrözi a jelenetnek, szintén most jutott izgatottságának legmagasabb fokára. Nem kevésbé fontos tényezője a viharos drámaiságnak az alakok elrendezése és a templom építészete. Raffaelnek megvolt az a bátorsága, hogy a kép szélére helyezze fő csoportját. Ezzel legmagasabbra csigázza a várakozást és retteget, mert Heliodorus büntette már-már sikerülni látszott, midőn végre a templom kijáratánál utoléri végzete; a közbeni üres térrel pedig a cselekvény pillanatnyiságát fejezi ki a művész, megjelölve azt az utat, melyen végig haladtak a mennyei boszúállók. E mozgás irányába fordul csaknem az összes jelenlevők figyelme és szenvedélye. Együtt ez erők szinte páratlan drámai hatással fokozódnak. A templom főhajója is azt a látszatot kelti, mintha kiröpitette volna önmagából a jelenet főcsoportját. Szándékosan szűk és alacsony bolthajtásai, a mint az előtérből nyerik világosságukat, csak egy irányú mozgást érzékítenek meg, a belülről kifelé terjedést. Tévedtek azok, a kik ez építészet helyébe ez *Athenaei iskola* magasztos csarnokát kívánták volna, mert a philosophia világos és derült temploma, a melyből minduntalan a kék eget látja szemünk, nem lehetne indulatoknak alkalmas színtere. Megbénítaná hatásukat és gyöngytené a cselekvény egyirányúságát, mert magasra törő könnyed boltozatai a fölfelé terjedésnek is erős képzetét keltik. Ellenben mily hatalmas szövetségese a cselekvénynek ez alacsony főhajó gyakran ismétlődő boltíveivel, a melyeken haragos fény csillan föl a félhomályban! A tárgyból született meg ez épület, kapcsolatban a személyekkel. Nem közönyös háttére a cselekvénynek, hanem hathatós előmozdítója.

Heliodorus és a mennyei lovas csoportja oly viharzó szenvedélyek kifejezője, hogy ellensúlyozása egyik fő föladata

volt a szerkezetnek. De hol találhatott a művész ily indulatokkal egyenlő értéket? Talán a jajveszéklő asszonyokban és gyermekekben, vagy a fohászkodó főpap- és társaiban? Nyilvánvaló, hogy mindez gyöngé volna. Ekkor előnynek bizonyul épen az, a mi a szerkezet legnagyobb nehézségének látszott: az idegen elem, a régmúlt zsidó történetnek jelenre alkalmazása, maga II. Gyula pápa, a ki szemtanúja akar lenni a szentségtörő bűnhődésének. Csak az ő tekintetében van oly szilárdság, a mely meg nem rendül a legborzasztóbb láttára sem; csak az ő oroszlán egyéniségének van annyi hatalma, hogy méltó ellentéte a leghevesebb fölindulásnak. Mint Krisztus helytartója tudta, hogy Isten meg fogja védelmezni egyházát. Ebben sohasem kételkedett. És most, midőn szeme előtt hajtja végre a mennyei küldött Isten ítéletét, lelke sokkal erősebb, mint sem örömet vagy szánalmat érezen; bizalma sokkal szilárdabb, semhogy meglepetést mutasson vagy rögtön hálaímára fakadjon. Mielőtt ismernők ittléte célját és jogosultságát, elfogadjuk mint a cselekvény szükséges tagját, mert szemünk önkénytelen kereste a főcsoport ellensúlyozását. Ki más menthetné meg a szerkezetet attól, hogy szét ne szakadjon a szenvedélyek e viharától, mint a pápa fönséges, szoborszerű alakja? Valóban, csak a legnagyobb művész változtathatta előnynyé a kényszerűséget és szükségé a tárgytól idegen elemet. A *Parnassuson* és *Bolsenai misén* is szinte szerencsének látszik a fal ablaknyílása, de csak Raffael megoldásában; másnak talán inkább szirt lett volna, a melyen hajótörést szenved.

* * *

Az idegenek kiűzését olasz földről tekintette II. Gyula pápasága legnagyobb föladatának. Jellemző, hogy még egyszer tüzi ki e tárgyat festőjének a Heliodorus-teremben, de most már szélesebb alapon, nemzeti szellemben. Valamint Seleucus király Heliodorust bizta meg a jeruzsálemi templom kifosztásával, XII. Lajos francia király Gaston de Foix hadvezérét küldte az egyházi állam elfoglalására. Mindketten kudarcot vallottak szentségtörő vállalkozásukban: Heliodorust letiporja a mennyei lovas, Gaston de Foix elesik a reennai ütközetben és serege, győzelme ellenére kiszorúl a

szentszék területéről. De II. Gyula nemcsak államából űzte ki a francziákat, összes olasz birtokaitól is megfosztotta XII. Lajost. A nevéhez fűződő «fuori i barbari» (ki a barbárokkal!) jelszó lelkesedést keltett iránta az egész olasz népben, s költők Itália megszabadítójaként dicsőítették a hadverő pápát. E babérért küzdött II. Gyula a francziák kiűzése után is, mert a félsziget déli része még spanyol fönhatóság alatt állott. Közvetlen halálos betegsége előtt e szavakat mondá Grimani bibornoknak: «Ha Isten megsegít, fölshabadítom a nápolyiakat is jármuk alól». De halála megakadályozta e végső terve megvalósítását.

Az idegen uralom megtörése jelképeül II. Gyula alig választhatott alkalmasabb eseményt a pápaság multjából, mint I. Leo találkozását Attilával. Nem annyira az erkölcsi hatalom győzelmét látta e történetben, mint Isten védő karját, mert a középkori legenda szerint Szent-Péter apostol jelent meg a pápa feje fölött és ő felemlítette meg Attilát. A hunokat pedig II. Gyula elég jellemző képviselőinek tarthatta a «barbár» fogalomnak, a melylyel kora az idegen népeket illette antik hagyomány szerint. A képnek egy oxfordi vázlatán még II. Gyula bírja visszatérésre Attilát. Azonban míg Raffael e falfestményén dolgozott, a pápa 1513-ban meghalt és utóda X. Leo megváltoztatva az eredeti tervet, előde helyett önmagát festeték meg, a mint lóháton teljes pápai díszben vonul a hún király elé. A falkép ezzel elveszítette ugyan II. Gyula nagy tettei- és terveire vonatkozó értelmét, de célzatossága megmaradt, mert utóbb a novarai ütközet (1513 június 6.) jelképeül tünt föl, a melyben a pápaság újabb győzelmet aratott XII. Lajos francia királyon. Lehet, hogy e vonatkoztatás magától X. Leótól ered, a ki máskülönb is fényesen megünnepelte uralkodása első nagy sikerét.

E falképen is, mint *Heliodorus kiűzetésén*, az isteni hatalom közvetlen megnyilatkozása dönti el a cselekvényt. Szent-Péter és Szent-Pál csodás megjelenése megriaszítja az ellenséget. A pápai csoportból senki sem látja az apostolokat, mert ők voltaképen megszemélyesítői azon isteni oltalomnak, a mely el nem választható az egyháztól és Krisztus helytartójától. Minthogy a pápa földi képviselője az égen megjelent hatalomnak, szintén részt vesz a cselekvényben,

de nem fenyegetéssel, mint a mennyei küldöttek, hanem merőben erkölcsi erejére támaszkodva. Kis csoportja védtelenül vonult a vad ellenség elé; most nyugodtan áll előtte az isteni oltalom biztos tudatában. Ez erkölcsi bátorsággal és nyugalommal szemben erőszak és rémület dül az ellenség között. A gondviselés megnyilatkozása különféleképen riasztja meg a húnokat. Attilát maga a két apostol rettentí meg; seregének lovai ösztönszerűen érezve a veszélyt, megbokrosodnak; hirtelen támadt vihar fekete felhőket torlaszt a sereg fölé. Annál inkább kitűnik e zavar, minél nyugodtabb a pápa csoportja. A szerkezet alapja ellentét, az ábrázolás lényeges részleteiben épen úgy, mint mellékvonásaiban. A barbárokkal szemben, kiknek útját égő városok jelzik, a pápaság egyszersmind a művelődés képviselője, a melynek székhelye Róma. És csakugyan az örök város előtt történik az esemény, bár I. Leo Mantua mellett találkozott Attilával.

* * *

Azt a gondolatot, hogy Isten megoltalmazza egyházát és annak fejét, leghatározottabban a terem utolsó falképe ábrázolja: *Szent-Péter apostol kiszabadítása a börtönből*. Összefoglalja és befejezi azt az eszmekört, mely kétely meggyőzésével kezdődik a *Bolsenai misén*, szentségtörő erőszak bűnhődésével növekszik *Heliodorus kiűzetésén* és halálos veszedelem elhárításává fokozódik *Leo és Attila találkozásában*. De e csodás történetekben nem fenyegette az egyházat oly nagy veszély, mint most, midőn Krisztus helytartója börtönben sínlik; Isten oltalma sem volt amott oly nyilvánvaló, mint ez éji jeleneten, midőn sugárzó angyala leszállt a vasra vert apostolhoz, kezénél fogja és szabadba vezeti őt alvajáróként. Az értelmi kapcsolat egymaga is indokolja ugyan e tárgy választását, de külső ok sem hiányzik magyarázatához. II. Gyula hét évig volt bibornoka S. Pietro in Vincoli templomának, melyben az apostolfejedelem bilincseit őrzik. Szekrényöket maga díszítetté Szent-Péter csodás kiszabadításának domborművével. E kedvelt szentélyébe zarándokolt hálaimára, midőn a francziák kiűzetéséről értesült. Talán akkor támadt az a gondolata, hogy megfesteti a pápaság dicsőítése termében az apostolok cselekedeteinek azt a jelen-

tős történetét, midőn az Úr angyala kiszabadítja Szent-Pétert Heródosz börtönéből (12. fejezet). Nem volt-e ő maga is, II. Gyula, oly veszélyben, melyből csak Isten segítségével menekülhetett? Bolognában, a lázongó városban betegen feküdt, midőn az ellenség már a kapuk alatt állott. És a ravennai ütközet után ki más akadályozhatta volna meg a francia hadsereget abban, hogy Rómát elfoglalja, mint az Úr védő karja? Jelszava megvalósulását látta egész pápaságában: «Ha Isten a segitőm, mit árthatnak nekem az emberek?» E gondolat foglalja egységbe a Heliodorus-terem négy falképét is.

A történeti jelenetnek ezuttal csak értelme célzatos, külső ábrázolása szigorúan ragaszkodik a szentírás szövegéhez. II. Gyula nincs jelen a képen, mint *Heliodorus kiűzetésén* vagy a *Bolsenai misén*, mert itt maga a cselekvény hőse, Szent-Péter egyszerismind a pápaság képviselője. Az ablaknyílást fölhasználva, a művész három részre osztotta szerkezetét. A börtön egyik falát vasrostély helyettesíti, a melyen át a főjelenetet látjuk. Ragyogó angyal ébreszti föl az ima közben elszendergett apostolt. A fogoly kezén, lábán sőt nyakán is két vértés katonához van bilincselve, a kiket teljesen elkábított a mennyei küldött jelenléte. E közben a külső örök ismét magokhoz tértek rémületökből, de még mielőtt a börtönbe hatolhatnának, Isten angyala a túloldalon szabadba vezeti Szent-Pétert. A két jelenet oly gyorsan követi egymást, hogy Raffael egy képen, ugyanazon szerkezetben ábrázolhatta őket. A csodás esemény pillanatnyiségát jelezte a kettős jelenettel. Képzeletünkben is összeolvad a történet két mozzanata.

A fényhatás nagy szerepét a kép tárgya nemcsak megengedte, hanem követelte is, mert a szentírás szerint éjjel szállt alá az angyal és sugárzó alakjával megvilágította a börtönt. A festő hármass fénynyel élénkíti jelenetét: az angyal földöntúli ragyogásával, a hold szelid sugaraival és a katonának lobogó fátylavilágával. Azonban a fény téralkotó ereje, ellentétkeltő és kiegyenlítő varázsa nem kel versenyre magával a cselekvénynyel, hanem szolgálatába szegődik. *Szent-Péter kiszabadítása* a legkiválóbb emlékszerű éjjeli kép; gazdagabb képzelmével és fejlettebb művészi eszközeivel Raffael fölülmulja nagy elődjét is e téren, Piero della Francescát;

utódain pedig emlékszerűségével győzelmeskedik, mert a technikai vívmányt nem tekinti önczélnek, hanem eszköznek és csak oly mértékben alkalmazza, a mennyire az ábrázolás tárgyánál fogva jogosult.

* * *

A terem boltozatának négy képét nem Raffael festette ugyan, de valószínű, hogy az *Égő bokor* vázlata tőle származik. Újabban mind a négy falfestményt Peruzzinak tulajdonítják, ámbár oly rossz karban vannak, hogy biztos ítéletet bajos rólok mondani. Antik faldíszítmények hatása alatt kifeszített szőnyegeket utánoznak. Egyeseken nyilvánvaló Michelangelo befolyása. Ó-testamentoni történeteket ábrázolnak, a melyekben Isten megnyilatkozik kedveltjeinek. Az Úr ígéretet tesz Noénak — megkiméli Ábrahámot attól, hogy Izsákot föláldozza — megáldja Jakabot álmában — és megjelen Mózesnek az égő bokorban; ime a jelenetek, melyek az oldalfalak képeihez hasonlóan Istent mint hívei legkegyesebb oltalmazóját szemléltetik. A mennyezet dísze és a nagy falképek között tehát van rokon vonás, csakhogy kapcsolatuk nem oly szoros, mint a Segnatura-teremben.

III.

Ha beutaztuk Toszkánát és emlékezetünk megtelt a quattrocento számtalan történeti képével, az a meglepetés ér bennünket a Heliodorus-teremben, hogy hiányát érezzük oly vonásoknak, a melyeket megszoktunk és megszerettünk, mert a renaissance festészet jellemző tulajdonságaiként tünnek föl előttünk. Raffael falképei nem társulnak elménkben a XV. század mesélő ábrázolásaival; nem emlékeztetnek sem Botticelli ideges nyugtalanságára, sem Ghirlandajo kimért ünnepelességére. Inkább a közelmúlt művészetéből idéznek föl lelkünkben képeket, abból az időből, midőn még nem ismerünk régi festészetet. Bármennyire szeressük és csodáljuk a quattrocento báját, komoly törekvését és szemérmes fölfogását, történeti jeleneteit mégsem ajánlhatnók mai festőnek mintaképen; ellenben legjobb meggyőződésünk szerint vezet-

nők öt a Heliodorus-terem falfestményei elé, hogy megfigyelje, miként kell a cselekvény drámaiságát kifejteni; hogyan csoportosítsa mellékszemélyeit a fő alakokkal; miképen helyezze el őket a térben és mily környezetet válasszon számukra. Nem tagadhatjuk, Raffael falfestményei közelebb állanak mi hozzánk, mint a quattrocentóhoz. Ámbár csak néhány évtized választja el őket a megelőző kor műveitől, ezekkel mégis kevésbé rokonok, mint a képirásnak századok múltán támadt alkotásaival. E megfigyelés annyira ellentmond a fejlődés rendes menetének, hogy újra meg újra végigtekintünk a XV. század fő művein, nehogy félrevezessen bennünket általános benyomásuk. Talán ha alkotó részeire bonczoljuk a korai renaissance és Giotto történeti ábrázolásait, nyomára akadunk azon kapcsolatoknak, melyek a multhoz fűzik Raffael drámai képeit. És csakugyan, művészi eszközei egy részét megtaláljuk elődei munkáiban, elszórtan, többnyire egyenként, mint szerzője legbecsesebb vívmányát. Miként alkotta meg Raffael ez előzményekből történeti stíljét, ez a művészettörténetnek egyik legfontosabb kérdése.

Az olasz történeti képirás megalapítója Giotto. Hosszú századok mulva ő ábrázolta először az ember érzelmeit és cselekvéseit természetes módon, lélektani elmélyedéssel. Beható észszel és fogékony szívvel jellemző mozzanatában szemlélteti a történetet. Meglepő, mily érthető és változatos formái nyelve. De művészete súlypontját mégis a tartalomra veti. A tárgy fontosabb előtte, mint az ábrázolás módja. Mindannak, a mi nem tartozik a cselekvény lényegéhez, az építészeti vagy természeti környezetnek mintegy csak kivonatát adja, nem annyira szándékosan, mint inkább fejletlen művészi eszközei miatt. A tartalom érdeke ösztönzi arra is, hogy néha több jelenetet egyesítsen egy kép keretében és pusztán az érthetőség szempontjából rendezze alakjait. Előnyére válik, hogy többnyire csak annyi személyt szerepeltet történeteiben, a mennyire szüksége van a tartalom kifejezésére; de ez önkorlátozás egyik oka talán az is, hogy a csoportosításnak küzd nehézségeivel. Alakjai kifejezik ugyan azt, a mi bennök él, de kevésbé arcczal, mert ez még me-rev, mint inkább taglejtéssel. A testmozdulatnak nála még nincs önálló értéke; nem önmagában szép vagy hatalmas, hanem rendkívül egyszerű, szinte igénytelen és ritkán nyoma-

tékos. Innen van, hogy drámai érzéke is többnyire csak tompítva szólal meg. Ábrázolása őszinte és hű, de nem megkapó; el kell előbb mélyednünk tartalmába, míg megnyílik előttünk értéke. Itt multa fölül Masaccio a nagy úttörőt. Az ábrázolás fejlettebb eszközeivel kiegyenlíti azt a hiányt, mely a benső érték és külső megjelenítése között van Giotto műveiben. Alakjai nemcsak méltó képviselői a cselekvénynek, önmagokra is nagy festői hatást keltenek. E mellett a valóság élénkebb látszatával ruhazza föl őket s környezetöket is valószerűvé változtatja. Ő egyesíti először a cselekvényt térhatással és halkán bár, megzendíti a tömegek rhythmusát. A lélektani jellemzésben nem tesz túl Giottón, sőt talán el sem éri őt, azonban az ábrázolás eszközeit mintha újjá alkotta volna, annyira kifejleszti elődje vívmányait. A tartalom néha túlteng ugyan nála is, ilyenkor több jelenetet ábrázol ugyanazon képen, de emlékszerűsége csak a szükséges alakokra szorítkozik és megvet minden fölösleges diszt és sallangot.

Az utódok kezén megbomlott e művészet fönséges egysége. A XV. század képirásában csökken a fölfogás komoly nagysága és a cselekvény lélektani indokolása; az alakok és a tér szoros kapcsolata is lazul, ellenben fokozódik az ábrázolás valószerűsége és élénksége. A quattrocento sokat és sokfélént nyújt, mint a külvilág, miután szeme megnyílt annak tarka élete előtt. Méltán büszke arra, hogy annyi küzdés árán híven és meggyőzően tudja utánozni a valóságot. De örömeiben a nehézségek legyőztén túlsok mellékvonást alkalmaz és szinte elmerül a részletekben. Mesélő kedve nyilván örömet talál abban, hogy minél több tartalommal ismertesse meg a szemlélőt. Diszitó hajlama pedig néha elfelejteti vele tárgya lényegét.

Az érett renaissance épen ez elaprózás és ömlengés, e tarka változatosság és fölszínesség ellen támadt, és Raffael közvetlen Masaccio hagyományaiból fejleszti történeti ábrázolása több lényeges elemét. Umbriai természetére mint sejtelmek és vágyai valósulása hatott Masaccio komoly, nyugodt emlékszerűsége. Homályos érzéke a cselekvény és tér szoros kapcsolata iránt világos öntudatra emelkedett. A jellemzés egyszerű erejében legalkalmasabb eszközét ismerte föl tárgyilagossá fölfogásának. De minde vonások csak egyik

alkotó részét jelzik történeti képirásának. Nagy tette épen az volt, hogy Donatello festői élenkségével és szenvedélyes drámaiságával egyesítette Giotto és Masaccio emlékszerűségét. Így alapította meg az érett renaissance és a következő századok képirásának történeti stíljét.

Meglepő, hogy szobrász hatására támadtak művészetének oly elemei, a melyeket festőieknek szoktunk nevezni. Valóban, Donatello páduai domborművei bronzba mintázott festmények. Fölfogásra festőiebbek, mint a XV. század képei. Új szellem nyilatkozik mind cselekvényökben, mind alakjaikban. Míg a quattrocento képirása oly személyekkel is tarkítja jeleneteit, a kiknek semmi részök a cselekvényben, sőt gyakran pusztán arczképek, Donatello merész valóságssal az esemény hatását mutatja be a nézők nagy tömegén. A nép szenvedélyes érdeklődéssel állja körül a főalakokat; áhítat és rémület, csodálat és öröm tör ki belőle. Oly hangosan, annyi indulattal fejezi ki érzelmeit, hogy alig értjük meg a főcselekvényt. Mintha minden egyes alak főszemély volna, annyi tetre készség szólal meg valamennyiben. Ez izgatott tömeg hullámai összecsapnak az esemény fölött és ellepik az egész szintért. Egyeseknek pillérekbe kell kapaszkodniok, hogy el ne sodorja őket a szenvedély árja. Az építész sem emel választó falakat e hullámozó tömeg között; hasztalan tagolja a tért hatalmas pillérekkel: a nép kis nyílásokon is betódul, mint beszakadt zsilipeken, vagy a választófalak elé kerül és mindenüvé fölszáll. Valóban, a tömeg szenvedélye emelkedett e domborművek fő tárgyává, a cselekvény pedig csak ürügyül szolgál a nép jellemzésére. Mily ellentét egy Ghirlandajo vagy Pinturicchio érzéketlen nézőközönsége és Donatello izgatott néptömege között. Amott a sok semleges alak egyik akadálya a drámaiságnak, emitt a túlságos szereplő elnyomja a cselekvényt.

Mint a sokaság megkapó ábrázolásai, Donatello domborművei döntő hatással voltak Raffaélre az érzelmek és jellemző vonások csodás gazdagságánál fogva. Umbriai fölfogása, mely az egyszerűség és fajkép felé hajlott, kibővült és élénkült a megrögzített életnek ez özönétől. Egyensúlyozó ereje itt is megóvta őt Donatello túlságaitól. Csak annyit merít a néptömeg mozgalmasságából, a mennyit szabatos szerkezetbe olvaszthat. Alapjában Masaccio utódja marad, de Donatello

befolyása nélkül nem foglalhatta volna össze a quattrocento minden vívmányát s alig alkothatta volna meg új festői stíljét. Talán maga is ki akarta ezt fejezni, midőn halála és tisztelete jeléül Donatellótól kölcsönzött alakokat vett föl két vatikáni falképeinek szerkezetébe. De nem e külső utánzatok szabják meg a nagy firenzei szobrász befolyását Raffaelre. Sokkal mélyebb és termékenyebb volt hatása: fontos tényezőül szolgált az érett történeti képirás kialakulásában.

Ha ez előzmények magyarázatul szolgálnak is a Heliodorus-terem művészetéhez, meg kell vallanunk, hogy még sem töltik ki azt a hézagot, mely két korszakalkotó kép vesztével támadt az olasz festészet történetében. Leonardo és Michelangelo híres csata-kartonjáról följegyezték, hogy egész művész-nemzedék tanult rajtok. Raffaelnek is ismerjük egy rajz tanulmányát Leonardo lovas csatájáról. De régi rajzokból, metszetekből és leírásokból nem alkothatunk magunknak tiszta képet az elpusztult eredeti művekről s még kevésbé állapíthatjuk meg pontosan befolyásukat Raffael fejlődésére. Egyszerű összehasonlítás helyett következtetésekre vagyunk utalva. Michelangelo hatását ez esetben könnyebb megítélni, mint Leonardóét, mert amaz még számos történeti képet festett a csata-karton befejezése után, sőt fő művét, a Sixtus-kápolna mennyezetét, Raffael már ismerte, midőn a Heliodorus-teremben dolgozott. Michelangelo történeti képirása kezdettől fogva oly határozott és befejezett, hogy a Sixtus-boltozat csak elmélyíthette azt a hatást, a melyet korábban kardonja keltett Raffaelben. Falképei láttára alig lehet kétségünk az iránt, hogy egyedül az egyes alakokkal mutatott példát fiatalabb vetélytársának. Az emberi test szenvedélyes megélénkítését ő honosította meg a művészetben, s talán viharzó alakjai bátorították Raffaelt a *Heliodorus* száguldó ifjaira. De szerkezetével, a tér és környezet alakításával nem működött közre a történeti stíl kifejlesztésében, mert szobrász egyénisége nem annyira csoportokkal, mint egyes alakokkal jelenítette meg tartalmát. A történeti képirás több lényeges alkotó része: népes cselekvény lélektani tagozása, a tömegek megkapó rendezése, a tér indokolt betöltése, kevésbé érdekelték plastikai képzelmet. Ő, a ki egyik nagy megindítója az új művészetnek, még a quattrocentót követi abban, hogy több jelenetet egyesít ugyanazon

képen. A festőiségnek voltaképen csak egy elemét növelte a történeti képirásban: a mozgást.

Leonardo működése szinte rejtélynek tűnik föl előttünk. Képei és iratai döntő szerepét sejtetik velünk a történeti stíl fejlődésében is, a nélkül hogy bebizonyíthatnók. Meglepetés és csodálat száll meg bennünket, ha a festészetről irt értekezéséből arról győződünk meg, hogy már a század elején elméletét fogalmazta az új iránynak; viszont mily leverő az a tudat, hogy csata-kartonja, a melyből Raffael is tanult, elveszett, s mi csak két történeti művét ismerjük, a *Királyok imádását* és az *Úr vacsoráját*. Amaz még a quattrocentóhoz áll közelebb, mint az érett renaissancehoz, emez az aranykor első magasztos műve, a benső drámaiság legtökéletesebb képe, de oly különleges a külső cselekvény hiánya miatt, mintha követésre alig buzdíthatna történeti festőt. És mégis, szinte csábít bennünket az a föltevés, hogy e fönséges kép fejlett művészete nagy vívmányaival megtermékenyítette a tanulni vágyó Raffael fogékony képzelmét. Az eredeti falfestményt ez nem ismerte ugyan, mert soha sem járt Milanóban, de láthatta másolatát Firenzében és becses útbaigazítást méríthetett belőle az alakok lélektani csoportosítására, a tér és építészet közreműködésére a cselekvényben. Nem kellett-e figyelmét megragadnia azon benső okok föltüntetésének, a melyek hol egyesítik, hol szétválasztják az utolsó vacsoránál ülő apostolokat? Mely kép taníthatta meg jobban arra, hogy a környezet mesterséges szükítésével növelni lehet a cselekvény hatását és az alakok nagyságát; hogy czélszerűen rendezett építészet kiemeli a tárgy lényegét, mint itt az ablak Krisztus mögött; hogy tarka díszből ment nemes formában jelennek meg a legmélyebb érzelmek és legfönségesebb gondolatok?

Ugyane vívmányokat találjuk teljesen kifejlődve a vatikáni falfestményeken is. Hogy valóban Leonardo műveiből meritett Raffael ösztönt azokon az újításokra, valószínűnek látszik, habár nincs reá bizonyítékunk. Mihelyt azonban szemléletébe mélyedünk e vatikáni képeknek, oly teljesnek és önállóknak, oly egyöntetűnek és újnak tűnik föl stíljök, hogy alig érdeklődünk az iránt, honnan származtak egyes elemei. Érezzük, a ki a lángelme ily erejével és szabadságával, a művészi belátás ily tisztaságával és mélységével egyesíti, fej-

leszti és olvasztja ihlete tüzén saját egyéniségébe elődei tudását, az épen oly alkotó, mint a legnagyobb úttörők, mert nem benső szegénységből sajátít el, hanem gazdagsága kifejtésére, nem ismételt idegen vívmányt, hanem újjá s többnyire tökéletesebbé teremt. De vajon oly nagy szerep jut-e Raffael drámai képirásában az idegen befolyásnak? A történetíró, mivel folytonosságát kutatja a fejlődésnek, könnyen túlbecsüli azokat a szerves kapcsolatok, melyek az elődök munkásságához fűzik a művészi jelenségek legtöbbszörét. E közben könnyen háttérbe szorúlnak Raffael legbecsesebb és legjellemzőbb tulajdonságai. Igaz, nehezebb is ezeket magyarázni, mint művészi eszközök származását, mert ragyogó fényök kápráztatja szemünket és nem részleteket boncolunk ilyenkor, hanem egész egyéniséget kell fölfognunk, a mely mindenben meghaladja ítéletünk mértékét. Hogyan kutatjuk azt, a mi oly magasan szárnyal, mint Raffael lángelméje? Miként foglaljuk szavakba művészetének titkát, a melyet meg nem fejthetünk, de sejtenünk is boldogító?

Nem lehet kétség az iránt, hogy Raffael drámai festőnek született. Midőn négy hatalmas cselekvényt kell ábrázolnia a Heliodorus-teremben, sehol sem adja jelét az ingadozásnak, a tapasztalatlan kísérletnek, hanem valóságos mesternek és újítónak mutatkozik. A drámaiságnak megalkotja több fajtát: az egyszerően elbeszélőt (*Leo és Attila*); a szakadozottat, melyet saját képzelmével egészít ki a szemlélő (*Szent Péter kiszabadítása a börtönből*); majd hosszú történetet sűrít egy jelenetbe (*Heliodorus*); majd kiragadja a cselekvény egy pillanatát, a melyet előzmény és következmény nélkül jelenít meg a maga megkapó közvetlenségében. (*Bolsenai mise*.) A mennyi tárgy, annyi új megoldás. És minden történet jellemző jelenetét és leghatásosabb pillanatát választja; egy percczel előbb vagy utóbb ábrázolva, mint a képen, Heliodorus végzete már nem volna oly drámai; Leo nyugodt kézmozdulata és Attila megrémülése egy idejű. E drámai érzéknek leghatalmasabb szövetségese az egység. A cselekvény szolgálatában álljon minden tényezője a megjelenítésnek, ime a drámai képirás egyik fő elve. Cselekvény, idő és tér ne csak önmagokban legyenek egységesek, hanem kapcsolatukban is. Minden alak részese a jelenetnek, akár cselekvő, akár szenvedőleges minőségben, s ha vannak is

melléktörténetek, a kép tárgyából támadtak és egyidejűek a fő cselekvénynyel. Raffael megszünteti a quattrocento epikai többjelenetűségét a drámai egyidejűség czéljából, s noha még Michelangelo sem mond le amarról, mégis emez válik a történeti képirás általános szabályává. A tér, legyen építészet vagy szabad természet, ugyanazt fejezi ki, mint maga a cselekvény, azaz mindketten hasonló gondolatokat és érzelmeket keltenek a szemlélőben. Eszünkbe jut, mennyire támogatja a Heliodorus-kép templomcsarnoka a jelenet drámai erejét. *Leo és Attila találkozásán* az ég is jelzi a tárgy ellentéteit, egyfelől tiszta fényével, másfelől zivataros felhőivel.

A cselekvény, hely és idő nagy egysége egyedül symmetria alapján tökéletes. Nemcsak nyugodt csoportok, hanem drámai jelenetek ábrázolása is megköveteli a szerkezet biztos egyensúlyát. Szenvedélyes történet fölindult alakjai nem szoríthatók ugyan szigorú korlátok közé, de vajon kiveszett-e Raffael drámai képeiből az arányosság vagy csak átalakult benső egyensúlyiá? Mindenütt reá ismerünk a Heliodorus-teremben, a mint anyagi nagysággal cselekvést, indulatokkal erkölcsi súlyt állít szembe. Mennyivel magasabb rendű itt az arányosság, mint a Segnatura-teremben, mert szenvedélyes csoportokban érvényesül.

Az egyensúly biztos alapja a szerkezetnek, élénkségét és drámaiságát ellentét kelti. A mint a fő cselekvény ellentétes erők összeütközéséből támad, a részleteket is ugyan e hatalom domborítja ki. Heliodorus tehetetlenségével szemben a legfőbb tettekeszség élénkíti üldözőit; Leo nyugalma mellett még inkább szembetűnő Attila vad rémülete; bizalom környezi a kételyt és közönyt a lelkesedést. Valóban ellentét a drámai kép éltető ereje; ellentét a tárgy lényegében, ellentét tömegek és személyek között. Hogy ebből zavar ne támadjon a kép szerkezetében, Raffael csoportosítással tagolta a cselekvényt. A hasonló érzelmű és gondolkodású egyéneket külsőleg is összekapcsolja és ismétlő taglejtésökkel hatásosan jelzi közös törekvésöket. Az egyes csoport tagjai hasonlót fejeznek ki, de nem ugyanazt, mert kor és jellem szerint bő változatban nyilvánul bensejök. A művész jellemző erejének itt tág tere nyílik a sokféle és folyton változó élet utánzására. De rendező szelleme nyilvánul abban, hogy művészi fokozatért egyszerűsíti

az élet kábító gazdagságát. Bámulatot kelt bennünk csalhatatlan érzéke, a melylyel mértéket tart a drámai eszközök alkalmazásában. Egymás támogatására és javítására használja őket. Az arányosságot megbontja az ellentéttel; emezt korlátozza csoportosítással; a csoportokat élénkíti az érzelmek finom fokozásával. De ne téveszszen meg e magyarázat, a mely nagyon öntudatosnak mutatja szerkesztő módját. Művészetének titka épen abban rejlik, hogy csodás módon egyesít ihletből fakadó önkénytelenséget szigorú megfontolással. Nem szenved kétséget, hogy öntudatos ítélete nagy szerepet játszik munkásságában, de mindig csak mint eszköze lángelméje megnyilatkozásának.

Ellentétben a quattrocento elbeszélő stíljéhez, festőiség jellemzi Raffael történeti képirását. Az emlékszerűséget drámaivá fejleszti, szerkesztő módját valószerűséggel párosítja s egységbe olvasztja az ábrázolás összes elemeit. Festőisége egyöntetű mozgalmasságból, ellentétből és rhythmikus cselekvényből támad. Megalkotja a tér mindhárom méretét, de tárgyához képest majd mélységét, majd szélességét, majd meg magasságát emeli ki. Festőiségre törekszik az ábrázolás külső eszközeivel is. Színezése mélyebb, mint a Segnatura falképein; a fény és árnyék játéka élénkebb, sőt megkapó ellentétté fokozódik; festése anyagszerűvé válik. Ily irányú törekvésre talán leginkább Fra Sebastiano del Piombo ösztönözte, a ki ez időtájt telepedett meg Rómában, velencei színérezékével keltve föltűnést.

Egyik tétével sem hatott Raffael oly elhatározóan a képirás fejlődésére, mint történeti stílje megalkotásával. Négy század történeti festészetének vetette meg alapját. Poussin Miklóssal átlépte e befolyás az olasz határt s azóta meg-megújul az európai nemzetek művészetében. A képirás történetének e nagy tette hasonlatos mind értékében, mind hatásában Bramante építő működéséhez. És ha arra gondolunk, hogy ugyanegy vidék, Urbino, szülte a renaissance e két uralkodó alakját, a kiknek befolyása talán legmesszibbre terjedt a modern művészetben, kis hazájok bájos képe, festői fekvésével, vidám, jólelkű, dolgos népével megváltozik és mint beláthatlan művelődési folyamat forrása merül föl képzeletünkben.

VÁMSZÖVETSÉG ÉS FOGYASZTÁSI ADÓVONAL.

Első közlemény.

I.

(A gazdasági közösség és a dualizmus. — Magyarország gazdasági érdekei a közös vámterületen is kielégíthetők. — Az önálló vámterület azonnal való életbeléptetése létérdekeinket veszélyezteti. — Az önálló vámterület mint a jövő gazdasági fejlődésének egyik lehetősége. — A gazdasági közösség önmagában véve üdvös, a hiba a paritás megsértésében keresendő. — A paritás legtöbbszörre nem is a gazdasági, hanem a pénzügyi téren szenvedett sérelmet. — A kiegyezés értelmében közös elbánás alá eső fogyasztási adók. — A magyar kincstár és a magyar közgazdaság rövidülése a fogyasztási adóknak a vám- és kereskedelmi szövetségbe való bevonása által. — A fogyasztási adóvonal és a vele kapcsolatos vám- és financiaipolitikai szempontok.)

A monarchia politikai életének elfajulása sok impressionista lelket indít napjainkban arra, hogy úton-útfélen az 1867-iki kiegyezés csődjéről beszéljen s e közben a kiegyezési mű nagy alkotóját lekicsinyelve a széles néprétegek által is fölfogható függetlenségi eszmék hangoztatásával hazánk négy évtizedes fölvirágzásának biztosítékát discreditalják. Jellemző, hogy ezek a tekintélyt nem ismerő elmék, a kik Deákot megteszik afféle régi jó táblalabirónak, a kiegyezési mű csődjét a legújabb időkig úgyszólván kizárólag közjogi külsőségekben látták s nem vettek semmi szín alatt tudomást arról, hogy a dualismus válsága tulajdonképen nem egyéb a monarchia két állama között kiélesedett zsebkérdésnél. Bonyolult gazdasági kérdéseket nagy néptömegekkel megértetni természetesen sokkal nehezebb, mint a közjog elemeit; azután meg minthogy a gazdasági közösség nem foly, mint a többi közös ügy, a *pragmatica sancti*óból s így a

gazdasági kérdéseknek a kiegyezésből való kikapcsolása nem érintené a dualismusként az 1867-ik évi XII. törvényczikkben lefektetett szilárd alapjait, a gazdasági kérdéseket minek is fessegették volna.

A gazdasági közösséget a hatvanhetes alapon álló politikai pártok is az 1867. évi XII. törvényczikk kevésbé integrans részének tartották, de a dolog természetéből folyólag is sokkal labilisabb alapja ez a dualismusként, mert megszüntetése sokkal kevésbé érintené a monarchia egységét és nagyhatalmi állását, mint a többi közös ügy megszüntetése.

Hogy a hatvanhetes alapon álló pártok eddig a közös vámterület mellett hiven kitartottak, az nem is annak tulajdonítható, hogy a gazdasági különválással veszélyeztetve látnák az egész kiegyezési művet, hanem kizárólag az észszerűségnek, mely a közös vámterület föntartását Magyarország gazdasági boldogulása érdekében állónak tartja: a függetlenségi pártok pedig nem azért szánták magokat rá a gazdasági kérdések bolygatására, s ezzel az önálló vámterület proclamálására, mintha ez párthiveik előtt valami nagyon kedves és kívánatos dolog volna, hanem mert belátták, hogy egyedül ez olyan tér, melyen a közösség fölbontása nem támadja meg mélyebben a monarchia alapjait, mely téren tehát a függetlenségi eszmék legelőbb érvényesülhetnek.

A gazdasági közösség hívei úgy látják, hogy hazánk gazdasági föllendülését a közös vámterületnek köszönheti s hogy nemzetgazdaságunk fejlődését a közös vámterület föntállása biztosítja. Hiszen a kiegyezés megkötésekor egy gazdaságilag teljesen kimerült, minden ipar nélkül szűkölködő, hitelvesztett ország voltunk, melynek államháztartása is úgyszólván a legújabb időkig nagy deficizitekkel küzdött s ennek tulajdonítható, hogy a gazdasági közösség kezdetben inkább a hitelképes és már megizmosodott iparral rendelkező Ausztria iparfejlesztésének kedvezett: mihelyt azonban hazánk gazdaságilag kissé megerősödött, ipara szép fejlődésnek indult, a mit bizonyít kereskedelmi mérlegünknek az iparczikkek forgalmánál mutatkozó jelentékeny módosulása. Iparkivitelünk, mely az 1892. év óta megnégyszereződött, nagyobb mértékben emelkedik, mint iparbehozatalunk; iparkivitelünk 144·9 millióval, iparbehozatalunk pedig csak 114·2 millióval

emelkedett az 1892. év óta. *) A hazai ipar nagy föllendülését bizonyítja az is, hogy míg hazánk összes lakossága 1890-től 1900-ig tíz százalékkal szaporodott, addig ez idő alatt az iparral foglalkozó kereső népesség 27 százalékkal. E mellett hazánk mezőgazdasági érdekeit a közös vámterület a legnagyobb mértékben kielégíti. Agrárkivitelünk állandóan fokozódó emelkedésben van.

Agrárkiviteli többletünk volt:

az 1883. évben	471·3	millió	korona.
az 1892. " "	556·8	"	"
az 1903. " "	767·4	"	"

Agrárkiviteli többletünk emelkedését tehát a közös vámterület főnállása mellett a legközelebbi években mintegy 30 millió koronára tehetjük. Láthatjuk ezekből, hogy a közös vámterület őstermelésünk érdekeit teljes mértékben megvédi s e mellett az ipar fejlődését szintén biztosítja. Ha az önálló vámterület hívei az iparfejlesztés gyorsabb menetét a közös vámterülettel nem látják biztosítva, gondolják meg, hogy az önálló vámterület fölállításával tetemes agrárkivitelünknek biztos piaczeit tennők kockára, a nélkül, hogy a kitűzött czélt, az ipar gyors ütemű, nagyarányú kifejlesztését teljes bizonyossággal elérhetnők.

Találóan jegyzi meg Scheiber Endre a *Magyar közgazdasági politika* című legújabban megjelent tanulmányában: **) «Erőltetett, vagy affektált elégedetlenség a meglévő viszonyokkal, vagy azoknak megunása már sok olyan kereskedőt vitt a tönk szélére, a ki szereti a változatosságot és csak azért, hogy az új után való vágyakozásának eleget tessen, optimistikus számításokba esik a neki kínálkozó új üzlet dolgában . . . Azért mindenkinek kötelessége a legmesszebb menő óvatosság akkor, a midőn annak mérlegeléséről van szó, hogy az ország letérjen-e, igen, vagy nem, az eddigi bár lassú, de veszélytelen haladásnak útjáról?»

Valóban nem jellemezhető jobban az önálló vámterület híveinek psychológiája. — Mivel a számok és az eddigi ta-

*) L. Scheiber Endre. *Magyar közgazdasági politika*. Budapest, 1905. 89 lap.

**) L. a mű 79. lapját.

paszталat a közös vámterület mellett szólanak, készek ők még kétségbe is vonni egy önálló vámterület esélyeinek előre kiszámításának lehetőségét s nem késnének egy «próbáljuk meg!»-gel elszánt ugrást tenni a sötétbe.

De nem tekintve az előrebocsátottakat és föltéve, hogy az önálló vámterület a nemzet gazdasági érdekeit szolgálná, vajon az önálló vámterület, ha megvalósítását elhatároznók, azonnal életbeléphetne-e? A jog szempontjából kétségtelesen igen, mert Magyarországot e tekintetben semmi sem köti az Ausztriával való gazdasági közösséghez. A keresztülvitel technikai része szintén nem okozna nagyobb nehézséget. Egyedül a gazdasági szempont az, mely még abban az esetben is, ha az önálló vámterület hazánkra nézve előnyösebb volna, nem ajánlja, hogy a vámsorompókat egyszerre minden átmenet és előkészület nélkül fölállítsuk.

Igen fontos ennek a kérdésnek eldöntésénél az, hogy önálló vámterület fölállítása esetén a német belpolitikai helyzetre való tekintettel Németországgal még olyan kedvező kereskedelmi szerződést sem köthetnének, mint a mostani; hogy pedig Németországgal szerződéses viszonyban lennünk mily nagy érdekünk, azt be fogjuk látni, ha megszívleljük a következő kis statisztikát: Ausztriába irányuló agrárkivitelünk 730 millió korona, a közös vámterületnek a német birodalomba irányuló kivitele pedig 468 millió korona s így tekintve, hogy Németországba közvetlenül csak 111 millió korona értékű agrárcikket viszünk ki, az Ausztria közvetítésével kivitt mennyiséget számításba véve, a Németország által tőlünk fogyasztott agrártermékek mennyiségét az Ausztria által elfogyasztott agrárcikkeink mennyiségénél jóval nagyobbra tehetjük. Németország ezek szerint agrártermelésünknek fontosabb piacza, mint Ausztria.

De föltéve, hogy a jelenlegivel azonos német szerződés fönnállása mellett létesülhetne az önálló vámterület, az nem képzelhető másképen, minthogy Ausztria a mi ipari vámjainkkal szemben agrárvámokat léptetne életbe s így Ausztrián keresztül Németországba irányuló kivitelünknek egy nagy része, mely ez idő szerint föltétlenül csak az osztrák közvetítés segítségével juthat el a német piacra, legalább is jó ideig a nyakunkon maradna.

A vámpolitikai kérdésnek ebből a vázlatából is láthat-

juk egyrészt azt, hogy az önálló vámterület megalkotása mellett nem szólhatnak egyelőre fontos gazdasági okok, másrészt pedig azt, hogy az önálló vámterületnek azonnal való megteremtése legszorosabb értelemben vett létérdekeink veszélyeztetésével járna. Arról, hogy már most, előre gondoskodva előkészítsük mindazt, a mi szükséges ahhoz, hogy kedvező alkalommal, vagy előre meghatározott időben az önálló vámterületet megteremtsük, lehet beszélni. Hiszen minden nemzet legfőbb vágya, hogy a nemzeti eszmét megvalósítsa s nem szenved kétséget, hogy ez a maga teljességében sokkal inkább valósítható meg más nemzetektől egészen független keretben, mint idegen nemzettel alkotott államszövetségben; továbbá kétségtelen az is, hogy a független nemzeti létet egy önálló gazdasági alap megteremtésével kell kezdeni. Ily értelemben beszélhetünk és beszéljünk is az önálló vámterület megvalósításáról, de ne mint egy égető szükségéről, melytől hazánk mai gazdasági létezése függ.

Ráczy Gyula tollából egy rendkívül tartalmas tanulmány jelent meg,^{*)} melyet egy igaz magyarnak lehetetlen hevülés nélkül olvasni. Az ebben közre adott fejtegetésekben a szerző hazánkat mint egy déleuropai világgazdasági rendszernek a földrajzi fekvésnél fogva is praedestinált góczpontját állítja elénkbe s biztosítja, hogy a nemzeti és nemzetközi politika s a világgazdasági áramlatok hazánkat mintegy reá kényszerítik erre a szerepre, melyhez csak az szükséges, hogy nemzetünk egységessé, államunk hatalmassá váljék. Nagy fölszereléssel, megragadóan fejtegeti a szerző művében, hogy nemzeti és állami nagylétünk csakis egy önsúlyú és öncélú, teljesen önálló gazdasági rendszer alapzatáról érhető el, de bármennyire gyönyörködünk is egy ragyogó jövőnek elénkbe varázsolt délibábján, nem szabad magunkat megtévesztetni s a jövő színes szivárványhidja után futva elveszteni lábunk alól a jelennek biztos, bár rögzös talaját. Számot kell azzal vetnünk, hogy nemzetünk gazdasági igényei az adott körülmények között még leginkább a mai vámszövetségben nyernék kielégítést és hogy a gazdasági önállóság s ennek alapján nemzeti nagyságunk és világgazdasági vezető szerepünk úgy

^{*)} Gazdasági önállóság alkotja meg nemzeti és világgazdasági függetlenségünket. Budapest, 1905.

is kivívható, ha az Ausztriával kötött politikai szövetségben még jó sokáig meg is maradunk.

Ne feledjük soha, hogy a 38 év óta fönálló gazdasági közösségben eddig is erősödtünk s épen ennek köszönhetjük, hogy a gazdasági önállóságról ma egyáltalában beszélhetünk. Hiszen a gazdasági szövetség megkötésére a politikai okokon kívül kiválóan gazdasági fejletlenségünk kényszerítette reá hazánkat. Hogy Ausztria gazdasági gyengeségünkkel a «szabad» egyezkedések során állandóan visszaelt s gyengeségünknek kiaknázásával az igazságosságot és méltányosságot mellözve magának szüntelenül kisebb-nagyobb előnyöket biztosított, az csak természetes; a nemzetek érintkezésében nem a kimélet a jellemző vonás s ha mi lettünk volna az erősebbek, mi is így tettünk volna: de épen ezért most, mikor körülbelül egy évtizede a legszebb fejlődés útjára léptünk, midőn megizmosodva a közösségnek előnyeit végre zavartalanabban élvezhetjük s csak rövid idő kérdése, hogy a gazdasági hegemoniát magunkhoz ragadva Ausztriával szerepet cseréljünk, most, mikor a közös vámterület fokozottabb mértékben hasznunkra válhatnék, azt könnyelműen eldobni magunktól, nem a legnagyobb éhhetetlenség volna-e?

Hiszen a gazdasági közösséggel szemben napjainkban nyilvánuló türelmetlenség alapján véve nem is arra vezethető vissza, hogy gazdasági érdekeinket a vámszövetség nem elégíti ki, hanem csaknem kizárólag azoknak a sérelmeknek hosszú sorozatára, melyek a gazdasági ügyek elintézésénél hazánkat államjogi és finansziális szempontból érték. A közös gazdasági ügyek elintézésénél a gazdaságilag és a legújabb időkig politikailag is erősebb Ausztria diktált s így az egyezkedés szabadsága tulajdonképpen csak képzelődés volt. A hiba tehát nem a kiegyezési műben keresendő, hanem abban, hogy a közös gazdasági ügyeket nem kezelték eléggé a kiegyezés szellemében, tudniillik a közösség biztosságának és erejének jegyében. A hiba ott van, hogy a kiegyezésben lefektetett nagy irányeszméket a gyakorlatban nem érvényesítették a magasabb célhoz megkivántató önzetlenséggel s így sokszor egyoldalú és kicsinyes szempontok uralkodtak a gazdasági kérdésekre vonatkozó egyezségek megkötésénél. Sokkal gyengébbek voltunk, semhogy ebben a sphærában a kiegyezés szellemének érvényt szerezni képesek lettünk volna,

sőt mi több, épen e tehetetlenségünk miatt számos ily természetű gazdasági kérdést, mint a milyen például a hadsereg ellátásának a hazai termelés részére az ujonczjutalék arányában való biztosítása, egészen a legújabb időkig napirendre sem hoztunk. Az ipari termelést közvetlenül érintő fogyasztási adóknál, a jegybanknál, a közös költségek fedezési arányának megállapításánál és még számos, a közös intézmények vonzási körébe tartozó gazdasági ügyben hazánk gazdaságát, pénzügyét és államfőnségét ezer sérelem érte, — hozzá kell tennem, hogy mindenkor csak a magunk gyengeségéből és nem egyúttal abból az okból, mintha mindezek a sérelmek magukból a közös intézményekből erednének. Gazdasági megerősödésünkkel az ez ügyek keretében rajtunk ejtett sérelmek részben már eddig is kiküszöbölődtek s idővel föltétlenül odafejlődnék a monarchia két állama között fönnálló viszony, hogy az minden ízében megfelelné a Deák Ferencz nagy műve szellemének. A gazdasági ügyek közössége akkor nem lenne többé államszövetségünk egyik tényezője által egyoldalúlag kihasználható, hanem mindkét állam érdekeit egyenlő mértékben szolgálná s így a monarchia közös nagy érdekeinek is sokkal nagyobb biztosítékává lenne.

Az 1867. évi XII. törvényczikk 57. §-a szerint a kereskedelmi ügyek közössége nem foly a *pragmatica sancti*óból: mert annak értelmében a magyar korona országai, mint a fejedelem többi országaitól jogilag különálló országok saját felelős kormányuk és törvényhozásuk által intézkedhetnének s vámvonalak által szabályozhatnák kereskedelmi ügyeiket. Miután azonban Magyarország és a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok között az érdekeknek kölcsönös érintkezései fontosak és számosak, késznek nyilatkozott az országgyűlés arra, hogy a kereskedelmi ügyekre nézve egyrészt a magyar korona országai, másrészt a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok között időnként vám- és kereskedelmi szövetség kötéssék,*) még pedig kölcsönös alku által oly módon, mint két egymástól jogilag független ország hasonló egyezkedései történnek.**)

Ha a gazdasági szövetség minden tekintetben az 1867. évi

*) 1867. évi XII. t.-czikk 59. §.

**): 1867. évi XII. t.-czikk 61. §.

XII. törvényczikk ez alapelveinek és intentióinak megfelelőleg fog a jövőben létrejönni, akkor nem kell attól tartanunk, hogy az nem fogja a mi nemzeti érdekeinket teljes mértékben kielégíthetni. A gazdasági közösség legnagyobb részét pénzügyi természetű sérelmeinek orvoslásával a vámpolitikai kérdés tárgyilagosabban íteltetnék meg s az önálló vámterület hivei jelentékenyen megfogynának.

A kérdéses pénzügyi természetű sérelmek között a legnagyobb horderejű volt mindenkor az, a mely az ipari termelést közvetlenül érintő fogyasztási adóknál sújtotta hazánkat. Ennek következtében már régóta hangzanak föl hangok a fogyasztási adóvonal fölállításával mellett. Az 1867. évi XII. törvényczikk határozmányai alapján létrejött kereskedelmi szerződés ugyanis a hivatkozott törvényczikk 63. §-a értelmében ugyancsak szabad egyezkedés által kiterjesztett az ipartermeléssel szoros kapcsolatban levő közvetett adók nemeire, egyforma arányára és azok kezelésére nézve oly szabályok meghatározására is, melyek kizárják annak lehetőségét, hogy egyik törvényhozásnak, vagy felelős kormányának e részbeli intézkedései a másik fél jövedelmeinek csonkítását vonhassák maguk után; megállapított egyszerűs mind a jövőre nézve, hogy az ez adóknál behozandó reformok a két törvényhozás által egyetértőleg fognak keresztülvitetni.

Miként érvényesült tehát a gyakorlatban az 1867. évi XII. törvényczikk 63. §-a alapján létrejött ez a megegyezés? Mindenekelőtt annak ellenére, hogy az ipari termelést közvetlenül érintő fogyasztási adóknak a monarchia két államában egyöntetű elvek és formák szerint való szabályozása azért vonatott be a vám- és kereskedelmi szerződésbe, hogy a fogyasztási területnek közössége mellett is «az egyik törvényhozásnak, vagy felelős kormányának e részbeli intézkedései a másik fél jövedelmeinek csonkítását ne vonhassák maguk után»: a két állam között létrejött egyezés már magában véve nem felelt meg e kifejezett czélnek, mert az ipari termelést közvetlenül érintő s a szerződés tárgyát képező szesz-, cukor-, sör- és ásványolajadókat, a mint a dolog természete szerint kellett volna, nem biztosította a szerződő államok fogyasztása arányában az egyes államok javára.

Az adó, de legkivált a fogyasztási adó fogalmának egyik

lényeges meghatározója, hogy az adóbevétel azé az államé, melynek lakosai az illető adó terhét viselik. Az, hogy az adóbevétel, nevezetesen a fogyasztási adó bevétele egy más államé legyen, mint a melynek lakosai a kérdéses adókat a fogyasztási cikkek árában megfizetik, két egymástól független állam között elképzelhetetlen s ha egy független állam ilyen állapothoz szabad egyezkedés útján mégis hozzájárulását adja, ezzel mindenesetre nagyfokú gyengeségéről tesz tanubizonyságot.

Bár a szabad egyezkedés alapján létrejött vám- és kereskedelmi szövetség a szabad forgalom biztosítása mellett a szerződő felek jogos adójövedelmének megóvását czélozta, a fogyasztási adók lényegének az a sarkalatos követelménye, hogy ezek az adók a fogyasztási területet kell hogy illessék. az osztrák-magyar monarchia közös vámterületén igen sokáig egyáltalában nem nyert kielégítést és sokáig tartott az a visszás állapot, mely szerint a szerződő államnak egyike a másiknak adófizetőjeként szerepelt. Azt hiszem mondanom sem kell, hogy ez a szomorú szerep a mi szegény, sokat megpróbált hazánknak jutott. Nagy fölényt biztosítottak ugyanis Ausztriának hazánkkal szemben a kérdéses fogyasztási adócikkek kedvezőbb termelési viszonyai s az e cikkek termelésével és forgalmazásával foglalkozó osztrák ipar és kereskedelem öregebb, gyakorlottabb erői. Az osztrák szesz, cukor, sör és ásványolaj behozatali többletének emelkedésével növekedett a hazánk polgárai által e többlet után az osztráknak fizetett adó összege.

A dolog természete hozza magával, hogy ha a fogyasztási adócikkek adóbevétele a fogyasztási területnek biztosítandó, akkor a külföldről behozott hasonló cikkekre a belföldi adóval legalább is egyenlő nagyságú vám vetendő, sőt e pénzügyi szempont mellett az a kiválóan gazdasági jelentőségű fontosság, a mely a fogyasztási adócikkek termelésének a fogyasztási terület részére való biztosításában rejlik, a külföldről jövő cikkeknek prohibitív vámtétellel való megrovását is indokoltá teszi. Látjuk is, hogy a fogyasztási adócikkek tekintetében csaknem minden állam így jár el a vámkülfölddel szemben, sőt a czukornál a belföldi fogyasztásnak a belföldi termelés részére való biztosítása egy nemzetközi actio keretében czéloztatik. A fogyasztási adócikkeknek termelését az adóterületre korlátozni kívánó ez az irány-

zat, mely Európa adóterületeinek a fogyasztási adócikkek behozatala elől való csaknem teljes elzárkózását eredményezte, elsörendű gazdasági jelentősége mellett azt a kiváló pénzügyi érdeket is szolgálja, hogy az állam tekintélyes bevételeinek forrása a külföldi termelés esélyeitől független hazai erőforrás legyen, mely a szükségletnek megfelelő fogyasztási adócikkeket egyenletesen és az egyöntetű fogyasztást leginkább biztosító föltételek mellett látja el s ez által az állam adóbevételeinek változatlan befolyásáért leginkább kezekedik.

A magyar országgyűlés ugyanazokból az indokokból, melyeknek alapján a kereskedelmi ügyekre nézve a vám- és kereskedelmi szövetségnek időnként való megkötésére késznek nyilatkozott az 1867. évi XII. törvényczikk 63. §-ában hozzájárult ahhoz is, hogy az ipartermeléssel szoros kapcsolatban álló közvetett adók nemeire, egyforma arányára és kezelésére hasonló egyezség köttessék, hangsúlyozván, hogy ezeknek az ügyeknek közössége, — épen úgy mint a többi gazdasági ügyek közössége, nem a *pragmatica sancti*óból folyik — és az ez ügyek egyezség útján való közös kezelésének czélszerűségét azzal indokolván, hogy «Magyarország és Ő Felsége többi országai között az érdekeknek kölcsönös érintkezései fontosak».*) Tehát az «érdekek kölcsönös érintkezéseinek fontosságára» való tekintettel a szabad forgalom érdekében nem állítottuk föl a fogyasztási adóvonalat, épen úgy mint a vámvonalat, hanem beértük azzal, hogy a fogyasztási adóknak közös megegyezés útján való megszabása és kezelése által biztosítsuk a szerződő felek jövedelmeinek épségét. A kiegyezés e rendelkezésének megfelelőleg az 1867. évi XVI. törvényczikkben létrejött vám- és kereskedelmi szövetség I. cikke kimondta, hogy: «bárminemű és bárki részére szedett belső adókkal az egyik fél a másik fél területéből bevitt cikkeket csak oly mérvben terhelheti, a milyenben ily adókkal saját területe hasonló iparkészítményeit, vagy termékeit terheli»; — XI. cikke pedig hogy: «a só- és dohányjüvedék és azon közvetett adók, melyek az ipartermelésre közvetlen befolyással vannak,**) mindkét államterüle-

*) 1867. évi XII. t.-czikk 59. §.

***) Akkor még csak három ilyen adó volt, úgymint a pálinka-, sör- és cukoradó.

ten a szerződés ideje alatt egyenlő törvények és igazgatási rendszabályok szerint fognak kezeltetni. Az e végből a két pénzügyminiszter által már is egyetértőleg megállapított törvényjavaslatok mindkét törvényhozás elé fognak terjesztetni s magától értetődik, hogy az akkép alkotott törvények ismét csak közös egyetértéssel törvényes úton változtathatók meg. Hogy az egyenlő rendszabályok kezelésében az összhangzat megóvassék, a két fél pénzügyminiszterének joga lesz a másik fél vezérlő és beszedő hatóságainak ügyvitelébe időről időre betekinteni. Az e célra kijelölt közegek a másik rész pénzügyminisztere által a szükséges igazolvánnyal ellátandók».

Az ilyen módon létrejött vám- és kereskedelmi szövetség már magában véve sem felelt meg az 1867. évi XII. törvényzikk 63. §-a intentiójának, mely a fogyasztási adók ügyét azért vonta be a közös gazdasági ügyek complexumába, hogy egy közbeeső adóvonal fölállításának szüksége nélkül is elérhető legyen az, miképen az egyik államnak ez adókra vonatkozó intézkedései a másik állam jövedelmeinek csonkítását ne vonhassák magok után. A létrejött kereskedelmi szövetség azért nem felelt meg ennek a követelménynek, mert az ipari termelést közvetlenül befolyásoló szesz-, cukor-, sör- és ásványolajadókat a termelésnél szedték be, minek következtében e bevételek fogyasztási adójellegök ellenére és annak az államnak kincstárába folytak, melynek területén az illető fogyasztási adózik termelése végbement. Tekintve, hogy ezekben a cikkekben hazánknak Ausztriával szemben állandóan behozatali többlete volt, a magyar államkincstárt ilyen módon a fogyasztási adóknál tetemes károsodás érte.

Ennek a vizsás helyzetnek orvoslását, a fogyasztási adóknak a fogyasztási terület részére való biztosítását egyre élénkebben sürgettük, míg az 1888. évi XXIII. és XXIV. törvényezikkek kezdeményezései *) után végre az 1894. évi XV. és

*) Ezt a célt, tudniillik hogy az adó lehetőleg a fogyasztó területnek jusson, szolgálta már az 1888:XXIV. t.-cikknek az a rendelkezése is, mely az osztrák-magyar vámterület három része közötti forgalomban az adóval terhelt, vagyis adózatlan mennyiségekre nézve, termelési időszakonként leszámolások megejtését írta elő avégből, hogy az adó a kisebbik adótétel mellett a befogadó terület által annak a területnek, honnan az alkoholmennyiségek származtak, abban a mértékben téríttessék meg, a mennyivel ezek

az 1899. évi XVII. törvénycikkek megalkotásával eljutottunk oda, hogy a magyar fogyasztási terület tényleges fogyasztása arányában a magyar államkincstárt megillető adójövedelem részünkre biztosított, még pedig a fogyasztási adóvonal fölállításának mellőzésével, egy elmésen kieszelt új kezelési eljárásnak, az utalásnak életbeléptetése által.

A hivatkozott törvénycikkek, — melyek közül az 1894. évi XV. a szeszre, az 1899. évi XVII. az ipari termelést érintő többi fogyasztási adóra vonatkozik, — kimondták, hogy a Magyarország, Ausztria, valamint Bosznia és Hercegovina között levő forgalomban az egyik területről a másik két terület valamelyikébe már megadózottan átvitt fogyasztási adócikkek, úgymint a szesz, cukor, sör és ásványolaj mennyiségének megfelelő fogyasztási adót a küldő terület a befogadó terület javára megtéríteni tartozik. Ez a megtérítés a gyakorlatban oly módon vitetik keresztül, hogy a három fogyasztási terület valamelyikéről a másik két terület valamelyikére átvinni szándékolt mennyiség a küldő területen átutalás végett bejelentendő, a befogadó területen pedig a beérkezés megállapítása végett a kijelölt pénzügyőri szakasznál előállítandó. Minden egyes termelési időszakra adónemenként a termelési időszak lejártától számított legfeljebb négy hónapon belül leszámolások készíttetnek és pedig ha ez időpontig a leszámolás végleg megejthető nem volna, az utólagos helyesbítés föntartása mellett. A fogyasztási területet illető adók elszámolásának ez a módja természetesen nem a legegyszerűbb s igen sok fölszólalást, felülvizsgálatot és helyesbítést szül, a mi kifejezésre jut abban is, hogy például

az alkoholemennyiségek a befogadó területről a vámvonalon át kiszállított alkoholemennyiségeknél nagyobbak. Hasonló rendelkezést tartalmaz az 1888: XXIII. t.-cikk az adózatlan cukor forgalmára nézve.

Ezt a célt azonban az említett rendelkezés sem biztosította teljesen, mert a három terület között adóval nem terhelt, vagyis már megadóztatott szesz és cukor is került nagy mennyiségben forgalomba, mely szesz, illetve cukor után járó adó azonban nem esett a befogadó, illetve fogyasztó terület javára. A sör- és ásványolajadónál pedig egyáltalán ki volt zárva, hogy a másik állam területén termelt sör és ásványolaj után járó adó a fogyasztó államnak jusson. (A magyar kir. pénzügyminiszterium tíz évi működése 1895 – 1905. Budapest, 1905.)

a szesznel végleges leszámolásunk még eddig csak az 1897/1898-iki termelési időszakról van.

Hogy mekkora károsodás érte hazánkat az által, hogy évtizedeken keresztül nem biztosíthatta a fogyasztási adóbevételek a fogyasztási adóterületnek, azt eléggé el tudjuk képzelni, he egy pillantást vetünk az alábbi táblázatra, mely az ipari termelést közvetlenül érintő fogyasztási adókra nézve öt évvel ezelőtt életbeléptetett utalási eljárás alapján hazánk javára mutakozó megtérítési összegeket adónemenként csoportosítja.

A Magyarország és Ausztria, valamint Bosznia-Hercegovina közötti forgalomban mutakozó kiviteli és behozatali többletek compensálása után Magyarország javára, illetőleg terhére mutakozó tiszta megtérítések az 1899/900-iki termelési időszaktól kezdődőleg a következőképen alakulnak:

Termelési időszak	szesz	Megtérítés Magyarország javára			Összesen Magyarország javára
		czukor után	sor	ásványolaj	
k o r o n a					
1899/900	—	7.003,720	359,750	494,429	7.857,899
1900/901	698,708	9.459,758	480,567	1.927,510	12.566,543
1901/902	6.833,915	9.259,004	451,709	2.533,635	19.078,263
1902/903	2.037,401	11.166,680	527,610	2.262,754	15.994,445
1903/904	—	7.682,308	552,477	2.154,217	10.389,002
Összesen	9.570,024	44.571,470	2.372,113	9.372,545	+ 65.886,152

Termelési időszak	Megtérítés Magyarország terhére		Összesen Magyarország terhére
	szesz után*)		
k o r o n a			
1899/900	.1.940,777		1.940,777
1900/901	—		—
1901/902	—		—
1902/903	—		—
1903/904	919,756		919,756
Összesen	2.860,533		2.860,533
			Végösszeg 63.025,619

Az utalás életbeléptetése óta eltelt rövid öt esztendő alatt tehát több mint 63 millió korona adómegtérítés mutat-

*) A többi fogyasztási adóknál megtérítés Magyarország terhére nem mutakozott.

kozik Magyarország javára; az 1899. 900—1903. 904. évek átlagában mutatkozó évi megtérítés összege tehát:

a czukornál	— — — — —	8.914,294 K
az ásványolajnál	— — — — —	1.874,509 «
a szesznel	— — — — —	1.341,898 «
a sörnél	— — — — —	474,422 «
vagyis összesen	— — — — —	<u>12.605,123 K</u>

Azt hiszem ezeknek az adatoknak közlése által fel vagyok mentve a kötelesség alól, hogy az utalás életbeléptetésének nagy nemzeti vívmányát bővebben fejtegessem; megelégszem annak constatalásával, hogy azokat a pénzügyi hátrányokat, melyek a fogyasztási adóbevételeknél a vám- és kereskedelmi szövetségből eredőleg a magyar államkincstárt érték, az utalási eljárás nagyjából elenyésztette. Azért mondom, hogy nagyjából, mert mint azt a fogyasztási adók egyes nemeinek részletes tárgyalásánál behatóbban is ki fogom mutatni, a fogyasztási adóknak a fogyasztási terület részére való biztosítása az utalási törvénnyel sem vitetett teljesen keresztül, mert az utalásmentes minimális mennyiségeket nem tekintve egyes adónemeknél, így különösen a szeszadónál a magyar államkincstár még most is bizonyos nem kicsinylendő megrövidülést szenved. Nem térül meg természetesen azon fogyasztási adócikkek adója sem, melyek új gyártmányokká átdolgozva hozatnak be hazánkba.

Ennyit a kérdés pénzügyi oldaláról, figyelemmel kell azonban lennünk arra is, hogy miként nyernek kielégítést a gazdasági szempontok a fogyasztási adókra vonatkozó közös megegyezés fennállása mellett. Azt már említettem, hogy az egyöntetű elbánás alá tartozó adócikkek termelése tekintetében Ausztria nagy előnyben van hazánkkal szemben egyrészt a termelés olcsóbsága, másrészt a kereskedelem fejlettebb volta révén. Hazánknak gazdasági érdeke tehát erősen azt kívánná, hogy Ausztriának e cikkek tekintetében velünk szemben mutatkozó fölénye valami módon nivelláltassék s így ezeknek a cikkeknek termelése a belföldi fogyasztás mérvének megfelelőleg hazánknak biztosítottassék. Az Ausztriából a kérdéses fogyasztási adócikkekben egyúttvéve hazánkba jövő mennyiségek igen tetemesek, úgy, hogy az ezen cikkeknel mutatkozó behozatali többletünk évenként kerek számokban:

czukorban	---	---	---	---	273 ezer mm.
finomított ásványolajban					180 " "
sörben	---	---	---	---	130 " "
szeszben	---	---	---	---	15 " "

Mindaddig, míg a fogyasztási adók a fogyasztási terület részére nem voltak biztosítva s a míg az adóknak az utalási eljárás által való biztosítását életbe nem léptették, addig a fogyasztási adóvonalnak Ausztria és Magyarország között való felállítását a fogyasztási adók biztosítása céljából kívántuk. Később a fogyasztási adóvonal felállításának eszméjét az tartotta felszinen, hogy Ausztria némely fogyasztási adóját nem emelte a mi adókkal egyforma magasságra s ez által nem felelt meg a vám- és kereskedelmi szövetségben foglalt azon megegyezésnek, hogy az adók mértéke egyforma legyen. Ekkor történt az, hogy a magyar miniszterelnök az országgyűlésen ki is jelentette, hogy mivel a vám- és kereskedelmi szövetségben a fogyasztási adókra nézve foglalt megegyezés az 1899. évi XXX. törvényczikk értelmében csak a viszonyosság feltétele mellett érvényes, azon esetben ha Ausztria nem felel meg bizonyos időn belül ennek a föltételnek, kénytelen lesz a fogyasztási adósorompók felállításáról gondoskodni. Csak legújában emlegetik a fogyasztási adóvonalat az önálló vámterületet előkészítő, vagy éppen mint az önálló vámterületet helyettesítő intézmény gyanánt.

Bármennyire is előnyös reánk nézve a jelenben és a közel jövőben a közös vámterület, nem lehetetlenség, hogy a körülmények előre ki nem számítható alakulása következtében idővel az önálló vámterület hazánkra nézve előnyösebbnek fog látszani; nem kis jelentőségű volna tehát, hogy abban az időpontban, mikor ez a fordulat bekövetkezik, egy fogyasztási adóvonalal rendelkezünk, mely minden késedelem és nagyobb nehézség nélkül egyúttal vámvonal gyanánt szolgálhatna. De nem csak ilyen szempontból kell néznünk a fogyasztási adóvonalat, olyannak kell azt tekintenünk, mint a mely a fogyasztási adóczikkekre nézve kezdettől fogva is egy vámvonalat is jelentene s egyidejűleg egy jellegzetes, nemzeti viszonyainknak megfelelő egységes adórendszer megalkotásának képezné előfeltételét. Az alábbiakban különösen ezekből a szempontokból fogok a kérdéssel foglalkozni s igyekezni fogok az adóvonalnak úgy gazdasági, mint adó-

politikai jelentőségét a fogyasztási adók egyes nemei szerint megvilágítani.

II.

(A magyar és az osztrák cukoripar termelési viszonyai. — Cukoradótörvényünk alakulása és a magyar cukor versenyképessége. — A cukorkivitel és a bruxellesi cukoregyezmény. — Cukoriparunk mai helyzete és az osztrák cukorbehozatal. — A jövő cukoradótörvény hozásának irányelvei. — A cukorból készült gyártmányok kölcsönös forgalma. — A fogyasztási adóvonal gazdasági értéke a cukoripar szempontjából.)

A birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok, valamint a magyar szent korona országai között fennálló forgalomban az összes fogyasztási adócikkek között a behozatali többlet kereskedelmi értékének nagyságát illetőleg a cukor áll első helyen. Ezen cukorbehozatali többlet után járó adóösszeg a legtekintélyesebb azon adóösszegek között, melyek az említett forgalomban a fogyasztási adócikkeknel mutakozó behozatali többleteink után részünkre megtérítendők.

A cukoripar a szesziparhoz fogható kiválóságú mezőgazdasági ipar, mely igen nagy mértékben hozzájárul a belterjesebb művelési mód meghonosodásához. Míg a szesztermelés a soványabb talajok feljavítására alkalmas eszköz, addig a cukortermelés a jobb minőségű földek teljesebb kihasználására és ezen földek járadékának emelésére ad módot. Mezőgazdasági államra nézve kiváló fontosságú ennek a két iparágak fejlesztése.

Az osztrák cukoripar a mienknél jelentékenyen erősebb s a mi cukoriparunkat, mely úgyszólván csak az utolsó évtized alatt keletkezett, természetes előnyeinel fogva is mindig túlszárnyalta. Cukorban állandóan behozatali többletünk volt Ausztriától s ez a behozatali többlet 1888—1889-től kezdve következőképen alakult:

Termelési időszak	Behozatali többlet
1888 889	201,766 q
1889 890	237,856 "
1890 891	154,014 "
1891 892	128,725 "
1892 893	127,516 "

Termelési időszak	Behozatali többlet
1893/894	185,103 q
1894/895	246,614 "
1895/896	255,610 "
1896/897	134,924 "
1897/898	255,009 "
1898/899	105,597 "
1899/900	247,461 "
1900/901	248,941 "
1901/902	243,658 "
1902/903 *)	293,860 "
1903/904 **)	202,166 "

A cukorra vonatkozó érvényben levő alaptörvényünk az 1888. évi XXIII. t.-cikk és az ezen t.-cikk némely határozmányait módosító s a cukor belfogyasztási adóját megszüntető 1899. évi XVIII. t.-cikk. Az 1888. évi XXIII. t.-cz. az államkincstár és az ipari termelés érdekeinek meg nem felelő átalányozás szerint való adóztatás helyébe a kész cukortermelvény adóztatását hozta be. Az egészen 1888-ig a létermelő készülékek termelőképességének és használati idejének alapul vétele mellett való átalányozás szerinti adórendszer különösen azért nem bizonyult megfelelőnek, mert a nagyobb tőkével dolgozó, tökéletesebb üzemi berendezésű, továbbá a magasabb cukortartalmú, olcsóbb munkások fölött rendelkező osztrák gyáraknak nagy előnyt biztosított. Ezeknek a gyáraknak adóterhe a gazdaságosabb termelés következtében aránytalanul csekélyebb volt s így a magyar cukoripar különösen a répának csekélyebb cukortartalma miatt nagy hátrányba jutott. A répa viszonylag alacsony cukortartalma általában nagyon befolyásolja a cukorgyártás termelési költségét, mert alacsonyabb cukortartalom mellett több nyersanyag szükséges a cukor bizonyos súlyegységének előállítására, a mely körülmény a szállítás és a gyári munka költségeinek tetemes emelkedését vonja maga után. Az osztrák répának a mienkénél nagyobb cukortartalma Ausztria cukoriparának a mi cukoriparunkkal szemben már eleve nagy előnyt biztosított s ezt az előnyt még csak fokozta az átalányozás szerint való adóztatási rendnek az a határozménye, mely a cukortermelési adót a cukorlé

*) Ez a termelési időszak 13 hónapig tartott.

***) Ideiglenes megállapítás.

sajtolására használt műeszközök használati ideje alapján szabta meg, a gyártmány mértékegysége magasabb cukortartalmú repából sokkal rövidebb idő alatt lévén előállítható.

Az Ausztriából hazánkba jövő nagy cukorbehozatali többletek után a fogyasztási adó nem volt részünkre biztosítva s minthogy az átalányozás szerint való adóztatás sem biztosította ezen adóforrásnak kellő pénzügyi kihasználását, de másrészt a gyártási technika előrehaladásával az eddig elérhető szűk adójövedelem is csökkent, továbbá mert államtartásunk súlyos helyzete a kormányt új bevételi forrásokra utalta: az 1881. évi IV. t.-cikkkel életbe léptettük a cukorfogyasztási adót, melynek métermázsánkénti 6 koronás tételét az egyre fokozódó államszükségletek nyomása alatt az 1883. évi V. t.-cikkkel 8, az 1887. évi LVII. t.-cikkkel pedig 12 koronára emeltük. Ez a rövid időközökben fokozott cukorfogyasztási adó a fogyasztásra visszahatott és a cukor hazai termelését s forgalmát akadályozta már csak abból az okból is, mert a vám- és kereskedelmi szövetségben foglalt egyezmény ellenére a birodalmi tanácsban képviselt királyságokban és országokban nem hozták be a mi cukorfogyasztási adónknak megfelelő adót, tehát ezáltal az osztrák cukoripar a mi iparunkkal szemben újabb előnyt nyert. Az adókülönbözöt egyébként a határszéli forgalomban az osztrák cukor fokozottabb mértékű becsempészésére is ingerlőleg hathatott.

Az 1888. évi XXIII. t.-cikk a cukortermelési adó megszüntetésével a kész cukorterményt a szabad forgalomba menetelkor terhelő cukorfogyasztási adót hozta be, melynek tétele 100 kg.-ként 22 K volt. Ezt az adótételt az 1896. évi XIX. t.-cikk 26 K-ra emelte fel. Ekkor tehát kétféle fogyasztási adó terhelte a cukrot hazánkban, ú. m. az előbb említett cukorfogyasztási adó és a 12 koronás belfogyasztási adó, melynek megfelelő adó Ausztriában még ekkor sem hozatott be. Az 1897. évben megindult kiegyezési tárgyalások során végre meg egyezés jött létre az iránt, hogy a két adótétel minálunk egyesíttessék s az osztrák cukorfogyasztási adó ennek megfelelőleg emeltessék, továbbá, hogy az adó a fogyasztási terület részére biztosíttassék. Ennek a megegyezésnek folyományaképen az 1898. évi XVII. törvényzikkkel alkotott átmenet után az 1899. évi XVIII. törvényzikk a hazánkban fennállott két-

rendbeli cukorfogyasztási adó 26 és 12 koronás tételét egyesítve a répacukor és minden hasonnemű cukor (nádcukor) adóját mai napig is fennálló érvénnyel 38, a másnemű cukor (keményítőcukor) adóját pedig 6 K-ban állapította meg s egyúttal kimondta, hogy az egyik államterületről a másik államterületre csupán megadózott cukor vihető át. Az 1899. évi augusztus hó 1-ével életbe lépett ezen XVIII. törvénycikkkel egyidejűleg nyert hatályt az 1899. évi XVII. törvénycikk, mely kimondta a két kilogrammot meghaladó cukorküldemények után fizetendő fogyasztási adónak a fogyasztó terület részére utalási eljárás által való biztosítását.

Az utalási eljárás alapján a cukorbehozatali többletek után 1899—1900 óta a magyar korona országai javára megterített adóösszegek a következők:

Termelési időszak	Megtérítési összeg
1899/900	7.003,720 K
1900/901	9.459,758 „
1901/902	9.259,004 „
1902/903	11.166,680 „
1903/904*)	7.682,308 „
Összesen	44.771,470 K

Megtérített tehát ezen öt év átlagában évenként átlag 8.914,294 K. Az Ausztria részéről megtérített adóösszeg tehát a belföldi adóbevételnek igen jelentékeny részét teszi ki, mert a belföldi adóbevétel:

1903-ban	21.024,000 K
1904-ben	29.087,000 K volt.

Az adóbevételnek emelkedése a cukornak egyre növekvő fogyasztása révén a jövőben biztosan várható s nem lehet tudni, hogy az Ausztriából hazánkba jövő behozatali többlet, mely különben, mint fentebb láttuk, vagy két évtizeden át egy csaknem állandóan változatlan mennyiség, a fogyasztás ezen emelkedésének behatása alatt milyen szerepet fog játszani. Mindez ideig azonban a hazánkba jövő osztrák cukor hazai cukortermelésünknek tekintélyes hányadát képezte, melynek kereskedelmi értéke 12—13 millió koronát tesz ki s így ezen mennyiség előállításának a hazai

*) Ideiglenes megállapítás.

termelés részére való biztosítása közgazdaságunkra nézve nem kicsinylendő vivmány volna.

Már említettem, hogy az 1867-ben elfogadott osztrák czukoradórendszer a magyar ipart és államkincstárt mily érzékenyen károsította. A kincstár érdekei a termelvény arányában való adóztatás behozatala által 1888-ban és az adóutalási eljárás által 1899-ben nagy részben kielégítést nyertek; ugyanebben az évben szűnt meg az 1899. évi XXX. törvény-cikk életbe léptetésével az az aránytalan teher, mely a magyar kincstárra a kivitel után fizetett jutalmaknál és adóvisszatérítéseknél az által nehezedett, hogy a kivitelben igen természetesen az előnyösebb helyzetben levő osztrák ipar sokkal nagyobb mértékben vett részt. A közös vámterület czukorkivitele 1903-ban a vámtarifa IV. csoportja alá foglalt mindennemű czukorban több mint 167 millió korona volt, melyből mintegy 50 millió korona, tehát az összes kivitelnek $\frac{1}{3}$ -ánál kevesebb esett Magyarországra.

A czukorgyártásnak világszerte kiviteli jutalmakkal való támogatása mindinkább túltermelés s ezzel a czukorárak devalválása felé vitte ezt az oly hamar óriássá nőtt ipart. A válságot a belföldi árak mesterséges felszökötése még egy darabig elviselhetővé tette, midőn a mindinkább nyomasztóbbá váló helyzet orvoslására az 1902. év tavaszán Bruxellesben a kiviteli és termelési jutalmak, valamint a czukorvédvámok eltörlésére *) nézve nemzetközi egyezmény jött létre. Az egyezmény, — melynek célja a nádcukor versenyképességének a répacukorral szemben való megvédése, a fogyasztásnak a belföldi termelés részére való biztosítása és általában a czukor világpiaczi árának emelése volt, — nálunk mint 1903. évi I. törvénycikk cikkelyezettett be.

Tekintve, hogy a magyar czukoripar az egyezmény megkötése előtt életrevalóságáról a világpiaczon már tanúságot tett a magyar czukorkivitel állami támogatásának a többi államok többnyire nagyobb mérvű kiviteli jutalmával egyidejűleg való megszüntetése révén a nemzetközi forgalom-

*) Az 1903. évi 3479 P. M. számú pénzügyminiszteri rendelettel a nyers czukor vámját 5 K 24 f. ben (2 frt 20 kr. aranyban), a finomított czukorét pedig 5 K 71 f. ben (2 frt 40 kr. aranyban) állapították meg.

ban semmi esetre sem szenvedhet hátrányt. A mi cukrunknak a világpiaczon a nádcukortól sem kell tartania: láttuk, hogy Britt-Keletindiába irányuló cukorkivitelünk ott a nád-cukor hazájában még akkor is kiállotta a versenyt, mikor a mi kiviteli jutalmunkat kiegyenlítő vámmal ellensúlyozták.

De ezeknél az előnyös kilátásoknál, melyekkel az egyezmény a nemzetközi forgalomban kecsgetett, nem kevésbé biztató volt az egyezménynek az az alapelve, hogy a cukorfogyasztás a belföldi cukortermelés részére biztosítandó. Törvényhozásunk ezt az 1903. évi II. törvénycikkben a belföldi fogyasztás ellátásának kontingentálásával vélte elérhetővé, minthogy azonban a bruxellesi állandó bizottság ezt a szabályozást az egyezménybe ütközőnek találta, kormányunk az 1903. évi II. törvénycikk részleges módosításával új törvényjavaslatot szerkesztett, melyben javasolja, hogy belső cukorpiacunk biztosítására a kölcsönös forgalomban surtaxe alkalmaztassék, még pedig oly módon, hogy a cukor után, mely az átutalási eljárás mellett a magyar korona országai területéről a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok, valamint Bosznia és Hercegovina területére elszállítatik, a küldőtől a fogyasztási cukor métermázsája után 3 K 50 f., a nyers cukor után pedig 3 K 20 f. szedessék, feltételezvé, hogy a birodalmi tanácsban képviselt királyságokban és országokban hasonló rendelkezések fognak életbe lépni. A tervezett törvény életbeléptetéséig a surtaxe a vonatkozó kormányrendelet alapján feljegyeztetik és annak idején megejtendő leszámolásakor lesz fizetendő, mint-hogy azonban a surtaxe vagy nem elég arra, hogy piacainkról az osztrák cukrot teljesen kizárja, vagy pedig az osztrák gyárak nem számítottak elég komolyan a surtaxe legközelebbi életbeléptetésével és visszaható erejével, az 1902—1903. évi tetemes előre beszerzések daczára, még ma is igen jelentékeny az osztrák cukorbehozatalunk.

A cukorkiviteli jutalmak megszüntetésének hatását arúforgalmi adatok alapján mérlegelnünk még korai volna, annyi azonban bizonyos, hogy a termelés korlátozása és az árak kiegyenlítése (a világpiaczi árak emelkedése s a belföldi árak csökkenése), illetőleg a termelésnek és az áraknak a termelési viszonyok és a kínálat és kereslet szerint való egészséges alakulása nem fog elmaradni. Ámde a mi répaczukor-

termelésünk, mint azt az alábbi táblázat mutatja, még nem valami nagy terjedelmű s még korántsem érte el a saturálási pontot, miért is minálunk a cukorpiac egészségessé tétele céljából az üzemkorlátozás egyáltalában nem indokolt és a mezőgazáság érdekében épenséggel nem kívánatos.

Termelési időszak	Előállított cukor nyerscukorértékben
1896/897	1.401,142 q
1897/898	1.495,981 "
1898/899	1.982,656 "
1899/900	2.050,139 "
1900/901	2.370,908 "
1901/902	2.548,828 "
1902/903	2.917,390 "
1903/904	2.555,093 "

A kiviteli jutalom eltörlése és a védvám megszűnése legalább átmenetileg kétségtelenül kényszerhelyzeteket is teremt a világkereskedelemben, végeredményében mégis az olcsóbban termelő részére fogja biztosítani a világversenyben a győzelmet. Időlegesen és helyenkint bizonyos mértékű üzemkorlátozást és beszüntetést idéz elő szükségképen a szabad verseny, mindazonáltal attól, hogy cukoriparunk ebben a szabadabb versenyben a kereslet és kínálat által szabályozott világpiaczi árak mellett ne tudná megtartani mai kivitelét s ezáltal kénytelen volna üzemét korlátozni, alig kell tartanunk. A közös vámterületnek 1903. évi 167 millió koronát meghaladó kivitele 1904-ben csak 153 millió koronára esett s ezt a 14 millió korona különbözetet kizárólag a nyers cukor kivitelénél mutatkozó 16 milliós csökkenés okozta. Látni való ebből, hogy a bruxellesi egyezmény a kiviteli üzletben csupán a kevésbé forgalomképes nyers cukornál hatott nyomasztólag, a mi a közös vámterület cukoriparát a forgalomképesebb cukorfajták kivitelének fejlesztésére fogja utalni.*) Az tehát már az eddigi statisztikai eredményekből ítélve is csaknem bizonyos, hogy a közös vámterület kivitele a bruxellesi cukoregyezmény által

*) Míg az 1903. évi 7.096,962 q kivitel 5.103,506 q-ra, tehát csaknem 2 millió q-val esett vissza, addig a kivitt árú értékében csak 14 millió K csökkenés mutatkozik, a mi annyit jelent, hogy az 1904. évi kivitel átlagu egységértéke az előző évhez képest mintegy 3 koronával emelkedett.

nem fog visszaesni, sőt valószínű, hogy cukoriparunk a valódi termelési költségek alapján s a kereslet és kínálat természetes áralakítási tényezőinek befolyása alatt kivitelét még fejleszteni is képes lesz.

Másként áll a dolog belföldi piacunk ellátása tekintetében, mert a fent ismertetett, az országgyűlésen még nem tárgyalt törvényjavaslatban tervbe vett surtaxe előreláthatólag nem fogja hazai cukortermelésünket kellőképpen megvédeni. A surtaxe mértékének megállapításánál ugyanis kormányunk kénytelen volt figyelemmel lenni arra az osztrák kívánságra, hogy a surtaxe mérve ne haladja meg azt az összeget, mely a magyar cukortermelés megóvására épen szükséges s ezért nem alkalmazta a bruxellesi egyezmény szerint megengedett 6 frankos surtaxe-ot. Cukortermelésünk, mint kifejtettem, az osztrák termeléssel szemben az előállítási költségek tekintetében igen nagy hátrányban van s így a surtaxe terhével súlyosított ezen hátrányos helyzetében nem veheti már fel az osztrák termeléssel a versenyt. Míg a a surtaxe terhe csak ellensúlyozza az osztrák cukornak piacainkon érezhető természetes fölényét, addig az amúgy is kedvezőtlen esélyekkel versenyző cukorgyártmányainkat egyenesen kirekeszti az osztrák piacról, a mi annyit jelent, hogy $2\frac{1}{2}$ — $4\frac{1}{2}$ millió korona értékű cukrot*) többé nem tudunk Ausztriában elhelyezni. Ezt az állításomat különben már az 1904 évi statisztika is bizonyítja, melynek tanúsága szerint Auszriába irányuló 44,379 métermázsa finomított cukorkivitelünk 429 m.-mázsányi minimalis mennyiségre fogyott le s csupán keményítőcukor és melasz-kivitelünket tudtuk az 1903. évi eredménynek megfelelő színvonalon megtartani. Ausztriába irányuló kivitelünk ilyenképen 1903-ról 1904-re 2.474,408 koronáról 656,222 koronára szállott le s így mondhatjuk, hogy cukoriparunk az osztrák piacot teljesen elvesztette. Igaz ugyan, hogy az osztrák cukornak hazánkba való behozatala is jelentékenyen csökkent; így nevezetesen csupán a finomított cukor behozatalánál 82.000 q csökkenés mutatkozik,**) az összes cukorneműek (vámtarifa

*) 1902. és 1903. évi adatok.

***) Az Ausztriától való behozatal finomított cukorban 1903-ban 304,355 q, 1904-ben pedig 221,971 q.

IV. tétel) behozatalánál együttesen pedig 1903-ról 1904-re a 486.134 q behozatal 309.517 q-re, illetve 15.218.894 koronáról 7.914,484 koronára esett vissza. Ezek az adatok világosan bizonyítják, hogy az osztrák cukor piacunkon még a surtaxe mellett igen versenyképes, sőt ha figyelembe vesszük az 1903. évi tetemes előre beszerzéseket s az 1904. évben a finomított cukor kivitelénél mutatkozó emelkedést, mely körülmények behozatalunk csökkenésének részbeni okai voltak, akkor el lehetünk készülve arra, hogy az osztrák cukor az átmeneti állapot megszűntével teljes mértékben meg fogja tartani a magyar piacot.

A répatermelésre nézve hazánk éghajlati és talajviszonyai nem a legkedvezőbbek s alig várható, hogy a répatermelésünk jó fajok megválasztása és céltudatos művelés által belátható időn belől az osztrák répához fogható cukordús termelvényt volna képes előállítani. Az osztrák cukoripar már csak ezért is még hosszú időn át sokkal olcsóbban fog termelhetni, mint a mi cukoriparunk, tekintve azonban, hogy mezőgazdaságunk érdeke ennek az ipárnak fejlesztését a legnagyobb mértékben megkívánja, de másrészt figyelemmel arra is, hogy a belföldi cukorfogyasztás különösen az iparos népesség szaporodásával emelkedőben van s hogy a mai igen csekély négy kilós fejenkénti fogyasztás *) még igen fejlődésképes, tehát a közel jövőben a cukorfogyasztásnak fellendülése várható: megfelelőleg gondoskodni kellene arról, hogy a megnövekedett fogyasztás egész terjedelmében a hazai termelésnek már eleve biztosítottassék. Hogy ez keresztülvihető lesz-e a fogyasztási adóvonal felállítására, illetőleg Ausztriától egészen függetlenül megalkotandó cukoradótörvény nélkül, az legalább is igen kérdéses.

A cukor belföldi fogyasztásának fejlesztése elsőrendű közgazdasági és közegészségi érdek, mert egyrészt a fogyasztás fejlődésével karöltve emelkedő adóbevételek lehetővé teszik, hogy a szeszadó felemelése által az alkoholizmus korlátoztassék s ezáltal a népesség tea és kávé s ezzel kapcsolatban a közegészségre nézve határozottan előnyös hatású cukor élvezetére vezetessék s így ebben az okozat-láncolatban a köz- és államgazdasági érdek egyaránt nyerjen kielégítést.

*) Anglia fejenkénti fogyasztása 40 kilo.

A cukorfogyasztás emelését s az alkoholizmus korlátozása mellett a szesz ipari értékesítésének széles körben való elterjesztését, csak szerves összefüggésben végrehajtott s ezen nagy közgazdasági irányelveket következetesen szem előtt tartó rendszeres adópolitika képes megvalósítani. Hogy ily célutudatos, a hazai gazdasági érdekeket kiválóan szolgáló adópolitika egy olyan állammal közösségben, melynek gazdasági jellege más természetű, megfelelőleg meg nem teremthető, az csaknem bizonyos. Ausztria belföldi cukorfogyasztása aránytalanul nagyobb, mint a miénk s így nem oly elsőrendű érdeke, mint nekünk, hogy a fogyasztás emelése céljából a cukoradót általában, esetleg minőségi fokozatok szerint leszállítsa; másrészt az emberi élvezetre szolgáló szesz adójának emelése s ezáltal a szesz ipari értékesítésének előmozdítása a dús ásványolaj-forrásokkal rendelkező Ausztriában szintén nem oly nagy fontosságú nemzeti kérdés, mint minálunk, hol az ásványolaj-bányászat egészen jelentéktelen.

Mindezek a szempontok erősen szólnak már a fogyasztási adóvonalnak felállítása mellett, de még egy érvet ad kezünkbe az a körülmény is, hogy egy fogyasztási adóvonal felállítása esetén a cukrot feldolgozó hazai iparágaknak Ausztriától függetlenül adókedvezmények volnának adhatók, minek eredményeképpen a belföldi piac ellátása ezen iparcikkekre nézve kétséget kizárólag a hazai termelésnek volna biztosítható. Hogy mit jelentene ez hazánkra nézve, arról felvilágosítást ad nekünk az alábbi kimutatás, mely szerint a birodalmi tanácsban képviselt kitalyságok és országok között az 1903. évben fennállott forgalomban behozatali többletünk volt:

	1902. évben	1903. évben	1904. évben
	ezer koronákban		
édesített szeszés folyadékok	847	814	803
csokoládé --- --- --- --- ---	1,362	1,498	1,320
czukorka --- --- --- --- ---	3,247	3,216	3,778
czukorsütemény --- --- --- ---	1,296	1,448	2,248
czukrozott gyümölcs --- --- ---	103	70	77
Összesen ---	6,855	7,046	8,226

Feltéve tehát, hogy a fogyasztási adóvonal felállítása által az ezen gyártmányoknál mutatkozó behozatali többlet és a czukornál mutatkozó behozatali többlet teljesen a hazai

termelés javára esnék, a fogyasztási adóvonal a cukortermelés szempontjából a következő gazdasági értékkel bírna hazánkra nézve.

Mindennemű cukor behozatali többletének	
kereskedelmi értéke	12.744,486 K *)
A fent részletezett cukorból készült gyárt- mányok kereskedelmi értéke	8.226,000 *
Összesen	20.770,486 K

Br. M. B.

*) 1903. évi adat.

A MAGA EMBERSÉGÉBŐL.

Ötödik közlemény.*)

IX.

Lassan ballagott, mintha még azon tünődött volna, vajon ne forduljon-e vissza. Az arcza sötét volt, a pillái önkéntelenül leereszkedtek, s a szemei félig be voltak csukva. Most már nem nézett sem a járókelőkre, sem a házakra, sem a korcsmákra. A feje tele volt gondolatokkal, a szívét a rémületnek valami furcsa érzése szorongatta, mely egészen szokatlan volt előtte s így különösen gyötörte.

Egy fal emelkedett előtte, s a mi a fő, nem gránitból, nem vasból való, hanem emberi közönyösségből és hozzáférhetetlenségből való fal. A gránit és a vas kétségkívül nagyon erős holmi, de ezeket még össze lehet zúzni. Nem volt még olyan erős vas, olyan szilárd gránit, a melyet az ember össze ne tört volna. De hogy törjük meg a közönyös-séget, még pedig nem a lélek mélyéből, hanem a viszonyokból fakadó közönyösséget?

Annyi bizonyos, hogy ott mindenki el van foglalva a maga dolgával. S ez a dolog megkívánja, hogy mindenki egész idejét és minden erejét neki szentelje. Ez a Matyjejevics Iván lehet hogy a világ legjobb embere, de mindössze csak egy negyedóra ideje van. Lehet, hogy azok, a kik ezeket a gyárepületeket megtöltik, mind igen derék emberek, de nagyra becsülik az ebéd és a pihenés idejét, mert utána a

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1905. évi 337., 338., 339. és 340. számában.

kérlelhetetlen gépek magoknak követelik őket és kicsavarják belőlök minden erejüket.

Valami hideg áramlat csapta meg őt onnan, a hol ezek a vas szörnyetegek emelkedtek. Lenyomták őt, és még most is ránehezdedtek, bár folyton távolodott tőlök, ránehezdedtek annyira, hogy bátorsága cserben hagyta, és remegéssel gondolt a jövőre.

De vajon elmenjen-e máshova? Más gyárba? Hisz ez ostobaság volna! Ostobaság volna azt hinni, hogy ez a fal csak itt van, ebben a gyárban, a másikon meg az emberek szabadok és beszélgethetnek, a mennyit csak tetszik; azonos okok azonos okozatokat szülnek. Alkalmasint mindenütt egy és ugyanaz a helyzet — ott is, a mint itt, ajánlásokat kívánnak, s ott is minden helyre öten is vannak előjegyezve, épen úgy mint itt.

A jelöltektől és az ajánlásoktól egyébiránt nem fél. Csak annyit akar, hogy szóba álljanak vele. Ez lesz számára a legjobb ajánlás. Ezenkívül ez a gyár, a mint hallotta, egyike a lehető legjobbaknak. Már pedig ha küzd, hát küzdjön a legjobbért.

Küzdeni, küzdeni! Hogy keltsen figyelmet egy idegen emberben a maga lelke iránt, hogy készítse őt arra, hogy belenézzen ebbe a lélekbe, a melybe senki sem akar még csak belepillantani sem? Így azután az is megeshetik, hogy soha, senki sem akar belenézni a lelkébe, és ő hatalmas erővel, a melyeket magában érez, mégis el fog pusztulni.

Elérkezett a városba és befordult abba a széles, de szinte végtelen utczába, a melyet már ösmert. Már messziről látta, hogy az utca másik végének a közepén csoportosulás támadt, de nem tudta, hogy mi történt ott. Közélebb ment.

Látott egy vaslemezekkel megrakott terheskocsit. A ló, a mely bele volt fogva, hatalmas és erőteljes, de a kövezet rossz és gödrös volt. Egy helyen egy hirtelen domb emelkedett, a melynek az első kerekek nekimentek és a kocsit nem akart mozdulni a helyéről.

Vagy másfél tucat ember vette körül a kocsit, s valamennyien — persze haszontalan — tanácsokat osztogattak. A ló minden erejét megfeszítette. A kocsis ütötte, verte az ostorral. De a szekér azért nem mozdult.

Ekkor egy kokárdás és sipkás úr lépett a csoporthoz és megrohanta a kocsist, állatkinzással vádolva őt.

— Hagyja el kérem, hát nem látja? — mondotta neki a kocsis.

— Hallgasson! — rivalt rá a kokárdás úr. — Én az állatvédő egyesület tagja vagyok.

S a kokárdás úr odahívta a rendőrt és követelte, hogy jegyzőkönyvet vegyen föl.

— De engedjen meg uram, hát miféle jegyzőkönyvet lehetne itt fölvenni? — kérdezte tőle a kocsis. — Lássá ez izmos, erős ló, a mely nemcsak egyenes úton, de hegynek fölfelé is könnyen elhúzhatja ezt a terhet, a mely épenséggel nem is olyan nehéz, de itt egy dombocska van, ime győződjék meg róla maga.

De a kokárdás úr semmire sem akart tekintettel lenni. Még a rendőr sem talált az esetben semmi különöset és azt mondta, hogy ez másként nem lehet.

A kokárdás úr föl volt háborodva. A közönség köréből néhányan, jobbára munkások, megpróbáltak nekifeküdni a kocsinak, de nem mentek vele semmire sem.

— Én követelem a jegyzőkönyvet, — ordított a kokárdás úr.

Andrej elnézte őt, méltóságteljes megjelenését és erősen kipírult arcát, és egyszerre valami humoristikus hangulat vett erőt rajta. A kokárdás úr, a ki furcsa szívóssággal mindenáron a jegyzőkönyvet követelte, rendkívül nevetségesnek tűnt föl előtte. Andrej odalépett hozzá.

— Bocsásson meg, ön az állatvédő egyesület tagja? — kérdezte, alig észrevehető mosolylyal.

— Igen. Ön talán kételkedik? — mondotta a kokárdás úr szikrázó szemekkel. — Ime itt van a tagsági jegyem.

— Eszem ágában sincs kételkedni. — jegyezte meg Andrej nyugodtan: — de hát akkor mért kel védelmére az egyik állatnak, míg a másikat bajba akarja keverni?

— Hogy-hogy? — kérdezte a kokárdás úr, nyilván nem értvén, hogy Andrej mire céloz.

Ezt a körülállók sem értették, de azért szokatlan érdeklődés támadt bennök, a kocsis pedig, a ki már belefáradt a sok sikertelen próbálkozásba, bambán állt ott, és nem tudta, vajon Andrejben védőt vagy újabb vádlót lásson-e?

— Természetesen, — mondotta Andrej leplezett ravasszággal. — Lám ez az állat, — rámutatott a lóra, — túlságosan erőlködik, s ezért szánalmat érdemel. De lám, az az állat — tette hozzá és rámutatott a kocsisra — sincs ám épen a legirigylendőbb helyzetben. Nézzen csak oda, már egészen ki van merülve. Miért nem kel hát neki is a védelmére?

A tömeg morajlott és kaczagás töltötte be az egész utcát.

— Bizony állat, — mondotta a kocsis. — Már miért ne volna állat? Köszönöm kedves uram, hogy a pártfogásába vett.

Még a rendőr is nevetett, a kokárdás úr pedig megszégyenítettnek érezvén magát, odább állott. Semmi se fegyverzi le az embereket annyira, mint a nevetés.

Ekkor egy új alak jelent meg a helyszínén, egy kistermetű polgár, hosszú kaftánban és magos sipkában.

— No czimborák, megrekedtetek? — szólalt meg a polgár vékonyka tenor hangon. — Tegyetek deszkát a kerekék alá . . .

— Miféle deszkát? — kérdezték többen.

— Mifélet, hát közönséges deszkát! Sőt nem is egyet, hanem kettőt . . . Tüstént megindul a koci . . .

Egyszeriben valamennyien belátták, hogy csakugyan ezt kell cselekedni. Elszaladtak deszkáért. Egyik szomszéd udvarban volt több is, mint a mennyi kellett.

— Huzátok hátrább a kocsit, — vezényelte a kis polgár, a ki most már valósággal hősnak érezte magát.

A ló kissé hátrahúzódott. Két deszkát tettek a dombocskára. A ló egyet rántott a szekéren, mely könnyű szerrel átjutott az akadályon. Helyeslő moraj hangzott föl, mire a ló minden további megerőltetés nélkül húzta maga után a kocsit az egyenes úton. A tömeg elszéledt.

Mért, mért nem, de ez az ostoba eset egyszeriben elszlatta Andrej lelkében a sötétséget; egészen más léptekkel ment tovább s folyton a fülébe csengtek a hosszú kaftános kis polgár szavai: «No czimborák, megrekedtetek? Tegyetek alá deszkát . . .»

Milyen egyszerű! Csakugyan megrekedtek, minden erejüket megfeszítették s már már úgy látszott, hogy nincs remény s hogy ezt a végzetes dombocskát nem fogják tudni

legyőzni soha. S íme jön egy ösmeretlen polgár . . . «deszkát tegyetek alá . . .» És a dombocska le van győzve.

És ő? Mindjárt az első sikertelen kísérlet, az első lépés, komor hangulatba sodorta őt. Pedig hiszen harcra indult, ő maga mondta. De ha a kudarc nem lett volna, hanem minden simán ment volna az ő kívánságai szerint, mint a mesében, hol volna akkor a harc? Annyi bizonyos, hogy némi hajlandóságot vett észre magában a gyöngeségre; ennek pedig nem volna szabad lenni, ezt ki kell irtania a lelkéből. Nemcsak hogy ettől az egy kudarcától nem szabad elkeseredni, hanem száz meg ezer kudarcra is el kell készülni, s mindeniket úgy kell venni, mint egy-egy lépést a cél felé.

Az csak úgy látszik, mintha ő ezzel a kudarczczal időt vesztett volna. Semmit sem vesztett. Még a legcsekélyebb, de valóban fölhasznált energia is okvetetlenül előbbre viszi a dolgot. Itt van mindjárt az ő kudarcza. A célját ugyan nem érte el, de vajon úgy tér vissza onnét, mint a hogy oda-ment? Nem, mert legalább benn volt az udvarban, az irodában, tudja ki az igazgató, ki a helyettese, és kissé megösmerte a szokásokat. Megtudta azt, hogy ott mindenki rendkívül el van foglalva s hogy egyenes úton nagyon bajos lesz elérni, azt, hogy meghallgassák!

Mindent meg kellett tudnia, hogy azután egyenesen törhessen a célja felé. S ezt meg is fogja tenni, meg fogja tenni, s egyetlen egyszer sem fog az útjáról letérni.

A lábai keményen kiléptek, a feje, mely eleinte le volt horgasztva, fölemelkedett, s megint a maga erejébe vetett bizalom kezdett sugárzani a szemeiből.

Két óra felé járt az idő, mire visszajutott a város központjába. Egészséges, hatalmas étvágyat érzett. A sok járás, a gyárban szerzett benyomások, mindez jelentékeny erőfogyasztással járt. Soha életében még nem érezte ilyen határozott szükségét annak, hogy új erőt gyűjtson.

Ezt a kérdést persze nagyon könnyű volt eldönteni. A Nevszkij proszpekten, a melyen épen járt, minden léptenyomon volt egy-egy fogadó, ezenkívül minden pénze ott volt a zsebében. Csakhogy ő tisztában volt vele, mit tesz az fogadóban ebédelni. Mennyi olyan fölösleges kiadás merül itt föl, a melyet ő már rég elnevezett volt a «hiúság ki-

adásá»-nak. Minden különösebb megröltetés nélkül túladhát egy ilyen fogadóban összes pénzén, pedig az a harmincz rúbl, melyet ott őrzött a zsebében, ez volt minden, a mire támaszkodhatott.

Lehet, hogy még tegnap, a mikor a czél hamaros elérésébe vetett bizalmát még nem ingatta volt meg semmi. tán egy perczig se gondolkozott volna ezen, de ma a kudarcz óvatosabbá tette. Így hát nem ment be egyik fogadóba sem.

A Nevskiról holmi jelentéktelenebb utcákba ment, azt remélve, hogy ott valami olcsóbb helyet is talál. És csakugyan a Kazanszkája-utcza egyik házának a kapuja fölött a következő hirdetést olvasta: «Ebéd. Három fogás harmincz kopejk.»

«Ennél okosabbat azt hiszem alig lehet találni.» — gondolta magában, s megnézvén a hirdetésen a számot, bement az udvarba és fölkutatta a kifőzést, mely egy elég szűk lakásban volt. A piszkos és bűdös lépcsőn szint' a negyedik emeletre kellett fölkapaszkodnia.

A lakás tele volt sűrű konyhaszaggal, a legkülönfélébb ételek vegyes illatával. A közepes nagyságú szobában szürke terítővel leterítve hosszú asztal állott. Három férfi és egy korosabb nő ültek az asztalnál egymástól jókora távolságban, — nyilván nem ösmerték egymást.

Andrej is leült az asztalhoz és ebédet kért. Adtak neki levest, azután vagdalt kotlettet és valami tésztát. Mohón falta az ételt s egy pillanatra sem jutott eszébe azon tünődni, vajon friss és izletes-e az, a mit adtak. Még akkor sem igen gondolt rá, mikor az utolsó falatot lenyelte és teljesen jólakott.

Es akkor eszébe jutott a tegnapi «utolsó ebéd» Szareptovék házában, Mihail és Katya társaságában. Marfusa, számolva azzal, hogy ez az utolsó ebédje, kitett magáért. Volt fogolypecsenye, spárga és rákfarkacskák. Finom ebéd volt, olyan, a melyről az ember nem egykönnyen feledkezik meg.

De a kezét a szívére téve, vajon nagyobb volt-e az élvezete tegnap, mint ma? Ellenkezőleg. Tegnap a házi súrlódások és az általános nyomott hangulat elvették az étvágyát. s csak úgy ímmel-ámmal evett, bár kedves szerettei — Mihail és Katya — társaságában volt, és tudta, hogy az ebédet a jóságos Marfusa rendelte meg. Nem tudott szabadulni attól

az érzéstől, hogy mindez Szareptovnak, Szareptov valóságos államtanácsosnak a házában történik, a ki ezzel mintegy az utolsó szívességet teszi neki. Így aztán a tegnapi ebéd nem valami nagy gyönyörűséget szerzett neki.

De ma megéhezett, farkas étvágya támadt, és valóságos gyönyörűséggel habzsolta ezt a meglehetősen gyatra levest, az inas húst és a fölötte gyanus ízű zsírban kisütött tésztát.

Bizony. Kiderül, hogy még az ilyen határozott kérdések, mint a milyen a táplálkozás kérdése, is csak viszonylagosak. Minden viszonylagos, egyet kivéve. Nem viszonylagos egyedül az egyéniség kérdése, az, hogy az ember elmondhassa: magam teremtetem magamnak a helyzetemet, s magamon kívül senkinek sem vagyok lekötelezettje.

Mire hazaért, öt óra volt. Mglinszky még nem volt otthon. Alkalmasint valami kísérleten fölbuzdulva ott ragadt a laboratoriumban. Andrej ki volt merülve; leheveredett Mglinszky ágyára és észre sem vette, hogy pillái lecsukódtak és elnyomta az álom.

Mélyen elaludt s csak két óra múlva ébredt föl. Rettenetes durranás riasztotta föl. Úgy tetszett neki, mintha ez a durranás közvetlenül a füle mellett történt volna.

Kinyitotta a szemeit és meglátta Mglinszkyt, a ki ott állt az ablakban s figyelmesen babrált valamivel.

— Micsoda dörgés ez? — kérdezte Andrej.

— Földalatti moraj, — felelt Mglinszky nevetve; — földrengés volt, te tán nem is tudod?

— Nem én, igazán!

— Igazán? No nem, egészen más dolog történt. Megint szétrobbant egy lombikom, hogy vinné el az ördög.

— Még mindig a kísérletek, még mindig a köneny?

— Természetesen. Hiszen ha abban hagynám, te volnál az első, a ki azt mondanád, hogy ez a jellem, a kitartás, a következetesség hiányára mutat.

— Mindenesetre azt mondanám, föltéve persze, hogy van rá elég okod azt remélni, hogy célhoz érsz?

— Okom erre van elég, de kevés a porom.

— Miféle por?

— Hát a pénzem . . . Garasos eszközökkel kell dolgoznom . . . Egyébiránt, — folytatta Mglinszky, a szeme közé

nézve, — úgy tetszik, hogy segíthetek majd a bajomon a fogadásunk révén. Az arczodról ítélve én nyertem meg a fogadást.

— Először is az arczom, lehet, hogy álmos, de semmi több. Másodszor pedig megnyerted volna a fogadást, ha belementél volna.

— Áhá! Tehát még sem olyan könnyen röpül a sült galamb az ember szájába.

— Bizony, nem oly könnyen. No de se baj. Ez is csak olyan garasos eszközökkel való dolgozás. Azt hiszem, te is naponként keresztülmegy egy-egy kudarczon, de azért még sem tágítasz. Gyere csak, majd elmondom, hogy fölvidítottam a kapust! Ő ugyanis kijelentette, hogy ott csak annak adnak állást, a ki kitünő ajánlásokkal jön. Erre én azt mondom: no ez pompás, nekem kitünő ajánlásom van, olyan, a melynél jobb senkinek se lehet. «Ugyan kitől?» — kérdezte a kapus. Saját magamtól, — mondom. Annyi szent, hogy senki nem ajánlhat engem jobban, mint én magam. A vén kapus nagyot kaczagott ezen, én meg örülök, hogy ma legalább egy embernek őszinte élvezetet szereztem. Ez sem minden nap esik meg az emberrel, úgy-e?

— Bizony, bevallom, hogy nekem még életemben egyetlen egyszer sem sikerült valakinek igazi élvezetet szerezni. Nos hát, mit mondtak?

— Semmit; élembe került egy mesés szakállú úr, s én annyira belemerültem a szakála bámulatába, hogy a fődologról megfeledkeztem.

— No csak ne hazudj.

Andrej elmondta neki Matvejevics Ivánnal folytatott beszélgetését.

— No ugyan unalmas élet is lehet ott abban a gyárban, — mondotta Mglinszky.

— Ellenkezőleg, — felelt Andrej. — Lehet-e valami érdekesebb és vidámabb: minden pillanatban maga előtt látni a teremtést, — mint támadnak a vas alaktalan tömegéből a hasznos tárgyak!

— Akkor hát próbálj másutt szerencsét, ha ezt olyan érdekesnek találod.

— Nem; már bocsáss meg kérlek. Ha tüstént adnának is állást egy másik gyárban, én azért legyőzöttnek érezném

magamat. Én erre a gyárra bukkantam s el kell hogy érjem, a mit akarok.

— No de ez már aztán valami olyan symbolizmus féle!

— Hogyne! Végre is egész sor lépést tettem, erőt és akaratot pazaroltam épen erre a gyárra abbeli törekvésem közben, hogy benne állást kapjak. Lelkem egy részét már ott hagytam benne.

— Ez megint csak symbolizmus, még pedig decadens alapon!

— De hiszen én csakugyan decadens vagyok. Talán bizony egy normális ember ott hagyja az egyetemet, egy meleg és kényelmes házat, s egy szép carrière lehetőségét valami ösmeretlenért s olyan reményekért, a melyekben ő rajta kívül nem hisz senki? Persze hogy decadens vagyok.

— S büszke vagy rá?

— Mi van ezen büszkélkedni való? Nem vagyok rá büszke, de nem is szégyenlem.

— Volt nekem egy pajtásom; egy papnak a fia és meglehetősen ostoba ficzkó. Ez roppantül szerette büszkén emelt fővel és hangosan ismételtetni: «Én papnak vagyok a fia s erre büszke vagyok!» Hogy mire volt ebben annyira büszke, az megfoghatatlan . . . Így tehát a fogadást elvesztetted? Eh de boszant, hogy nem mentem bele; pedig ma még hozzá egészen kizsebeltek az egyetemen, valami társam jávára. Képzeld csak, akadt valaki, a ki még nálunknál is szegényebb. Egyébiránt te legalább gazdag vagy az önbizalmadban.

— Hogyan? Te tán nem is ebédeltél ma?

— Legalább nem emlékszem rá.

Andrej fölugrott az ágyról.

— Gyerünk akkor a korcsmába, nekem még van pénzem.

— Meg akarsz tán vendégelni? Semmi kifogásom ellene. Örömmel átengedem neked ezt a tisztességet.

Felöltöztek s elmentek a legközelebbi korcsmába. Egészen tisztességes kis hely volt. Leültek egy asztalhoz a tisztább részen, a hol egy ócska, rozoga orgona is volt. Mglinszky evett, Andrej pedig kedvencz italát, az erős fekete kávéit itta, a melylyel már Szareptovék házában is meglehetősen visszaélt.

Már alkonyodott, mire megint hazakerültek. Andrej

vagy három rublt fizetett a koresmában. Tőkéje elég gyorsan fogyott.

Este Andrej még úgy gondolta, hogy másnap megint elmegy szerencsét próbálni az igazgatónál, vagy Matvejevics Ivánnál, de reggel egyszerre azt határozta, hogy nem megy el.

«Nem vagyok elkészülve az ilyesmire. Nyilvánvaló, hogy mindenre készülni kell. A főbaj az, hogy minden terv nélkül indultam az ütközetbe. Tervre pedig szükség van.»

És csakugyan nem ment el a gyárba; alaposan elkezdett gondolkozni azon, hogyan és miképen kaphasson kihallgatást az igazgatótól, de legalább is Matvejevics Ivántól?

Aznap, valamint másnap is a Kazanszkaja-utczai kifőzésben ebédelt harminczöt kopejkért. Mglinszky, valahol szert tett pénzre, úgy hogy már nem volt ő rá szorulva. A negyedik napon Andrej már korán reggel elment hazulról. Még mindig nem jutott semmi határozott megállapodásra, s nem is ment a gyárba, ámbár abban az irányban indult útnak.

Belejutott egy hosszú és keskeny utczába, mely kivezetett a városból s elkezdett meg-megállni a kapúk előtt, az utczának hol az egyik, hol a másik oldalára menve át. Itt ott czédulák voltak kifüggesztve, melyeken kiadó lakásokat hirdettek. Odament, elolvasta, de az árak, vagyoni helyzetéhez mérten, mind túlságosak voltak.

Végre egy helyütt a második udvarban talált egy piczi kis szobát valami vargánál, a kinek mindjárt a szomszéd szobában volt a műhelye. Öt rublt kértek érte, ő alkudott, és lealkudta négyre. Mindjárt foglalót is adott.

«Ideje, hogy a saját lakásomba költözsem, — gondolta magában. — Az a tudat, hogy a bért ki kell fizetnem, talán növeli majd erélyemet és az álláskeresésben való kitartásomat.»

Elment haza.

— No Mglinszky, ma elválunk, — mondotta a társának, miközben elkezdte összecsomagolni azt a holmiját, a melyet előszedett volt.

— Hogy-hogy? Talán bizony találtál állást?

Andrej ráemelte a tekintetét s egy pillanatig merően nézett rá, majd határozott meggyőződéssel így szólt:

— Igen, találtam.

Nem fontolta meg ezt a választ, sőt tán egyáltalában nem is tudta, hogy így felelt. Ez a felelet valami titkos és öntudatlan lélektani folyamatnak volt az eredménye. Annyi bizonyos, hogy ez a folyamat a büszkeségre volt alapítva.

Mglinszky jó czimbora és derék fiú volt, — ebben Andrej egy pillanatig sem kételkedett. Azt is tudta, hogy Mglinszky a legőszintébb baráti érzéssel adott neki hajlékot, s hogy ezen-túl is szívesen átengedte volna neki szobájának egy szögletét, a mi sem nélkülözésébe, sem semmiféle áldozatába sem került volna.

De Mglinszky nem tudott a dolgok mélyére hatolni. Vegytani kísérleteibe és kutatásaiba elmerülve, vajmi kevésé érdeklődött az élet egyéb jelenségei iránt. Nem voltak philosopháló hajlamai, s így mindenről a legköznapibb módon gondolkodott, akárcsak az utolsó jólelkű nyárspolgár.

Maga előtt lát egy embert, a ki szögletről-szögletre jár-kél, s utóbb még az arra vonatkozó kísérleteket is abbahagyja, hogy állást szerezzen magának. És ez olyan benyomást kelt benne, hogy ez az ember nem fogja föl komolyan az életet. «Fecseg, csavarog és badarságokat művel.» Hiszen van erre szó elég.

Azt, hogy ez alatt az idő alatt munkájának talán legfőbb és legfontosabb részét végzi, a mely nélkül lehetetlen hogy terveit megvalósíthassa és jövőjét megalapíthassa, azt már nem éri föl észszel. Mert hiszen ez már nem vág a vegytan körébe, s épenséggel nem alkalmas arra, hogy a köneny új módszer szerint való előállítására vonatkozó kutatásait csak egy szemernyivel is elősegítse.

Így aztán lassanként, szinte öntudatlanul lefoszlik róla az iránta érzett tisztelet. Ez lesz az első mozzanat. Azután majd érezni kezdi vele szemben a fölényét, s elkezd úgy módjával gúnyt űzni belőle. Végül meg még tán komiszkodni is kezd majd vele. S mindezt szinte észrevétlenül, a legcsekélyebb rossz indulat nélkül.

Andrej pedig az ilyesmire nem adja oda magát. Az ő büszkesége még a legapróbb túszerásokat is képtelen volna elviselni. Beállana az elhidegülés, utóbb pedig egész baráti viszonyuk megromlanék.

Mindezek az elmélkedések szinte öntudatlanul átvonul-

tak a lelkén és jogot adtak neki arra, hogy hazudjék, s mikor azt mondta, hogy talált állást, ezen eleinte maga is csodálkozott, de később megdicsérte magát ezért a füllentésért.

— Ugyan, és hol? Ott? Ugyanabban a gyárban? — faggatta Mglinszky őszinte örömmel.

— Igen, ott, — felelt Andrej kurtán.

— S miféle az az állás?

— Lásd, ezzel még magam sem vagyok egészen tisztában. Majd ha belekóstolok és tisztába jövök velem, elmondok neked aprólékosan. Annyit persze már most is mondhatok, hogy ez az állás nem a gyár igazgatói állása.

— Azt magam is sejtettem.

— Köszönöm neked Mglinszky, hogy nekem, egy szakácsnő fiának, hajlékot adott, — mondotta Andrej, őszinte érzéssel kezét szorítva vele.

Azután bement Jegorovna Feklához, neki is megköszönte az előzékenységét és különösen az ágyat, s egy fél rubelt csúsztatott a kezébe. Azután Mglinszkyvel együtt levitték a csomagját. Andrej kocsit fogadott és elhajtatott.

Útközben egészen tisztán érezte, hogy ez a második költözés még jobban eltávolítja őt attól a világtól, a melyben életének csaknem egész első részét átélte, s ez úgy kidomborodott előtte, mint a könyvekben; az első rész im végetért, következik egy lap ezzel a fölirással: «Második rész», a melyben, hogy hogyan mutatkozik be majd a hős, mit fog csinálni és mire lyukad ki, az még a jövő titka.

De ennek a költözésnek is vége szakadt, s íme már ott van a maga szobájában. Ez már aztán egészen az övé. Sem Szareptov valóságos államtanácsosnak, sem az ősnemes Ryncsanova Viktorovna Jevpraxiának, sem Mglinszkynek, szóval senkinek nincs és nem lehet többé igénye erre a három négyzet-rőfnyi területre, erre a dohos és bórszaggal telített levegőre, s ezekre a nyirkosság minden jelét magukon viselő falakra.

«Rossz ugyan, de az enyém,» — gondolta magában a kis bútorozott szoba új lakója.

A szoba csakugyan nagyon rossz volt. A falakon ott voltak a téli nyirkosság csalhatatlan jelei, az ablaka előtt egy piszkos-barna fal meredt az égnek, úgy hogy a napsugár még csak bele se pillanthatott soha. Az egész bútorzat egy rozoga és keskeny ágyból, egy össze-vissza foltozott derék-

aljból s egy biczegő székből állott. De volt még egy kis asztalka is benn, mely azonban alig-alig állott rozoga lábain. Szekrénynek, fiókos szekrénynek vagy állványnak sehol nyoma sem volt.

És ez a nyomorúságos bútorzat még komorabb szint öltött abban az állandó félhomályban, mely a szobában uralkodott. A szomszédból áthallatszottak a kalapácsütések és valami egyhangú és unalmas éneknek a foszlányai.

«Ime itt a második foka ennek a reám nézve új világnak», — gondolta magában Andrej, és nyomasztó érzés vett rajta erőt erre a gondolatra.

Egészen egyedül érezte magát. Nem maradt meg azokból a kapcsokból egy sem, a melyek őt ahhoz az előbbi világhoz kötötték.

Egy darabig ott ült az ágyon, majd fölkelt és elkezdte széjjelrakosgatni a czók-mókját. Nagy megnyugvást talált abban, hogy a falakba szögek voltak beverve, a melyek pótolták a szekrényt. Ezekre a szögekre akasztotta föl ruházatainak legfontosabb alkotórészeit. A fiókos szekrény szerepét a ládája volt hivatva betölteni. Összes fehéreneműjét benne hagyta, azt kivéve, a mivel az ágycsészert fel szerelte.

Mialatt a ládájában turkált, a fehérenemű között egyszerre valami kemény jószágra bukkant, a mitől mosolyra derültek a szemei . . . Mindkét kezének gyors mozdulatával félretolta a fehéreneműt, kivett közülük egy skatulyát és az asztalra tette. Azután a bugyellárisából elővett egy kis kulcsot, kinyitotta a skatulyát, s egy sereg névjegy és írás közül kihúzott egy nagy kabinet-fényképet.

Odavitte az ablakhoz s a félhomályban figyelmesen elkezdte nézegetni annak az arcznak a vonásait, a melyet a fénykép ábrázolt. S egyszerre úgy tetszett neki, hogy a kis szabácska falai félrebuzódtak s egy aranyozott falú tágas és világos csarnokban találta magát. Ez egy még eléggé fiatal nő arc képe volt, a kinek csodás szemei határtalan gyöngédséggel és szeretettel néztek rá. Isteni szemek! Visszatükröződött bennök ennek a nőnek egész isteni lelke. Benne, és egyedül csak benne összpontosult Andrejra nézve ennek a világnak minden kincse. Kívüle és nélküle semmiben és senkiben nincs meg az az igazi kincs, a mi az olyan szívben él, a minő az övé volt.

Istenem, mennyire szerette ő ezt a nőt! Milyen örömteljesen dobogott a szíve, valahányszor őt láthatta, valahányszor gyöngéd kezeivel az ő buksi fejét végig simogatta . . . Milyen ragaszkodással volt teli iránta a lelke! Úgy tetszett neki, hogy ha a legdrágábbat kívánta volna is tőle, azt is minden habozás nélkül oda adta volna. Ha így szólt volna hozzá: «szükségem van az életedre, add hát ide nekem!» — örömmel tartotta volna fejét a bárd alá és háládatos szívvél halt volna meg. Ilyen erő volt a szeretetében, abban a szeretetben, a minő kívülről talán senkinek a szívében sem lakik.

Csakhogy ő meghalt, s életével együtt végeszakadt mindannak, a mi eddigi életében szép volt. Most mindent a maga erejéből, s lehet, hogy rettenetes küzdelmek árán kell megszereznie.

Ez a kép Szareptova Vasziljevna Vjera arczképe volt. Andrej körülnézett a szobában, helyet keresve, a hol ezt a képet legjobban elhelyezhetné; csakhogy ilyen alkalmas helyet nem talált. A mocskos ablakpárkány és a rozoga asztal volt az a két hely, a mely erre némiképen igényt tarthatott volna.

Ő az asztalt választotta. Kivett aládájából egy színes kendőt, a melyet szintén Vasziljevna Vjera ajándékozott neki valamikor, letörölte vele a szurtos asztalt és elhelyezte rajta Vasziljevna Vjera arczképét.

Mintha csak előre tudta volna, milyen fontos szerepet fog játszani az életében ez az arczkép, a bátorságnak milyen éltető forrásává lesz számára a súlyos megpróbáltatások napjaiban, mikor a létért való küzdelem, a melynek oly elszántan és meggondolatlanul nekiment — ez a rettenetes szörnyeteg, mely úgy a gyöngék, mint az erők közül is oly sokat elnyelt, — őt is fenyegetni fogja félelmes állkapcsaival.

Ettől a pillanattól fogva a szomszéd szobából behalatszó kalapácsütések nem voltak többé ellenére, s annak az unalmas és vontatott nótának a hangjai nem izgatták. Még a szoba homálya is világosságnak tetszett előtte, az pedig, a mi reá várt, az akadályok egész sorát gördítvén eléje, gyermekjátéknak látszott; mindez elbukott előtte, mint a hogy elbuknak a kártya-katonák az első, legkisebb érintéstől.

Nagy áldás az, a mikor az embernek ilyen oltalmazója

van, s a mikor az erőnek és a bátorságnak ilyen forrása áll rendelkezésére; nagy áldás, habár csak a múltban van is. Van a világon tömérdek olyan boldogtalan, a kire soha nem sugárzott a szeretet úgy, mint Andrejre akkor, és most is, imádott Vasziljevna Vjerájának isteni szemeiből.

X.

Elmúlt vagy egy hónap azóta, hogy Mihajlovics Arkadij visszaérkezett.

Az utazás csakugyan kissé fölűdítette. Még az arcza is valamelyest kipirúlt tőle. A járása, mely az utóbbi időben in gadozó volt, önérzetes és bátor lett újra.

Megérkezési napján alig egy perczre ment haza átöltöz-ködni. Kissé túllépte a szabadságidejét s így sietnie kellett egyenesen a hivatalába. Mihail, a ki pedig épen akkor ott-hon volt, csak Marfusától értesült a hazaérkezéséről. Ilyen-formán Mihajlovics Arkadij elment a hivatalába a nélkül, hogy az otthoni eseményekről csak valamit is megtudott volna.

A hivatalban is tovább maradt mint rendesen, s csak ebédre érkezett haza. S ime elkövetkezett Szareptovék házá-ban megint az első közös ebéd, Mihajlovics Arkadij, Mihail és Katya voltak együtt.

— Mi újság nálatok? — kérdezte Mihajlovics Arkadij s bizalommal teljes volt az arcza, mert épenséggel nem szá-mított azokra az újságokra, a melyeket elmondtak neki.

— Bizony nem sok jó, — felelt Mihail sötéten.

Az a tréfás hang, a melyen Mihajlovics Arkadij a kér-déseit tette, bántotta Mihailt: elkomorodott az arcza s a felelete is meglehetősen sötét hangon ütött ki.

— Hogy-hogy nem sok? — kérdezte Mihajlovics Arka-dij. — Talán bizony megbuktál a vizsgán? Talán még nem vagy diák?

— Dehogy is nem, de nem ez a fő! — mondotta Mihail.

— Hát ugyan mi?

— Van ennél sokkal fontosabb is. Andrej elment tőlünk, és azt se tudjuk hol van.

— Nos, ez csak az ő megrögzöttségére mutat, — magya-

rázza Mihajlovics Arkadij. Ha csakugyan barátod volna, úgy föltétlenül adott volna már hirt magáról.

— Volt némi oka az elhidegülésre. Hiszen megsértettek! — mondotta Mihail.

— Nagyon sajnálom, hogy nem tudott különbséget tenni a barátai és az ellenségei közt. Azok közül, a kik ebben a házban élnek, senki sem sértette meg őt. De elvégre is mindenkinek nem lehet eleget tenni. És ha mindenkinek a sorával törődünk, akkor soha sem lesz nyugtunk.

— Andrej nekünk nem mindenki! — felelt Mihail.

— De semmiesetre sem rokonunk. Az, hogy a családunkba került, pusztá véletlen volt.

— Nem volt biz az pusztá véletlen! — mondotta Mihail egész határozottan. — Őt az én anyám nevelte és szerette is, én pedig áhitattal vagyok anyám emléke iránt.

— Remélem senki sem kételkedik benne, hogy én is? — jegyezte meg Mihajlovics Arkadij.

— Semmiesetre. De az emléke iránt való áhitat abban nyilvánul, hogy az ember tiszteletben tartja a rendelkezéseit, kívánságait, hajlamait, rokonszenveit.

Mihajlovics Arkadij ránézett a fiára s valami idegen-szerűséget látott az arczában, melyen hirtelen hidegség ömlött el. Úgy érezte, hogy az az életöröm és az a frissesség, a melyre utazása alatt tett szert, épenséggel nem illik a körülményekhez. Utazása alatt már magához tért és összeszedte magát. Itthon pedig még mindig bánatot és szomorúságot talált.

— Így tehát, — szólott, de már korántsem olyan derült hangon, — nekem most az volna a kötelességem, hogy nyakamba vegyem a várost, fölkutassam őt és a lábaihoz boruljak, mondván: ugyan kérlek, légy szives és jöjj vissza hozzám... De erről természetesen szó sem lehet, s így jobb, ha nem is beszélünk a dolgról többet. Egyáltaljában ez a fiatal ember nekem annyira kiállhatatlan, hogy kikérem magamnak, hogy róla előttem többé beszéljete! — fejezte be Mihajlovics meglehetősen ingerülten.

— Kiállhatatlan? — kérdezte Mihail.

— Igen, még pedig már régóta...

— Ezt mindjárt gondoltam. Csak az a kár, hogy ezt nem mutatta. Akkor nem vezetett volna félre senkit...

Mihajloviics Arkadij erre nem felelt, és egyáltalában elhallgatott. Mihail sem szólt többé egy szót sem. Mihail is, Katya is nagyon kényelmetlenül érezték magokat, s mindketten ugyanazzal a gondolattal foglalkoztak. «Milyen furcsa! Hát nem is tudakozódik a nagymama után? Talán bizony nem is érdekli, hogy mi lett vele?»

Behozták a kávé.

— Hogyan, — mondotta Mihajloviics Arkadij rövid benső tusa után erőt véve magán, — Viktorovna Jevpraxia talán még most is fogadóban él, mint valami turista?

— Nem, már elköltözött onnan! — felelt Mihail.

— Hol telepedett meg? Talált talán valami megfelelő lakást?

— Nem, ... nem lakást. Egy menedékházba költözött be...

— Micsoda? — kérdezte Mihajloviics Arkadij elképedve.

— Igen, egy menedékházba költözött be.

— Mesebeszéd... Úgy látszik lóvá akarsz tenni engem.

Mihajloviics Arkadij föl pattant, de csakhamar leküzdötte magában ezt a rohamot. Már a menedékhely pusztá gondolatától is elborzadt. Meg volt róla győződve, hogy Viktorovna Jevpraxia képtelen ennyire sülyedni, s nem hitte, sőt egész komolyan azt gondolta, hogy gúnyt üznek belőle. Annál is inkább, mert Mihail kaján arczot vágott, Katya pedig lesütött szemekkel bámult a tányérjára.

Az ebéd véget ért. Mihajloviics Arkadij föl kelt és bement a szobájába. Nyilván úgy érezte, hogy megalázó volna rá nézve, ha Mihailtól kérdezősködnék, a ki határozottan ellenséges indulattal van iránta. A fiatalok is eltávoztak s mindenikük visszavonult a maga szobájába. Mindketten úgy érezték, mintha valami catastropha történt volna velök.

Mihail nem számított rá, hogy így fog lefolyni apjával való «első beszélgetése», s életében most először látta őt haragosnak.

«Tehát ő zárkózott, — gondolta magában. — Mindig zárkózott is volt. Nem ösmertem őt eddig».

Rettenetes lett volna erről beszélgetniök; azért is vonultak vissza külön-külön a szobájokba.

Eközben csöngettek a dolgozószobából. Fedor odasietett

s mikor visszatért, Marfusát szólította. Marfusa megjelent Mihajlovics Arkadij finnyás szemei előtt.

— Igaz az, — kérdezte tőle Mihajlovics Arkadij, — hogy Viktorovna Jevpraxia valami menedékházba költözött be?

— Igaz, Mihajlovics Arkadij, — felelt Marfusa.

— Hová? Miért? Mi okból?

— Viktorovna Jevpraxia félt máshol megtelepedni, mert egyedül van, s így baja eshetett volna! — mondotta Marfusa.

— De hát miféle menedékház az?

— A Vasziljevsky-szigeten van. Csupa öreg asszony lakik benne. Viktorovna Jevpraxia megfizet magáért. Valami tőkét tett le egész életére...

— Érthetetlen, józan észszel egyáltalában megfoghatatlan...

— Van neki ott három szobája, — folytatta Marfusa a fölvilágosításait, — s a saját butorát vitte magával.

— Hogy-hogy? Innen?

— Igen, mindazt a mi a szobáiban volt, elvitte magával. Nagyon jól gondját viselik ott.

Mihajlovics Arkadij mindezt látszólagos nyugalommal hallgatta végig, de a szemeiben hideg tűz égett. Miután a legnagyobb részletességgel kikérdezte Marfusát a menedékhely felől, s a körülményekről, a melyek közt Viktorovna Jevpraxia átköltözött oda, kiküldte őt.

Izgatottan járt kelt a szobájában. Majd hirtelen megállt, leült a karosszékébe, majd ismét fölugrott s elkezdett föl és alá járni. Lépteit, fordulatait és mozdulatait mind arra mutattak, hogy rendkívül dühös.

«Oh adta gonosz vénasszonya, — gondolta magában Mihajlovics Arkadij, — nem riad vissza semmitől sem!» De hát hogy is nem látott át a szitán, hogy tudott ilyen időben elutazni? ... Itt kellett volna maradnia. Valahogyan csak mégis hozzá lehetett volna férni. Hiszen egyáltalában nem lehet valami nehéz őt megvesztegetni. Mert épenséggel nem okos asszony. Sohasem is tartotta őt annak.

Ime most milyen helyzetbe jutott. Itt lakik az ő házában, élvezi a javait, a melyeket akárhogy veszszük is, mégis csak ő tőle kapott, ő meg ott él egy menedékházban. Van ebben határozottan valami közönséges, valami nyárspolgáris.

«Az öreget kikergette a saját házából, bedugta valami

menedékházba, ő meg beleült az egész vagyonába». Ime a forma, a melyben ez a história az egész várost be fogja járni. Így fogják azt terjeszteni a hétköznapi emberek. Ők úgy fogják föl a dolgot, mert másként nem is foghatják föl. Senki sem köteles a dolgok, a viszonyok és a jellemek mélyére hatolni...

Kiment a szobájából és egyenesen a «gyermekszobák» felé tartott. Se nem kopogott, se egy szót sem szólt, csak benyitott Mihailhoz, s ott találta őt kezére hajtott fővel az asztalnál ülve, nyilván mély gondolatokba merülve.

Mihail álmélkodva fölugrott. Az apja soha, még a régiebb időben sem szokott volt hozzá bejönni.

— Maradj csak ülve kérlek, — mondotta Mihajlovics Arkadij csillapító kézmozdulattal. — Mirevaló ez a fölösleges idegeskedés? Mondjad, csak kérlek, miféle okai voltak Viktorovna Jevpraxinnak arra, hogy ezt a tapintatlanságot elkövesse?

— Félt a magánytól. Félt hogy baja esik, hogy megölik...

— Hát neked Mihail, nem jutott eszedbe, hogy ez szégyenletes dolog?...

— Szégyenletes? Sok minden eszembe jutott akkor nékem, apám!... Csakhogy abban a rettenetes zürzavarban fenekestől föl volt forgatva, minden... Én is kérleltem őt, Katya is kérlelte, de aztán beláttuk, hogy minden hasztalan. Beláttuk, hogy mindenki önző, s hogy senki sem tesz meg semmit másnak a kedvéért. Maga pedig apám, mindezek ellenére elutazott. Ebben az időben történt, hogy Andrej elhagyott bennünket, a nagymama kiköltözött innen, ... s azért mégis elutazott... Én tehetetlen voltam... Hiszen egyáltalában az vagyok. Nagyon is gyorsan omlott össze minden. Én álltam, s az a ház, a melyet erősnek hittem, a szemem láttára kezdett roskadozni. Hát ezt talán meg tudja akadályozni egy gyöngé ember?

— Táviratoznod kellett volna nekem! — felelt Mihajlovics Arkadij.

— Hová? Talán bizony beavatott engem utazásának a titkába? Fogalmam se volt róla, hogy merre jár...

— Mihail, Mihail ne beszélj velem ilyen rettenetes hangon! — kiáltott föl Mihajlovics Arkadij.

Ebben a fölkiáltásban sok őszinteség volt, a mi tüstént megvesztegette Mihailt. Hiszen annyira szomjúhozott egy kis őszinteségre.

— Mi ketten egyedül vagyunk, — folytatta Mihajlovics Arkadij — össze kell tartanunk . . . Mi lesz, ha még mi is elszakadunk egymástól?

Mihail hallgatott. Az apja számára nem volt válasz a lelkében. Csak így szólott magában:

«Nem beszélek veled többé ilyen hangon, mert ő is szenved. Úgy látszik, mindenkinek szenvednie kell, úgy a győzőnek, mint a legyőzöttnek» . . .

Ez a köztök lefolyt beszélgetés semmi eredményre sem vezetett.

Mihajlovics Arkadij kiment tőle a nélkül, hogy csak legkevésbé is megnyugodott volna, s egész este a legizgatottabb hangulatban volt. Azon tűnődött, hogy téríthetné észre Viktorovna Jevpraxiát? Nézete szerint semmiképen sem volt megengedhető, hogy továbbra is a menedékházban maradjon, s a legképtelenebb és legerőszakosabb rendszabályok gondolata is megfordult a fejében. Majd azt gondolta, hogyha a kérésre nem hajlik, úgy lehet majd kényszeríteni vagy valamivel ráijeszteni. Sőt még az is megvillant a fejében, hogy gondnokság alá helyezteti. Oly rettenetes esztelenségnek tűnt föl előtte az, hogy menedékházba vonult! De persze minderről hamarosan lemondott. Nagyon jól tudta, hogy az anyósa szabadon és tetszése szerint rendelkezhetik magával és vagyonával.

Ezután még néhány nap a legnagyobb izgatottságban telt el. Nem tudta, mire határozza magát. Olykor leült és levelet írt Viktorovna Jevpraxiának. Az első pillanatra teljesen meggyőzőnek látszott előtte, de egyszerre maga előtt látta az öreg kárörvendő mosolyát: «Áá, az elevenedre tapintottak! . . . Lám most egyre-másra firkálsz a leveleket! . . .» S kezdte belátni, hogy az ilyen levéllel csak fölösleges élvezetet és diadalt szerez neki, s a mi a fő — a levél megmarad dokumentumnak a kezében. Nem, nem fog neki írni. Más valamit kell kieszelnie.

Ünnepnap volt. Reggel nyolcz órakor az épületnek abban a szárnyában, melynek ablakai a kertre nyíltak, a külön szobás bennlakók már föl voltak öltözve ünneplő ruháikba.

A folyosó jobb oldalán három ajtó volt, s mindeniken ki volt írva, hogy ki lakik az illető szobában. Az egyikén ez volt olvasható: «Vozdvisenszkája Jegorovna Anna, pap özvegye», a másikon: «Katyakina Petrovna Vjera, kollegiumi asszeszor özvegye», a harmadikon pedig angolul volt fölírva, hogy ott lakik: «Miss Ellen Triton».

A baloldalon csak két ajtó volt, az egyik minden fölírás nélkül, míg a másikon egyszerűen ennyi állott: «Ryncsanova Viktorovna Jevpraxia». És senki sem kívánta, hogy hozzá legyen téve a hivatása vagy a családi állapota; már az egész menedékházban mindenki tudta, hogy tulajdonképen ki is az a Ryncsanova Viktorovna Jevpraxia.

Mindenki tudta, hogy két hely fejében kettős összeget tett le, hogy három szobában lakik, a melyekben drága és kényelmes butor áll, s a melyeknek a padlója drága szőnyegekkel van behúzva. Az ablakok és ajtók fölött szép függönyök lógnak. Mindenki tudta, hogy régi nemes családból való földbirtokosnő, és hogy nagy vagyona van.

Az első napokban az egész ház álmélkodott, s azt kérdezte: miért? Vajon mi lehet az oka annak, hogy egy gazdag és régi nemes családból való asszony egyszerre fogja magát és beköltözik egy menedékházba? De hamarosan kiderült minden: egyszerűen magára maradt, nem szereti a zajos életet s azonkívül jótékonytságot akar gyakorolni és közléről akarja látni azokat, a kikkel jót tesz, s így mindjárt az első naptól kezdve elkezdtek tisztelni Ryncsanova Viktorovna Jevpraxiát.

Pár este egymásután átjártak hozzá az öreg asszonyok a főépületből, hogy bemutatkozzanak neki és megösmérgedjenek vele, s ő valamennyiüket megvendégelte tortával és édes cseresznyepálinkával.

— Szomszédok vagyunk, — mondotta nekik Viktorovna Jevpraxia, — s így kell, hogy megismerkedjünk és békében éljünk egymással!

Ezek egyszerű öreg asszonyok voltak, a kik nyolczan-ként laktak egy-egy szobában. Közvetlen szomszédait: a pap özvegyét, a kollégiumi asszeszornét és a misst Viktorovna Jevpraxia maga látogatta meg először s ezek tüstént visszaadták neki a látogatást s mindjárt első este nála theáztak.

De mindennél sokkal fontosabb volt az, a mi másnap

történt. A dolog úgy történt, hogy másnap ünnep volt s ebédnél az öregek a szokottnál egygyel több ételt kaptak. Tüstént megtudták azt is, hogy ezentúl minden ünnepezen egy étellel többet kapnak, továbbá, hogy erre az egy ételre való pénzt, illetve, mint a hivatalos könyvekben szerepelt: «az élelemzés javítására szánt összeget» Ryncsanova asszony adományozta.

Végre a Viktorovna Jevpraxia beköltözését követő harmadik napon még valami történt, a mit a lakók minden közt a legfontosabbnak tartottak, a templomban új szentképtartó jelent meg, benne a Szüzanya művésziest festett, aranyozott ezüst keretbe foglalt képével. Elötte magas ezüst-lámpatartó állott, benne három lámpával, melyek arra voltak rendelve, hogy megszakítás nélkül, állandóan égjenek. Mindezt, ugyancsak Ryncsanova Viktorovna Jevpraxia adománya volt. Szóval Viktorovna Jevpraxia mindent elkövetett, hogy egyszerre kiemelkedjék a közönséges bennlakók sorából, és kiváltságos helyzetet teremtsen magának. Egyszeriben meg is kapta ezt az elnevezést: «a mi jótevőnk».

Tehát reggel nyolcz órakor Viktorovna Jevpraxia lakásának az ajtajában megjelent egy fehér kötényes fiatal nő és halkan kopogott.

— Jöjjön csak, jöjjön Nasztaszja! — felelt belülről Viktorovna Jevpraxia.

Nasztaszja belépett. Az első, legnagyobb szobában, melynek két ablaka a kertre nyílt, ugyanaz a bútor állott, mely otthon a saját házában, s így ez a szoba csodálatosan hasonlított amarra. Viktorovna Jevpraxia még a hálószobájában volt, de már épen befejezte volt az öltözködését.

— Jó reggelt asszonyom! — üdvözölte őt Nasztaszja és kezét csókolt neki, a mit a ház egyetlen más lakójával sem cselekedett meg. — Adhatom a számovárt? — kérdezte.

— Nem, majd csak az isteni tisztelet után. Azt hiszem már nemsokára kezdődik? . . .

Viktorovna Jevpraxián fekete ruha volt, a fején szalagokkal diszitett csipke fejdísz. Egész megjelenésében karcsú és méltóságteljes volt.

Mikor elkészült, kilépett a lakásából, lement, az udvaron keresztül átment a főépületbe, majd halk léptekkel föl

az emeletre s be a kápolnába, a hol elfoglalta szokott helyét a bal oldalon.

A kápolna középső része alacsony korláttal volt elrekesztve. Ez a rész az idegenek számára volt föntartva, míg a szélső helyeket a bennlakók foglalták el. A bal oldalon, közel az oltárhoz állott az a szentképtartó, melyet Viktorovna Jevpraxia ajándékozott a kápolnának, s e mellett volt az ő széke is. Volt ezenkívül még sok más szék is, a melyeken az öreg asszonyok foglaltak helyet.

Furcsa képet nyújtott a kápolna az isteni tisztelet alatt! Mindkét oldalon ültek és álltak az öreg asszonyok. Jobbról, mind egyforma ruhában, — ezek voltak az ingyenesek. Ezek jobbára nagyon öregek voltak. Balról helyezkedtek el az évi járadékosok, vagyis azok, a kikért valaki fizetett. Ezek a magok különféle színű, de leginkább sötét ruháiban voltak, némelyek kalappal, mások főkötővel a fejükön. Ezek közt akadtak már kevésbbé öregek is.

Viktorovna Jevpraxia áhítatosan imádkozott, a kellő időben térdre ereszkedett, s buzgón hajlongott, a mikor kellett. Egyáltaljában nagyon vallásos volt és jól ösmerte az egyházi szertartásokat. Voltak az öregek közt sokan, a kik teljesen ő rá bizakodtak, s ugyanakkor térdeltek le és keltek föl, a mikor ő. Valósággal mintaképpé lett, a kit valamennyien utánoztak.

Az isteni tisztelet véget ért. Mind, szép sorban odajárultak a paphoz, hogy megcsókolják a keresztet. Az első közt volt Viktorovna Jevpraxia, a kinek a pap átadta az úrvacsoráját, a melyet ő óvatosan föl vitt a szobájába. Ez különös kitüntetés volt, a melyben csak kevesen részesültek.

Útközben találkozott az öregasszonyokkal, a kik tiszteletteljesen üdvözölték. Egyesek, jobbára az évi járadékosok közül, kezet is szoritottak vele, és tudakozódtak a hogyléte felől; szóval lépten-nyomon csak tiszteletet és nagyrabecsülést mutattak iránta.

A szobájában már ott állt a szamová, mellette az illatos kalács, a sűrű tejszín és a friss vaj. Nasztaszja már kitanulta Viktorovna Jevpraxia izlését és iparkodott eleget tenni neki.

Alighogy Viktorovna Jevpraxia letette csipkés fejdíszét és levetette fekete keztyűit, valaki kopogott az ajtón.

— Oh, milyen kedves vendég, — mondotta Viktorovna Jevpraxia, — parancsoljon kérem.

A menedékház igazgatója volt.

Olykor megszokta őt látogatni, kérdezősködött az egészsége felől és elmondta neki a menedékház ujdonságait. Viktorovna Jevpraxia viszont megvendégelte őt theával.

Azután jött a kollegiumi assessor özvegye; a miss is benézett egy pillanatra. A pap özvegye szintén meglátogatta őt néha. Azt meg kell adni, hogy Viktorovnánál pompás volt a tejszín. Ilyen tejszine senkinek sem volt az egész menedékházban.

— Nasztaszja, nem felejtettél el édességeket venni? — kérdezte Viktorovna Jevpraxia a cselédjétől. — Ma alkalmasint eljönnek a gyerekek.

Nasztaszja nem felejtette el. A gyerekek már két ízben voltak itt és Nasztaszja, ámbár felnőtteknek látta őket, mégis Viktorovna Jevpraxia szavai után, meg szokta őket gyerek-számba venni.

Két óra mulva Viktorovna Jevpraxia már megint egyedül volt. A vendégei elszéledtek s a cseléd kivitte a szamovárt. Ekkor beleült egy karosszékebe s újságot olvasott, melyet ideküldetett magának s a mely nélkül nem tudott meglenni. A folyosón lépteket hallott, a melyek idegeneknek tetszettek előtte. Azután tisztán hallotta az igazgató hangját:

— Ime itt van; ezen a folyoson. Ez a legnyugalmasabb hely itt nálunk.

Viktorovna Jevpraxia fölütötte a fejét. Aggodalmat keltek benne ezek a léptek és ez a hang. Bár fölismerte azonnal, hogy az igazgató beszél, mégis az ő nyugodt és lágy hangja is bizalmatlanságot ébresztett benne ezúttal. Kopogtak az ajtón.

— Lehet! — mondotta Viktorovna Jevpraxia.

Kinyílt az ajtó. Viktorovna Jevpraxia a karosszékeben ülve fölemelte a fejét és kiejtette kezéből az újságot.

— Ön az? . . . Ön az? . . . — kiáltott föl álmélkodva. — Mihajlovics Arkadij?

Igen, Mihajlovics Arkadij állott előtte. Hosszú, fekete kabát volt rajta s jobb kezében a cylinderét tartotta. Az arcza valósággal különös volt. Az ajkai mosolyogtak, de a szemének a kifejezése sehogyan sem illett ehhez a mosoly-

hoz Ellenkezőleg, valami elfojtott és hideg durvaság tükröződött bennök.

Az igazgató ott állott mögötte s alkalmasint kissé csodálkozott rajta, hogy mindjárt az első pillanatban nem következett be az a megindító jelenet, hogy Viktorovna Jevpraxia hirtelen felugrik, a vendég odasiet hozzá, s egymás karjaiba omlanak.

— Eljöttem, hogy meglátogassam önt Viktorovna Jevpraxia! — mondotta Mihajlovics Arkadij nagyon szeretetreméltóan, de azért kissé a fogai közt, odalépett hozzá és kezét csókolt neki.

— Nagyon szép, — felelt Viktorovna Jevpraxia kissé remegő hangon, — parancsoljon kérem. Mindig csak örülök, ha meglátogat valaki... Nagyon örülök, kérem foglaljon helyet!

Mihajlovics Arkadij leült, de észrevehető izgatottsággal küzdött. Elkezdődött egyike azoknak a beszélgetéseknek, a melyek bizonyos esetekben elkerülhetetlenek, de azért mindenkire nézve terhesek. Megjegyzéseket tett a menedékház fekvéséről, a melyet nagyon kellemesnek talált.

— Pompás levegő van itt önöknél, — mondotta szinte gépiesen: — közel van a tenger s valóságos áradata jár itt a tiszta levegőnek a tenger felől... Egészségi szempontból ez rendkívül fontos...

— A temető is mindössze pár lépésnyire van ide! — vágott közbe Viktorovna Jevpraxia. — Ha meghal az ember, hamarosan átviszik oda...

— Oh nem, — jegyezte meg az igazgató tréfás hangon: — nekünk más temetőnk van; mi nem itt temetkezünk, hanem az Uszpenszkyn! Ott van a mi temetőnk!

— No mindegy, — mondotta Viktorovna Jevpraxia. — Engem már csak ide temessenek...

— Viktorovna Jevpraxia, — szólalt meg az igazgató, elejét akarván venni a fenyegető hallgatásnak, — fölékesíti a mi templomunkat; már eddig is ajándékozott nekünk egy szent kép-tartót, képpel együtt... Igazán nagy hálával tartozunk Viktorovna Jevpraxiának.

— Hjah, ideje, hogy az ember a lelkére is gondoljon! — mondotta Viktorovna Jevpraxia. — Önnek, Mihajlovics Arkadij még korán van a lelkére gondolni, de nálam bizony már ideje.

«Már kezd gúnyolódni. Ezt már czélzatosan mondotta» . . . — gondolta magában Mihajlovics Arkadij, s újjaival elkezdett dobolni a térdén.

Nem volt kedve az igazgató jelenlétében hallgatni végig Viktorovna Jevpraxia gúnyos megjegyzéseit, s így folyton őt nézte, mintha csak azt kérdezte volna tőle, vajon mikor szánja már rá magát a távozásra? Lehet, hogy az igazgató elérte ezeket a pillantásokat, mert csakhamar fölkelt és így szólt:

— No nem akarom tovább zavarni önöket. Bizonyára családi ügyeket kell megbeszélniök.

— A mi engem illet, — jegyezte meg Viktorovna Jevpraxia: — nekem semmiféle családi ügyeim sincsenek. Lehet, hogy Mihajlovics Arkadijnak vannak?

Az igazgató meghajtottta magát és kiment. Pár pillanatnyi hallgatás következett. Elsőnek Viktorovna Jevpraxia törte meg a csendet.

— Tehát mégis csak ellátogatott hozzám, Mihajlovics Arkadij! Részesített engem ebben a nagy megtiszteltetésben!

Ekközben az arca diadaltól és meglegedéstől sugárzott. Már is tisztában volt vele, hogy miért jött. Nyilvánvaló volt, hogy nagyon is az elevenére tapintott. Biztosra vette most már, hogy kérni és könyörögni fog. Csak tessék, csak tessék! Eddig még úgy sem kapott amolyan igazi leczkét. Hadd kapja meg most.

— Nos hát hogy esett az utazás. Mihajlovics Arkadij? — folytatta.

— Jól . . . Teljesen meg vagyok elégedve vele.

— De a távollétében itt meglehetősen nagy változások történtek . . . A fia is letette az érettségét. Csakhogy nem valami nagy öröme van benne; a másik fia pedig, azaz hogy nem fia, de azért mégis Szareptov, szabad szárnyra kelt . . . Lehet, hogy azóta már valahol börtönben ül. Én meg idekerültem ebbe a menedékházba. De önnek azért úgy látszik jót tett az utazás, egészen fölfrissült tőle . . .

— Viktorovna Jevpraxia, — szólt Mihajlovics Arkadij ideges hangon, — hagyjon föl ezzel a hanggal. Nem azért jöttem el önhöz, hogy diadalmas haragjának a kitéréseit hallgassam.

— Diadalmas? Tehát én vagyok a győztes és nem ön? Hogy lehet az, Mihajlovics Arkadij? Ön a saját házában

lakik és élhet kénye kedve szerint, én meg csaknem azt mondhatnám, hogy zár alatt vagyok, s mégis én volnék a győztes? Sokat kíván ön az élettől, Mihajlovics Arkadij; túlságosan sokat.

— Lehet, hogy nincs igazam, . . . nagyon meglehet! — mondotta Mihajlovics Arkadij. — De ön, Viktorovna Jevpraxia, haragjában nagyon is szélső eszközökhöz nyúl. Lehetséges, hogy ön ne tudná, hogy mit cselekedett ezzel a fölösleges és semmivel meg nem okolható ideköltözéssel? Végre is a boszúvágy kielégítésére sem szabad épen mindent megtenni.

Mihajlovics Arkadij rendkívül izgatottán és így meglehetősen hangosan beszélt. Ez mutatta, hogy nagyon is föl van ingerülve . . . Ezúttal nyilván nem bírt uralkodni magán s cserben hagyta az a képesség, a melynél fogva mindenkor idejekorán felül tudott kerekedni az érzelmein, s el tudta őket rejteni.

Viktorovna Jevpraxia ránézett és szólt:

— Mihajlovics Arkadij! Ezek a falak nincsenek szokva az ilyen hanghoz. Kérem, legyen szíves kissé higgadtan beszélni.

— Lehetetlen higgadtan beszélni, mikor sír az ember lelke!

— Hogyan? Sír? . . . Tehát most már sír? De akkor, a mikor én az ön sértő viselkedése által indítva elhagytam a saját házamat és fogadóba költöztem, akkor még nem sírt? Nem, nem sírt, vagy ha sírt is, ön nem hallotta meg a hangját. Még az iránt sem tartotta érdemesnek érdeklődni, vajon hova megyek. Önnek az tökéletesen mindegy volt. Hejh, nagyon okos ember ön Mihajlovics Arkadij, csak az a baj, hogy nem lát messzire, nem lát tovább az orránál. Persze, az nagyon kellemetlen önnek, hogy én tüstént a leányom halála után kénytelen voltam a házamból kiköltözni. Ha vártam volna legalább egy hónapot, akkor még Isten neki, akkor nem látták volna meg önt a maga valóságában, de tüstént . . . az Istenért! . . . Most majd mondogatják: «Lám, milyen ember is ez! Még a tömjén füstje sem oszlott szét a halottas szobából, és íme máris elüldözte magától azt az öreg asszonyt . . .» Lássa Mihajlovics Arkadij, ez az, a mire ön nem gondolt! Cserben hagyta az éles látása; most pedig szeretné kiköszörülni a csorbát, csakhogy már késő. Késő,

késő. Mihajlovics Arkadij! Lássá, én nagyon jól tudom, miért jött ön ide! Ez a derek, jó ember, ez a mi igazgatónk azt fogja hinni, hogy lám Szareptov eljött, hogy megtisztelje a látogatásával öreg rokonát, a ki pusztá makacsságból, szé szélyből a fejébe vette, hogy kimegy a saját otthonából, és megtelepszik egy menedékházban. Ő hihet, a mit akar. Csak-hogy én le tudom szállítani a kellő értékére ezt a nagy tisztességet. Ön egyszerüen megszeppent Szareptov úr, megszeppent a társaság véleményétől. Megszeppent attól, hogy ezért a gonosz cselekedetért önt fogják felelőssé tenni. Arra kész, hogy a gonosz cselekedetet elkövesse, de hogy véle-ményt halljon róla, arra már nem. És ha ezt fogják mon-dani, úgy igazat mondanak, és hadd mondják, csak hadd mondják! Végre is itt az ideje, hogy önt a maga valóságában megösmerjék.

Mihajlovics Arkadij szemében lángra lobbant egy szikra, de csakhamar ismét kialudt. Minden erejét mefeszítve tudott csak uralkodni magán.

— Viktorovna Jevpraxia, hagyja el ezt az ellenséges han-got! — mondotta. — Hiszen látja, eljöttem önhöz és erőt vettem a büszkeségemen. Eljöttem, hogy elégtételt adjak önnek. Kész vagyok beismerni a hibámat. Igen, igen. Nem viseltettem ön iránt a köteles figyelemmel, a melyre rászol-gált, de lássa, voltak okaim rá. Hogy melyek azok, az ön előtt sem titok. Mi közöttünk mindig ott lappangott az ellen-ségeskedés. Lehet, hogy azért is nőtt ilyen nagyra, mert lappangott. Soha, senkisésem leplezte le, és ha csak egyszer is leleplezték volna, talán enyhült volna s most nem álla-nánk szemben egymással mint ellenségek. Mi nem is ítél-keztünk egymás fölött helyesen, mert elfogultak vagyunk egymás iránt; de én kész vagyok engedményeket, nagy en-gedményeket tenni. Nos tehát, milyen elégtételt akar ön tőlem? Milyen megalázkodást kíván tőlem? Beszéljen nyil-tan Viktorovna Jevpraxia, én sok mindenre kész vagyok...

— Ugyan mit akar tőlem Mihajlovics Arkadij?

— Azt akarom, hogy mondjon le erről a rettenetes ötlet-ről, erről a menedékházról, és jöjjön vissza mihozzánk.

Viktorovna Jevpraxia elmosolyodott.

— Milyen furcsa gondolat! Miért? Ugyan miért ten-ném én ezt? Ezt pusztán csak önért kellene megtennem.

Arra pedig semmi néven nevezendő okom nincs, hogy önért bármit is tegyek. Mikor az emberek olyan viszonyban vannak egymással, mint ön meg én, akkor kiki azt teszi, a mi neki kellemes. Én pedig itt nagyon jól érzem magamat. Itt tisztelnek és szeretnek. Az ön házában meg minden pillanatban akár csak kést forgattak volna meg a szivemben.

— Ezután nem úgy lesz. Igérem, hogy az én részemről nem fog egyebet tapasztalni a legnagyobb tiszteletnél.

— Köszönöm. Semmi szükségem az ön tiszteletére. Soha sem törtem magamat utána. Azt elhiszem, hogy ön még a tiszteletteljes viselkedésre is képes, mert rettenetesen bosszantja ez az én ideköltözésem. De azt tán csak nem gondolja, hogy én egy pillanatig is hinni tudnék ennek a tiszteletnek az őszinteségében? Hiszen minden pillanatban ezt mondanák a szemei: «Nézz ide, tisztelettel vagyok irántad, de csak azért, mert nekem erre szükségem van; a lelkem fenekén pedig gyűlöllek.» S akkor csak még jobban gyűlölne, mint eddig. Nem, nem Mihajlovics Arkadij, ezzel a csalétekkel ugyan meg nem fog engem soha.

— Viktorovna Jevpraxia, ha már nem akarja ezt megtenni én érettem, tegye hát meg az unokájáért, Mihailért!

— Köszönöm alássan . . . Ő még eddig semmi olyat nem tett érettem, hogy én az ő kedvéért áldozatul dobjam oda magamat. Ő jól tudja, hogy én őt itten ép annyira szeretem, mint ott szeretném. Nem, csak Mihailt ne is keverje bele ebbe a dologba. Erre az egészre egyedül önnek, az ön becsületének, az ön jó hírnevének, az ön *carrière*-jének van szüksége. Már pedig önért én soha többé az életben semmit sem fogok tenni! Ezt jegyezze meg magának Mihajlovics Arkadij.

Itt egyszerre elhagyta Mihajlovics Arkadijt az önuralma, most már tisztán látta, hogy ettől az asszonytól ugyan ki nem csikar soha semmit, hogy idejövetele csak alkalom volt neki arra, hogy diadalmaskodjék és gúnyt űzzön belőle s hogy minél jobban kéri, annál nagyobb örömet szerez vele neki.

Piros foltok jelentek meg az arcán, az ajkai megkékültek és elkezdtek remegni. Mindaz a gyűlölet, a melyet évek hosszú során át titkon táplált ez ellen az asszony ellen, mert egyszerre táplálékot, kielégítést követelt, és roppantúl

szerette volna őt megsérteni, szeretett volna valami rettenetes fájdalmat okozni neki, csakhogy az ehhez szükséges szavak sehogy sem jutottak eszébe.

— Tehát ön . . . ön . . . Nem hajlandó semmire? — kérdezte szinte lihegve.

— Nem, nem és nem! — felelt Viktorovna Jevpraxia határozottan.

- - No persze, teljesen értem . . . Nem is lehet az más-ként. Hiszen ön kígyó volt teljes világéletében. Most is orozva mart meg, a mikor távol voltam . . . Oh, ha itt lettem volna, akkor tudtam volna hogy bánjak el önnel. Hiszen önnek csupa boszúvágytól megzavarodott az elméje, ön beszámíthatatlanná lett, úgy hogy tulajdonképen nem menedékházban, hanem a bolondok házában volna a helye . . .

Mindezt nem kiabálva, hanem halkán mondta, s a hangja inkább valami dühös sziszegéshez hasonlított.

Óvatos kopogás hallatszott az ajtón s egyszerre megjelentek a küszöbön Mihail és Katya. Ünnepnapokon rendszerint ilyen tájban szokták Viktorovna Jevpraxiát meglátogatni: nem hiába gondoskodott ma is édességekről a számukra.

— Oh, a gyerekek is itt vannak! — kiáltott föl. — Épen jókor!

Ezzel fölkelt. Mihail elképedve nézett az apjára. Katya olyan volt, mintha minden pillanatban kész lett volna kereket oldani. Mihajlovics Arkadij is fölkelt. A gyerekek váratlan megjelenése visszaadta neki az önuralmát. Kiegyenesedett s az arca fölöltötte szokott hideg kifejezését. Mihailhoz fordulva így szólt:

— Mihail, a mint látod, itt vagyok! Itt vagyok azért, hogy megkérjem Viktorovna Jevpraxiát, térjen vissza hozzánk. Minden lehető felajánlottam neki, még meg is aláztam magamat, de mind hiába. Megtettem mindent, a mit csak tettem.

Meghajtotta magát Viktorovna Jevpraxia előtt s elindult az ajtó felé. Mihail és Katya alig tudtak elég gyorsan kitérni előle. Mind a ketten a nagymamára bámultak s iparkodtak kitalálni, vajon mi történt itt. De a nagymama arca különös fölvilágosítással szolgált. Olyan vidám volt, olyan öröm sugárzott róla, hogy az ember azt hihette, hogy mindössze valami kellemes rokon beszélgetés az, a mi történt.

Mihajlovics Arkadij kiment. Ekkor Viktorovna Jevpraxia rendkívül derült hangon odafordult a gyerekekhez.

— Köszönöm, gyerekek, hogy nem feledkeztetek meg rólam; üljete le, vártalak benneteket ma.

— Nagymama, mi történt itt? — kérdezte Mihail.

— Bármilyen történt legyen is, — az teljesen mindegy. Én csak egyet mondok neked, Mihail: volt a világon egy nagy bűnös. Minden lépése, minden mozdulata, minden vágya az életben, egy-egy nagy bűn volt. De egyszerre meghalt és a pokolba jutott. A mikor aztán látta, hogy rosszul megy a dolga, elkezdett kiabálni: «Jaj engedjétek meg, hogy visszatérjek a földre és újra kezdjem az életet! Esküszöm mindenre, a mi szent, hogy a lehető legerényesebb életet fogom élni!» Erre így feleltek neki: «Nem, barátom, késő; ezt annak idején kellett volna megcselekedned; most, a mikor már belekóstoltál a pokolba, minden bolond belátja, hogy ezért érdemes erényesnek lenni.»

— Tehát a papa megkérte? — kérdezte Mihail, mintha ügyet se vetett volna a mesére.

— De még hogy! Megteszek mindent, a mit csak akar, — mondotta. Persze nekem tüstént bele kellett volna mennem. Ő legalább erre számított. De én nem vagyok ám ilyen ostoba. Mindezek után pedig fogta magát s egy mérgezett nyilat bocsátott belém. Tudod-e te, hogy én kigyó vagyok, a ki őt orozva megmartam!? Jaj, gyerekek, ne is beszéljünk erről. Ennek meg kellett történnie s én ezt előre tudtam, csak azt nem tudtam, mikor; de meg kellett történnie, mert minden cselekedet megkapja a maga jutalmát.

— Nagymama, az Istenért, mire való ez a rettenetes gyűlölet? — kiáltott föl Mihail. — Mit csináljunk mi? Milyen a mi helyzetünk? Mért nem akar bennünket senki sem figyelembe venni? Mi fejlődünk és fölcseperedünk, a lelkünk megerősödik s a családunk kebelében dülő gyűlölet közepett kezdünk magunknak fogalmat alkotni az életről. Ugyan mi lesz hát velünk?

— Hjah lelkem, ez iránt már aztán az apádat kérdezd. Ezt már ő jobban tudja! — felelt Viktorovna Jevpraxia.

Ez a váratlan találkozás megrendítette Mihailt. Hihetetlen meztelenséggel föltárta előtte családi viszonyaiknak minéműségét. Harag, gyűlölet és önzés, ime, mostani családi

életöknek ezek az alapjai. Úgy érezte, hogy Viktorovna Jevpraxia, de még az apja . . . még ő is, teljesen idegen hozzá.

Lesújtva, szinte megsemmisülten ült ott a nagyanyjánál. Nyilván Katya is ugyanezt érezte, de jobban tudott uralkodni magán, mint ő. A nagymama kivánságára gépiesen bontogatta szét a számukra készített gyümölcsöt és édeségeket, maga is evett s Mihail is kínálgatta. De sem a szavaikban, sem a tekintetökben nem volt meg a szokott őszinteség, s ezúttal a szokottnál rövidebb ideig, alig egy óra hosszát voltak a nagymamánál. Mihail kelt föl elsőnek.

— Mért ilyen korán? — kérdezte Viktorovna Jevpraxia.

— Csak, . . . nagymama . . . Fáj egy kissé a fejem, — felelt Mihail füllentve.

Viktorovna Jevpraxia értette a hangulatukat és nem szólt semmit; csak úgy lopva vetett egy-egy pillantást reájok.

— A hogy gondoljátok; erőszakkal nem tarthatlak itt benneteket.

Elbúcsúztak tőle és kimentek.

— Hejh Katya, Katya, — mondotta Mihail útközben. — Én úgy érzem, mintha te meg én valami oduban ülnénk, a hol minden oldalról vadállatok, szörnyetegek és mindenféle undok teremtések merednek ránk! Kezdem elveszteni lábaim alól a talajt . . . Nincs senki, a ki föntartson . . .

— Lásd, ha Andrej velünk volna, — mondotta Katya halkán — ő föntartana, ő megtanítana . . .

— Andrej, Andrej! De hát hol van? Istenem, mit nem adnék érte, ha láthatnám őt, ha beszélhetnék vele . . .

Katya erre semmit sem szólt, de annál többet gondolt.

PATAPENKO N. J. után, oroszról

AMBROZOVICS DEZSŐ.

EGY BARÁTNŐM TÁVOZÁSÁKOR.

Búcsuzom, ki tudja: nem végkép-e tőled?
Ma-holnap elhagyod a hazai földet;
Messze idegenbe hajt sorsod szeszélye,
Hogy a régi gondot új gonddal cserélje.

Egy-két rövid év csak! úgy mondod s reméled,
Újra visszahoz majd körünkbe az élet;
De egy rövid év is nagy idő már annak,
Kinek háttá mögött tenger-évek vannak.

Szűk már én előttem a jövő határa,
Nincs többé igényem dús ajándokára,
Nem csüggök mélázva röppenő időmön,
Mit hoz a jelen nap, azon sem tűnődöm.

Lelkemben most a mult szép emléke támad,
Bájló seregével ott rajzik utánad:
Kölcsönös ábrándok, csillogó remények,
A légben eloszlott színes tünemények.

Bennünket virággal kínált a tavaszkor,
Boldogok is voltunk, képzeletben akkor:
Tél közepén járunk . . . virágnak vége!
Jól esik, ha kísér illata, emléke.

LÉVAY JÓZSEF.

A KEDVES KÖZELLÉTE. *)

Rád gondolok, ha tenger tükrén látszik
A déli fény,
Eszembe' vagy, ha hold remegve játszik
Az ér vizén.

Látlak a messze út porfellegében,
Ha közeleg.
Látlak a rozzant hidon sűrű éjben
És reszketek.

Hallak, midőn a zúgó hab megrekken
A szirt fokán,
És rád lesek, ha suttog a berekben
A halk magány.

Bármerre szállj, mindég nyomodba járok
Közel, közel...
A nap lenyugszik... csillagomra várok...
Jövel, jövel!

GOETHE után, németből

DÓCZI LAJOS.

*) E dal címe az eredetiben *Nähe des Geliebten*, a miből világos, hogy a dalt a lány énekli s a kedves alatt a férfi értendő.

ROGER CASEMENT.

A temesvári szerencsétlen kimenetelű csata után, mint tudjuk, Kossuth Lajos török földre menekült s egyelőre a többi menekültekkel együtt — László Károly szerint mintegy 3538-an voltak — Viddinben, a kőfallyal megerősített város melletti téren fölállított sátoros táborban, húzódtak meg.

A török fővárosban ezután csakhamar megindult az alku-dozás szegény honfitársaink bőrére; Sturmer az osztrák inter-nuncio és Titoff, az orosz kormány képviselője, hangosan követelték a menekült lengyelek és magyarok, ez utóbbiak közül különösen Kossuthnak, Mészárosnak, Perczelnek és Battyhányi-nak kiadatását és követelésök megtagadása esetében háborúval fenyegetődtek.

Azt is tudjuk továbbá, hogy a porta az angol és francia követek biztatására megtagadta ugyan e követelés teljesítését, de azért a menekültek komoly veszélyben forogtak egy ideig.

Maga Kossuth beszéli el *Iratainak* harmadik kötetében (a negyedik fejezethez függesztett első adalékban), hogy gróf Andrassy Gyulától, a független magyar kormány portai képviselőjétől, 1849-diki szeptember havában levelet kapott Viddinben, melyben tudósította őt, hogy a nagyvezér, a szerasz-kier és a külügyminiszter fölszólították, adja Kossuth tudtára, miszerint csak egy mód vala úgy őt, mint a többi menekülteket a kiadatástól megmenteni, tudniillik az, hogy térjenek át valamennyien Mohamed vallására.

Azt, hogy mennyire sürgős volt az ügy, már mutatja az is, hogy a levelet a szerasz-kier tábor vezérkarának egyik törzs-tisztje vitte el, mint futár a legnagyobb sietséggel Várnáig egy e czélra külön kirendelt kormánygőzösön, onnan pedig pihenés nélkül lóhalálában Viddinig meg sem állapodott.

László Károly szerint a hadügyminiszter azt ígérte, hogy mindenki jelen rangjában vétetik föl a török hadseregbe, és

hogy egyenruhával, fegyverzettel látják el őket. A ki pedig polgári állásban akarna ott maradni, azt is segíteni fogják, az elmenni óhajtókat pedig útilevéllal fogják ellátni. A levélben sürgették a menekülteket, hogy minél hamarább nyilatkozzanak, úgy hogy azok a kik a török vallásra áttérni készek, ugyanazon a kormánygőzösön, melyen a futár Várnáig jött volt, Konstantinápolyba elmelessenek.

Minthogy azonban a futár kielégítő feleletet nem tudott adni Kossuth azon kérdésére, hogy mi biztosítékot kész a porta nyújtani azoknak, kik áttérnek, hogy az osztráknak vagy oroszoknak ki nem szolgáltatják őket, a menekültek azt izenték vissza, hogy mind addig míg a porta a kívánt biztosítékot ki nem mutatja, ők a vallásváltoztatás dolgában nyilatkozatot nem tehetnek.

Legyen szabad azt a mi ezután következik, Kossuth Lajos saját szavaiban idéznem némi rövidítésekkel.

«Viddinben volt akkoron Guyon kíséretében ügyünknek egy meleg angol barátja: Henningson....»

«Ő volt az.... a ki Andrássy gróf válságos tudósítása alkalmával tanácsolá nekem: írjak Palmerstonnak, tudassam vele a porta nyilatkozatát s adott válaszomat és szólítsam föl, siessen megmentésünkre mérlegbe vetni Anglia nyomatékát.»

«Elfogadtam tanácsát. Megirtam a levelet. De miként juttassuk gyorsan Palmerston kezéhez? — ez volt a bökkenő, mert a röppenő perczek élet-halállal lehetnek terhesek. Szegények voltunk; futárt küldeni Angliába nem volt módunkban; a posta Viddinből késedelmes is, bizonytalan is volt; Ausztrián keresztül kellett mennie s biztosak lehattünk, hogy a bécsi fekete kabinet gondoskodni fog, miszerint levelem ne jusson el Palmerstonhoz. Kémekkel valánk körülvéve. És a viddini rendőrfőnök házához valék beszállásolva. Jobb mód hiányában abban állapotunk meg, hogy a belgrádi angol consulhoz küldöm leveletemet s megkérem: juttassa haladéktalanul, saját hivatalos pecsétje alatt Angliába. — De ez is aggasztóan hosszadalmas útnak látszott.»

«Miközben e felett aggódánk, egy ember toppant be szobámba, tipikus angol alak, hátracsapott kürtő-kalappal, rengeteg esernyővel hóna alatt, poros-fáradtan. Meglátszott rajta, hogy hosszú útról jön s csak akkor érkezett.»

«— Jó napot, gentlemen!»

« — Jó napot, Sir! Mi tetszik? »

« — Indiából jövök oly czélból, hogy harczoljak a magyar szabadságért. Úgy látszik, későn érkeztem. »

« — Fájdalom, későn; a mint látja. — Tessék leülni. »

« Leült, még hátrább lökte kalapját, megtörlötte izzadt homlokát, lába közé csapta rengeteg esernyőjét s elmélyedt körmei tisztogatásának munkájába. »

« Henningson fülembé súg:

— Hagyja ön abba a levélírást Belgrádba. Van már futárunk, a ki meg sem áll a Downing Streetig (az angol külügy-miniszteriumig).

— Ki az? — kérdezém.

— Ez itt ni — felelé.

— Ismeri Ön?

— Nem, de angol ember, ez elég. »

« Hozzá lép s vállára üt:

— Sir!

— What is the matter? (Mi baj?)

— Rendben van önnek útlevele?

— Rendben.

— Van pénze?

— Van.

— Jó. A dolog ez: (elmondja neki). Hát itt élet-halál függ a perczeztől. Emberre van szükség, a ki meg sem áll Londonig, se nem alszik, se nem pihen, míg ezt a levelet Palmerstonnak kezébe nem adja. Megteszi Ön? »

« A derék angol ember fölugrik székéről, felém nyújtja kezét s csak ennyit mond:

— Where is the letter? (Hol az a levél?)

Átnyujtom neki, ő válltáskájába csúsztatja, kalapját szemére húzza, esernyőjét hóna alá vágja, azt mondja:

— All right, — good bye! (Helyes — Isten velünk!) s elrohan. »

« Még csak nevét sem mondta meg, nehogy tudjuk kinek tartozunk köszönettel. »

« Nem került bele egy óranegyed, lódobogást hallunk az utcán. Ő volt. Egy kavasz kíséretében lóhalálában vágatott nyugot felé. Felhasználta a lehető leggyorsabb szállítási eszközöket s le nem feküdt, meg nem pihent, míg leveletem kezébe nem adta Palmerstonnak. »

«A levél nyilvánosságra is került. Sensatiót keltett a közvéleményben: nem azért, a miként írva volt, hanem tárgya miatt.»

«Amerikában létem alatt a Niagarához utazva, vonatunk egyik állomáson megállapodott, míg a szemközt jövő vonat mellettünk elvonul. Az összesereglett nép kívánságára a vagon ablakához álltam. A mellettünk elvonuló vonat egyik ablakából egy férfikar nyúl ki s egy látogató-jegyet nyújt felém. Átvettem. *Mr. Roger Casement* név volt rajta s alatta rajzónnal im e szavak: *Áadtam a viddini levelet Palmerstonnak.*»

«Igy tudtam meg a derék ember nevét. Sohasem hallottam többé felőle. — Isten legjobb áldása legyen utain, ha még él; porain, emléken, ha már meghalt.»

«Ilyen az angol jellem. Fővonását bámulatos egyéni erély s törhetlen kitartás képezi. A ki Anglia csodás emelkedésének menetét itészi szemmel vizsgálja, ebben fogja a kútfőt föltalálni. Ez az, a mi Anglia számára «övet kerített a föld körül,» melyen (mint Webster Dániel mondá) az angol hatalom reggeli dobpergése egymást váltja föl a napnak mind a huszonnegy óráján át.»

Eddig terjed Kossuth Lajos elbeszélése.

Nemrég szerencsét próbáltam és sikerült is Roger Casement kilétét fölfödöznöm. Ő még 1877-ben halt meg, de hasonló nevű fia még él. Ez néhány év előtt britt consul volt a Congo Szabad-Államban, Afrika belsejében, Bomában, a Stanley Pool mellett és épen az ő jelentése kormányához a szerencsétlen congo-állami négerek sorsáról belga hóhérjaik kezében volt az az ügyirat, a mely tavaly oly sok port vert föl a művelt világban mindenfelé.

Tőle tudom azt, hogy boldogult édes apja nem írta meg ugyan nevezetes widdin-londoni útjának történetét, de sokszor elbeszélte azt kis gyermekeinek — persze csak az ő igényeikhez mért előadásban.

Ő Kossuth levelét csizmája sarkában rejtette el. Egy izben egy vendégfogadóban, hol lovakat váltott, egy osztrák katonacsapat majdnem elcsipte őt. Egy más alkalommal pedig orosz lovasok iramodtak utána, de sikerült megmenekülnie előlük. S azonkívül persze angol útilevele is nagy hasznára vált.

Meg sem állt Londonig, hova megérkezve elsietett Dow-

ning-streetbe és átadta Kossuth levelét Palmerstonnak, a ki épen ebédnél ült és igen kegyesen fogadta őt. Palmerston ezután nemsokára tiszteletére lakomát adott, a mely alkalommal hősünk az egybegyült vendégek részéről nagy kitüntetésben részesült.

Élete folyását illetőleg azt sikerült megtudnom, hogy Roger Casement irlandi-manx családból származik — a család neve régente MacAsmund vagy MacCasmund volt — és az antrimi grófságban, Irland éjszaki részében született 1819-ben és 58 éves korában halt meg. Hasonlónevű nagyapjával együtt Ballymenában, ugyanazon grófságban fekszik eltemetve. Katona volt, mint tiszt szolgált az angol hadseregben, a 3-dik könnyű dragonyos és a 17-dik dsidás ezredben. 1839 vagy 1840-ben Kelet-Indiába ment és 1842-ben résztvett «a megtorló háborúban» Afgánisztán ellen. Mint tudjuk, a megelőző évben az angolok elfoglalták volt Kábult, a mi nagy elégtelenséget okozott az afgánok között, kik csakhamar föllázadtak és Sir Alexander Burnest és 23 más embert megöltek. A híres Doszt Mohammed emir fia, Akbár khán állott ekkor a fölkelők élére s magához hívatta. Sir William Macnaghtent, a kit kíséretével együtt fölkonzoltatta (23. deczember 1841). Az angol megszálló sereg erre visszavonult Kábulból, de a ghilzaik a Khyber-szorosban megtámadták őket és dr. Brydonne és valami négy vagy öt bennszülött kivételével az egész angol sereg odaveszett. 3849 katona és valami 12,000 nem-hadakozó, a kik a tábort követték, veszett oda. A vérengzés megbosszulására kirendelt angol hadsereg Sir George Pollock vezérlete alatt áterőszakolta útját a Khyber-szoroson, legyőzte Akbár khánt Tezeen mellett, Lady Salet és másokat kiszabadította fogságukból, lerombolta a nagy bazárt és visszavonult 1842-diki október havában.

Roger Casement ebben a hadjáratban vett részt. Szolgált ő még azonkívül 1850-ig az antrimi militiában is, a mely a mi honvédségünknek felel meg. Legtöbb idejét azonban a widdini incidens után utazgatással töltötte Új-Zeelandban, Ausztráliában és Éjszak-Amerikában s így találkozott ő Kossuthal a Niagara közelében. Mint értesülök 100 font sterlinget adott a magyar segélyalaphoz.

Kérdézősködéseimnek Irlandban nesztét vette az *United*

Irishman nevű irlandi nemzeti párti hetilap, a mely egyik számában nemrégén (1905 február 25.) közölte Kossuth főnebbi elbeszélését fordításban (*Kossuth's Irish Courier* czim alatt) némi kihagyásokkal, és igen zokon vette nagynevű hazánkfiától azt, hogy angol embernek tartotta a tősgyökeres irlandi Roger Casement-t és azt is, hogy Irlandé helyett Anglia dicséretét hirdette. Az említett lap és magánlevelezőim szerint is a mi hőszünk azért rokonszenvezett a magyar nemzettel s azért vállalkozott a hosszú, fáradalmas és veszélyes útra Widdintől Londonig a magyar-lengyel menekültek érdekében, mert mint szorosabb értelemben vett hazájának, Irlandnak hű fia, teljesen átérezte menekült honfitársaink balszerencsáját és bele tudta magát képzelni sanyarú helyzetökbe.

Ennek magyarázatára meg kell említenem, hogy a telivér skót s még inkább a telivér nemzeti párti irlandi zokon veszi, ha őt angolnak tartják. Az Egyesült Királyság hivatalos czíme «Nagy-Britannia és Irland»; a hazafias skót ember «briton», de nem angol; a nemzeti párti irlandi pedig se nem «briton», se nem angol, hanem «irishman». Ez utóbbinak fölfogása szerint épen oly helytelen «az angol Roger Casement»-ről írni, mint «az osztrák Kossuth Lajos»-ról.

E dologgal kapcsolatban érdekes még az is, hogy az említett hetilap, az *United Irishman* legújabbban számos cikket közölt Magyarországról, különösen az 1848/9-diki forradalomról. Így például múlt karácsonyi számában közölt egy «magyar paraszt mesét» *The two lovers* (A szerelmes pár) czim alatt, egy ismertetést Petőfiről (*Petőfi, Poet and Patriot*) és egy irlandi költő, Mr. Yeatsnek egy kevésbé ismert angol költeményét, *How Ferencz Rényi Kept silence*, melyben a költő elbeszéli Rényi Ferencz, a magyar iskola-mester ismert esetét, kit Haynau elé vezettek, a ki vallatóra fogta őt és megakartá tudni tőle, hogy a menekülő forradalmi vezérek hol lappangnak. Miután pedig Rényi nem akart vallani, az osztrák tábornok előbb az édes anyját és nővérét szeme láttára agyonlövete s miután ez sem vezetett célra, a kedvesét is kivégeztette; mire Rényi, kinek kezei össze voltak kötve, Haynaunak rontott, de hirtelen megállt és — hangos hahotára fakadt. A szerencsétlen ember meg-

őrült. E költemény nincsen meg Yeats műveinek egyetlen kiadásában sem.

Ugyanazon lap a tavalyi évfolyamban egy hosszú cikk-sorozatot közölt hazánk történelméről, különös súlyt fektetve az újabb korra 1790-től 1867-ig, melyben elbeszélik Széchenyi, Kossuth és Deák szerepét, az 1848 9-diki forradalmat és az 1867-diki kiegyezést és koronázást. Az író egyszerűsreá mutatott, hogy az önálló Irland helyreállítására törekvő nemzeti párt hívei mily tanulságot vonhatnak zsinórmértékül és utánzandó például a magok számára a magyar történelemből. E cikkek külön füzetben is megjelentek, mely már közel 30 ezer példányban kelt el, a mi az irlandi viszonyok közt valóban tüneményszerű, mert az irlandi nép nem olvas sokat. A 100 sűrű lapra terjedő füzet ára csupán egy penny, tehát 10 fillér. Czime: *The Resurrection of Hungary. A parallel for Ireland.* (Magyarország föltámadása. Egy parallela Irland számára.) Sok dolog van elbeszélve benne, szép, népies, folyékony előadásban, a mi a valóságban nem egészen úgy történt, a mint az le van írva. Sok benne a tévedés és baklövés (mint pl. az, hogy folyvást rubeleket emleget, az osztrák-magyar pénzegység gyanánt stb.), de egészben véve nagy rokonszenvet mutat irányunkban és dicséri honfitársaink vitézségét, érett politikai magaviseletét, ildomosságát stb. Egy fejezetben különösen, melynek czime *Magyarország és Irland*, megleczteti Boner Charlest, az ismert angol szerzőt, a ki nálunk utazgatott és könyvet írt Erdélyről 1865-ben, — német fordításban is megjelent — melyben szemünkre vetette, hogy mennyire el voltunk foglalva az osztrák kormány és a nem-magyar nemzetiségek irányában. Az irlandi író szerint azonban nagyon helyes úton jártunk és szerencsénkre vált, hogy nem hallgattunk Boner tanácsára, hanem konokul megvédtük nyelvünket és nemzetiségünket az osztrák, cseh, szász, tót, szerb és oláh ellen. «Jóakaró Boner», — írja irlandi barátunk — ha a magyarok követték volna az ő tanácsát, és elfelejtették volna saját múltjukat, fölládozták volna nyelvöket, asszimilálódtak volna és megtanulták volna a meg egyezkedés bölcseségét, úgy ök mai napság oly áldásokat élveznének, a milyenekhez hasonlókat Anglia szór tele marokkal ez országra» (tudniillik Irlandra). Továbbá «Boner

nem volt oktondi, hanem élelmes angol ember! Ő a magyarok vereségét óhajtotta, mert attól tartott, hogy ha sikerülne nekik Ausztriát levérni. Úgy Irland a magyarok taktikáját fogja majd elfogadni és Angliát paralyzálni. Mert a mit láttam és hallottam» — írja ő — (tudniillik Boner) folyvást Irlandra emlékeztetett engem . . . ott is egészen úgy áll a dolog . . . hiszen még a csatakiáltás is, «Magyarország a magyaroknak!», melyre a honfiak összeseregelnék, szakasztott mása azon másoknak «Irland az ireknek!»

«Hatvan évvel ezelőtt és már előbb — írják az előszóban — Irland volt Magyarország előképe . . . A szabad Magyarország költői előharczosai. Bacsányi és Vörösmarty, kelta ihletet szívtak magokba, és a fiatal Magyarország hirlapírói megmutatták népöknek, hogy Irland miképen hiúsította meg egy zsarnokság ármánykodásait, mely épen oly hatalmas volt mint az, mely halállal fenyegette a magyar hazát. Azóta az idők megváltoztak, és ma Magyarország szolgálhat Irlandnak utánzandó például!»

«Egy évszázad előtt Magyarorszáiban egy költő — Kármán József — meghökkentette honfitársait, midőn fülökbe kiáltotta: «Fordítsátok el szemeiteket Bécstől, mert különben elpusztultok!»

«Ma Magyarország egy nemzet. Művelt, gazdag, van nagy modern irodalma. Kereskedelme az egész világot fölkarolja. Van nemzeti kormánya!»

«Azért lett ez így, mert a magyar nemzet hátat fordított Bécsnek!»

Ha Irland belátja e szembeszökő igazságot és hátat fordít Londónnak, a parallelát lehetséges lesz majd befejezni».

KROPF LAJOS.

SCHÄFFLE EMLÉKIRATAI.*)

Ausztria sorsának intézése a XVII. század óta majdnem szakadatlanul külföldiekre volt bízva. Az első e nagy befolyású jövevények közt, egyúttal minden tekintetben a legjobban kiváló, Savoyai Eugén, szinte nemzetiség nélkül való; még nevét is három nyelven írta. A többi nagynémet, élő jele annak a kapcsolatnak, melyet a Habsburgok mindig fentartottak örökös országaik és az imperium közt.

A Bartensteinok, Haugwitzok, Metternichék és Beustok utóda egy német protestáns professor, kinek gazdag és tevékeny életében csak epizód az a szerep, melyet mint az osztrák kormány tagja, játszott. De bár ez csak rövid ideig tartott, mégis tán általánosabb érdekű és mélyrehatóbb következésű annál a tudományos munkásságnál, mely Schöfflet a német «kathedersocialisták» első sorába emelte. Annál nagyobb figyelemre méltó, mert az osztrák történet egyáltalában nincs bővében az ilyen közel egykorú, a dolgok mélyébe pillantó, a vezető személyek veséibe látó emlékiratoknak. Az a becsületes sváb szókimondás, mely szerzőjüknek nem legkisebb érdeme, értékessé teszi nézeteit akkor is, mikor nem értünk velük egyet, vagy mikor nem tartjuk azokat elég alaposaknak.

Különben is Schöffle életpályája és egyénisége épen nem mindennapi, a német tanári sablontól nagyon eltérő. Könyvének jelmondata: egyedülálló és daczos, mint mindazok, kik szívökben tüzes tartalommal áttörik a fennállónak korlátait, — csakugyan ráillő. Atyja egy kis württembergi városkában volt reáliskolai tanító és már 1839-ben meghalt, mikor fia alig volt nyolcz éves. Már tizenhárom éves korában el kellett hagynia otthonát, szegény

*) Schöffle Dr. Albert Ehrhard Friedrich. *Aus meinem Leben.* Két kötet. Berlin. 1905.

anyja nem birt róla gondoskodni. Papnak készült, be is vették a seminariumba, jól is tanult, sőt egyszer prédikált is, de nagyobb kedve volt matematikához és philosophiához, mint a hittanhoz. Az 1849-iki forradalom kiragadta a tübingai «Stift» falaiból és mikor a pohár vízben való vihar lezajlott, nem volt kedve oda visszatérni. Hírlapíró lett, a *Schwäbischer Merkur* egyik oszlopa. De hivatását oly komolyan fogta fel, oly lelkiismeretesen foglalkozott a politikai s gazdasági kérdésekkel, oly buzgón dolgozott képzésén, hogy letehetette az állami vizsgát s 1860 óta mint a tübingai egyetemen a nemzetgazdaság és politika tanára, beléphetett a tudós czéhbe. A mellett azonban megtartotta érdeklődését a közélet iránt is. Könyvmoly, elvont elmélkedő soha sem lett belőle. A württembergi kamarában is jelentékeny szerepet játszott. Nem volt nagyképű, jól tudta és kimondta, hogy a tudománynak van határa. A metaphysikától tudományos tekintetben nem sokat várt. «Elkerültem a metaphysikai föltevéseket: substantiát, absolut akaratot, eszmét, őserőt, a világ folyamát, öntudatlant, természetet stb., mert a tudományon túlra, a tudományhoz már nem tartozó hithez vezetnek.» Az anyagot és a szellemet alapjában egynek veszi, «mert mi tudományosan is anyagnak tűnik elő, csak szellememmel tudom meg, tehát ez az első, közvetetlen bizonyosság.» Legfőbb eredményének azt tartotta, hogy abban hagyta a töprenkedést és másokat sem zavart töprengésekben.

Ezt a tudós életet, melynek édességét és nyugalmit boldog családi élete adta meg, mely folytonos munkában, igénytelen egyszerűségben folyt le, nem félbeszakította, hanem kiegészítette politikai működése. Mert a való élet, a társadalom, az állam volt tudományos munkásságának is tárgya, és az ilyen erős akarat, minő az övé, természetesnek tartotta, hogy tudományos meggyőződését hatalmi eszközökkel is érvényesítse. Már hírlapíró korában érintkezésbe léptek vele az osztrák államférfiak, kiknek ügyét önzetlenül szolgálta úgy politikai, mint gazdasági tekintetben. Mint igazi sváb nagynémet volt, a császárság hegemoniájáért lelkesedő, a porosz uralomtól visszarettenő. Mint nemzetgazda, az osztrák-német vámegységért küzdött, mely egész Közép-Európát összefűzi. Már Bruck minister meghívta Bécsbe, tanácsosának, Schmerling is meg akarta nyerni, végre 1868-ban tanára lett a bécsi egyetemnek.

Akkor díszében volt a bécsi egyetem. Annál megdöbbenőbb

Schäfflenek az a megjegyzése, hogy a vizsgánál oly mértéket alkalmazott, mely alig érte el a tübingainak negyedét. «De ezt a mértéket legalább megtartottam.»

A bécsi élet inkább visszataszította. Különösen a tőzsde szédelgése ellen kelt ki keményen és már ekkor összeütközésbe jött Beusttal is. Iparkodott megismerkedni az új politikai viszonyokkal, melyeket a kiegyezés alapított meg. Ez, szerinte, a centralista Ausztria megfelelése, Magyarország túlsúlyával. Az állam jövőjét, feladatát leginkább a gazdasági, társadalmi erők szervezésében látja. Megismerkedik cseh kollégáival és a cseh párt főuri vezéreivel, sympathiát érez ezen nemzetiség iránt, melynek minden tagját, «a szolgálóig», erős nemzeti érzés hatja át. Megismerkedik a parlamenti viszonyokkal, erőszakosnak, igazságtalannak itéli az egységesítést. Megismerkedik befolyásos főurakkal, kik közt gróf Dürckheim reá fordítja a császár figyelmét. Így történt, hogy a polgárminiszterium bukása, Potocky rövid kísérlete után, midőn a csehekkal való megegyezés vált a császári politika talpkövévé, őt, az idegent is meghívta Ferencz József kormányába, mint kereskedelmi minisztert.

Idegeneknek vezető állásra való meghívása nem csak régi, hanem igazolt hagyománya a Habsburgoknak. Az oly államban, melynek ereje és fenmaradása a benne elkerülhetetlenül fölmerülő nemzetiségi ellentétek lehető mérséklését követeli, szükség van olyanokra is, kik távol állanak az egyes népektől, kikre azoknak küzdelmes multja nincs közvetlen hatással, kik tisztán a közösséget képviselik és ezért elfogulatlanok, igazságosak lehetnek mindenki iránt. Hisz a középkori olasz államokban is szabály volt idegent hívni meg podestának, kit nem érint a benszülött pártok és családok viszálya. Mária Terézia maga mondja, hogy uralkodása elején Bartenstein, ki idegen és protestáns volt, mint Schäffle, volt legjobb támasza. Még Metternich is igazságosabb tudott lenni Magyarországgal szemben, mint a cseh és osztrák főurak, vagy — akár a mi mágnásaink nagy része is. A kiegyezésben Beustnak kiváló rész jutott; eléggé szemére vetették a centralisták idegen voltát. Tudományos érdeme és kiváló egyénisége mellett mindenesetre ez a szempont is döntött, midőn Ferencz József a sváb professort meghívta tanácsába.

Még Potocky kormánya megalakulása korában, 1870 október 24-én és október 29-én nyílt alkalma, hogy felfogását a császár előtt előadja. Különösen első audientiája fontos. Megismerjük

belőle egész rendszerét s különösen annak Magyarországra vonatkozó részét.

Ausztriában rossznak tartja az egész választási rendszert, mely a kapitalista német kisebbségnek hatalmát biztosítja, a többi nemzetiség elnyomásával. A monarchiát ez gyöngíti meg. Ha ellenben itt is behoznák az általános szavazójogot, az inkább erősítené a birodalmat, mert a nemzeti pártok helyébe socialis, egységes pártok lépnének. Szükséges egyelőre a csehek kielégítése és a katolikusok ellenzékének helyes közigazgatás által való mérséklése.

Erre a császár erős hangsúlylyal megjegyzi, hogy a cseheknek adandó engedmények által nem szabad megingatni a magyar kiegyezést.

«Kijelentettem, hogy magam is osztozom ebben a nézetben mert igen kétes nyereség volna a magyar kiegyezés megtámadása, hogy a cseheket kibékítsék. Sőt az a véleményem, hogy a magyar korona országaiban vezető szerepet kell engedni a magyaroknak az «összmonarchia» érdekében. Csak a monarchiában való vezető s uralkodó állás nem illeti őket.»

Ezt bővebben is kifejti. A magyar a «*Kaiserstaat*» egyetlen nemzete, mely nem gravitálhat kifelé és még felekezeti tekintetben is legkevésbé vonzódik külső központ felé. Magyarországot Bécsből kormányozni és igazgatni lehetetlen. Igaz, hogy ezzel beáll a magyar túlsúly lehetősége, valamint az a lehetőség is, hogy a magyar elnyomja a többi nemzetiséget, erre kényszerítve a koronát is. De ezen a kiegyezés megtámadása nem segítene. Inkább arra lehetne birni a magyarokat, hogy önként fogadják el mindazt, mi a monarchia egységéhez szükséges, mondjanak le a tíz-tíz éves vámszerződésről s járuljanak hozzá a közös többség alakításához a delegációkban. A túlsúly ellen pedig nem használ a reactio, hanem új egyensúlyok teremtése. Ezek közt a legfőbb a csehek és németek kibékítése.

Ha a német és cseh koronaországokban igazságos állapot jő létre, a magyarok nem nyomhatják el az «erdélyieket», tótokat, horvátokat, szerbeket és oláhokat, sem a lengyelek a ruthéneket. Az általános szavazatjog különben mindjárt megdőntené hatalmuk kártyaházát. Akkor már nem Pest lesz a birodalom súlypontja. A császár lesz a négy-öt országcsoporthoz központja, Ausztria pedig erős lesz kifelé és bent egyaránt s képes keleti missiójának teljesítésére.

Kevés ily tanulságos vallomást ismerünk. Ha még valakiben lehetett kétség a felől, hogy az osztrák centralisták és föderalisták végső célja egy; hogy különösen Magyarország önállása s hatalma szálla mindegyik szemében, a tán legszellemesebb és legőszintébb föderalista teljesen eloszlathaja a kétségét. A centralista a katonaságra, a hivatalra s tőkére alapítja az összbirodalmat; a föderalista a tömegekre s a nemzetiségi és felekezeti féltékenységre. De mindegyik egyaránt az abszoluzizmust akarja s Magyarországnak provinciává sülyesztését.

Hohenwart kormányának, melyet 1871 február 5-én nevezett ki a császár, épen az volt kimondott célja, hogy megdöntse az egyetlen pártot, mely komolyan vette még a kiegyezés lényegét s Magyarországot: a német alkotmányos pártot. Megkezdődött a küzdelem a képviselőházban, majd, mi sokkal lényegesebb volt, a tartománygyűlésekben. Munkába vették a cseh kiegyezést. A cseh tartománygyűlés többsége megállapította a fundamentális cikkelyeket és a császár szeptember 12-iki rescriptumában elismerte elvben Csehország külön közjogát. A császár személyes közbelépésének volt tulajdonítható, hogy a kormány a Reichsrath feloszlátása után, nem csak többséget nyert, hanem elérte az alkotmányváltoztatáshoz szükséges ²/₃ többséget is.

Beustnak áskálódása a császár határozott akaratával szemben nem igen jött számba, de még a németeknek, különösen a bécsieknek tüntetései sem ingathatták meg Hohenwart állását. A döntő esemény gr. Andrássy Gyula magyar miniszterelnök állásfoglalása volt, ki a magyar kiegyezés nevében és érdekében szólalt föl a cseh közjog elismerése ellen.

Andrássy, Schäffle szerint, eleinte tárgyilagosan ítélte meg Hohenwart terveit s az uralkodó remélte, hogy azoknak megnyerheti a magyar miniszterelnököt. Október elején azonban megváltozott a helyzet. A magyar befolyás érezhető volt az udvarnál. A császár megingott. Elhatározta, hogy a cseh ügy tovább vitele előtt minisztertanácsot tart és arra Andrássyt is meghívja. A nagy minisztertanács október 20-án ült össze. Andrássy előre kijelentette, hogy nem avatkozik az osztrák ügyekbe, de mégis beavatkozott, és pedig, mint Schäffle hiszi és vallja, illetéketlenül. Ebben azonban határozottan pártos. A kiegyezési törvény megszabja Magyarország tárgyalási módját az osztrák törvényhozási faktorokkal; a cseh megegyezés pedig gyökeresen megváltoztatta e tényezőket. Megszünteti az urakházat, a delegátu-

sok választását a cseh tartománygyűlésre bízta. Külön quótát állapít meg Csehország részére stb. Különben Schäffle maga is beismeri, hogy már decemberben előre látta a magyar beavatkozást. Hogy láthatta előre, ha annak csakugyan semmi alapja? A császár másképp ítélte. Nem szívesen mondott le a cseh kiegyezésről, szerette Hohenwartot és társait, de végre, fenn akart tartani a dualismust, engedett. A cseheknek adandó új rescriptumra nézve a közös miniszterek ajánlotta szerkesztést fogadta el. Schäffle már október 23-án beadta lemondását. Egy héttel később Hohenwart egész kabinetjét elbocsátotta a császár.

Természetes, hogy az író nem valami nagy előszeretettel viseltetik a magyarok s különösen Andrássy iránt. Az előbbi tárgyi ellentéthez most erősen ható személyes ok is járult. Noha véleménye szerint a magyar miniszterelnököt Lónyay, a közös pénzügyminiszter vitte belé a küzdelembe, mégis egész haragja amaz ellen fordul. Jellemzése így hangzik: «Andrássyt Beusttal egy sorba helyezni igaztalanság volna. Igaz, hogy furfangos volt, mint egy cigány, de a cselszövés nem volt nála önczél. Erőszakos, eszközeiben nem válogatós jellem, alapos ismeretek nélkül. Az ügyek vezetésében több, mint hanyag. Mégis mindig határozott magyar hazafi maradt, akár Haynau bitóján függött a képe, akár mint a magyar kormány elnöke állott Ausztria császára előtt. Magyarország túlsúlya iránt mindig erős volt az érzéke.»

Hivatala és különös politikai feladata — a cseh rendekkel ő folytatta az alkut — sűrű érintkezésbe hozta őt a császárral. Kétszer is visszatér Ferencz József jellemzésére, egyszer hivatalos szempontból ír róla, máskor meg összefoglaló képét akarja adni egyéniségének.

«Különösen kellemes volt a rendes vagy a külön kért, de mindig megadott rendkívüli előadás a császár előtt s aztán főképp a vele való külön tanácskozás», így kezdődik az első. Mindjárt az első tanácskozások után tisztelnie kellett a császárt, «mint birodalmának leglelkiismeretesebb s legszorgalmasabb tisztviselőjét.»

«Minden személyes igénytelensége mellett is mintaszerűen érzékeny volt fejedelmi méltóságára nézve. E szempontból feledhetetlen előttem egy több órás külön tanácskozás, melyet Hohenwarttal és velem tartott a cseh kiegyezés ügyében. Egy közjogi kérdésről volt szó és azt hittük, hogy Herbst ebben ellenünk

lesz. A császár így szólt: «Ez lehetetlen. Herbst jelenlétemben az önök nézetét fejtette ki Giskrával szemben; ezt biztosan tudom, mert Giskra előttem — előttem, a mint most itt ülök — öklével az asztalra csapott.» Még utána rezgett a felindulás az uralkodóban. Ez az ökölcsapás végzetessé válhatott a polgárminiszteriumra nézve.»

A császár mindent önállóan megvizsgált, de soha sem akart semmit előre jobban tudni. Így nem lehetett őt tévútra vezetni, vagy megcsalni, a miniszter pedig bizton törekedhetett a császár által helyeselt czélok után. Ferencz Józsefnek személyes uralmát e szempontból egyenesen ideálisnak nevezi.

A másik jelentés sokkal behatóbb. (II. kötet 69—70. lap.) Az író emlékezetében Ferencz József úgy él, mint ritka kegyes úr, mint birodalmának egyik legszorgalmasabb munkása, mint egyike a legigénytelenebb és legjóakaróbb embereknek, mint nehezen kormányozható népcsaládjának szerető, de nem mindig elég erős atyja. Természetéből folyónak tartja a megnyugvást abba, mit a nap hoz, még részletekben is. Ha pedig sehogy nem megy a dolog, a hajlandóságot a kísérletezésre, az engedést az első, türelmetlen hozzáfogás után. Az események, a kormányával járó bajok még inkább kifejtették benne ezt a természetes hajlamot. «Egyszer ő maga félig tréfásan s mégis keserű komolysággal mondta nekem: «Én *Pechvogel* vagyok!» Népcsaládjá sem tette könnyűvé életét!»

A császárnénál csak egyszer volt ebéden; a cerclenél Erzsébet csak egy pillanatig szólt vele, megjegyezvén, hogy ő sváb és protestáns. A császár szüleinél is járt és érdekes Zsófia főherceg-asszonyra vonatkozó megjegyzése: «A fenséges asszonyt olyan-nak képzeltem, minőnek a bécsiek a forradalom óta feketében rajzolták: hogy sötét, bigott, jelentéktelen bábja Rauscher bibornoknak. Épen az ellenkezőjét találtam. Jóságos a szeme, korát nézve szellemileg igen friss; nem közönséges tehetségű asszony-nak kellett lennie. Olyannak, ki Rauscher bibornok nélkül is képes volt az 1848-iki nagy tönk közepett megtenni azt, mit háza érdeke követelt és fia javára lemondani a császári koronáról is.»

Rauschernál is volt ebéden, péntek napján. «Mégis volt vagy tíz fogás mindabból, mi a víz alatt vagy fölötte él, vagy úszik. Bécs főpásztora hosszú beszélgetést folytatott velem, melyben azt vettem észre, hogy ő mint tudós és nem mint államférfiú ol-

vasta Aristoteles politikáját és a zavaros napokban éppen nem mérkőzhetett a császár anyjával.»

Még egy ideig Bécsben marad, és mi becsületére válik és testi-lelki egészségére mutat, mindjárt elbocsátása után való nap hozzá fog tudományos munkássága folytatásához. 1872-ben viztér Stuttgartba és ott tisztán a tudománynak él. De érdeklődését az osztrák viszonyok iránt megőrzi és élénk összeköttetésben marad gr. Hohenwarttal és a cseh feudalisok vezérével, gr. Clam-Martinitzcczal. Hiába, a becsületes professorra hatott a nagy urak kedvessége. Oly hangon szól róluk, melyet szeretetreméltóságuk és jellemök bizonyára igazol, de államférfiúi belátásuk nem egészen.

El is jött még Ausztriába, utóljára 1897-ben, a nagy obstructio alkalmával. Hohenwart nagyon sötétnek látja a helyzetet, de bízik még Ausztria jövőjében. Az obstructio ellen legjobb szernek most is a nemzetiségek kielégítését tartja. Azok közt, miket Hohenwart beszélt szerzőnek, legfontosabb tán a következő: «Akkor még örökösödési vizsály is fenyegetett; Hohenwart rettegéssel szólt róla. A legközelebbi trónörököst, Estei Ferencz Ferdinánd főherceget, mint súlyos beteget, öcsésével, Ottó főherczeggel helyettesítették. Ferencz Ferdinánd magához hívatta gr. Hohenwartot, hogy az személyesen győződjék meg arról, hogy ő — Ferencz Ferdinánd — éppen nem beteg ember. Nemsokára a nyilvánosság is meggyőződhetett róla.»

Hohenwartnak itt közölt levelei közül az 1893 április 11-én írott magyar vonatkozású. Az osztrák bajok leírása után így fejezi be: «Még komolyabb a helyzet Magyarországon. Wekerle a legnagyobb valószínűség szerint már rövid idő múlva kénytelen lesz visszalépni és így Magyarország eddig egyetlen pénzügy-miniszterét elveszti.» Legalább e sorok írójára nézve új adat, hogy Wekerle kormányát már akkor, néhány hónappal létrejötte után, komoly veszély fenyegette. Az elismerés pedig sokszorosan becses az által, hogy oly férfiútól eredő, ki különben alig értett egyet a magyar miniszterium politikájával.

Mint tudós, sok kiváló férfiúval állott ezentúl is érintkezésben. Még Bismarck is hozzá fordult, mikor a munkások biztosításának törvényjavaslatát terjesztette elő és 1882 elején személyesen is meghívta bővebb értekezés végett. Hazánkfiak közül gróf Apponyi Albert, kereste föl Schäfflet két levelével is (1883-ban), a kisgazdák hitele és az egész agrárprogramm

ügyében. Tisztelet, elismerés környezte őt, midőn komoly, tudós munka után, 70 éves korában elragadta a halál.

Derék, eszes, jellemes ember volt és mint tudós, a legönállóbbakhoz tartozó. De mint államférfi, hajótörést szenvedett. Politikai megítélése mégis attól függ: helyes-e Ausztriát föderalissá tenni? Reánk magyarokra nézve ez a kérdés összefügg azzal a másikkal: helyes volt-e beavatkoznia Andrásynak a föderalismus megátlására?

Akkor, 1871 és 1872-ben nagyon megvitatott kérdés volt ez Magyarországon. Deák nem helyeselte a beavatkozást. Azzal a hasonlattal élt, hogy az osztrákok mindig tokajinak tartják majd a lőrét — míg meg nem kóstolják — s haragjuk az ellen fordul, ki az üveget kiütötte kezökből. Tisza sem volt vele megelégedve, a szélsőbal pedig erősen megtámadta a kormányt.

Nyilatkozott e kérdés felől Kossuth is. Helfy Ignácshoz, a *Magyar Ujság* szerkesztőjéhez írott leveleiben három ízben is kifejti álláspontját. Andrassy beavatkozását rosszalva, arra mutat, hogy az osztrák centralismus, Magyarország természetes ellenségével szemben, csak az egyes országok autonómiaja biztosíthatja hazánkat. Csehország közjoga épen olyan eredetű és törvényes, mint a magyar. Hogy mikép intézi Ausztria a maga belső ügyeit, mikép alkotja meg a delegatiót, mikép osztja föl a quotát, az Magyarországot nem érinti. Ez a beavatkozás tehát teljesen hibás volt. Egyenesen vészessé teszi az a következése, hogy az elnyomott nemzetiségek, különösen a cseh, kénytelenek lesznek a panszlavizmus, a muszka oltalmához folyamodni. Ez által tarthatatlanná válik a magyarság helyzete a horvátokkal és a többi nemzetiséggel szemben. Andrassy hazafiságáról meg van győződve és előre látja, «hogy ha megéri azt a válságos percet, melyről szólottam, — rettenetes bánattal fog hazafi lelkére nehezedni csillámos, de bizony nem irígyelhető állása jelen phasisának emlékezete.»

Beustról is szól. Szerinte a kancellár azért járult a cseh kiegyezés megbuktatásához, mert a porosztól most nem fél, az osztrák-németet pedig meg akarja nyerni. De ő is hibázott. «Ha Ausztriát csak a többi nemzetek fölötti uralkodás árán lehet csak megtartani, hogy ne menjen németnek, hát nem lehet megtartani.» — Külségítséggel, támaszkodással kultámadást parirozni lehet, de belső felbomlásnak elejét venni nem. «A cseh kérdésben követett politika belső fölbomlásra vezet.»

De különösen a kiegyezés, a közösügy szempontjából tartja végzetesnek a követett eljárást. Mindig azt remélte, hogy a közösügyes törvénynek csakhamar vége lesz. Hisz azt odaát még a parlament sem támogatja, nem kell az senkinek sem, a Reichsrathban még numerikus alapja sincs meg. «Hanem midőn a csehek propositióit olvastam, midőn láttam, hová jutottak már ők is a megpuhulásban s mi mindent ajánlkoznak elismerni, regisztrálni, alaptörvényeikbe belemásolni, megvallom, megdöb-bentem. Agyamba tolakodott az a gondolat, hogy ha ez így megyen, hát bizony addig tarthat ez a közösügyes nyavalya, hogy reáér megölni nemzetünket.»

Annyira megkapja őt ez a gondolat, hogy még egyszer visszatér hozzá. «A dolog hordereje az: ha a csehek javaslatai elfogadtatnak, meg van fogva a vad, melyet a bécsi udvar századok óta kergetett. *Megvan az einheitliches Oesterreich.*»

Gróf Beust ezt megbuktatta.*)

Les extrémés se touchent. Az osztrák egységért rajongó sváb protestans miniszter és a nagy száműzött találkoznak abban a gondolatban, hogy a cseh kiegyezés sikerülte a «Gesamtm monarchie»-nak föltámasztása lett volna. És ha Kossuth e miatt a közösügy, tehát az 1867. törvény további uralmától fél, Schäffle előbb közlött véleménye ugyancsak eloszlathatta volna ezt az aggodalmát. Mert világos, hogy ő előtte csak kénytelenség a paritás elismerése — egyelőre. A végső, el nem kerülhető következés, a dualismus alámerülése a «népcsoportok» tengerébe.

Azt hiszem, az a tételünk, hogy a régi centralismus és a modern foederalismus — akár Schäffle az apostola, akár más — lényegében egyet jelent a magyar államra nézve, nem szorul további bizonyításra.

De ez egyúttal igazolása Andrássynak is. A foederalismus tán nem sértette a dualismus betűjét 1871-ben, de szellemét igen. Megsemmisíti az egyik basist, melyen fölépült: a német szabad-elvűek uralmát Ausztriában.

Még csak egy mondását jegyezzük föl annak az írónak, ki oly őszinte becsületességgel tárja föl politikája végső céljait:

Midőn Ausztriába jöve tájékozódik, a centralismus és foederalismus különböző történeti phasisain akad meg a figyelme.

*) 1871 november 5., 7., 8. *Kossuth Lajos iratai*. VIII. kötet. 381—411. lap.

A régi állapotot voltaképp csak a «Beust-féle 1867-iki kiegyezés szüntette meg. Ez állított föl Magyarországon oly centralismust, melynek büszke épületét már akkor fenyegetve láttam az előretörő általános szavazó jog minden fuvalmától és az első keleti bonyodalomtól.»

Ha már a magunk történetéből nem tanulunk, tanuljunk az ellenségtől.

MARCZALI HENRIK.

A TÁNYI-TÉNYI KÉPZŐ ÉS A NYELVÖR.*)

T. A.! Az 1903. év áprilisi osztályülésén *Két élő képző, melyekről keveset tud az irodalom* című dolgozatomban bemutattam a *-si* s a *-tányi-tényi* képzőt, s egy sereg példával bizonyítottam, hogy, míg az irodalom jóformán csak a *falusi-t* s a *jár-tányi-t* ismeri, a nép nyelvében dúsan virágozik mindakettő. Új dolog volt ez teljességgel. Fölfedezés. S nagyon természetesnek találtam, hogy már fölolvadás közben a meglepetés, a csudálkozás csendes moraja kelt itt mindenfelé. Tudtam ezt előre s vártam is titkos örömmel. De szét-szétpillantva fejcsóválásokat is vettem észre s egy erősebb hang (azt hiszem, Asbóth Jánosé)**) csapódott többször felém: *hol mondják?* Ime, az álmélgodás mellett csakhamar fölütötte fejét a kételkedés is. Ezt nem vártam. Néhány nap múlva találkozom boldogult Baráth Ferenczcel, a ki ezzel örvendeztetett meg: «Hallod-e, azt beszélik, becsaptad az akadémiát. Kitelik téled.» S jóízűt kaczagott a maga módján. Ráhagytam. Vele nevettem.

Mikor aztán a *Budapesti Szemle* 1903 októberi száma közölte fölolvadásomat, megmozdult a magyar nyelvtudomány két koryphaeusa is, Szinnyei és Simonyi, s ugyancsak szorongatták, de nem, a hogy illett volna, a kezemet, hanem a torkomat. Ezt bizony épen nem vártam s akkor sem értettem, ma sem értem.

Szinnyei a *Budapesti Szemle* novemberi számában védekezvén a vád ellen, melylyel MTSz.-át illettem, bár szeliden s burkoltan s kissé megszorítva («el kell ugyan hinni, ha Lelér Albert mondja, de stb.»), mégis azt látszik hinni, hogy én az

*) Fölolvastatott a I. osztály januárius 23-iki ülésén.

***) Ez ellen tiltakozott Asbóth úr nyomban a fölolvadás után. Egyébiránt mellékes dolog, hogy kié volt az «erősebb hang».

egész dolognak koholója volnék. Mintha kétségbe vonná példáim hitelességét, mert nem tettem ki minden egyesnél: hol? kitől? mikor? hallottam. Feleltem, meg is feleltem neki a *Budapesti Szemle* deczemberi számában, elmondván, hogy «honnan kerültek *si*-képzős szavaim». A sokkal fontosabb *tányi-tényiről* még készakarva hallgattam, hogy miért, alább szépen s rendén ki fog tűnni.

Simonyi Zsigmond, a *Nyelvőrrel* (-ért, -ből és miatt) élő-haló szerkesztő, nem feledhetvén a minapi tengely-akasztást, lapjának már októberi számában («Két népszerű képző») mutatóványokat közöl cikkemből, s így végzi színlelt lelkesedéssel, de világos gúnynyal: «Igazán lelkes örömmel üdvözölhetjük a *Budapesti Szemle* nyelvészét, ki népies szavaink kincsét egyszerre ötszáz becsesnél becsesebb kifejezéssel gyarapítja. S minthogy egyiknél se említ helységet vagy vidéket, mely az illető szóval él, nyilván úgy van a dolog, hogy ezek a szép kifejezések ország-szerte ismeretesek és járatosak a magyar nép beszédében. *Nagyon kérjük olvasóinkat, mondják el ők is, mit tudnak ezekről az érdekes képzésekről!* Legyenek segítségére a *Budapesti Szemle* nagyérdemű nyelvészének, mert -- csodálatos -- ő szörnyen aggódik, *hogy nem hiszik el, a mit beszél.* Egy helyen szinte megesküszik, hogy «nem az ujjából szopta». Másutt meg így erősködik: «Pedig *tagadhatatlanul úgy van, a hogy mondom.* Be is fogom ezennel bizonyítani, még pedig egész halmazzával az általam följegyzett *hiteles példáknak, melyekhez a két-széknek árnyéka sem fér* stb.»

Ez a beszéd igazi hű jellemképe Simonyinak, és se a szerkesztőnek, se a tudósnak nem válik nagy dicsőségére. Mert vajon szabad-e, illik-e egy szerkesztőnek, ha azt akarja, hogy komolyan vegyék magát és lapját, így nyilatkozni egy nevezetes népnyelvi jelenségről, csak azért, mert ennek fölfedezője és ismeretője épen az, a ki silánynak mutatta ki az ő silány szótárát, s mert a köztük e miatt támadt vitában kudarcot vallott? Így nyilatkozni előre, minden ok és bizonyítás nélkül? Így nyilatkozni oly folyóiratban, melybe a megtámadott nem írhat, s oly olvasók előtt, kiknek nagy része vagy nem tud itélni vagy elfogult? Szegény Szarvas Gábor, bizony a te öröködbe pogányok jöttek! Ha tudnád, hétszer megfordulnál a sirodban! Kemény harczos voltál, sokszor kegyetlen, de a «személyes galibát» soh'sem «vétetted össze az ügygel»; mindig az igazságot igyekezted keresni és

szolgáltad; arra soh'sem vetemedtél, hogy szíved szerette lapodat vak indulatodban bekeverjed!

De hisz a szerkesztő Simonyi fölött úgyis napirendre tért már mindenki, a ki lát és tud, a ki kívül áll az érdek és pajtászkodás üzelmén, vagy a kiből nincs meg túlságos mértékben a szánalom és részvét keresztyéni érzése.

Azonban a tudós Simonyit is furcsa színben mutatja ez a nyilatkozat. Hogy a népnyelvet nem ismeri, hagyján: rég megszoktuk, hogy ő csak mások hulladékain tud tengődni; de az már mégis csúnya dolog, hogy a más tudását vakmerően meggyanusítja. Nem ahítom én az ő elismerését, melyben valaha nem volt fősvény, de «blindlings reisst der Muth ihn fort»: nem elég, hogy engem gyanúba fog, hanem föl is szólítja olvasóit, jobban mondva, hű csatlósait, hogy «legyenek segítségemre, mint a ki szörnyen aggódom, hogy nem hiszik el, a mit beszélek». Ennek a hadra hívó szózatnak meg is lett a — majd meglátjuk — milyen eredménye. «Kaptak a beszéden a szilaj legények». Ügyvédbojtár, allevéltáros, patikárius, Horger, Hodács, Kicska, László, Valló — rendre insurgálnak, hogy Simonyi óbester kommandójára engem lezúzzanak (a hogy Döbrentei szerette mondani). De még halad s érlelődik a dolog. Három hónapig sem szó sem tartomány. Simonyi a *Nyelvőr* deczemberi számában már így ujjong: «A *-si*-képzőt igazolja néhány tolna-megyei példával, de a *-tányi-tényi-ről* immár majdnem egészen hallgat a krónika!»

1. Végre 1904 februárban föltetszik az első fullajtár: *Némédi Dezső*. Némédi Dezső (rectius Berger Dávid) némelyek szerint a szekszárdi zsidó seminariumban gyűjtögeti a tudomány mézét. De ez nem valószínű, mert Szekszárdon nincs is zsidó seminárium. Mások szerint — s ez valószínűbb — ügyvédbojtár. Villám-eszű, nagy tekintélyű. «Még a szolgabíró is megszólítja». Az alispán pedig minden kényes ügyben, fogas kérdésben kikéri s beveszi a tanácsát. Nohát ez a N. D. azt mondja, hogy a *-tányi-tényi* képző «furasaság», «kész nevetség», «csodabogár», «kép telenség», hogy «azon a vidéken se hírük se hamvuk», hogy «nincs is *-tányi* képző», csak én «fabrikáltam» (íme Simonyi hatása!), «hisz akkor *-pányi* képző is volna, mert van *toppányi*» (közelebbi példát is mondhatott volna, teszem: van *takli, nyafli*, még sincs *li* képző). S ugyan mivel bizonyítja, hogy nincs? Ezzel: «Kedveltje vagyok a szerencsének — e vidék nyelvének

minden csinját-binját, a legkritkább szólásformáját, értelem-árnyalatát, egyes emberek sajátságos kifejezéseit is töviről-hegyére ismerem, még pedig a néppel való mindennapos érintkezésből». Ebből annyi igaz, hogy ő -- a mint hallom -- nemes elvből s családi büszke tradíciónak hódolva mindig kerülte a «profanum vulgus»-t, a savanyú sörtől kajdult fejű hájszagú parasztot, s nappali szalonjukban gunnyasztva betűzgette a tudományt. Másfelül pedig az is igaz, hogy a nép-fia ezért meg másért ő vele nem is áll szóba vagy legalább nem beszél szíve-lelke szerint. Tehát ez a mulatságos szerénykedés nem egyéb éretlenségnél.

De N. D. nemcsak beszél, hanem tett is. Noha kis ujjában van a teljes egész népnyelv, mégis megkérdezte a falujabelieket, hogy ismerik-e a *-tényi-s* szókat. Azok fejüket csóválták vagy nevettek. Bizonyosan azért, a mért *Ágnes asszonyban* «összenéz a bölcs törvénytörő». Eszembe jut, hogy mikor Szarvas és Budenz Göcsejben járván egy paraszttól ezt hallották: «Egész nap ott *fekik* az a kutya», megkérdezték hamarjában: «mit csinál az a kutya?» «Látják az urak, ott *döglök*». Ez volt a felelet. — Eszembe jut, hogy Baksay, a ki talán tud úgy magyarul, mint N. D., noha sok éve lakott már Kún-Szent-Miklóson, s mindennap érintkezett, kellett érintkeznie a néppel, egyszer sem hallotta az *ivad* szót, melyet pedig Jászai Mari egyszeri ottlétében hallott. — Eszembe jut, hogy Volf György ezt közölvén Czeglédéről: «add csak ide azt a *fent*» (köszörűkövet), Toldy Ferencz gúnyosan kérdezte: «vajon jól hallotta?» — Eszembe jut, hogy egyszer régen ezt hallottam egy falusi kaputos embertől: «tegnap egy kis *lanya* volt nálunk», s próbára akarván tenni, másnap ezt kérdeztem tőle: «mondják-e itt az esőről, hogy *lanya*, e helyett: *lanyha!*» Azt felelte: «már hogy' mondanák!?» Pedig ezerszer hallotta, százszor mondta maga is!

Simonyi csak úgy tudja, mint én, mit kell tartani a «nem hallottam, tehát nincs»-ről, s hogy rendszerint mily eredménynyel jár a néptől kérdezősködés. De azért «habozás nélkül kiadta» N. D. zöldségeit, mert «rég, megbízható dolgozótársa». Igenis, ha megbízható = a kit valamivel meg lehet bízni. N. D. az ő «szerelmes fia, a kibem vagy az ő kedve». Erkölcsi ugyanazok: tiszteletlenség, vakmerőség, gebeszkedés, szem- és itéletlenség. Ha így halad, még sokra viheti, kivált ha nem feledi a példaszót, mely tanulásra buzdítja az ifjú Tinódiakat.

Simonyinak, ha elfogulatlan akarna lenni, ha nem a tehe-

tetlen vak bosszú dolgoznék benne, ha a tisztességes szerkesztés legelemeit tudná, N. D. badarságainak készséges közlése helyett ezt kell vala mondania: «N. D. arról értesít bennünket, hogy *-tányi-tényi*-képzős szokat Némediben sohse hallott s az ez irányban való tudakozódásainak sem lett eredménye». De ő «a közlemény tartalmaért a felelősséget első sorban a beküldőre» hárítja ugyan ravaszúl, azonban megjegyzi, hogy «talán van még Tolnamegyében több olvasónk is, a ki hozzászólhatna a dologhoz, akár mellette (lám! lám!), akár ellene», s nem akarja tudni, hogy ezen s ilyen kérdésben csak az számít, a ki «mellette» szól, «ellene» szólni absurdum.

2. A *Nyelvőr* márcziusi száma meghozta a fecskét s a második tanút, Kovách Aladárt. Kovách Aladár valami allevéltárnok (mért nem *-táros*?) és muzeumi titkár. Maga aufírolja magát, nem kell kutatni a karakterét. Úgy látszik, derék komoly magyar ember, kedves ember, jó feleségtartó, gondos apa, napát is megbecsüli, mert mamának szólítja. Mindez, de kivált, hogy «néprajzos» is (mért nem néprajzosi?) följogosítja, hogy nyelvészkedjék. Igaz, hogy nyelvészkedése nem esik talpra, jobban mondva: nem talpra esik (tisztesség nem esik szólván), de legalább őszinte, tehát nem oly megbízható, mint N. D., (a kiről följegyzi azt a nevezetes életrajzi adatot, hogy a magyar nyelvet nem az anyatejjel, hanem «a porban» szította magába). Látszik, hogy cikket nem olvasta, vagy nem értette meg. Különben nem mondana ily szemenszedett együgyűségeket: «Itt, (*jártányiban*), a képző nem *tányi*, hanem csak *nyi*»; hogy ez a képző «*mennyiséget kicsinyítő*», melyet én «erőnek erejének *nagyító* értelműnek akarok a magyar nyelvbe belediktálni(?)»; továbbá: «az ilyen szavakat soha világéletében nem hallja senki törzsökös magyartól(?); a nép nagy elvéteve, ritkán és csak egy-kettővel él közülök. Ilyen szavakat bőségesebben csak olyan, urak közt forgólódott munkás ember használ, a ki urasan akar beszélni(?), hogy a többi közül olyan tudálékos beszédjével kitűnjön, hanem azért van annyi magába szítt magyar nyelvérzéke, hogy a *fektényi* helyett nem mond *fektetényit*(?), *palántányi* helyett *palántatányi-t*(?)». Ime, a teljes tájékozatlanság, ne mondjam, tudatlanság! De oh szerencse (rám) és oh szerencsétlenség (Simonyira)! Míg K. A. cikke elején ezt vallja: «egyetlen *tányi* képzős szót sem gyűjtöttem eddig», alább már ilyen árulást követ el akaratlanul: «Igéből képzett szót ismerek néhányat» s a következőket

említi: «*jártányi* ereje sincs», «ez a virág csak egy *nyiltányi*», «zsirom *fogytányira* van», «szorítsatok legalább egy *fektényi* helyet». Hozzáteszi, hogy «ezek nem Tolnamegyéből valók». Hogy honnan valók, azt — csodálatos! — nem mondja meg. Emlékezetéből szedte? költötte? Mindegy, elég az, hogy a *-tányi*-akat váratlanul hárommal megszaportította. S mit mond erre Simonyi, a szerkesztő? Egy árva szót sem! Hallatlanná teszi! De bizonyára kényelmetlenül érzi magát. Szégyenkezne is, ha tudna. Mi pedig az eddig ismert és kétségbe nem vont, mert nem vonhatott *-tányi-tényi*-képzős szókhöz szépen hozzácsatoljuk a Kováchéit, így: *jártányi, fontányi, nyomtányi, tölttényi, nyiltányi, fogytányi, fektényi*. Egész kis csapat, mely örömmel susogja: «Hetten vagyunk, uram, heten!»

3. A *Nyelvőr* áprilisi számában valami Koricsánszky Márkus, akarom mondani, Otto áll elő, mint h. tanú (h. = hites). K. kölesdi születés és gyógyszerész, magyarul: patikárius. Mily kár, hogy «röpülőzsirral» nem lehet nyelvészszé kenekedni. Ő ismeri Pető István csizmadiamestert, a ki persóniás ember, s szeret urasan beszélni, magát «lábmérvnök»-nek írja, s kocsis helyett «ekvipázs»-t mond. Így támadt — K. szerint — az általam Petőnek tulajdonított *czéhesi* szó is. Tehát «*czéhesi*» nincs? vagy Pető majszter az uraktól hallotta? Hisz akkor van! Lám, mily balgatag okoskodás! Vagy talán maga koholta? Dehogy koholta! Bizonyítja a *Nyelvőr* májusi száma, mely Gyönkről közli a «*czéhesi* lámpát». Így szurkálták meg a nagy fervorban egymást is a Cásarra rohanó összeesküdtek. Mindehhez azonban most semmi közöm, hozzám csak K.-nak ez a szája vallása tartozik: «*Tányi-tényi* képzőkre *jártányinál* egyebet nem tudok».

Szinte látom, a mint Simonyi föllélekzik. Persze g-vel.

4. De megérkezett «*lágyszellők szárnyán*» a virágfakasztó május. Szakad az áldás csüstül. Egyszerre kétszer három = hat tanú jelentkezik. Hodács Ágost, Horger Antal, Kicska Emil (fagyos szentek) kinyilatkoztatják, hogy *-tányi*-szókat sohase hallottak. Hodács és Kicska okoskodnak is. Amaz így szól: «Ha a *jártányi* és hasonló alakok helyesek is, a főnévből képzett *jégtényi* alak és kedves (!) rokonai föltétlenül elvetendő, legalább is addig, míg a *Budapesti Szemle* nyelvésze nem bizonyítja be, hogy a nép valahol használja az ő védette lakokat». Bíz ez, oh du lieber Augustin, *ocsutányi* *ocsu* beszéd. Először is, én a

jégtényi alakokat nem «védtem», hanem egyszerűen közöltem, mint meglevőket. Másodszor, hogy *tányi-tényi* nevekhez is járul, azon csak tudatlan ember akad fönn. (l. alább.) Hogy «föltétlenül elvetendő», az csak siket kotkodácsolás. — Kicska *tányi-tényi* szót szintén sem hallott, sem látott; ezt *tízórás*i hallotta kaputos embertől, de ez nem *tíz-óra-si*, hanem *tíz-órás-i*. Fura észrevétel, melyet jó lett volna nem tennie — a maga érdekében. — Horger kereken kijelenti, hogy a székelység közt sokat járt és sokat gyűjtött, de a közöltem adatokhoz hasonlókat soha de sohasem hallott. Ez correct beszéd. Majd vissza is térünk még rá.

De vajon mi haszna van az efféle tanúknak? Kár volt őket szemrehíni, «mert — a biblia szerint — megkövéredett e népnek szíve és füleikkel nehezen hallottak és szemeiket bezárlották, hogy valami módon ne lássanak szemeikkel és füleikkel ne halljanak és szíveikkel ne értsenek». Azonban a megszorult Simonyinak nagyon is kellenek: azt reméli, hogy gyengítik a hatást, melyet a következő három tanúvallomásnak tennie kell minden elfogulatlanra.

U. i. László Géza, Valló Albert, szekszárdi gymnasiumi tanárok s Tóth Károly, szekszárdi főmérnök jó csomó *-tányi-tényi* képzős szót közölnek, amazok tanítványaik által, emez saját tudásából.

1. László Géza a *jártányin* kívül hat példát közöl Tolnamegyéből: Szekszárdról, Simontornyáról, Alsó-Nyékről, és Madocsáról. Ezek: *vártányi*, *unos-untányi*, *álltányi*, *fogytányi*, *éltényi*, *kitértényi*.

2. Valló Albert a *jártányin* kívül hármat, mind Szekszárdról, tudniillik *vártányi*, *buktányi*, *kiálttányi*.

V. A. az ő közléseit fuicsán vezeti be. «Sok vita folyt — úgymond — róluk (tudniillik a *-si* és *-tányi-tényi* képzős szók-ról) különféle társaságokban. Lehr cikkét itt általában ellenséges, barátságtalan indulattal fogadták és azt állították, hogy Lehr a fölhozott példákat az ujjából szopta». Alább így folytatja: «Kérdezősködtem a városban lakó uraknál (*-tól*) is ez adatok felől. Legtöbbje a fejét csóválta». Nem veszi észre V. A., hogy mily hülyeségeket mond itt? Lehet-e vajon «ellenséges indulattal fogadni» valamely nyelvi jelenségről értekező cikket, tudományos dolgot épeszű embernek? Szabad-e minden alap nélkül meggyanúsítani azt, a kinek írói hitele szilárdan áll, mint a Bartina, csak azért, hogy Simonyinak kedveskedjünk vele? Aztán

mért akarja V. A. a derék szekszárdi urakat erőnek erejével abderitáknak tüntetni föl? V. A. a magyar nyelv és irodalom tanára, de — úgy hallok — tornatanár is. Bizony, bizony, jó lesz amonnan emide «visszakoznia».

3. Legnevezetesebb tanú Tóth Károly, a ki nemcsak a kérdést dönti el, hanem Simonyit is, minden hadastul. Üdv neki! 11, mondd, tizenegy adatot közöl «emlékezetből», ezeket: *jártányi* (nem az ismert használatban), *fordultányi*, *rakodtányi*, *hajttányi*, *nyomtányi* (nem az ismert jelentésben), *láltányi*, *vártányi*, *rogytányi*, *fogytányi*, *léptányi*, *értányi*.

Már most hozzácsapván az új adatokat a régibb héthez, íme: 29 adat bizonyítja a *-tányi-tényi* képzős szók népnyelvi divatát. Ehhez járul még egy: *csiptányi*, melyet Vécsey Tamás, a mint nyomban akadémiai fölolvasásom után maga említette nekem, még gyermekkorából ismer, Szikszórol. Tehát (a kettősökkel és hármassokkal együtt) 30 igazoló adat!

Simonyi pedig ezek után is hallgat. Nincs annyi lelke, hogy «elismerné magát», mint Hamlet sirásója. Ugyan hogy hangzik most már az ő csufondáros októberi szózata: «Legyenek segítségére a *Budapesti Szemle* nagyérdemű nyelvészének, mert — csudálatos — ő szörnyen aggódik, hogy *nem hiszik el* (ez szét van szedve) a mit beszél stb.»? Nem azt parancsolná-e az igazságszeretet, a szerkesztői tisztesség, hogy letörölje rólam, a mit rámkent? s kimondja, hogy a *tányi-tényi* szók még sem az én gyártmányaim? No de tőle kívánni ezt nagy kívánság volna! Nem is kívánom. Csak eszembe jut, a mit Lessing Pastor Langénak mondott: «Ich werde Ihren Namen in Zukunft allezeit nennen, so oft ich ein Beispiel eines rachesüchtigen (Grammatikers) nöthig habe». —

Miután a *Nyelvőr* boszút lihegő derék szerkesztőjének ellenem indított hajszája magában a *Nyelvőrben* ily csúfos véget ért (perditio tua ex te Israel), hadd mondok el, mit tettem én magam időközben, s az előttünk lévő hiteles adatokból hadd vonok le bizonyos következtetéseket és tanulságokat.

Jól tudtam, hogy az idő igazat fog nekem szolgáltatni, azért egyelőre semmibe se vettem a *Nyelvőr* nyavalygásait s vártam a jövőndőt. A *Nyelvőr* felszólalásai és közleményei a májusi számmal, csodálatosképen, megszűntek, nem mondom, elfojtattak, noha például az, hogy valami Veress F.-nek «A -si képzőhöz» című beküldött kézírata, mely a juniusi számában jelezve van, mind-

eddig sem látott világot, fölöttébb gyanús. Mindegy. Én azalatt szorgalmasan gyűjtöttem és gyűjtettem, s a mint mindjárt kitűnik, nem eredmény nélkül. Az igazság kedvéért kimondom, hogy egy sereg jómagyar úri ember közül, kiket a *-tányi*-szók iránt meg-megáridáltam, egy sem akadt, a ki a *jártányi*-n kívül mást ismert volna, sőt Móricz Zsiga, a ki a Kisfaludy-Társaság megbízásából Szathmármegyében hetekig gyűjtött a nép közt, bár, kértemre, e czélra is, ugyancsak résen volt a füle, efféle szót egyet sem hallott. A mi nem volt szép tőle. De szép tőle, hogy verses népmeséiben, mintegy kárpótlásul s kedveskedésül, jól alkalmazza a *nyögtényi*-t s a *futamodtányi*-t:

«Jártányi ereje, sem *nyögtényi hangja*».

«Alig mentek ők anyyira,

Egy jó *futamodtányira*».

Más csapás is ért. Egy gyűjtőm, a ki nyolcz *tányi* szót jegyzett le a nép ajkáról, papírszeletjét szerencsésen elvesztette. Szóbeli közlését nem veszem figyelembe. Magam legszerencésebb vagyok. Itt a fővárosban, igen is, ebben a babeli zagyva nyelvű «szépen kinéz»-es fővárosban, minden alkalmat fölhasználtam és fölhasználok, hogy a nép fiaival, kivált olyanokkal, kik mostanában kerültek ide, érintkezzem; néha késő este is kinn járok mit-hallani s órákig elbeszélgetek örökkel, katonákkal s másokkal. Azok a *tányi*-szók, melyeket czikkem megjelente óta gyűjtöttem és gyűjtettem, ím ezek. Adataimat, a mint Szinnyei kívánja, jól megtámogatom.

1. *Tóth Pál*, izsáki születés (Pestmegye), téglás a kecskeméti gőztéglagyárban, egy zsidóra, a kit mint főnnjáró beteg 20 krajczárért ápolat, ezt mondta:

«*Csöpptényi* esze sincs, tele eszi magát, aztán mindig zaklatja az embert».

2. Ugyancsak ő mondta, mikor éjszaka «félre» ment, s neki vágódott az ajtónak:

«Itt *láttányi* világ sincs, nem csoda, ha neki megy az ember valaminek».

3. Valamint ezt is:

«Jó volna egy *buktányi* rum, mert ma megin' megnyúzzák a czombom».

4. *Dora Varga Miklós*, döbröközi (Tolna alsószele) paraszt mondta ezt:

«Nem volt *vertényi* eszközm, se időm, nem csoda, hogy így csúffá tettek» (többen megtámadták s megrepesztették a keze szarát).

5. *Damádi Miklós*, izsáki születésű, budapesti lovasrendőr ezt mondta gúnyból:

«Adnak itt *jóllaktányi* időt, de nem sok köszönet van benne». (Két óráig tart az evés, nem siettetik az embert).

6. *Rajos Ferencz*, vajtai (Tolnamegye) születésű nagydorogi uradalmi kocsis mondta:

«Nincs *fordultányi* kedvem, ha hanyatt fekszem is, fáj». (sérvit operálták s azt mondta a doktor neki, hogy már oldalt próbálhat fordulni).

7. *Kalota Béla*, csurgói (Somogy) születésű szabólegény mondta a szabó-strike alkalmával:

«Igaz, hogy sok legénynek *szabtányi* posztót se érdemes a keze alá adni, de azért mégis igazunk van».

8. *Kovács István*, kistótfalusi (Baranya) molnárlegény mondta:

«Úgy csíp ez az új szer, hogy alig van *szuszogtányi* erőm tőle».

9. *Zomcsa Ferencz*, komári (Zala) születésű honvédhuszár, mikor kérdezte a pajtása, írt-e már haza levelet, ő most ír, így szólt:

«Majd lesz *irtányi* időm a két innepbe?»

10. *Györe József*, sz.-sz.-lőrinczi születésű napszámos a Petőfi- és Eötvös-téren, ezeket mondta:

«*Locsultányi* időt adnak itt az embernek, de meg is kívánják».

11. «*Eczettényi eczet* ez a pesti bor, mégis félnapszám az ára».

12. *Kremsberger Mihály*, juhász Herczegfalván (Fehér megye) (előszállási uradalom), ezeket mondta:

«*Megforogtányi* jó mezőt is alig adnak ma már a birkának a réten; csak a rossz gyöp meg a tarló!»

13. «Ha így jár az idő, soha se lesz *tölttényi* a krumpli.»

14. *Dallos János*, jászberényi paraszt, mondta ezt:

«Ez a csipkéslevelű fa nem *divtányi* mi felénk. Hogy van az?» (platánra: nem nő meg, nem szereti a földet, vagy: nem szokták ültetni).

15. *Melán György*, mezőteremi születésű (Szathmár m.) honvédhuszár, csányi lakos (Szilágy m.) mondta a lovakra, nagyon ki voltak vizesedve:

«Nem csoda, hogy kiverte őket a hab, nem volt *fujtányi* szellő se». -

Továbbá ezeket:

16. Egy *csöpptényi csöpp* eső se tud lenni, pedig ugyan készülődik».

17. «Egy *csöpptényiig* kiszáradt a föld, sül a kukoricza.»

18. *Malai János*, bakonybéli (Veszprém m.) születésű irodaszolga Podvinecz és Heisler gyárában, mondta:

«Nincs *szitányi* dohányom se, ha visszajön, hozzon magával» (egy pipára való).

19. *Hajdu János*, hangácsi (Borsod m.) paraszt mondta:

«Nincs *szitányi* ereje (a gépnek), ha bedugul a benzín.»

20. Végre — s ezt különös figyelmébe ajánlom *Simonyinak* s «régi, megbízható dolgozótársának», *Némédi D.-nek*:

József Miksa, verezei (Ugocsa m.) születésű balassagyarmati zsidó kispap (1904-ig), mondta ezt, mikor bízta a doktor, hogy keljen föl, tanuljon járni:

«*Mozdultányi* erőm is alig van, nemhogy járni volna kedvem.»

E húsz példával épen ötvenre szaporodtak a *-tányi-tényi*-szók meglétét bizonyító adatok! Lássuk már most, mi mindent lehet ebből tanulni, következtetni, megállapítani.

Ez az ötven, de a többszörös adatok tekintetbe vételével is negyvennél több példa, ha nem volna is több a népnyelvben, untig elegendő, hogy a *tányi-tényi*-nek helye legyen, még pedig előkelő helye, a névszóképzők közt. Így is szaporább, termékenyebb, mint a melléknév-képzők jórésze. Productivitasban csak az *-i* s az *-s* melléknévképzőknek enged, de fölülhaladja az *ánk-énk*, *ékony-ékeny*, *dad-ded*, *-kora*, s az *andó-endő*, *ős-ös*, képzőket.

Csakhogy ez a 40—50 nem is ennyi tulajdonkép, hanem sokkal több, ötször, tízszer ennyi is, a mi kétségtelen, ha fontolóra vesszük a következőket:

1. *Tóth Károly* 11-et jegyzett le «emlékezetből». Ha emlékezetből tud 11-et, bizonyára hallott 111-et. A ki (nem nyelvész szemfűl gyűjtő) évek során 11-et hallott, az nem hallott egyet se, legalább emlékezetből bajosan idézhet. Közönségesnek kell lenni a *tányi*-képzésnek, ha *Tóth Károly* azt mondja: «ezeket vagy *Mezőtúron* vagy *Szegeden* hallhattam», tehát nem tudja már biztosan hol és mikor. — Így áll a dolog a *László és Valló* által fölkerdezett tanítványok példáival is, melyek szintén

csak úgy jutottak eszébe az illetőknek. Kovách Aladár «egypár»-ja sincs bizonyára kimerítve a három fölhozott példával. A kinek a füle nincs hallásra berendezve, az sokat hall, a mit aztán nem tud, elfelejt.

2. A *tányi*-szók geographiája is kétségtelenné teszi nagyobb elterjedtségüket, mint ez a 40—50 példa kézzelfoghatólag mutatja. Mert a László- és Valló-féle példák majd valamennyien Szekszárdról valók, tehát tolnamegyeiek (egy simontornyai, egy madocsai); az én új példáim között van tolnai, de más vidékről való: egy döbröközi, egy vajtai, két s.-sz.-lőrinczi. Képzhető-e, hogy Tolnamegye más helységeiben ne lenne használatos a *tányi*-képzés, vagy hogy Simontornyán, Madocsán, Döbröközön, Vajtán csak egy-egy dívncék? hogy például Madocsán csak ezt mondanák: «*kitértényi út*»? Simontornyán csak ezt: «*éltényi kedv*»? Menjünk tovább. Az én új példáim közül van egy somogyi, egy zalai, egy fehérmegyei, egy vespérmegyei is. Nem azt bizonyítja-e ez, hogy nemcsak Tolnában, de más dunántúli megyékben is járatos ez a képzés, s nem azt-e egyúttal, hogy az az illető megyék egyetlen helységének egyetlen példájára semmiképpen szorítkozhatik? Gondolható-e, hogy a zalamegyei Komáron csak ez volna kelendő: «*irtányi idő*», vagy a somogyi Csurgón csak ez: «*szabtányi posztó*»? — De legerősebb bizonyíték a *tányi*-képzés nagy kelete mellett, hogy nemcsak Dunántúl díszlik (az én régibb cikkem adatai mind onnan valók, a legrégebbsé: *nyomtányi* 1866-ból), hanem az ország más tájékain is; mert lám Tóth Károly példái Mezőtúrról vagy Szegedről valók, Vécseyé Abaujából, az én újabb adataim közül van négy izsáki (Pest m.) egy jászberényi, két mezőteremi (Szathmár m.), egy hangácsi (Borsod m.), egy ugoesamegyei. Ismét csak természetes következtetés, hogy, ha az ország különféle részein van elszórva nyolcztíz, van, kell lenni többnek is. Úgy látszik, csak Erdély az, a mely e részben kivételt tesz, a mit bizonyít 1. hogy Kriza *Vadrózsáiban* s egyéb onnan való népnyelvi közleményekben nem fordul elő ez a képzés. De ez, tudnivaló, vékony bizonyíték. 2. Horger, a ki évekig tanulmányozta a székely nyelvjárásokat, sohase hallott effélett. Erre se lehet mérget venni. 3. Legtöbbet, bizonyít Gyulai, a ki a legközönségesebb «*jártányi*»-t sem ismerte hazulról, s használja ugyan *Egy udvarház utolsó gazdája* című novellájában, de a *Toldi Estéje* mintája után: «Nincs a nagy vitéznek *jártányi* ereje».

3. A *tányi*-képzés nagy kelendőse mellett tanuskodik továbbá, hogy ugyanazon alak más-más értelemben, más-más syntactikai vonatkozásban fordul elő. Például: *jártányi* ereje sincs» és «ezek a libák 2—3 óra *jártányira* is elkóborolnak»; «*fogytányi* a kenyere» és «kenyere *fogytányira* van»; «nincs *szitányi* dohányom se» és «nincs *szitányi* ereje a gépnek»; «hatvan krajczár is *nyomtányi*» és «*nyomtányi* szélesre szabták az országutat»; «nincs *buktányi* víz se a kútban» és «jó volna egy *buktányi* rum».

4. Nevekhöz is járul a *tányi-tényi*, ámbár ezeket «föltétlenül elvetendőknék» tartja Hodács Ágost. Miért? maga sem tudja. Hát nem ismer a nyelvben hasonló törvénytelen törvényességeket? Nem hallott-e soha az analogia hatásáról? Nincs-e «*pénzhetnékje* van», «*szabad-na*», «*szörnyű-hetetlen*»? S árt-e ezeknek és «*csöpptényi*»-nek, «*eczettényi*»-nek Hodács úr nemes mérgelődése?

Az új példák közül csak két ily névszóból képzés van, de ennyi is elegendő annak bizonyítására, hogy nagy birodalmának kell lenni a *tányi-tényi*-nek, ha más határra is átsapkod önkényesen.

5. Könnyű vele bánni, azért új képzésekre is mintegy kínálja magát. Kétségkívül az új foglalkozás, az alkalom adta szájára a faluról ideszakadt parasztnak, a ki öntözi a Petőfi-teret, ezt: «*Locsultányi* időt adnak itt, de meg is kívánják.» Valószínű, hogy ő mondta ezt először, s otthon nem mondhatta volna. Valóban, alig van ige, melyből ne képezhetnék alkalomadtán *tányi*-szót, csak oly könnyen és természetesen, mint akár az ó—ő képzővel.

6. Két példában *igekötös* igéhez függed a *tányi* képző. Ezek: «*kitértényi*» és «*megforogtányi*». Nem lehetséges, hogy épen csak e kettő éljen a nép nyelvében, holott van száz *igekötös* ige, mely sokkal sűrűbben szájon forog. —

Ezzel befejezem, T. A. Pedig csak most következnek a java: kimutatása annak, hogy a *tányi-tényi*-vel mennyire gazdagodik a nyelv, a syntaxis, mit s mennyit nyer az irodalom, mily változatosság, tömörség, találóság érhető el általa, úgy hogy semmivel se pótolható mással, szinte szükség van reá. De ezt más-korra halasztom. Ezúttal csak az volt a czélom, hogy láttassam a *tányi-tényi* képző termékenységét és divatját, a magam régi gyanúba fogott példáira való tekintet nélkül is; az volt a czélom,

hogy egyszersmind megbélyegezzem a szerkesztő Simonyinak kvalifikálhatatlan eljárását. Mint mindig, most is megtalálta, a mit nem keresett: az elhajított kő a maga fejére esett vissza. Mert «sua pœna nocentem insequitur».

Üdvözlöm az akadémia I. osztályát, hogy a *Nyelvőrrel*, mely tisztos multjával oly könnyelműen szakított, végre minden közösséget megszüntetett: hadd «küszködjék» ezután «magában», mint a *Zrínyiász* «észak-tengere»!

LEHR ALBERT.

ÉRTESÍTŐ.

Farkas Imre költeményei. 1897—1904. Budapest, 1904.

Farkas Imre ízléssel, bizonyos költői lendülettel, de nagyobb eredetiség nélkül írja verseit. Forma és nyelvérzéke van a nélkül, hogy az általánosan használt költői apparatust eltérő sajtáságos módon tudná alkalmazni. Rhythmus, nyelve egyaránt ismert mintákra vall. Akad nála költemény, melyben költői gondolat csinosan van kifejezve: olvasásuknál azonban azt mondjuk magunkban: ehhez hasonlót már olvastam.

A költemények legnagyobb része szerelmi költemény. Legsikerültebb költeményei a genre-képszerű, refraines költemények, a minőket Petőfi Béranger hatása alatt írt. A szerzőnek úgy látszik ehhez a műfajhoz van leginkább tehetsége, ezt kellene neki legtöbb gonddal művelni. A rhythmus is legfolyékonyabb ezekben a költeményekben. Ilyen genre-képes költemény *Az Egylovas*. Ez talán egyáltalán legsikerültebb költeménye. Egy egylovas kocsit énekel meg benne, mely őt régebben találkára vitte volt és melyet most néha az utcán lát, a midőn aztán visszaemlékezik boldogabb időkre.

Vén szürke volt elébe fogva,
Tíz éve már hogy nem vadul.
Ülése kissé félrecsúszott
És rázott irgalmatlanul.
Kopott szerszámja toldva itt ott
Kerekjén ócska már a vas,
S szebb volt nekem minden fogatnál
Az egylovas, az egylovas.

Jól folyik a *Szegény kis Bárdy hadnagy úr* refraines költemény. Egy szép leány azt mondja a szegény kis Bárdy hadnagy úr, hogy csak akkor lehet az övé, ha az akadályversenyen első

lesz lovával és megnyeri a nagy díjat. Bárdy hadnagy azonban fölbukik lovával és belehal e bukásba.

Dobjon siromra pár virágot,
S szolgáljon neki vigaszul
Hogy őt imádvá, érte halt meg
Szegény kis Bárdy hadnagy úr.

Ilyen irónikus életképszerű költemény a *Mi hárman* című. Szintén a kötet jobb költeményeiből való. Ketten szeretik a leányt: egy fess főhadnagy meg a költő. A tiszt sarkantyúját pengeti, a költő pedig lantját. A költő lova a vén Pegazus, a főhadnagyé tüzes félvér: árából ki lehetne adni 20 ívnyi verses kötetet.

Gallérján hordja csillagát ő,
Szívembe rejtve hordom én.
Az ő világa a valóság
Az én világom a remény.
Én fúvom bús nótámat egyre
Ő nem dalol . . . elég neki
Ha önre néz, szót se szólva
A sarkantyúját pengeti.

Refraines sikerült költemény a *Dal egy szalmakalapról*. A költő kedvesének kis piros szalmakalapját éneklí meg:

Megdobbant szívem, ha nagymessziről
Hívólag piroslott felém
Hogyne . . . hiszen a legszebb kis leány
Viselte szőkefürtü szép fején,
Ki boldoggá tett, ha szeme sugára
Kalapja alól rám kiragyogott
Oh hogy imádtam mindent rajta
Azt is, azt a kis szalmakalapot.

Úgy hiszem ebben az irányban kellene Farkas Imrének tehetségét fejlesztenie.

Minden költőnek van valami kedvencz eljárása, valami szokott fogása költeményei irásánál. Farkas szeret két ellentétet egymással szembe állítani. Ha két versszakos a költemény, akkor is az egyik többnyire ellentéte a másiknak. Példa mit értek ezeken az ellentétes költeményeken, a következő:

Rózsa van a keblén,
Fátyol van a haján,
Valahol, messze
Esküszik egy leány.

Valahol zokog
A hegedűn a húr,
Valahol egy legény
Az asztalra borúl.

Ez ellentétre épült kis költemények közül legjobb talán a *Vallomás* című. Mikor látta a költő, hogy a leány szereti, ő nem szerette, de midőn a leány mást kezdett szeretni, midőn halvány arczán új bimbó-fakadást vett észre, midőn látta, hogy másnak mosolyog — akkor megszerette. Ellenben csak mechanikusan átérzés nélkül van egybeállítva két ily ellentétes jelenet a *Diákszerelem* című költeményben. A költő fájó szívvel ott jár, a hol először szerelmes volt.

Semmiféle igazság sincs *A madárban*. Napoleon hadserege élén a háborúban a rónán átvonul. Az úton megpillant egy kis halállal vívó madarat. «A császár egyet fordított lován, utána fordult az egész csapat s kikerülte a francia vezérkar a haldokló kis szürke madarat».

El hiszi ezt valaki?

Szintén kevés igazság van *A magyar nótában*. Négy orosz tiszt a magyar szabadságháború alkalmával betér egy magyar kocsmába és a mint hallják a cigányzenét, elkezdnek sírni az árva Magyarország fölött.

Nem szerencsés ötlete a költőnek az sem, hogy az öreganya, a ki unokájának, Aniczának sírja fölött imádkozik, imájában ezeket mondja Istennek: «Jól tudod, milyen ártatlan volt szegény. Vigyázz reá, hogy el ne bolondítsa, ha van odafönn csalfa szép legény».

Nem szerencsés kifejezés, hogy a bimbó virággá *bomlik* (Legenda), valamint kétes értékű bók, ha a költő kedvesének azt mondja, hogy *ezer tavasz* lehelte rá minden báját. Tavaszok szerint szokták különben az életéveket számlálni. —s.

A qualitativ chemiai analysis elemei. Írta: Than Károly. A Magyar Chemiai Folyóirat I. évfolyamának melléklete. Második átdolgozott kiadás. 21 rajzzal és egy színes műlappal. Budapest. Kir. Magyar Természettudományi Társulat. 1904. 239. lap. Ára 6 korona, társulati tagoknak 4 korona.

Chemiai irodalmunk fejlődése ép oly nevezetes, mint örvendetes ponthoz jutott Than Károly: *A qualitativ chemiai analysis elemei* második kiadásának megjelenésével, miután ez az első tudományos színvonalú chemiai könyvünk, mely második kiadásban is megjelent. Örömmel állapíthatjuk meg ezen tényből chemiai irodalmunk biztos és oly gyors fejlődését, minőt a természettudományok egyike sem mutat fel nálunk. Hiszen rövid két évtizeddel ezelőtt még alig volt chemiai munkánk. Mennyivel szomorúbb volt akkor látnunk más nemzetek óriási chemiai irodalmát, míg nekünk még egyetlen egy nagyobb munkánk sem volt. Ma azonban már, habár irodalmunk még nem hasonlítható például a németekéhez, ott vagyunk, hogy egy szépen lefektetett alapon emelkedhetik a miénk is. Vannak már nemcsak legszükségesebb, hanem specialis szakkönyveink is.

Vessünk egy rövid pillantást arra, hogy miképen jutottunk el e nevezetes pontig és keressük meg az okát chemiai irodalmunk kiváltságos fejlődésének. E téren is első sorban egy-két munka idegenből való lefordítása vagy oly saját szerzeményű magyar munka megjelenése volt az úttörő, mely még nem mutat föl teljes mértékig kimerítő tartalmat, habár a maga keretében igen becses. Általános munka, mely egy kézikönyv szempontjának is megfelel s az összes addigi kutatások és vizsgálati eredmények összeségét foglalta egybe, mint első Than *Kísérleti chemiája* volt.

E könyv megjelenése előtt már három évvel (1894) egy fontos és következményeiben áldásos esemény kerül chemiai irodalmunk krónikájába. Than megalapította az egyetlen *Chemiai Folyóiratunkat*. E folyóirat évről-évre mellékletként egy könyvet adott ki, mely sorozatban Than *Analytikája* volt az első. Ma már négy ily melléklet jelent meg s nemsokára megjelenik még kettő. Ez időtől számíthatjuk irodalmunk intensivebb fejlődési szakát. Könyveink legnagyobb része ez idő óta jelent meg vagy kapcsolatban fenti mozgalommal, vagy ettől függetlenül, de ezen

idő óta. S e helyt a fejlődés teljes megvilágítása érdekében meg kell említenem az orvosi kar által tavaly előtt Markusovszky előadás címén Than által megkezdett előadási sorozatot, mely egy kitűnő munkának, *Az elméleti chemia újabb haladásának* megírását eredményezte.

Most pedig lássuk az okát e fejlődésnek. Egyik ok — mert két okban lelhetjük meg — a chemia természete, melynél fogva más tudományok és maga az ipar is nagy mértékben vannak a chemiára utalva, tehát önként érthető, hogy territoriuma nagyobb, mint más természettudományé. A másik ok ama mozgalom, mely a chemiai folyóirat és a könyvsorozat megkezdését vonta maga után. E mozgalomnak pedig kezdeményezője és vezetője, tudjuk, kitűnő tanárunk, Than. Chemiai világunk kezdete, fejlődése, mint azt Ilosvay egyik cikkében kifejti, az ő nevéhez fűződik. Azokat az egységes alapokat, melyen chemiai tanításunk nyugszik, ő vetette meg. És nevéhez kell fűznünk chemiai irodalmunk fejlődésének érdemeit, fentartván a szerzők valamennyijének az őt megillető érdemet.

Mint említém tehát, a *Chemiai Folyóirat* sorozatának kezdeménye Than *Qualitativ analysise* volt. E könyv céljával tűzte ki a chemia egy gyakorlati irányának, a qualitativ analytikai résznek ismereteit összefoglalni és megfelelő összeállításban a hallgatóságnak is egy oly könyvet adni, mely a gyakorlati szempontokat is fölöleli. Az elemző chemia a gyakorlatban bizonyos műveleti ügyességet, az úgynevezett reakciók felismerésére és megítélésére észlelő és megfigyelő képességet kíván, mely azonban könyvből nem sajátítható el, legfeljebb megkönnyíthető. E cél érdekében nagy gondot fordít a szerző könyvének különösen első részében, de szétosztva általában egész munkában a gyakorlati dolgok leghelyesebb kivitelének föltüntetésére. Nagy gondot fordít a szerző egyúttal azon általános chemiai magyarázatokra, melyek a gyakorlati műveletekkel szorosan kapcsolatosak. A reakciók megértésére találjuk a magyarázatokat, az elméleti indokolásokat, melyek érthetővé teszik az észlelt jelenségeket. Szóval az elemzés sablonával igyekszik a szerző az általános chemiai ismereteket megfelelő módon kapcsolatba hozni, miért azután műveleteinkben folyton az okszerűség vezet, mi által a sablonos munka, mely mesterségnek mondható, öntudatot nyer és tudománnyá lesz.

A szerző az általános chemiai kutatás legújabb ismereteit és tételeit veszi alapul munkájában és ezek alapján értelmezi a

reactiókat. Legfontosabb újításaként említhetjük a II. kiadásnak a reactiókat magyarázó egyenletek ionegyenletekké való átalakítását és ezzel együtt az ionelmélet nagy jelentőségének teljes érvényesítését e munkában, mely ténynyel aztán e szakmunkánk a német irodalom legújabb e nemű termékeivel egyezően a legmodernebb theoria alapján áll. De nem csupán az iontheoria, mint legfontosabb jut előtérbe a régibb felfogással szemben, de az összes legújabb általános chemiai vizsgálatok, mint ilyenek például a tömeghatás törvénye, a complex sókra vonatkozó vizsgálatok, hydrolysis stb. mind kellő figyelembe vétettek. Mindezeket összefoglalva mondhatjuk, hogy e könyv, daczára szerény keretének, egy oly összefoglaló minőségi analitikai chemiai munka, mely a reactiókat a legújabb fölfogásban világítva írja le, a gyakorlati szempontok teljes latba vetésével.

A mi a könyv beosztását illeti, három részre oszthatjuk. Az első rész tárgyalja az analitikai műveleteket és a használt kémszereket, a második rész a reactiókat megfelelő csoportosításban.

A harmadik rész az analysis menetére nézve tartalmaz összefoglalásokat. Az utolsó lapon a szerző az analysis elsajátításáról szólván, sok évi tapasztalata alapján oly anyagokat csoportosít, melyek feldolgozása a kezdőre leghasznosabb eredménnyel jár. Végül egy pár sor irodalmi hivatkozás.

Nagyban emeli a könyv értékét a didaktikai szempontok folytonos szem előtt tartása, melyben kitűnő tanárunk gazdag tapasztalataival valóban mester.

Midőn mindezek után a könyv becsét az érdeklődők személyes meggyőződésének mérlegére utalom, azon reményemnek adok kifejezést, hogy e II. kiadás az elsónél még jobban betölti célját és közkézen forgó értéke lesz chemiai világunknak.

F. K.

Magyar Nyelv. Közérdekű havi folyóirat a művelt közönség számára. A Magyar Nyelvtudományi Társaság megbízásából szerkeszti Szily Kálmán. Első évfolyam. 1., 2., 3. füzet. Budapest. Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság.

Ez folyóiratra, mely ez év januáriusában indult meg, nem mondhatjuk, hogy hiányt pótol, mégis örömmel fogadta a magyar nyelv minden barátja, a ki a *Nyelvőr* működésével az utóbbi esztendőben nem volt megelégedve. A nélkül, hogy itt a

Nyelvőr programját és azt, hogy ennek miképen felelt meg, fejtegetni akarnók, a nélkül továbbá, hogy e két folyóiratot — a mennyire eddigelé egyáltalában lehetne — összehasonlítani szándékoznánk, megelégszünk azzal, hogy a *Magyar Nyelvet* ismertessük.

A fiatal Magyar Nyelvtudományi Társaság, mindjárt működése legelején elhatározta, hogy saját folyóiratot indít, igen helyesen, mert találhat e tudományos társaság ennél célravezetőbb módot arra, hogy eszméinek híveket, híveinek eszméket szerezzen? Mi e társaság célja, törekvése, legjobban a *Felhívásból* tudjuk meg, melyet az elmúlt esztendőben bocsátott ki az előkészítő bizottság. Többek közt ezt olvassuk benne: «Társaságunknak az lesz a törekvése, hogy lehetőleg kielégítse minden művelt magyar embernek nyelvünk iránt való érdeklődését, s hogy mindenkinek irányt adjon s utat mutasson, hogyan lehet segítségünkre nyelvünk és nyelvészetünk művelésében. Közre fogunk működni régibb s újabb irodalmi szókincsünk összegyűjtésében, gyűjteni fogjuk valamennyi magyar vidék tájszavait, helyneveit, szólásait, közmondásait; nyelvtani és stilusbeli sajátosságait és népköltését. Mihelyt erőnk engedi, ki fogunk adni ilyen tartalmú monographiákat, nyelvjárási, nyelvtörténeti és szófejtő értekezéseket és népszerű nyelvészeti munkákat. A gyűjtéseket mind szélesebb alapon s folyvást fejlődő munkaosztással kívánjuk szervezni s a gyűjtőket erőnkhez képest erkölcsi és anyagi támogatásban részesíteni.» A *Magyar Nyelv* 1. számában pedig *Mit akarunk?* cím alatt egyebek közt még ezeket olvassuk a folyóirat céljaira vonatkozólag: «Meg akarjuk a művelt közönséggel ismertetni a magyar nyelvtudomány fontosabb eredményeit, mind a nyelvtörténet, jelentéstan és szófejtés, mind a hang- és mondattan terén; lehetőleg magyar példákon be akarjuk vezetni a nyelvészeti kutatások megbízható módszereibe; le akarjuk szoktatni a nálunk még oly gyakori délibábos nyelvészkedésről s rá akarjuk szoktatni a nyelvtények helyes fölfogására. S hogy mindezt megtehessük, vagy legalább megkísérthessük, újra egyesíteni akarjuk e munkában a magyar nyelvészek szétszakadt seregét s felébresztve a magyar közönség érdeklődését s felhasználva a romlatlan nyelvérzékében rejlő erőt, új segédcapatokat is akarunk toborzani közös munkánkra. — Mi nem leszünk sem «orthologusok», sem «neologusok». Nem akarjuk fölforgatni az irodalmi nyelv kertjét s nem fogjuk elátkozni a nyelvújítást, mivel egy-két fát, egy-két bokrot nem a kellő helyre ültetett... Állandó

figyelemmel fogjuk kísérfni irodalmi nyelvünk s tudományos műnyelvünk újabb fejlődését s a hol lehet, elő is fogjuk mozdítani, de a hol kell, küzdeni is fogunk ellene, mindenkor helyet adva az ellenvéleménynek is, — de a személyeskedésnek soha. Különös gondot fogunk fordítani a népnyelv s az egyes nyelvjárások megismerésére és ismertetésére, valamint nyelvtörténeti adatok gyűjtésére is. Czikkeink megválogatásában s közrebocsátásában tervszerűleg fogunk eljárni. Mindenkor közérthetőségre, folytonos és fokozatos emelkedésre fogunk törekedni . . . Kormánytól, Akadémiaától ily célra segélyt kérni székénylenénk. A társadalmat akarjuk szolgálni: a társadalomra kell támaszkodnunk.»

Adja az Isten, hogy az új társaság és az új folyóirat ezt a gazdag és szép programmot minden ízében teljesíthesse! S hogy fogja is teljesíteni, arra nekünk ez a három füzet kielégítő biztosítékot nyújt, mert tartalma a lehető legválozatosabb s írói nagyobbrészt elsőrangú erők. Elég egy párt említenünk csak a czikkek közül. Itt van Szily Kálmán *A mágnás-czim a magyarban* című értekezése, mely óriási adathalmazzal bebizonyította, hogy a mágnás czim hátravetése sem a nyelvtörténet, sem a népnyelv gyakorlata által nem igazolható s helyesen csak így mondhatjuk: gróf Székényi István, báró Wesselényi Miklós. Itt van Melich János szerfölkött érdekes czikke *Hibás olvasatokról*, melyben érdekes példákat találunk arra, hogy a kiejtés mint indul némelykor az írásmód helytelen magyarázata után. Itt van még Herman Ottó tanulságos czikke *A nyékről*, Zolnai Gyula igen hasznos fölsorolása: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig* címmel s Lehr Albert kitűnő magyarázatai a *Levélszekrényünk* rovatban.

Ehhez a rovathoz volna egy megjegyzésünk. Úgy vettük észre, hogy gyakran oly üzenetek foglaltatnak benne, melyeknek nyelvészeti fontossága fölkülmúlja nem egy kisebb czikkét. Így például Lehr kimerítő közleménye a *kérd* ige használatairól vagy a *Solton volt* kifejezés létezését bizonyító, vagy akár a *bokros*, *bokrosodik* szavakról szóló is nem jobban megáll-e magában, mint az, mely a *retkes* szónak pusztán jelentését adja s külön helyet kapott a lap belsejében? Van ilyen több is, míg viszont a lap belsejében külön teret kaptak a *Zsidó mise*, *Pézsmá*, *Éljen a barátság!* (2. füzet) és *Isten után* (3. füzet) című czikk, melyek mind csak egy adatot vagy helyreigazítást foglalnak magokban. Ezt az aránytalanságot hibáztatjuk s azt hisszük, úgy lehetne

segíteni rajta, ha mindazon cikkek, melyek egy nyelvtörténeti, népnyelvi vagy egyéb adatot, vagy helyreigazítást közölnek, egy rovatban foglaltatnának össze. Hiszen ezek alkotják a nyelvészeti kutatás egyik legdúsabb kincsesbányáját, de az egyes adatok fontossága relativ s így előre meg nem állapítható.

Még egy hibát gáncsolunk a lapban, s ez: a szerkesztői megjegyzések túltengése. E hiba a *Nyelvből* öröklődött át. Természetes dolog: ha a szerkesztő valamivel megszerezni képes a cikk tartalmát, észrevételeit az olvasó csak örömmel fogadhatja, de az olyan megjegyzések, melyek minduntalan azt a képzetet keltik bennünk, mintha valami auctor gymnasiumi magyarázatos kiadása volna a kezünkben, teljesen fölöslegesek. Vagy előfordult például a *Nyelvből*ben, hogy a lap kérdést intézett olvasóihoz (egy olyan rovatban különben: *A német-magyar szótárhoz*, melynek jogsultsága igen kérdéses), hogy mondjuk ezt magyarul: *kuhwarme Milch*? Erre a legalább is naiv kérdésre valaki ezt a fordítást találta ajánlani: *tögymeleg tej*, s mi történt? e felelet a lapban megjelent s utána olvashattuk a szerkesztő megjegyzését: ez helytelen volna, mondjuk csak helyesen így: *frissen fejt tej*. De hát mire való volt akkor a helytelen feleletet kiadni? Ily ballépésektől a *Magyar Nyelvet* nem féltjük, de benne is veszünk észre némi hajlandóságot a fölösleges szerkesztői megjegyzések meghonosítására. Mire való például a 9. lapon ez a jegyzet: *Ismételjük, hogy Széchenyi ezt 1831-ben írta*, mikor ez már a 3. lapon benne volt a jegyzetben. Az ilyesmi, úgy hiszszük, súlyoszi a lap színvonalát s bizonyára teljesen fölösleges is.

A lap programjában a tájszógyűjtés is befoglaltatik, de mi — őszintén megvalljuk — ettől valami sokat nem várunk, mert úgy látjuk, hogy arra hely sincs. A tájszógyűjtés külön folyóiratot kíván s reméljük, hogy nem messze van az az idő, midőn ennek megvalósítására is — esetleg néprajzi és népköltési gyűjtéssel kapcsolatosan — komolyan lehet majd gondolni. A 2. és 3. füzet közöl tájszókat, de ezek közt vajmi kevés az érdekesebb példa.

Néhány gáncsoló megjegyzésünk ne tévesztszen meg senkit arra a véleményre nézve, melyet ez új folyóiratról magunknak alkottunk. Kellemes reményeket keltett bennünk a társaság megalakulása, bízunk a lap sikerében, mikor megindult s most látjuk, hogy a legjobb úton van céljai megvalósítására. Még csak egy hiányzik, a mi azonban, tekintve a társaság alig pár hónapnyi fennállását, természetes is: a kellő elterjedtség. Nyilván-

való dolog, hogy igazán sikeres csak úgy lehet a Nyelvtudományi Társaság működése, ha lapját igen széles körben, az ország minden részében olvassák; ebben azonban mindnyájunknak, a magyar nyelv minden barátjának közre kell működnünk a siker érdekében. A *Magyar Nyelv* szerkesztője Szily Kálmán. Ő volt az, kinek vagy harmincz évvel ezelőtt sikerült egy tudományos társaságunk, a Természettudományi Társaság alapját úgy lerakni, hogy az ma a legvirágzóbb mind közt s tagjai ezeket tesznek ki. Kívánjuk ezt a Nyelvtudományi Társaságnak is, s ha Szily Kálmánnak ez is sikerül, oly érdemekét szerzett a magyar tudományosság körül, mint kevesen.

—g—gy.

Schiller. Sein Leben und seine Werke, von Karl Berger. In 2 Bänden. I. Band, mit einer Photogravüre. München, 1905. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. VII+630 lap. Árú 6 márk.

A német irodalomnak sokáig kellett várnia a két költő-fejedelem, Schiller és Goethe, rokonszellemű, a tudományos és művészi előadás igényeit egyaránt kielégítő életrajzára. Végre az utóbbi években mindkét irányban teljes kielégítésre talált a várakozás: Goethe életrajzát Bielschowsky Albert írta meg két kötetben (az első 1898-ban, a második 1903-ban, a szerző halála után jelent meg), s ez a német közönség egyhangú ítélete szerint végre az igazi Goethe-életrajz, a mely teljesen bevezeti az olvasót a nagy költő lelki világába. E jeles életrajznak párja támadt a folyó év elején Berger Schiller-életrajzában, a mely ugyanazon kiadócégnél, ugyanoly kiállításban s ugyanoly szelvényben jelenik meg, mint amaz.

A Schiller-életrajzok különösen mostoha gyermekei voltak a szerencsének. Két nagyobb szabású életrajz is megindult — a Weltriché és a Minoré, — de mindkettő a nagy költő életpályájának még első felénél megszakadt s az irodalom barátai több mint 15 év óta hasztalan várják folytatásukat. Wychgram képekkel díszített és eléggé olvasott Schiller-életrajza, habár tudományos alapokon nyugszik is, inkább népszerű jellegű és a szélesebb körű közönség igényeit tartja szem előtt. Ily körülmények közt igazán szükség volt egy olyan életrajzra, a mely tudományos alapon, az összes források gondos fölhasználásával, kerekded, művészi előadásban tüntesse föl a költő életét és műveit.

A most megjelent I. kötet után itélve, a mely Schiller életét a jenai egyetemi tanárság megkezdéseig mutatja be, ez az életrajz e követelményeknek minden tekintetben megfelel és méltó társa Bielschowsky Goethe-életrajzának, mint a hogy Schiller a Parnassuson is méltó utóda Goethenek.

Berger szeretettel merült el hőse életének és műveinek tanulmányozásába; előadását mindenütt melegség, a költő szellemi egyénisége iránt való teljes fogékonyság és nemes rokonszenv hatja át, a mely azonban távol minden elfogult magasztalástól; nem elvont alak ebben a műben Schiller, hanem élő ember, a kivel együtt érez, együtt szenved az olvasó, a kinek hibáit, gyöngeégeit is átérti és könnyen megbocsátja, Schiller műveinek finom æsthetikai elemzése és méltatása egyik kiváló becse az életrajznak. Hasonló elismerést érdemel az író a kor és milieu eléggé széles rajzolásáért, a szereplő személyek élethű s objectiv jellemzéseért, az anyag ügyes csoportosításáért s végül az eleven, szemléletes, kiváló elbeszélő művészetre valló előadásáért. A mű nemcsak nem untat, nem fáraszt, hanem mint egy regény, úgy olvastatja magát. Különösen azok a részletek, a melyekben az író költőnk eszményekért való lángolását s akaraterjének a sors csapásai alatt való fokozatos edződését rajzolja, szinte ellenállhatlan erővel ragadják magokkal az olvasót. Berger gyakran sző be művébe Schiller leveleiből, költeményeiből, egykorú iratokból, bírálatokból, tudósításokból egyes részleteket, de ezeket oly ügyesen illeszti be, hogy egy csöppet sem válnak fárasztókká s nem zavarják az előadás összhangját.

Ha a II. kötet, a melynek megjelenését a kiadó már a jövő téltre igéri, s a mely Schiller alkotó munkásságának jóval fontosabb korszakát lesz hivatva feltüntetni, szintén ily sikerrel fog feladatának megfelelni, akkor ez a mű a legbecsesebb megünneplése lesz a Schiller halála századik évfordulójának.

l.—s.

Annali dell' Islam, compilati da Leone Caetani. Principe di Teano. — I. kötet. XVI. és 740 lap. 4^o-rétben. — Milano (Hoepli). 1905.

Az iszlám történetében a források fölhasználására nézve csak alig néhány évtized óta alkalmazzák a történelmi kritika módszerét. Különösen az iszlám első évszázadának előadásában

mutatkozott régebben a képzelhető legnagyobb kényelem és gondtalanság a források egymással ellentmondó, sokszor egymagokban véve is lehetetlen értesítési fölhasználásában. Nem vették észre, hogy az értesítések legnagyobbbrészt azon politikai vagy vallási párt érdekeinek bélyegét viselik, melynek köréből kikerültek. Mennél inkább közeledünk az eredetekhez, annál szembezőköbbé válik a forrásanyag czélzatos jellege a legkisebb részletekben. Természetes, hogy magának Muhammed életének előadásában is nagyban érvényesülnék e szempontok; úgyszintén a khalifa-intézménynek a próféta halála után heves pártharcok között történt kialakulása elbeszélésében. De még az arabok iszlámelőtti történetei is későbbi theologiai nézetek szempontjából vannak kikészítve; nem is szólva a tengersok anachronismusról és egyéb képtelenségekről, melyek a hagyományos források kritikai szemléletére reávezettek.

Aztán nem csak az arab források mondanak ellent egymásnak. A hol, mint például az omajjád korszakról, külső forrásokkal, az adott esetben a byzáncezi tudósításokkal is rendelkezünk, nagyon gyakran kell megküzdenünk azon ellenmondásokkal, melyeket ezek az arabokkal szemben fölmutatnak. Régebben az uralkodó egyeztető módszerrel könnyű volt valami formulát találni, mely mellett az ellenmondó adatok kényelmesen megfértek. Csak nem rég vált e körben is uralkodóvá az a mélyebb históriai belátás, melylyel az iszlám vallásos és politikai történetét a forrásokból kihámozhatjuk. Elöl járt a *vallásos traditio* kritikája; itt az iszlám újabb történetírói ugyanazon módszert alkalmazhatták, mely a *tübingiaiak* óta a keresztyén egyháztörténet forrásainak bírálatában emelkedett volt irányra. E tanulmányok arra az eredményre vezettek, hogy a mit az iszlám közhite Muhammed idejéből származó anyagnak tart, nem az iszlám keletkezése, hanem fejlődése okmányainak kell tekintenünk; semmiképen sem alkalmasak arra, hogy *kortörténeti* tanúságként tekintsük az iszlám gyermekkoráról. E ténynek belátása teljesen új alapra fektette az iszlám történetéről szóló tudásunkat. Hasonlóan vagyunk a próféta életrajzával, melynek forrásait legelőször csak a mult század hatvanas éveit óta Sprenger és Muir vetették alá kritikai megfontolásnak, midőn az iszlámnak a próféta életére vonatkozó hagyományai alapján Muhammed életrajzának tudományos megalkotására vállalkoztak. E kritikai tevékenység most mindinkább terjed a khalifák történetének mind bővebben

hozzáférhetővé váló forrásaira. Nöldeke, de Goeje és Wellhausen kutatásai különösen a próféta halála után következő uralkodók és az omajjád dynastia történetét hozták tisztába. Míg de Goeje az iszlám első hódításai hagyományos elbeszélésének bonyodalmaiba hozott rendet (*Mémoire sur la Conquête de la Syrie*; 2. kiadás, Leiden. 1900.), Wellhausen az iszlám definitív kialakulását kísérő pártharcok igaz természetére derített világságot (*Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam*, Berlin. 1901.) egy finom dolgozatban, mely a göttingeni *Tudós Társaság Értekezései* során jelent meg; majd egy terjedelmes monographiában az omajjád dynastia történetét, virágzását és bukását, az összes arab és görög források kritikai földolgozásával sok hamis föltevéstől tisztította meg, melyek azelőtt e korszak tárgyalásában uralkodtak (*Das arabische Reich und sein Sturz*. Berlin. 1902.). E kritikai munkákat részint megelőzte, részint velük párhuzamosan haladt az iszlámelőtti arab pogányság kulturviszonyainak megvizsgálása, szóval tudományos alap megteremtése, melyhez az iszlámot kapcsolni lehetett. E téren leginkább Nöldeke, Wellhausen és Robertson Smith munkái jeleztek új korszakot; az utóbbi csak az imént, a szerző halála után látott újabb bővített kiadást (*Kinship and marriage in early Arabia*; 2. kiadás. London. 1903.).

A czímben jelzett olasz munka szerzőjének célja, hogy az e nagy körben fölmutatott eredményeket önálló földolgozásban összegezze. Mintegy repertoriumát szándékozik megteremteni az iszlám kritikai történetének. Munkája 12 nagy negyedretű kötetre van tervezve és a történetet a hidsra 922- (Kr. u. 1516)-ik éveig akarja követni. Az előttünk fekvő első kötet az iszlám történetének csak hat első esztendejére terjed. De ez évek történetéről szóló források megrostálásának egy 341 lapot betöltő bevezetést bocsátott eléje, melyben új nagy munkájának módszeres alapjait rakja le és egyúttal jelzi azon haladást, melyet az újkori kutatások e körében fölmutatnak, kiemeli a legfontosabb kérdéseket, melyeken a hagyomány tanulmányozásának meglepő eredményei érvényesültek. Csak a terjedelmes és a kérdések minden oldalát feltüntető bevezetés után tér át a szerző a történetek részleteire, melyekre a bevezetésben ismertetett módszeres igazságokat alkalmazza. Krónikaszerű rendben ugyan, de azért mégsem untatóan száraz módon évről-évre adja elő, hogy a hagyományos források mit jelentenek az előfordult történelmi tényekről,

kimutatja az adatok egymástól eltérő mozzanatait, az eltérések okait, szerepöket a régibb conventionalis történetírásban és a kritikai módszer szemlélet helyzetét szemben a hagyományos anyaggal. Szóval analitikus módon vezet be a történetírás műhelyébe. A kötet e második fele Muhammed működését föllépésétől a hidsra 7-ik évéig kíséri. A munka hátralevő kötetei ugyanily módon és czállal az iszlám első kilencz századának történeti forrásait fogják fölölteni.

Ez általános jellemzésből is, melynek részletekkel való megvilágítása nem tartozik e folyóíratra, láthatja az olvasó, mily nagy fába vágta fejszójét a nagytudományú teanói herczeg. Művének, melylyel az orientalisták legkiválóbb rendjéhez sorakozik, nagy fontossága van nem csak azokra nézve, kiket a középkori történet e fejezete közelről érdekel, hanem mindenkire, ki érdemesnek tartja, hogy a kritikai módszer haladásait és eredményeit a történelem bármely szakában figyelemmel kísérje. E tekintetben az óriásinak szánt munka ez első része is már önálló értékkel bír. A munka, ha elkészül, valóságos encyclopédiája lesz a keleti történetírás oly részének, mely az európai műveltséget is közelről érinti. Kivánatos, hogy a művelt világ olvasóközönsége a szerzőnek nagy vállalkozása végrehajtására buzdítást nyujtson.

zr.

Válasz a Budapesti Hírlapnak:

E folyóirat februári számában megjelent, Bárd Miklós költeményeiről szóló bírálatommal a *Budapesti Hírlap* kétszer foglalkozott.

Egy ízben azt írta, hogy cikkem szigorú, de elismerő.

Másod ízben «ő» egész tárczát szentel nekem és értelmetlenséget, igazságtalanságot, figyelmetlenséget, gyermekességet, ildomtalanságot, — «szegénységet a látásban (?)», «szárazságot az érzelemben», elszakadottságot Magyarország történetétől és társadalmától lobbant szememre.

Ez talán több is, mint a mennyit megérdemeltem! Béranger verse jut eszembe: «*Quel honneur, quel bonheur ah monsieur le sénateur!*»

—ő úr azzal kezdi, hogy meg sem értettem miféle alak az

a *Bacsó Pál*, kit Bárd elbeszélése hőseül választott. E kijelentés után ugyanazt mondja a mit én, hogy a költő a működési teret nem találó magyar ősi virtust kívánja festeni. A különbség közöttünk mégis nagy! Én egyszerűen Toldi és Kinizsi utódainak álútra került tetterejéről beszélek, míg —ő úr óriási feneket kerít és Bacsó Pál alakjának igazolását a honfoglaláson kezdi. Végigszárgul az egész magyar történelmen; szól: Konstantinápoly kapuját döngető Botondról, az akasztófa alatt a fejedelmet lesújtó Lehelről, Szent Lászlóról, a bárdos vitézről stb. . . . hogy végül e firól-fira szálló vitézség szertelen különczködésekre való átcsapását, a hadsereg elnémetesedésének tulajdonítsa.

Erre a mély irodalmi érzékről tanuskodó öltre, —ő úr szerint, már azért sem juthattam volna, mert nékem «szívem, érzésem, tanulmányom» a magyar történelemről, enyéim pedig az ötven év előtti Magyarországról soha semmit se «meséltek», (—ő úrnak ez mese?)

Igaza van! Én nem vagyok történetíró, közvetlenül nem is hallottam valami sokat a régi magyar társadalomról. Azonban kis történelmi kézi könyveim nékem is vannak s ámulva ismerem rá —ő úr jelzőiben, történelmi jellemképeiben e kézikönyvek irányára. Ha —ő úr azt írta volna le a mit neki «*apja és nagyapja*» beszélt (nem mesélt!) akkor szavai bizonyára nem foszlottak volna szét merő általánosságokba — igaz, hogy talán nem írhatott volna ennyit a régi magyar társadalomról!

A ki kritikámat elolvasta — bármint vélekedjék is különben felőle — be fogja látni, hogy nekem nem annyira Bacsó Pál *alakja*, de inkább Bárd *alakítása* ellen van kifogásom. A typust érdekesnek tartom, csakhogy ebben az elnyujtott, nehézkes földolgozásban nem elevenül meg kellően előttem.

A hosszas küzdelmek, melyeket Arany tárgyaival folytatott, félbenhagyott öt-hat énekes dolgozásai tanítottak meg a *költői egész* fogalmának tiszteletére. Midőn Bárd compositiójának tökéletlenségéről szóltam s kimutatni igyekeztem, hogy mily messze van nála a jó alap gondolat, a művészi szándék, sőt egyes szép részletek sikere a hatásos, szerves megalkotástól, Aranyhoz mértem őt. Ez nem, hogy igazságtalanság volna, de éppen ellenkezőleg az egyetlen helyes szempont. Csak a biztos tapintatú kritikai lángelme, a ki önkéntelenül leli meg a szépet, találja meg a nagyot, futtathatja tollát szabadon, a mint lelkesedése hajtja; rendes mértékű ember jól teszi, ha átérző összehasonlításra ala-

pítva itéletét igyekszik hevét mérsékelni. Különben könnyen járhat úgy, mint —ő úr, ki *Bacsó Pálról* szóról-szóra ezt írja:

«Oly specifikusan magyar az apáink és nagyapáink idejéből, a megfigyelésnek oly csodás hűségével, a fantáziának oly gazdagságával, az alkotó művészetnek oly plastikus erejével, a lélek rajzának oly finomságaival és a modern elme oly gyönyörű objectivitásával s oly mély és megindító philosophiájával a költőnek, a minőre *példa sincsen* elbeszélő költészetünkben s a mi mind összevéve *első rendű irodalmi alkotássá* avatja Bárd Miklós művét».

Nincsen példa!? Hiszen ez Vörösmarty és Arany fölé emeli Bárdot!

Vajon —ő úr itéletét, illetve itelethiányát ily leplezetlenül nyilvánította volna-e, ha e sorok leírásakor nem mondom *Buda halálára*, de legalább a *Déliabok hőse*re gondol?

Mennyivel óvatosabb volt annak idején Gyulai, ki a *Toldi szerelmének* megjelenésekor ezt mondta:

«E trilógia költészetünknek mindég büszkesége lesz, az izlés változásai nem fogják eltemetni s egy későbbi kor kritikusa, ha sokat is gáncsolna benne, még mindig elég marad a mitől nem tagadhatja meg bámulatát».

Szegény Arany! mily kevéssel kellett beérnie! Boldog Bárd, oly bőven ontják felé a halhatatlanságot, mintha a «Királyszínház» számára írt volna operette-szöveget!

Bírálatomban azt írtam, hogy Bacsó Pál három napig birkózik Haramia Miskával, a betyárral. A költemény szerint e birkózás csak déltől estig tart, de pihenések után három összefogóddzással. Bevallom emlékezőtehetségem cserben hagyott s megérdemlem, hogy ezért ujjamra koppintsanak. Mea culpa!

Világos, hogy megjegyzésemben nem ez a fő dolog! Hanem igenis az, hogy a XIX-ik század végén élő uriember birkózása egy betyárral, akár három napig, akár déltől estig tart, sehogysem hihető. De a valószínűség vagy valószínűtlenség kérdését is kicsinyes lett volna fölvetnem, ha az egész jelenet képtelensége nem volna oly ríktó. Ki képzelheti el, hogy Riza asszony, a kiről tudjuk, hogy Maupassant-t szereti olvasni, kurucz-izű nótát dalol férje betyárkalandjáról, úgy mintha az már rég valami népmonda hőse volna? S mindezt abban a költeményben, mely —ő úr szerint oly jellemző a múlt század végi életre, hogy históriai értéke van.

Midőn Bárd Miklós első kötete megjelent, úgy éreztem, hogy Rákosi úr, ha nem is Isten kegyelméből való nagy tehetségre, de legalább izléses, tudatos, finom, kiforrt költőre bukkant, kinek kötetében olyan vers is akad, mely fönn fogja tartani nevét. Ezt meg is írtam Arany János halálának huszadik évfordulóján írt cikkemben (*Budapesti Szemle* 1902 november). Méltányosan, de minden szertelenségtől tartózkodva írt Bárdról *rf.* is, ki e folyóiratban az első kötetet bírálta. Senkisésem szólalt föl!

1904-ben, tehát két évvel s nem öt évvel, mint —ő úr akarja, a kissé *Zajos fölfedezés* után adta ki Bárd *Bacsó Pálját* s vele kapcsolatban félkötetnyi lyrát. Ezeket a dalokon vettem észre a költő húrjainak remélhetőleg muló elernyedését; természetes, hogy ezt bírálatomban sem hallgathattam el.

De —ő urat mindez bizonyára nem zavarná, hallgatna tovább, úgy mint eddig, ha mostani nagy haragjára a tárgyi okon kívül személyes oka nem volna. Erre mutat cikkének következő pontja:

«De Hatvány úr — írja ő — nemcsak Bárd Miklós verseit bírálja, bírálja Bárd Miklóst is, a kit Rákosi Jenő kissé zajosan fedezett föl s kinek Rákosi Jenő azóta válogatás nélkül adja ki minden versét (itt már Rákosi Jenőt is bírálja)».

—ő úr buzgalma a *Budapesti Hirlap* szerkesztője érdekében igazán megható. Mégis csak szép dolog, ha az embernek ilyen jó barátjai vannak.

Majd alább —ő úr így folytatja:

«. . . kissé zajosan, a mi azt jelenti, hogy kiadta egy kötetben a verseit és a kötethez előszót írt, melyet kiadott a *Budapesti Hirlapban* is. Ha ez a mai reklámos korban kissé zajos, akkor szeretném tudni, mi az izléses és szerény fölfedezés».

Mily ártatlanság! —ő úr úgy tesz, mintha nem tudná mire célzok. Hogy valaki előszót ír s hogy ezt kiadja lapjában se én, se más nem hibáztathatja. A kérdés csak az, hogy mi van ebben az előszóban. Már pedig —ő úr előszavában egész rövidesen megállapítja Bárd «rokonságát a nagy költőkkel». Erre mondtam én, hogy «kissé zajos» s erre mondom most is, bárha —ő úr legutóbbi cikkében azt hozza föl ellenem, hogy Bárd időközben a Kisfaludy-Társaság tagja lett. Ki meri tagadni, hogy Bárd erre a kitüntetésre nagyon is reászolgált? De viszont ki meri ebből azt következtetni, hogy Bárd most már a *nagy köl-*

tők rokona? Én azt hiszem — meglehet, hogy tévedek — hogy ez még a Kisfaludy-Társaság tagságánál is több.

Mielőtt végzek ez irodalomtörténeti leczkével, szeretném viszonzni azt a történelmi leczkét, melyet — ő úr nékem adni kegyes volt. Igazán akarja tudni, hogy mi a szerény irodalmi fölfedezés? Kérem őt, hogy olvassa el azt a beszédet, melyet Arany mondott Madáchról! Pedig Madách . . . és Bárd!

Természetes, hogy szerény szavakat ma még Arany ajkáról sem hallana meg a bizonyos ujságok által zajhoz szoktatott közönség.

Ezt meggondolva, belátom, hogy gyermekes volt a mit a *kissé zajos* fölfedezésről mondtam — s ünnepélyesen visszavonom.

Csupán azt kérdem, hogy ez amerikai hang védői, miért beszélnek folyton magyar nemzeti hagyományokról? Nem ez-e a «teljes elszakadottság» attól a nemzedéktől, melyből irodalmunk nagyjai kiváltak s mely úgy irtózott a reklámnak még látszatától is? Miniszter, nagy úr, szerkesztőtárs, barát, ellenség — ha könyvet írt, érdek, szeretet vagy gyűlölet elhallgattak s Vörösmarty, Bajza, Kemény, Csengery, Salamon, Arany stb. lehetőleg pártatlan ítéletet igyekeztek mondani.

Ezt tudom én a régi magyar urakról — mert ezek voltak ám az urak!

Ezt tudom én az «ötven év előtti Magyarországról!» «Szívem, érzésem, tanulmányom» pedig azt mondja, hogy a nyílt, független szókimondás az a hagyomány, melyet meg kell őrizni, ha nem nagyon illik is a mai reklámos világba.*)

Hatvany Lajos.

*) Csodálkozunk, hogy tisztelt dolgozótársunknak, a reklámot emlegetve, nem jutott eszébe az a méltatás, melyet a *Budapesti Hirlap* kiadóhivatalának igazgatója, Zilahi Simon, írt Rákosi Jenő összes drámáinak megrendelő ívéhez s melyben hihetetlenül földicséri e rég elfeledett drámákat és magasztalja szerzőjük bámulatos egyéniségének nagy hatását. Úgy látszik, Rákosi azt hiszi, hogy ily mellékletekkel emeli lapja tekintélyét, a míg mi, az ő hite szerint, megrontottuk Hatvany bírálatának kiadásával a mi folyóiratunk komolyságát.

Szerk.

Új magyar könyvek.

Arany Dániel és Magyar László. Az élet- és járadék biztosítási üzlet elmélete. I. rész. Egy egyén életéből függő biztosítások. Budapest, 1905. Lampel R. (8-r. 64 l.) 1 K 50 f.

Beke Ödön. A pápavidéki nyelvjárás. (Nyelvészeti Füzetek. 17. sz.) Budapest, 1905. Athenæum. (8-r. 71 l.) 2 K.

Berzeviczy Albert. Úti rajzok és tanulmányok. Második bővített kiadás. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. XVI, 528 l.) 12 K.

Croker M. P. Balmaine kisasszony multja. Regény két kötetben. Fordította Novelly Róza. Második kötet. (Egyetemes regénytár XXI. évf. 6.) Budapest. 1905. Singer és Wolfner. (8-r. 158 l.) 1 K.

Ferenczi Zoltán. Deák élete. 3 kötet. Budapest, 1904. Akadémia. (8-r. XV, 463; XII, 433.; XI, 445 l.) 12 K.

Friedjung Henrik. Harez a német hegemoniáért. (1859—1866.) Az V-ik német kiadásból fordította Junius. Atnézte Dr. Hoffmann Frigyes. III. kötet. Budapest, 1904. Akadémia. (8-r. XIV, 525 l.) 5 K.

Gelléri Mór. Egy amerikai világkiállítás körül. Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8-r. 332 l.) 5 K.

Gottl Ágost. A magyar kir. Curia felülvizsgálati tanácsa által a sommás eljárásról szóló törvény (1893 : XVIII. t.-cz.) alapján hozott határozatoknak gyűjteménye. IX. kötet. (1903., 1904.) (1811—2037. sz. határozatok. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. LXIV, 476 l.) 10 K.

Halász Sándor. A községi takarékpénztárak Magyarországon. (Közgazdasági füzetek. 2. sz.) Budapest, 1905. Politzer. (8-r. 155 l.) 2 K.

Huszár Elemér dr. A Visitatio liminum. Egyházi tanulmány. Budapest, 1905. Szt.-István-társ. (8-r. 153 l.) 3 K.

Irodalomtörténet, Egyetemes —. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. II. kötet. Rómaiak és Románok. A vallás- és közoktatási m. kir. miniszter támogatásával. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. XV, 915 l.) 20 K.

Jeszenszky Pál. Magyarországi uradalmak és gazdatisztek címértára. 1905—1906. A magyar gazdatisztek és erdőtisztek országos egyesülete megbízásából szerkesztette —. Budapest, 1905. Pátria. (16-r. VI, 368, XVI l.) 8 K.

Jókai Mór. A magyar nemzet története regényes rajzokban. VI. képes kiadás. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. 927 l.) 24 K.

Katona Mór. Magánjogi dolgozatok gyűjteménye. Budapest, 1905. Politzer. (8-r. 481 l.) 10 K.

Kovácsy = Kvassay. A vízjogi törvény, a kapcsolatos törvények és reájuk vonatkozó rendeletek. A K.—K.-féle műnek bővített és átdolgozott kiadása. Összeállította Dános Miklós. Két köt. Budapest, 1905. Pátria. (8-r. XXIII, 485; VI, 296 l.) 20 K.

Kralik Lajos. Jogi dolgozatok. 1875—1905. Budapest, 1905. Franklin-T. (8-r. VIII, 602 l.) 12 K.

Lőw Loránt dr. Viszonylagos semmisség. Tanulmány a magyar általános polgári törvénykönyv tervezetének jogügyleteiről. Budapest, 1905. Politzer. (8-r. 108 l.) 2 K.

Makay Béla (Makói). Verőfényben. Természeti és vadászképek tollal, ecsettel. Budapest, 1904. Franklin-Társulat. (4-r. 79 l.) 5 K.

Márkus Dezső dr. Magyar Magánjog mai érvényében. Törvények, rendeletek, szokásjog, joggyakorlat. II. kötet. Dologjog. (Magyar törvények Grill-féle kiadása.) Budapest, 1905. Grill. (8-r. XXI, 817 l.) 10 K.

Pakots József. Mindenféle a folyosóról. (A T. Ház humora.) Rákosi Viktor. (Sipulusz) előszavával. Budapest, 1905. Szilágyi B. (8-r. 144 l.) 2 K.

Récsey Viktor dr. Ósnyomtatványok és régi magyar könyvek a pannonhalmi könyvtárban. Budapest, 1904. Ranschburg G. (8-r. XVI, 238, 215 l.) 10 K.

Schneller István. Pædagogiai dolgozatok. II. kötet. Németországi tanulmányút a gyakorlati tanárképzés ügyében. Budapest, 1905. Hornyánszky V. (8-r. 623 l.) 10 K.

Szentpáli Janka. Egy aradi fogoly levelezése menyasszonyával. 1850—1856. Korrajz két kötetben; saját leveleik után sajtó alá rendezte —. Budapest, 1904. Pfeifer F. (8-r. 388, 244 l.) 4 K.

Térfi Gyula dr. A királyi ítélőtáblák felülvizsgálati tanácsainak elvi jelentőségű határozatai. VIII. kötet. 1903—1904. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. CXII, 684 l.) 12 K.

Vergilius, Publius Maro. Eclogai. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Vietorisz József dr. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. 67 l.) 80 f.

— Ugyanaz. Latinul és magyarul. Budapest, 1905. Ú. o. (8-r. 99 l.) 1 K 20 f.

TRIESTI ÁLTALÁNOS BIZTOSÍTÓ-TÁRSULAT

(Assicurazioni Generali)

KIADÁS Nyeresség- és veszteség-számla az A) mérleghez. Elemi-biztosítási ág (1904). BEVÉTEL

	korona	fl	korona	fl		korona	fl	korona	fl
I. Kárfizetések (beleértve a kárfelvételi költségeket):					I. A biztosítási alapok áthozatala a múlt évről:				
1. Tűzbiztosítás,* levonva a viszontbiztosítók részét	9235949	38			1. Díjtartalék, levonva a viszontbiztosítók részét	8854845	54		
2. Szállítmánybiztosítás, levonva a viszontbiztosítók részét	832316	32	10068265	70	2. Tőkésített nyereségtartalék	2625000	13	16350024	67
II. Üzleti kiadások (levonva a viszontbiztosítók tértívényeit):					3. Értékpapírok árfolyam-ingadozásának tartaléka	4790179	13		
1. Szervezési költségek (a folyó számlán teljesen fedeztetett)					4. Kétes követelések tartaléka	80000			
2. Jutalékok	2096248	88			II. Független károk tartaléka a múlt évről (levonva a viszontbiztosítók részét):				
3. Folyó igazgatási költségek	1005324	58			1. Tűzbiztosítás	1252758	72		
4. Adók és illetékek	1453713	45	5155286	91	2. Szállítványbiztosítás	529221		1781979	72
III. Leírások és egyéb kiadások:					III. Díjbevételek (levonva a törlesztéseket)				
1. Leírások kétes követelésekre	15484	46			1. Tűzbiztosítás* kor. 22,391.739 95				
2. Járulékatulások és kamat a hivataln. ellátási pénztárába	398527	86	414012	32	le: viszontbiztosítás	13669566	55		
IV. Tartalék függő károkra:					2. Szállítványbiztosítás				
1. Tűzbiztosítás,* levonva a viszontbiztosítók részét	1276654	88			le: viszontbiztosítás	3,646,057 20			
2. Szállítványbiztosítás, levonva a viszontbiztosítók részét	488765	96	1765440	84	le: viszontbiztosítás	2,098,596 64		15217030	11
V. A biztosítási alapok állása a számadási év végén:					IV. A tőkebefektetések hozadéka:				
1. Díjtartalék:					1. Kölcsön- és lezámitolási kamatok, valamint hitelintézeteknél és takarékpénztáraknál levő betétek kamatai	168088	70		
a) Tűzbiztosítás,* levonva a viszontbiztosítók részét	9447372	69			2. Jelzálogkölcsönök kamatai	63454	85		
b) Szállítványbiztosítás, levonva a viszontbiztosítók részét	184208	60			3. Értékpapírok kamatai	441598	30		
2. Tőkésített nyereségtartalék	2625000	29			4. Ingatlanok tiszta hozadéka	94524	03	767665	88
3. Az értékpapírok árfolyam-ingadozásának tartaléka	6841697	74	19178279	03	V. Egyéb bevételek:				
4. Kétes követelések tartaléka	80000		1188772	04	1. Kötvényilletékek:				
VI. Évi üzleti nyereség					a) Tűzbiztosítás*	1525733	09		
					b) Szállítványbiztosítás	30627	66		
Összesen			37770036	84	2. Más kezelési bevételek	1556390	75		
					3. Értékpapírok után folyósított árfolyamnyereség	20631	31		
					4. Kétes követelések	24822	79		
					Összesen	2051518	61	365336	46

* Belevonva a betöréssel szembeni és a tűkörtvélybiztosítást.

* Belevonva a betöréssel szembeni és a tűkörtvélybiztosítást.

Nyeresség- és veszteség-számla a B) mérleghez. Életbiztosítási ág (1904).

	kor.	fl.	kor.	fl.		kor.	fl.	kor.	fl.
I. Esedékes biztosítások és járadékok fizetése:					I. A biztosítási alapok áthozatala a múlt évről:				
1. Halálesetre szóló és vegyes biztosítások, levonva a viszontbiztosítók részét	10751316	74			1. Díjtartalék (levonva a viszontbiztosítók részét)	166199629	64		
2. Elélési esetekre szóló biztosítások, levonva a viszontbiztosítók részét	963645	49			.. Díjtávtelek	7922647	92		
3. Járadékbiztosítások, levonva a viszontbiztosítók részét	787581	80	12502544	03	3. Tőkésített nyereség-tartalék	2625000			
II. Fizetések visszavásárolt kötvényekért, levonva a viszontbiztosítók részét					4. Értékpapírok árfolyam-ingadozásának tartaléka és kiegészítő tartalék	11988772	88		
					5. Ingatlanok tartaléka	378042	47		
III. Osztalék-fizetések biztosítottaknak					6. Külön tartalék a kamatbevételek esetleges hanyatlásának fedezésére	938042	47		
					7. Kétes követelések tartaléka	80000			
IV. Üzleti kiadások (levonva a viszontbiztosítók tértívényeit):					8. A biztosítottak osztalékajlapja	3354219	26	193486354	64
1. Szervezési költségek (a folyó számlán teljesen törlesztve)	2142378	88			II. Független károk tartaléka a múlt évről (levonva a viszontbiztosítók részét)				
2. Szervezési költségek	1688593	58			III. Díjbevételek:				
3. Folyó kezelési költségek	599746	62			1. Halálesetre szóló és vegyes biztosítások kor. 28,579.834 37				
4. Behajtási jutalékok	235501	94			levonva a viszontbiztosítási díjat	1,758,186 97			
5. Orvosi költségek	815349	61	5481570	63	2. Elélési biztosítások	1,878,930 11			
6. Adók és illetékek					levonva a viszontbiztosítási díjat	20,045 23			
V. Leírások és egyéb kiadások:					3. Járadékbiztosítások	1,675,355 49			
1. Leírások kétes követelésekre	1293	08			levonva a viszontbiztosítási díjat	794 30			
2. Könyvszerű árfolyamvesztés értékpapírok után	130581	57	131874	65	IV. A tőkeberuházások hozadéka:				
VI. Független károk tartaléka:					1. Kölcsön- és lezámitolási kamatok, valamint a hitelintézeteknél és takarékpénztáraknál levő betétek kamatai	27167	33		
1. Halálesetre szóló és vegyes biztosítások, levonva a viszontbiztosítók részét	1255519	03			2. Kötvényekre adott kölcsönök kamatai	961698	43		
2. Elélési biztosítások, levonva a viszontbiztosítók részét	90083	74			3. Jelzálogkölcsönök kamatai	592498	73		
3. Járadékbiztosítások	14908	03	1360510	80	4. Értékpapírok kamatai	5924244	75		
VII. A biztosítási alapok állása a számadási év végén:					5. Ingatlanok tiszta hozadéka	760918	83	8266528	07
1. Díjtartalék					V. Egyéb bevételek:				
a) Haláles. szóló és vegy. bizt. lev. a viszontbizt. részét					1. Kötvényilletékek	607252	90		
kor. 160,044.712 21					2. Egyéb kezelési bevételek	11401	72		
b) Elélési biztosítások, lev. a viszontbiztosítók részét					3. Értékpapírok után folyósított árfolyamnyereség	57160	27		
kor. 11,429.280 32					4. Árfolyamnyereség pénzügyekben és külföldi váltókban	2420	67	678235	56
c) Járadékbiztosítások					Összesen			234200227	01
kor. 10,103.983 06	181577975	59							
2. Díjtávtelek									
a) Haláles. szóló és vegy. bizt. lev. a viszontbizt. részét									
kor. 8,304.973 90									
b) Elélési biztosítások, levonva a viszontbiztosítók részét									
kor. 421.144 48	8759431	42							
c) Járadékbiztosítások, lev. a viszontbiztosítók részét									
kor. 33.313 04	2625000								
3. Tőkésített nyereségtartalék	2625000								
4. Értékpapírok árfolyam-tartaléka és kiegészítő tartalék	11858191	31							
5. Ingatlanok tartaléka	378042	47							
6. Külön tartalék a kamatbevételek esetleges hanyatlásának kiegyenlítésére	938042	47							
7. Kétes követelések tartaléka	80000								
8. A biztosítottak osztalékajlapja a kamatokkal együtt	2826534	80	209043218	06					
VIII. Évi üzleti nyereség									
Összesen			234200227	06					

VAGYON. A Triesti általános biztosító-társaság (Assicurazioni Generali) vagyorállása 1904 december 31-én.

TEHER

Folyósz.	A tétel neve			Összesen			Folyósz.	A tétel neve			Összesen			
	korona	fl	fl	korona	fl	fl		korona	fl	fl	korona	fl	fl	
1	3675000			3675000			7350000				5250000			10500000
2	1356982 39			1140295 51			1471008 90				2625000			5250000
3	6039909 26			223827 16			6263136 42				6841697 74			8128567 14
4											8128567 14			14970264 88
5a)	14261221 92			157356021 53			171617243 45				3729624 17			37804247
b)	331996 67			907813 99			1239810 66				37804247			37804247
6	946236 23						946236 23				93804247			93804247
7	1480628 14			14876449 97			16337078 11				80000			160000
8	750570 92						750570 92							
9				20002699 07			20002699 07							
10	684212 59			92509 42			776722 01							
11	1546494 24			1063033 78			2609528 02							
12	785227 29						785227 29							
13	634103 61			105711 96			739815 51							
14	1258353 42			17429131 81			30012665 23							
15														
16														
As														
1904 december 31. a jövő évekbe érvényben maradó A mérlegbeli díjkötelvények értéke:	kor. 90.301.649 69			46487516 68			236545738 68				46487516 68			236545738 68

A cs. kir. szab. Asicurazioni Generali központi igazgatósága Triesztben: Besso M., Dr. Bozza Camillo, Costi János J. H., Da Zara József, Fano Jakab, Dr. Levi J., gróf Papadopoli Miklós, Romanin-Jacur Manó, villabellai Vivante Fortunat. A vezértitkár. terralbai Richetti Odön

Teljes mérleggel a társulat mindenkinek, a ki e czélból hozzá fordul, a legnagyobb készséggel szolgál. Az intézet elfogad: élet-, tűz-, szállítvány-, üveg-, betöréssel szembeni és harangtöréssel szembeni repedés elleni biztosításokat. Közvetít továbbá: jégbiztosításokat a Magyar jég- és vízvezeték- és vízvezeték-elleni biztositásokat az Első o. általános baleset ellen biztositó társaság számára.

Magyarországi vezérigazgató: STEINHARDT, POOR. Az intézet hivatalos helyiségei Budapestben, Dorottya-utca 10. sz. a. az intézet saját házában.

A DUNÁNTÚLI KIVÁNDORLÁS ÉS A SZILAVONIAI MAGYARSÁG.

Első közlemény.

Élő ember nem mondhatja meg, hogy korának eseményeiből mit fog a késő történelem jellemző vonásul fölírni. Nemzedékek egymásrahullása eltörpíti a mai nap hírességeit és kis jelenségek, mikre ma ügyet sem vetünk, az idők múlásával megnőnek, mint ősszel az árnyék. Nem tudjuk, mit fognak tanítani majdan Magyarország mostani szereplőiről és sorsának forgandóságáról. De el nem képzelek olyan történelmet, mely mindenekfölött meg ne emlékeznék arról, hogy volt idő Magyarországon, mikor évenként százezernél jóval több ember bujdosott ki a hazából.*) E nagyszerű vérvesztés, e történelmi fontosságú csöndes megszökés az, a mit a kivándorlás szava takar el. Alig hiszem, hogy ennél mélyebbre vágó népindulást egyhamar fölfedezhetnének a társadalom kutatói.

Ilyen meggyőződésben kérek harmadszor szót, hogy a mit e nagy magyar népmozgalomról összegyűjthettem, feltárjam. Egy kis túlzással azt mondhatom, hogy befejezem azt a trilogiát, azt a próbálkozást, melyet a *Budapesti Szemle* 1899 évi folyamában (augusztus) bejelentettem. A Felvidékről Amerikába özőnlő ember-áradásról, okairól és következményeiről beszámoltam (1899). Romániai és székelyföldi nyomozás után megint több évi adatszerzésből szövődött

*) A m. kir. kormány 1903. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv (1904) szerint csak a tengerentúli kivándorlás 119,921 főre rúgott 1903-ban (92. l.); összesen kiadatott útlevél 188,975 egyén számára. (Ugyanott 76. l.)

meg a székely kivándorlás (1902) rajza. Most pedig arra kérek figyelmet, hogy a Dunántúl kivándorlását mutathassam be s elmondjam a szlavoniai magyar telepek állapotát. Így vállaltam ezt hat évvel ezelőtt, s most megkísérlem betölteni, a mi rám bízott.

Azonban sok egyéb hiányosságokon kívül, a melyekkel három-egy próbálkozásom tele van, bár befejeztem a vállalkozást, még sem tarthatom azt, két okból, teljesnek. Egyik mulasztásomon, ha úgy fordulnak a körülmények, egyszer még segíthetek. A második baj elapasztása már nincs hatalmamban.

Ez a dolgozat a Dunántúl népességének azt a kétirányú kivándorlását tárgyalja, mely Szlavoniába vitt s most Amerikába vezet. Látni fogjuk, hogy a kivándorlásnak ez a két tüneménye szorosan össze van kapcsolódva. De a Dunántulról egy harmadik rendbeli kiözönlés is tart, melynek gyökerestül más a természete s egészen külön szempontokat tükröztet: ez Ausztriába megy. Ezt a vándormozgalmat már nem lehetett abba a keretbe beléhelyezni, melyet eddigi munkálataim egységes terve kimért. A dunántúli kivándorlás egyéb megfigyeléseibe pedig azért sem volt belekeverhető, mert az Ausztriában lakó magyarságot is föl kellett volna vennem s így megint Bukovináig folytatni a nyomozást. Ezért inkább megmaradtam a Dunántúl amerikai és szlavoniai kivándorlásánál s oldalt hagytam mind az ausztriai magyarságot — melyről eddig vajmi keveset tudunk, — mind pedig e határszéli népmozgásnak eredő területét is: Sopron, Moson és (a Dunáninnen) Pozsony vármegyéket. Talán egyszer pótolhatom.

A második körülmény azonban, mely hármas kutatásomnak teljességét megszakítja, más, nehezebb természetű. Évekkel ezelőtt, vállalkozásunk elején, a magyarországi kivándorlás három nagy folyónak látszott, melyek a Felvidékről, a Székelyföldről és a Dunántulról ömlenek ki emberáradataikkal a határon. Ez a három ág világosan kitetszett s körül volt pécézhető: egymástól is, környezetök felől is partos volt medrök. Nem fogytak meg azóta sem, de megduzzadtak. Hanem, a mi változásuk történt, ime, az, hogy a talaj megserkedt azóta országszerte, mindenünnét indul az ember-vándorlás. Ott, hol azelőtt híre is alig volt — csak

az Alföld déli vidékét említem — új meg új kivándorlások támadnak; a hol pedig elszórtan kezdődött, ott állandó kiáramlássá válik. Így lassan elomlanak a partok, melyek a három nép-özönlést elválasztották s észrevétlenül átázik, repedez, lehull, megtágul a medrek fala is. Nemcsak a három folyóról van már szó, hanem arról, hogy a legveszedelmesebb árterület miként terjeszkedik mindenfelé végzetes jelenségeivel.

Nem egyes embernek, nem a szerény kutatónak munkája kell ahhoz, hogy megint vissza tudja szorítani medrökbe az eláramló magyarság külön ágazatait. De bár gyöngye kísérletének, melyen évek óta csüng, még választó határai is elomlással fenyegetnek: annál kevésbé szabad megállnia abban, hogy papírra tegye, a valóságot úgy, a mint azt vándorútjain látta és följegyezte.

I.

A dunántúli kivándorlás tipikus jelenségei. — Különösen Győr, Veszprém és Vas vármegyék.

A stájer hegyek több helyütt átnyúlnak hozzánk az osztrák határon, mintha azt jelképeznék, hogy a nyugati műveltség itt nyomult előre Pannoniába. A mint a hegység lassan domblánczokra szakad rétekekkel s olykor gazdag szántókkal lejt le a vidék, míg a Duna-Dráva szögletét eléri. Ez a Dunántúl nem összeszorított kopár, mint a Kiséczavölgye, honnét physikai kényszerűséggel ömlik ki a «sodronyos» tót Amerikába. Nem is magas lejtők vidéke, hol a külföldi bevándorlás relativ túlnépesedést teremtett, mint a ruthének között. A Székelyföld elzártsága, lakosainak túlmozgékony-sága s azok a különös földrajzi és sociologiai alakulatok, a melyek hagyományos vonzó erővel húzzák a székelyt Romániába: mind hiányoznak. A magyarok mégis kivándorolnak Túladunán. Az utas, ki Magyarországot járja, középnagy városokat sehol oly sűrűn nem talál, mint itten; a vasútnemete nem apróbb pontokat mutat, hanem nagyobb szemű lánczhoz hasonlít. E városokban van iparkodás, olykor lendület s túlzott sok egyletök mellett gyárak alkotása sem

hiányzik. És a kivándorlás mégis nő a Dunántúl. Mi történhetik itt, mily csodák járnak? Meg kell vigyáznunk fokozott figyelemmel.

Thirring Gusztáv megrajzolta hazánk térképét a kivándorlás sűrűsége szerint.¹⁾ Sötétebb vagy világosabb árnyékolásánál az 1899—1901. években Amerikába vándorolt egyének statistikáját vette alapul, így azután fölvétele voltaképpen a népmozgás mélyüléseit jelzi s oly különös hatást tesz az emberre, mint a hold hegykatlanairól fölvett csillagászati abroszok. Ezen a térképen nézzük a Dunántúlt. Mintha ketté vágták volna, körülbelül a Balaton irányában. Délibb vidéke fehéren emelkedik elő, míg föltebb, erősülő besötétedéssel látszik meg egy kivándorlási fészkek központja, a mint két szárnyán, átmenettel kiterjeszkedik. A kivándorlásnak góczpontját Győr és Veszprémvármegyék teszik. Két oldalt kinyúlnak Vasba és Fejérbe. A déli négy megyéről pedig most azt hinnők, hogy az nem kivándorlási terület. Pedig csalódunk benne: ott sem ismeretlen a kivándorlás, hanem egészen másutt kell keresnünk rejtett írásainak kihüvelyező kulcsát.²⁾

Győr vármegyének kivándorlását közigazgatási központján alapjában kicsinynek tartották; annyi igaz is, hogy későn indult, de abszolút számai csak azért törpék, mert a megye arányai igen kicsinyek. 1900-ban 390 tengerentúli kivándorlóról, 1903-ban 640-ről ad tudósítást a hivatalos fölvétel; hogy az igazság ennél nagyobb, azt világosan látjuk, ha a kiáramlásnak rövid idejét összevetjük az alább következő nyomozó próbával. Így is, e nélkül is, 8·5%-a a népességnek indult el hazulról az 1891—1900. évtizedben³⁾ s ez itt megyéink közt a legmagasabb arányszám; magában 1903-ban a lakosság 6·6%-a kelt útra.⁴⁾

Próbatevésem alapja huszonkilencz elszórt község, melyekről adatokat szerezhettem be,⁵⁾ s melyeknek egy-egy jellemző típusát a maga valósága szerint is meg kell szólal-

¹⁾ Thirring Gusztáv: *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság.* Budapest, 1904. 73. l.

²⁾ L. III. fejezet.

³⁾ Thirring: id. m. 41. l. Összes kivándorlást beleértve.

⁴⁾ *Statistikai évkönyv.* 1904. 93. l.

⁵⁾ A *Győri Általános Takarékpénztár* pénzüintézet szíves segítségével.

tatnom. Bárha nem akarnám mindjárt kutatásunk elején oly kicsinyességekkel terhelni az olvasót, a melyeknek jellegzetes, bizonyító volta csak később domborodhatik elénk, ha már egyszer beljebb jutottunk. Nem is lehetne elhamarkodás nélkül világos vonalakkal szeldelni át a vármegyét a szerint, a mint még nem indult meg a falu, vagy már ragadóssá lett «az Amerika». Az, hogy épen a csallóközi járás községeiből jött több felelet arra, hogy «nincs kivándorlás», nem volna bizonyíték; de azt már igen is látjuk, hogy a veszprémmegyei határ szöglete felé előre törve, mind jobban gyúllad és lobo sodik. Egy-egy ponton különös beugrás vagy lekötés is látszik. Így fölirom azt a pázmándi választ, hogy 1903-ig még senki sem kísérlette meg a kivándorlást «minek oka nem az, hogy jómódban élne, hanem inkább annak tekinthető, hogy kevés vagyonnal rendelkeznek s az utazási költséget előteremteni bajosan tudnák».*) E mellékes, de különös (és bizonyára csak átmeneti) észleletet azért is papírra kellett tennem, mert olyannak tetszik, mint eltévedt magányos visszhangja Bismarck egyik kivándorlási elméletének. A kancellár az 1885-iki költségvetés tárgyalásakor, a birodalmi parlament 1885 január 8-iki ülésén védvámjait védvén, ekképen szólt: «Hogy 1880. 81-ben nőtt a kivándorlás, azt bizonyítja, hogy a védvám megtette hatását iparunkra, mert ennek következtében több olyan ember akadt, a kinek elég pénze volt ahhoz, hogy az átkelésre jegyet válthasson s odaát földet is vehessen. Ez az egyetlen mérték, a mely szerint a kivándorlás igazodik. A vértelenségnek azokban az éveiben, melyeket a szabad kereskedelem uralmának köszönhattünk, lecsökkent a kivándorlók száma azért, mert az embereknek nem volt meg a pénzök, se a kiutazás, se a megtelepedés költségeihez.»**) Bismarcknak ez a különös elmélete így szól ki most egy kis györmegyei falu különös viszonyaiból, húsz esztendő múltán.

A huszonkilencz község közjegyzőségének adatai felében oszlanak két részre. Tizenötben nincs kivándorlás (Böny-Rétalap, Ballony, Cs.-Radvány, Pázmánd, Gönyő, Györszentiván, Markota-Bödöge, Patas, Pinnyéd, Rásó), vagy alig

*) Jeremiás Béla ev. ref. lelkész úr közlése.

**) *Bismarck beszédei*. Reclam-kiadás. X-ik kötet 96 l.

számbavehető, mint Peéren, Bácsán (ketten vándoroltak ki), Lázin (ebben az évben senki sem indult el), Szemerén (1904 első felében csak három távozott a jegyzői hivatal tudomása szerint) és Mező-Örsön. Mintha csak mesterséggel kiszámítottuk volna tehát — (a mi nem történt meg) — úgy szólva egyenlő erő áll szemben azzal a tizennégy ponttal (részint falu, részint körjegyzőség), melyek erős kivándorlásukat megszíról hirdetik. Földrajzi határvonalat köztök találni — láttuk — bajos mesterkedés lenne. Más különösséget nem is vehet szemünk észre, hanem csak azt, hogy a tizenöt közül tizennégy helyről (az egy Pázmándot kivéve, a honnét nincs döntő adatom) a hol nincs kivándorlási áramlás, egyhangulag az a felelet hallatszik, hogy földhiány nincsen. Ebben egyeznek meg viszonyaik. Peéren, honnét szórványos a kiindulás, épen azt a váratlan feleletet kapjuk, hogy «az a baj, hogy sok a föld», míg Patason bíró és törvénybíró egyik abban, hogy: «a mi községünkben lakó nép első birtokostól kezdve a legutolsó napszámosig, ha esetleg a reájok kirótt terhek miatt zúgolódnak is, de csakhamar belenyugodnak és hangya szorgalmukkal segítenek magokon, — az előjáróság büszkén mondhatja, hogy a mi községünkben még senki sem vándorolt ki, sőt inkább a legtöbb esetben az a cseléd, a mely egyes gazdánál csak egy évet is eltölt, értve azokat, kik vidéki községekből vannak községeinkben cselédképpen alkalmazva, többnyire nálunk telepednek le és családot alapítanak». — Tehát: nincs kivándorlás, ellenben a földnek megvan még letelepítő ereje és képessége.

Mást, egészen mást beszélnek ott az emberek, a hol a dollárok hazája bűvös vonzó erejével működik.

Legjobb példánk lesz, ha vesszük azt a négy községet, mely a rábaszentmihályi körjegyzőségbe tömörült: Rába-Szent-Mihály (lakossága 1890-ben 517 lélek, 1900-ban 605), Csécsény (1890: 733 lélek) 1900: 806, Mérgecs, 241, tíz év múlva 263 és Kis-Babot, melyben a legutóbbi népszámlálás 326 polgárt talált. A körjegyzőségből 1891-ben kezdődött a kivándorlás, egy napszámos elindulásával, a «kinek Missler firkált;» azután több zsellér czihelődött össze, míg gazda eddig (1904) csak kettő vándorolt el. Egyiket talán a rábaszabályozási járulék vitte volna ki, de megállapítani ezt nem tudtam. Nők is kerekedtek föl, hogy Brémán át cselé-

dekül menjenek. A pótható nagysága nem igen szoríthatta a terhet, mert csak 38^o-ig ér. Igaz, hogy a Rábaszabályozás munkálataiból a faluk nem lépesedhettek, mivel azt más földi «baraber»-rel végezték, a mi pedig itt csúfnévül járja a züllöttebb munkásokra. Hogy a szabályozási járulék magas, mivel ártéri egységek szerint jár, néhol aránytalanságba juthat az adóval, az bizonyos, s e három kis példán igazolja:

Bödö Gábor földadó	24 K 86 f	Rábajárulék	24 K 93 f
Bösze Gyula	18 " 68 "	"	22 " 27 "
Egyházás Gábor	23 " 48 "	"	51 " 03 "

Mégis semmi utánjárással sem tudtam egyenes összeköttetést találni a súlyos járulékok és az Amerikába vándorlás között, s erre bizonyítékom, hogy a kivándorlók túlnyomó száma zsellér vagy cseléd, kinek tehát nincs Rába-járuléka, a megterhelt gazdák közül pedig csak szórványosan költöztek ki. Más községekben is látom ugyanezt. Azért ennyit, mint a föntebbi mondat állít, merek tartani, többet azonban már nem, mert meglehet, hogy akkor, a mikor a kivándorlás már majdnem elvitte a népesség könnyen futó, gyökertelen rétegeit s a jobb móduak fölkerekedése következik el: akkor lehet, hogy ezeknek a kivándorlásában oly okok is napfényre kerülhetnek, melyek a közterhek súlyos nyomásának behatásait világosabban mutatják.

Ha — székely szóval élve — körülvigyázodom abban, hogy mit jelent vidékünkön Amerika neve-hatása, itt sem kell sokáig üres kézzel lennünk, mert a typosok tüstént elénk teremnek. Egy helyütt az öreg parasztházban ott van a szentképek között a fiatalok amerikai fényképe, az asszony már angol ruhában vetette le magát. Maga a fiú is itthon tesz-vesz mostan, sok csodáról beszél a szomszédoknak s bizony kikészül megint odakültre; bányában robbantott, keresett naponként 1 dollár 50 centet, néha 10 dollár ütötte egyszerre a markát, de mind csak jobb kereseteket írtatott az újságok után — míg ki nem kopott a helyeiről és pórul járt. Apja csak annyit mond rá, hogy «már Amerika előtt is Amerikában volt» a legény, mert az *Amerika* szó szorgalmatosságot jelent. — Az Amerikába szerencsére járó család typosául L. Józseféket veszem, kik öt évig ülték meg kis porontyokkal azt a nagy idegen földet s minden haza-ragaszkodás úgy

kiment a fejökből, hogy csupa amerikai gondolatot mondanak el zengzetes magyar hasonlatokban. Lorrainban, Clevelandban laktak s tisztára el tudják beszélni az ottani magyarság létit-voltát; látszik, hogy jól megnézték. «Úgy szaladgáltak ott mindig, mint nagy hangyabolyban, itthon meg mikor most dolgoznak a mezőn, akkor is pihennek.» Ők most uzoradósságukat kifizették, mégis ki készültek csak megint, mert az Unio és Magyarország közt abban tapasztalták a különbséget, hogy «ott beteszik a bankba a pénzt, itt meg a bankból vesznek ki az emberek». Fogjuk e példákhoz azt a legjobb tyпуст, mely nyereségül jön meg a messze útról: az intelligens mesterember, ki már tolmács volt odakünt, mikor a magyar plébános és az «eiris pap» nem tudták egymást megérteni. A nagy víz és a yankeek fölkeltették vállalkozási kedvét, mint mikor a kész gépszerkezetbe először gözt bocsátanak. Úgy kezd mozogni ő is. Megveszi a községi birtokosok cséplőgép-garnitúráját, s ez lesz az ő «business»-e. Ez a legjobb typus, de kevés van belőle.

Példa-typusaink, mintha tükörszobában lennének, köröskörül mind újra megjelennek. A nagy Téth község (alig négy éves a kivándorlás, mert 1901-ben indult útnak egy napszámos, kit a gyarmathiak beszéltek rá) 130-at adott 3660 lélekből Amerikának. Igaz, hogy az idén (1904) nem mozognak. Gazda innét sem igen mozdul, de zsellérek, s egyik még amerikai asszonyt is hozott magával, a ki sehogysem tudott idetörödni, tehát azon mód visszaszálltak. A 8—9%-os pótdó nem igen nyomhatja a falut, már jobban izgat az a 16,000 korona, mely az Unióból jött be, mégis, hogy a gazdáknál megállt a kivándorlás, annak oka abban a három birtokban van, melynek 1600 holdját föl tudták parcellázni magok között s nemcsak 40—50 holdas az átlagos gazda, hanem zsellérek is emelkednek föl s ide ragadtak a röghöz. (A napszámosnak egyébként arató bére 1 forint 20 krajczár minden nélkül, télen pedig fafuvarozással kereshet.)

Azért tetéztem még egyszer ugyanazt a kivándorlási képletet, mert úgy látszik, hogy többel állunk szemben, mint a hasonlóságok véletlen találkozásával. A rábaszentmihályi körjegyzőségben csak Kis-Baboton nem találok kivándorlást, mert földbirtokot tudnak venni a gazdák. Látjuk, hogy Téth mit mutat. Gyarmaton, hol legégőbb a kivándorlás, a föld-

éhség is legolthatatlanabb. Újmalomsokról halljuk, hogy a faluban külsőségek kerülnek eladásra, s akkor ölenként árusítják azt, el is kel öle 63—65—67 krajczárral. Egy következő helyen épen jelzálogbecslés foly s azért találják alacsonynak a becslést, mert abban gyanakodnak, hogy talán a becslő magának akar parcellázni. Ha ezeken felül még több községet számbelileg összevetek azok állapotával, hol nem találtunk kivándorlást, úgy oda jutunk, hogy még kilencz helyünk maradt, melyeket nagy elvándorlás fogyaszt. Ezek közül kettőn, Kisbarátin (200 kivándorló) és Nyalkán nem emlegetnek földéhséget, bár a hazajövő pénz, ha nem adóságot törleszt, akkor a földbe fut. Hat község azonban: Felpécz, Saágh, Nyulhegy, Nyulfalu, Nagyéts, Kóny, egyenest azt vallja, hogy a nagy kivándorlást a szűk határ okozza s a legfőbb orvosságot a földszerzéstől várják. Végül egy falu (Ráró) a kivándorlási hajlamot előre akarná ily módon leküzdeni. Fejezzük pedig be krónikánkat azzal a följegyzéssel, mire még szükségünk lehet, hogy Saághból öt család Szlavóniába rajzott át s nem is várhatják őket vissza, annyira oda telepedtek.

Mint a mesebeli táltos fordított patkójának nyomai, úgy csalogatnak minket a győrmegyei friss kivándorlásnak adatai a veszprémi határhoz vissza felé, mindjobban gyorsulva, szaporázva. Mintha arról felől eredtek volna. Ennek a veszprémvármegyei kiáramlásnak pedig, mely idült jelenség, nemcsak sokféle színe van, de némelyik oly éles világitásban szökik szemünkbe, mint talán sehol másutt.

A phylloxerától kipusztított szőlős gazdák mellé oda szegültek a székváros megrokkant kisiparának mesterei. Azt mondhatni, hogy helyi nyomorúság mindez: hiszen igaz; a modern forgalomnak nemcsak meggyűjtő, de elvivő hatása is van s ez a szívó erő legjobban mutatkozik oly városokban, melyek akkor keletkeztek, mikor a szomszédoktól el kellett bujni. Veszprém is így járt. De megint nem lehet eltagadni azt sem, hogy a sok helyi baj lassan addig fonódik egymásba, míglen általános nyomássá változik, mint a légköri depressio. Sőt az is világos, hogy mennél jobban hozzászoktatjuk szemünket a szürke színeknek ahhoz a skálájához, melyet a magyarság egymásra torlódó bajai alkotnak, annál hamarabb bukkanunk olyan helyi sinylődésekre, melyeket

másutt is látunk s azért lassanként belenőnek az általánoságok közé.

Annai legalább is bizonyos, hogy a mikor e vármegyéből, csak a hivatalos adatok szerint 1902-ben 1682-en, 1903-ban 1141-en mentek el, hogy másutt keressenek életet, akkor az a légköri depressio itt már erős nyomássá sűrűsödhetett.

Mihelyest tovább nyomozzuk a veszprémmegyei kivándorlás okait és eleven típusokban rajzoljuk magunk elé, mindjárt meg is győződhetünk a most mondottak igazságáról. A somlói hegy körül először azt az egyszerű, elemi formát találjuk Dobán, a hol három évvel ezelőtt (1901) még egy kivándorló sem volt, egy nyomorgó napszámos akkor elindult, néhány hónap múlva több száz forintot küldött Amerikából: erre a kivándorlók száma egyszerre úgy fölszokott (ötvenre), mintha geyzires talajban hirtelen leszűrtak volna a föld mélyebb rétegébe. Ezt az egyszerű, bonyolulatlan jelenséget már tetézve találjuk például Tósokon, a hol halmozódnak a ki- és visszatérő hullámok s mikor hetenként 5—7-en szállnak föl (1903) a kis bakterház körtefás palánkjánál Bréma felé, ugyanakkor az amerikai pénz kezd megszokott intézmény számba menni, melyre be lehet rendezkedni.

Somlóvásárhely egész környékén már 5—6 éve tart a kivándorlás s kezd belejátszani a szüreti, kapálási munkabérek kérdése. Rásokasodik az, hogy «szüret után nincs forgalom», a terhek olykor háromszorosra emelkednek az örökségi elaprózás következtében (Kis- és Nagyszöllős); «ki eladósodik, menten megindul szerencsét próbálni; és a mint egyik emberem mondta — látta ő, hogy a pótadó alá (az általános jövedelmi pótadót értette ez alatt) mily sok ingatlan terhet vallanak be, pedig «sok szégyenli bevallani s a váltót úgy sem vallja be».

A mint így egymásra gyűlnek a veszprémmegyei kivándorlás típusai és indítékai, legalkalmasabban úgy foszthatjuk szét az összesodródott szálakat, ha egy nevezetes járásra ráteszszük a megfigyelés mikroszkopját. A pápai járást választottam, melyből 5000 távollévőt számítanak; 1902-ben 524, 1903-ban 494 Amerikába induló akadt s e két évnek 1150 főnyi sommájából 820 magyar volt, német 195. A ki-

bujdosók legnagyobb része 19—38 év között van, legtöbbje útlevel nélkül Bécsen át szökik ki. *)

És most nézzük azokat az élő és beszélő jelenségeket, melyek e számok mögött rejtőzködnek. Külön veszem az ugodi falu-csoportot, külön Jákót és környékét, utoljára Vaszart. Azután megláthatjuk, hogyan sugároznak ki ezek a tapasztalások az egész járásra, majd az egész vármegyére.

Ugod 2000 lelkéből 360 kalandozott ki, tehát majdnem minden ötödik ugodi ember a pápai járás helyett Amerikában lakik, s a tíz év óta tartó áramlás olyikat 2-3-szor is kisodorja meg vissza. Nem is kell ügynöki közvetítés, mert egymástól kapják a czimeket s nem akad olyan falubeli, a ki ne tudná azt a legfőbb igazságot, hogy 135 frtjának kell lenni, ha nem akarja, hogy a kikötéskor visszaküldjék. Az egész zsellér-népség mozgolódik, a kocsisokat a vasgyárak 1 dollár 10 cent — 1 dollár 25 cent napibére csalogatja, még ha 11 óra is a munkaidő, s a ki a forgó kerekek zakatolásától megrogyva tért meg, az sem tudja már rövid idő múlva, hogy nem megy-e megint ki, «mert itthon akármit dolgozzunk is, pénzhez soha sem jutunk». Ez a sententiája. A sessiós gazdák portáiról a leányok mennek az Új-Világba, mert a gazdát ide köti a földje; 2-3 leány is el van egy családból néhány évre hozomány-gyűjteni, a «tisztá szobákban» nem ritkaság az amerikai nikkelel-vert láda s egy-egy olyan eset, mikor 2400 frttal érkezik a leány s azután mindjárt elmehet férjhez Pestre nyugdíjat is váró «biztos» hivatalszolgához: sok fehérnépet a tengerre mozdit. Így 1902 első felében 64,000 korona amerikai pénz érkezett a postán, 1903 folyamata alatt 125,320 korona 64 fillér.

Nem is tévesztő nyom az, ha a visszajövő pénz folyását nézzük. Alighanem oda fut az, a hol hiányosság van s ez a hiányosság a kivándorlás kútfeje. A kiszáradt kútfebe csurog vissza a messziről érkező csapadék. Többen a megjött pénzen házat vettek; még többen akarnának venni, de nincsen telek eladó; innét azután a föld ára 400—550 forintra fölmeleg s holdja 25 frt árendát is kiizzad. Mert mi másba foghat az ugodi ember? A favágásból csak 40 krajczár kerül ki naponként, fuvarozni pedig már a «meszes» (mészégető) se megy

*) Belák Lajos járási főszolgabíró úr gondos gyűjtése.

el. S még ez a fa is csak a földéhséget juttatja eszökbe, mert mindenütt nagyobb a kivándorlás azokban a falukban, hol a paraszti polgárok az úrbéri egyezség alkalmával a közösségből erdőben kapták ki részöket, (a minek a kezeléséhez nem is értenek) és nem szántóföldben. Mind földet keres ezért az úrbéresek unokáinak amerikai pénze is.

Azután Ugod nem áll egyedül. Béb, Kopány, Fenyőfő, Szücs már 1902-ben 400 távollevőt írt föl lajstromára. Szücs 769 lelkéből 107 tartózkodott künt, többnyire zsellérek s a magyart is beszélő nemetek közül a tizenhét évét tartó kijárás alatt sok künt is maradt s a hazaérkezett pénz (évenként 8—10,000 frt.) szőlőföldet keres. Kopányon megint a zsellérvándorlás a túlnyomó; van, a ki 2000 frttal jön haza s mind-mind építeni akar, vagy fölturni pénzével a földet, a mikor a község nem terjeszkedhetik; még telket sem szerezhetnek örök áron — oly kevés van — csak 10 frt évi bér mellett. Mintha csak a londoni Cityben valamely «leasehold» 199 éves kikölcsönzéséről lenne szó! A mint pedig a zsellérek elmennek Philadelphióba (csoportostul oda tartanak), elmennek a leányok s végül fölkereskednek a gazdák harmadik gyermekei; csak az marad itt, kit leköthet a föld. Nevezetes sociologiai tünemény, hogy a harmadik gyerek világgá indulásával igazában a kétgyermekrendszert folytatja új gunyában a kivándorlás s ezért nem is gondolkodik hibásan az az író, ki szerint — a mi egész kivándorlásunkat «bátran nevezhetjük nemzeti magzatelhajtási vagy gyermekkitévesi rendszernek».*)

Hallom még a kopányi leányt, a mint angol sóhajtásokkal örül — o mine! — hogy a philadelphiai utcaneveket sorolom előtte — mert az angolt lassan felejtí, de a Pesten tanult magyar szó már kihullott fejéből. Ott jár amerikai nadrágban egy kilencz gyerekes apa, ki a Missler céget szídja. s pinczérkedett Amerikában, hol három gyermekét ott hagyta. Más leány meg smukkosan érkezett, de apja levétette vele a dámásruhát, mivelhogy csak hozomány irányában engedé ki. Jön sok, hogy itthon megkapja a szülei áldást, mégis legtöbb csak itthon megy férjhez; az már ritkaság,

*) Timon Zoltán: *Magyar kivándorlás és a nemzeti megújulás politikája*. Budapest, 1904. 53. l.

mikor amerikai férjre akadt egy, olyanra, ki télen mészáros. nyáron zenész. E típusok, amerikai pénz és amerikai hírek kavarnak, szállnak szerte az egész környéken, oly különös idegen színnel borítva be a magyar talajt, mintha a természet egyszer azt a csodát tenné, hogy a mi fáinkról oly vastag bőrszínű levelek essenek, mint a minőkkel a híres «indian summer» tarkazza az amerikai gyepet. Hiszen Kopányban «nachdem» helyett «after»-t mondanak, Csóthon 38 esztendő alatt 15 ház épült amerikai pénzből a «Brazília»-soron, a mely magyar hamissággal azért neveztetik így, mert az a pár család, mely innét készült Braziliába, eladta mindent, fölszedelőzködött és megijedt az úttól; azóta Clevelandba járnak innét. Az amerikai magyar egyletek kokárdáját és a *Szabadságot* találom annál az emberemnél, ki ott kint már magyar «boss» vezetése alatt dolgozott «furnace»-ban (kohó), bátyja amerikai kályhamunkás, huga Bridgeportban angolhoz férjezett. És mind mehetünk tovább. A Bakony-környékről 3—4-szer is kijár az, kinek valamely falut-hamvasztó tűz után, az okos új szabály szerint, csak cseréppel szabad építkezni: annak a pénzmagjáért is Amerikába futnak. Így lebeg mint egy nagy felhő árnyéka, az az «Amerika», a veszprémmegyei határok fölött.

A mikroszkopunk alá tett község-csoportban még három sajtóságos mozgás-tünetet látok élesebb világitás mellett. Egyik, hogy mintegy 50 község közül hét a régi «nemes» község s ezek úgyszólván állva maradnak a sok mozgolódás között; legkevesebbet ők mennek ki. A másik megfigyelés azt mutatja, hogy a nagy uradalmak szélén körzetben ismétlődnek ugyanazok a jelenségek, melyekről tiszta képet tudnak adni mind a közigazgatás közegei, mind a gazdák s a melyek azt jelentik, hogy a földéhségből nő ki a kivándorlás láza. A harmadik szám nemzetiségi oldala ugyanennek a népvándorlásnak. Az ugodi ember azt mondja, hogy ő sohasem látott consulatust ott künn, s «ha levéllel nem eresztenek ki erre, kimegyünk amarra»: vagyis állami oltalmat még (1902) nem tapasztalt.

A pápai járás más község-typusait találjuk Jákón és Vaszáron s rendkívül nyomós eredményekre jutunk, ha szembe tesszük őket. A főszolgabírói kimutatás nevék szerint, egyen-egyen sorolja föl az amerikánusokat. Jákónak

1750 főnyi népségéből 389 volt a kivándorló (1904-ig): mindannyi német nevet viselő. Brazíliai is akad köztök vagy husz s ezek mellett gyakorta ott a megjegyzés «Braziliában agyon szurták». Előbbi években csak 18—33 éves kivándorlókat találok, de később a lajstrom közepén már fölbukkannak a kiköltöző gyermekek s végén a gyermekekkel egyszerre fölkerekedő családok jelentkeznek. Ezért intek óva mindenkit attól,*¹) hogy «örvendetes» jelnek nézze azt, ha az utóbbi években a nők és gyermekek aránya «nem hogy emelkedett, hanem évről-évre csökkent, ellenben a felnőtteké föltünően emelkedett» a magyar kivándorlók között. Mert nálunk a férfi- vagy felnőtt-kivándorlás megduzzadása nem a gyermekek és nők itthonmaradását, hanem csak azt jelenti, hogy a kivándorlás új vidéken lép föl új erővel s az így megindult férfikivándorlást néhány év múlva ott is követni fogja a gyermekek és családok kitépése a magyar földből. Így történik Jákón, hogy a rózsaszínű behívólevelek hiában lógnak az anyakönyvi táblán, mert 57 hadköteles közül 34 van túl az Oczeánon. Hogy a brazíliai nyomokat befejezzem, öserdő vadonját kapták ott föltöretlenül az ígért földje helyett, azért sokukat ott nyomta a pusztulás s a mint egy hirmondónak haza vetődhetett: beszünt az egész brazíliai álmodozás.

Nem szünt ám meg a nagy Unio nagy mágneseje. Pedig ügynökök csábításáról nem is hallok; legtöbbje egy brémai céghez fordult s ha visszahozták őket a vasútról, mielőtt az elkobzott pénzt visszaadták volna nekik, már kiszöktek; ma már több jákói van, a ki kétszer-háromszor rándult el a nagy vízre s annyira ismerik az Amerika felé indulást, hogy kivárják a «Wilhelm-hajók» menetrendjét. Az a tíz amerikus — mind katolikus svábok — a kit kifaggattam, azt vallja, hogy a nősek adósság miatt, a fiatalok jobb szerzés végett mentek ki, de itthon aztán mind házat akar venni, vagy földet, s holdjáért eligér 250—350 forintot. Leginkább Paddersonba (Massachusetts) és Saint-Louisba vonulnak selyem- és papirgyárakba; de Amerika annyira összezsugorodik azután az ő fejökben, hogy egyébről, mint

*¹) Thirring: id. művének 139. l. L. szerző bírálatát a *Közgazdasági Szemle* 31. kötetének (1904) 240. oldalán.

arról az egyetlen munkahelyről, nem is tudnak azután semmit; annyira, hogy a ki Buffalóban volt, még csak nem is hallotta, hogy néhány mértföldnyire villanyoson eljuthatott volna a világ-csodás Niagarához. Rendesen 2—4 évre mennek ki, s a férfi-kereset óránként átlag 25 cent, (egy héten 55 óra) s egy nap 2 dollár 60 centre is megy. Mégis Amerika beléletéről oly keveset tudnak, mintha ellenző lenne szemökön s igazán hasonlatosak azokhoz a Chi-mim kinaiakhoz, a kik Amerika Westjén gazdagodnak meg, milliomosok is lesznek, de mikor haza térnek a sárga földre, fogalmuk sincs arról, hogy az amerikai közigazgatás és igazságszolgáltatás miben különbözik a Mennyei Birodalom berendezésétől.*) Nincs szemök hozzá, hogy lássanak. Csak azt érzik minden tagjokon, hogy milyen szűken szorítja őket a határ (két nagy uradalom közé lekötve) és milyen nagy hatalma van a dollárnak (1902-ben 72754 K, 1903-ban 100,025 K jött be csak a postán), melylyel talán még vízvezetékét is csinálhatnak a falunak.

Senki sem csodálhatja, hogy az a magyarosodás, mely a pápai vásárokról már hatalmába kerítette a falu férfiai, nem nagy tápot nyerhetett odakint, mikor magyar consult sem láttak, gyermekeiket ott németországi apácák tanították az iskolában s ők magok «Franz Ferdinand osztrák-magyar együletet» alkottak, bár osztrák egy se volt köztök. Hogy amerikai papjok bakonyszentlászlói magyar volt s mégis németet prédikált nekik, az már szinte hogy természetes akkor, mikor idehaza is csak német prédikációt kapnak. Pedig, hogy szívök ide húzza őket, arra bizonyágom az, hogy egyikök sem vette ki az Unióban a «frist papert», mely a magyar állampolgárság fölmondását szokta jelenteni.

Szembe teszem Jákóval Vaszar magyar népét. A falunak itt is egy negyedrésze mozgósított: 1957 lélekből 418; a postai küldések szintén százezer korona körül járnak — sokan lépésben érve el ezt az összeget.***) Haza jött, a jegyzői számontartás szerint 182, és megint kiugrott 97. A kíván-

*) H. Gottwaldt: *Die überseeische Auswanderung der Chineser und ihre Einwirkung auf die weisse und gelbe Rasse.* (1903.) 60. l.

**) Vaszarra érkezett amerikai pénz postán: 1891. 23,397 K; 1894. 25,499 K; 1900. 77,996 K; 1901. 94,350 K; 1902. 110,049 K; 1903. 113,585 K.

dorló nők száma 15%-ra megy 60—80 korona havi bérre szegődve, miglen a férfiak 3—5 koronát keresnek, de némelyik néha 10-et. A számok hát nem sokat változnak, mi azt is mutatja, hogy csakugyan tyпуст rajzolunk, de ha összevetjük az élő tanúságot a sváb falu-typus tapasztalatával, akkor világosodik ki, hogy micsoda más emberek bujtak itt a számok kacskaringói mögé.

A vaszariak köszénbányákba járnak ki tömegben, kisebbik részök Newyork körül gyárakban, házi kertekben munkás. De azután meg is tapasztalják Amerikát s kifürkésznek mindent, a mit csak szemre lehet venni. Többfelé jártak s változtatták helyöket, de mindig csak munka irányában. A mit csak lehetett, megpróbáltak s rendkívüli világos látással beszélnek a mozgalmas amerikai életről. Strikeben majd mindegyik részesedett. A «junik» (trade uniok) nagy szerepét elmondják; megvigyázták, hogy a hol szervezve voltak, ott bejött a nyolcz órás bányász-fölváltás (shift), a dinamit árát a «juni» leszoritotta s a «company-store»-ok helyett a farmstorekat is szabaddá tették: vagyis megfigyelték a truck-rendszer sorsát. A strike-ok szövvényei közt úgy ugráltak már ide-oda, mintha egész világeletoekben azt tanulták volna és sok humorral beszélnek a strikere csábító «irisok»-kal vívott munka-csatáikról, a mikor bizony revolvergolyók szítálnak be faházaikba és megszaggatják a szögre akasztott zubbonyokat, mig magyarjaink eleve kibujtak azokból s a padlón lapulnak. Már egyszer a magyar tolmács miatt is strikeba léptek. Egyszóval, ismerik az egész küzdelmet, melyet a trade-unionisták szervezkedése a «blackleg»-ekkel vív az angol világban s mely épen oly igazi magját teszi az angol-amerikai munkáskérdésnek, mint a németnek Marx elmélete.*)

A vaszariak yankeesége annyira megy, hogy az elnök-választás mozgalmai iránt erősen érdeklődnek; némelyik arra az amerikai igazságra jutott el, hogy odakint azért tudott annyit dolgozni coaxban, mert 5 font húst evett napjára; van ki szakértő a hajójegyek árának leszállásában; van, ki alügynöke volt a pénz hazaszállító-banknak s itthon

*) L. a szerzőnek *Az angol munkás-mozgalom iránya* című értekezését a *Huszdik Század* 1902 novemberi füzetében.

is a clevelandi *Szabadságot* járhatja. Egy szó, mint száz, a mi magyarjaink átalakultak az amerikai munkásságnak azzá a magasabb rétegévé, a mely felül van már az újabb bevándorlási törvények (1903 márcziusi Immigration Act) tilalom-rostáján, mely, ha kell, megint mind kimegy s a mely azért mégis jobb szeretne itthon maradni, ha pénzét, esztét, világlátottságát megköthetné a hazai föld.

Ugyanezt láthatjuk Gyarmaton, s megint Nyögéren, a hol a sváb lakosság magyarul is beszél, de angol szavakkal tarkázza szólását. És a betóduló pénztől mind csak a föld ára emelkedik, néha négy-ötszöröse is. Láttuk magunk föntebb, hogy milyen más a jákói-csoport kivándorlási typusa, de egyben hasonlatos volt annyi különbözőség között is: a föld betegségében. Hogy ennyire eltérő, szokásaikban, gondolkodásukban ellentétes, nyelvökben idegen kivándorlóink egy közös gyökerét ismerik bajaiknak: ezen gondolkozni kell. Az egyes faluk keserve lassanként általánosodik. Még pedig oly pontos lépcsőzeteket mutat, hogy már Tapolczafőn alig szívárogo a kivándorlás, mert nagy határa van. Salamon község épen visszaszívja bujdosóit (igaz, hogy trachomával jönnek haza), és ugyan mivel? Bizony azzal, hogy a győri püspök nem maradt meg az okos, népies füzetek kiosztásánál,*) hanem — a kormány közbejöttével — 838 holdat parcelláztatott. Ha jól tudom, 140—160 kivándorló közül vagy 70 fordult ezért haza.

Mint Faust szobájának négy fala, úgy tágulnak a mi községi próbáink lassan, hogy tanulságaikba belé fogják előbb az egész járást, azután az egész vármegyét. A mikrokosmos bűvös képe makrokosmossá alakul. Mert a pápai járásból ötezerre teszik az Uniókban lakókét, kik közül csak egy kis töredék kért s nyert útlevelet (1903-ban csak 6). Ellenben oly mélyek az ember-veszteség nyomai, hogy a dákai és csóthi körjegyzőség tíz faluja közül négyet apadóban talált az 1900-iki népszámlálás, (Dákát például 18 üres lakással és 222 amerikanussal) s a többiek jó népfölöslege javarészt elűszott. Amerika már szerves része a pápai járásnak. Mint

*) *Mit mondott a győri püspök a kivándorlásról* (Győr, 1904.). Főként a Braziliába mentek csalódásait írja meg eleven tollal s eleven példák alapján.

a főszolgabírónak egy hivatalos jelentése írja, a kivándorlás ezen a vidéken annyira általánossá vált, hogy az Amerikába való menést csak úgy tekintik, mint régebben a szomszéd városba való berándulást. Odakünt aztán legnehezebb, lelkét és testet ölé munkával foglalkoznak, kuczorognak és takarékosan élnek, hogy haza minél többet küldhessenek. Azok maradnak végképen künn leginkább, kik szerezni ott se tudnak.

Kimegy az ember: a kivándorlók elviszik a hadkötelesek javarészt s a visszatérők nyájában a sok törődött már katonaezejét elvesztette. Bejön a pénz: csak a posta 1903-ban 1.294.468 koronát hozott Amerikából a pápai járásba, pedig a nikkeles ládákbán és mándli-zsebben még annyi jöhetett. Vándorló ember és vándorló pénz: hogy keresik a földtulajdont mind a ketten!

A pápai járás körülbelől 40 százalékát nyeri az amerikai postaküldeményeknek Veszprémmegye területén (1903-ban: 16,311 pénzes küldemény 3.109,231 K 43 fillérrel az egész megyében.) Az az amerikanizmus, melyet itt találtunk, oly természetes megveszte, hogy föl se tűnik annak a tanítónak hiradása, kit az 1900-iki elnök-választás alkalmából arra kért bakonyi sváb falujában egy anyóka, hogy jó pénzért imádkozzék, mint kántor, annak a gonosz elnökjelöltnek bukásáért, a ki az európai bevándorlást korlátozni akarja.*) Vagy a devecseri járásban, Ajka-Rendeken látjuk ismétlődni azt a példát, hogy a Braziliába vonulók szerencsétlensége megakasztotta a Dél-Amerikába kezdett vándorlást, de az északi Unióból megjött első 4—6000 korona annál teljesebben neki lendítette a kibujdosást; úgy szokták meg, hogy jobb éjtszaka indulni a *Vörös Csillag* után. És annak a nemzetiségi szempontnak, melyet mikroszkopunk kimutatott a pápai járásban, kell-e jobb sokszorosító, mint az a sok tanítói panasz, mely a Bakony egész környékéről fölzúg, mikor a sváb azt vágta oda a magyar szónak, hogy az ő nyelve világnyelv, erre megtanították Amerikában; és úgy megtanították, hogy egyszer egy magyar ének miatt, Mindszent vasárnapján jól elverik a tanítót. A Missler-czég előre kitöltött postautalványait, megczímezett «bejelentés»-eit is látom

* Nagy Dénes tanító közlése 1901-ben

röpülni szerte, de talán ugyanannyiszor, ha nem többször szállnak föl azok a panaszok, melyek a föld betegségéről szólanak. Végső eredményül pedig abban a gondos tanulmányban, melyet Kis Ernő *Veszprém vármegye református köznépe*ről tett közzé,¹⁾ a kutatások eredménye kettős tanulságban mutatkozik. Egyfelől, a mi a köznépreformátus részét illeti, azt kell olvasnunk, hogy a mezőföldi és balatonmelletti egyházak közül ötven év alatt húsz megcsökkent népességében és csak tizenhárom egyház gyarapodott valamely csekélységgel. A Bakony innenső oldalán pedig kilencz fogyó községet s csak tizennégy növekedőt találunk. Másfelől, s ez már minden felekezetet illet, ezt a bizonyosságot kapjuk: «Kevés lévén a földje népünknek, minden igyekezetét földbirtok szerzésére fordítaná, de hiába. Ezért megy ki Amerikába a munkabíró része, hogy pénzt szerezhessen, ha majd haza kerül, a drága föld megvételére. Nem is a föld terméketlenségében és népünk szorgalmában, vagy talán nem elegendő takarékoságában van az ok, a mi miatt köznépből jelentékeny az Amerikába kivándorló, hanem abban, hogy Veszprém vármegyének 640,000 holdnyi mivelhető földjéből csaknem a fele holt birtok vagy nagybirtokosok kezén van. Ilyen birtokviszonyok közt népünk alig vagyonosodhatik, a mi föld kezére jut, azt igyekszik teljesen kihasználni. Kihasználatlanul sok helyütt még a barázdákat, a kerti ágyak közt levő utakat se hagyják. Magokat ezeket az utakat is csak lépése hosszában tiporja ki a takarékos gazda s akkor is egy-egy lábnyom után már ültet valamit az útra, sőt nem is egyfélélt, hanem a korábban érő növénynek alatta növekszik a későbben érő növény».

A tengerentúli kivándorlás depressiója, mely sűrű gomolyban fekszik Győr és Veszprémvármegyék fölött, ritkultabb nyomással, de körülbelül egyenlő fokon terjed ki a két szárnyon Vas és Fejér megyékre.²⁾ Szám szerint: Vas 1901-ben 435, Fejér 106, «hivatalos» amerikait termelt 1903-ban³⁾ pedig Vas 1543-al hirtelen az absolut maximu-

¹⁾ Kis Ernő: *Veszprém vármegye református községei*. Fölvilág az orsz. ref. tanáregyesület pápai közgyűlésén; közzétéve a *Dunántúli protestáns lap* 1904. 24—27. számaiban.

²⁾ Thirring: id. m. 72—73. l.

³⁾ 1903. *Statisztikai évkönyv*. (1904) 73. l.

mot érte el, míg Fejér 341-ig emelkedett; mindkettőben tehát két év alatt megháromszorozódott az Amerikába indulók összege, szinte egyenlő lépéssel. Igaz, hogy ez a nagyobb szám egy darabig az adatgyűjtés pontobodását is jelenti; hogy erre a számlára mennyit írassunk, nem tudom megmondani. (Az utolsó évnek ez a megduzzadó összege, melyre a gondosabb népszámlálás is vezetett, egészen indokolttá teszi Thirring Gusztáv kételyét, ki tamaskodott abban, hogy 1902-ben Vas megyéből mindösszesen csak 800-an lettek volna az Unióban. Így hallottuk ezt pedig a dunántúli kivándorlási congressuson.)*

Miután az a következő (II.) és utolsó (IV.) fejezet összefoglalóan szól azokról a főbenjáró okokról, melyek Fejér megyében is a kivándorlás taszító erői gyanánt oly szembezőkőn jelentkeznek, változatosabb, sokszerűbb típusokat Vas megyének kis-czelli és német-újvári járásában böngészünk össze és ragasztunk be ebbe az eleven kaleidoskopba, mely mentől tovább forog, annál több darabját forgatja magában nyomorúságunknak. Miért nem tudunk mi inkább olyan panorámát látni, hol új meg új alakban, mindig és mindig fényesebben, látszanék fajunk életerejének megnövése!

A kis-czelli járás határán Vas, Győr, Sopron és Veszprémmegyék összehajolnak s talán innét van, hogy annyi érdekes és változatos kivándorlási híradás szálldogál erre; mintha a kivándorlókkal is úgy lenne, a mint az éji pillékről tartják egy vas megyei helyen, hogy óránként más-más színű rajok röpülnek be. A tengerentúli hir-pillangóknak buzgó gyűjtőjök is van Németh Gyula egyházkeszői plébános személyében s brazíliai és észak-amerikai példányai sok szomorúságról, de sok haza-gondolásról is beszélnek. A brazíliai levelek szörnyű kinlódásokról jajgatnak a kávébab «fazen-dák»-on kiállott sanyargásokról, hová még 1900-ban is kicsábították magyarjainkat s a hol — az egyik eredeti levélből idézem — «balul ütött be a szerencse, mert itt nincs meg, a mit ígértek, nem százhusz hold föld, hanem még egy kutyát sem adtak». (Rogola János írása San-Paulóból.) Ezek

*) *Dunántúli kivándorlási congressus naplója.* (1902) 119. t. — L. a szerzőnek *A kivándorlási congressusok eredménye* cz. dolgozatát. *Budapesti Szemle* 1904-iki folyamában.

a vérnyomai annak a délamerikai kiáramlásnak, mely már megtörött s melynek föntebb is reámutattam egynéhány maradványára. A brazíliai levelek, melyek országszerte, hol itt, hol ott hulldogáltak, a legközönségesebb csábításnak, üzérkedésnek és hiszékenységnak az okiratai ma már, legalább ránk nézve. Maradandó bennök csak népünk kivándorlási hajlandósága. Azoknak a brazíliai okmányoknak nincs is folytatásuk. Azonban senki se higye, hogy véletlenségről volt itt szó. Tudnunk kell azt, a mire, úgy látszik a magyar kutatás nem eléggé figyelt, hogy az a San-Paolo név, a mely Rogola János és tarisznyás társai levelében van, — a mint Buzek kimutatja *) — tényleg a galicziai kivándorlásnak szervezett letelepülését jelentette Braziliában. A brazíliai telepítés, melynek számára az ismeretes «Liguréknak» meghatározott emberanyagot kellett beszolgáltatniok, Galicziából hozta az ember-portékát és tényleg sikerült is, legalább San-Paoloban magában, a galicziai munkásokból (szláv) telepet létesíteni. Ennek az összeköttetésnek a rajtunk keresztül érő kötelei horzsoltak minket s terjedtek át ide szálai. Örvendjünk, hogy több áldozat nélkül megszabadultunk tőle, mert minden más vonzódásban, melyet a világpiacz ember-készletünkre gyakorolt, állandó a vérveszteségünk és nem bírjuk megállítani. Oly igen gyöngék vagyunk.

Az Észak-Amerikába tartó kivándorlásnak már nemcsak levelek, hanem szószóló emberek az oklevelei. A levelekben, melyeket ha nagyon szépnek szánják, piros tintával irnak meg, matriczás papíron, fohászkodások szállanak haza; lassan ritkébbak lesznek ezek is, aztán elnémulnak. Jönnek-mennek azonban a vándorok. Elviszik magokkal különös gondolataikat az «öreg haza» állapotáról s megjönnek hol vig, hol bús tapasztalatokkal terhelt, melyekben azonban a nyugtalanság állandó marad. Nem találja helyét ez a mi népünk.

Ez a kisczelli járás sokszoros tanulsága is. Így Magyar-Gencsen már vagy százan voltak kint azóta, hogy «Pörkölt» Józsi, a zsellér 1892-ben belekóstolt Amerikába. Mivel (1904)

*) Buzek: *Das Auswanderungsproblem und die Regelung des Auswanderungswesens in Oesterreich.* (Zeitschrift für Volkswirtschaft, Socialpolitik und Verwaltung. 1901.)

Amerikában «president-választásra» készültek a gyárosok, azért épen többen kerültek haza, mint máskor szoktak s az iskolába szépen begyülekeztek valamennyien az amerikanusok. Megbeszélhettük minden oldalról a nagy utazást, elejét, végét, következését. Majd kivétel nélkül zsellérek mentek ki s itthon maradnának — ezt hajtogatják, — ha a «pénzforogna» gyárakban, így azonban nyáron 1 frt 20 krt keresnek idehaza, asszonyok 66 krajczárt, télen semmit, és úgy esik a sor, hogy «a mit most keresnek, azt már tavaly elköltötték». Feleleteik nemcsak abban vágnak össze, hogy értelmes beszéddel tűzik bele a gyáripar dicséretét, annyira, hogy a gencsiek szerint a pápai zselléreknek jobb a dolguk, mert ott gyár van. De különösen az üté meg fülemet, hogy mily kelletlenséggel, idegenkedéssel szólnak a szegődményes munkáról, fél- vagy egész évi szerződésről, — szinte tiltakoznak a «lekötöttség» ellen, a mit csak jónak, érdekünkben valónak találtak akkor, mikor még nem ismerték Amerikát, a mozgékonyaságnak nagyszerű hazáját. Szavaikon, viselkedésükön látom, mit talán ők magok sem tudnak, hogy az amerikanismus rázta meg az állandóságról, szolgálati viszonyról való fogalmaikat; már a kisczelli járásban ott ül az agyvelőkben az a törekvés, a melyet a híres Carnegie így hirdetett ki: «az állandó fizetések rabszolgaságából» (the slavery of fixed salary) föl kell szabadulni, és «az igazi business-ember beleugrik az élet hullámaiba, a biztos fizetések mentő-öve nélkül».*) Az amerikai egyletek nagy sokaságából — a gencsiek a «13 Vértanu-egyletben» és a «Verhovay-egyletben» voltak benne **) — az is reájok ragadt, hogy «ott mindegyik munkás a másikért fizet, itthon meg maga sem tud megélni».

A magyar-gencsiek beszédéből kiviláglik az, a mit az egész környék: Nemes-Magasi, Kemenes-Högyész, Karakó, Egyházas-Kesző stb. megerősítenek, hogy falunként külön telepeket keresnek az Új-Világban s a mint egy-egy falu «jó telepre akadt», úgy tekinti azt, mintha bányászkozás közben túrzási jogot nyert volna köszénre vagy aranyra. Ily módon

*) Carnegie: *The Empire of Business*. (1902.) 190. l.

**) L. a szerzőnek *A magyarok kivándorlása Amerikába* című könyvében (1899) a 29. és köv. lapokat.

a gencsiek telepe Cleveland (Klevelandnak mondják itt) bár — a vaszari magyarok mintájára — ők is szeretnek másfelé is érdeklődni. Ellenben Ostfi-Asszonyfa nem megy ki többet, mert ők Brazília felé indulának s ennek, mint láttuk, rossz vége lett. A clevelandi «jó telep» néha 100,000 koronán felül küld haza egy esztendőben s a pénz nagyrészt adósságtörlesztésbe megy. Az Új-Világba oly jól ismerik az utat, hogy bár eddig Brémán vagy Antwerpenen mentek, már 1904. nyarán neszét vették, hogy Fiumén köröszkül olcsóbb lenne. Miután, ismétlem zsellér-kivándorlásról van szó, ezért csak azt nézik s emlegetik, hogy odaát munka van elég s mihelyst a «president-választás» lecsillapszik, még többen akarnak fölkerekedni.

Ugyanez a zsellér-vándorlás mutatkozik 1898 óta Kemes-Högyészen, honnét — a plébános tanúsága szerint — negyvenen mentek ki, s úgy látszik, itt is beütött a «jó-telep», mert míg eleinte a szószékről volt mód ostorozni a kivándorlást, későbben már «nem lehetett erre argumentumot találni». Nagy-Kesző, Vár-Kesző, külön-külön 80—80 kint levőt tart számon, s bizony nem egy hazajövön látszik, hogy meghúzta a pénztteremtő (ők is sokat küldöznek haza), de izom-fogyasztó Amerika. Mégis, a ki megpeczkessedett ott kint, s amerikai kláris-nyakkendőtüvel jelenhet meg a búcsún, (a mint láttam), az hamar el-kiszéldíti az embereket. Nagy, értelmes beszédekkel szólnak arról a távol földről s ők is várják a Rooseveltt újraválasztását (mi időközben be is következett.) Elég egy átkoresmázott éjszaka, hogy másnap reggel azzal zörgesse meg a legény az ablakot: ő bizony el-indul Amerikába s el is megy. A zsellérek vándorlása itt már azt a határt éri, mikor a «divat» a kisebb gazdákat is kezdi megmozdítani s egyhangú a nézet, hogy ha a szűk határt nem tudják új parcellákkal kinyújtani, a mélyebb, sedatusabb néprétegeket fogja a tengerentúli fuvalom a barázdák-ból kifordítani. Tegyük hozzá még azt, hogy odább, Karakón, a vallás-alapítványi birtok fölszabadulásával, mit terveztek is, megtudták volna fékezni a kivándorlást, de a tervet a hatóságok abba hagyták: s akkor fokozatokban előttünk vannak, nagyjában, a kisczelli járás kivándorlási típusai.

Az örökké-egy népmozgalomban, mely világtörténeti arányokat ölt, örökké új meg új alakzatok vetődnek föl,

melyek szűk környezetöknek apró nyomaival vannak tele. Ezért kimeríthetetlen a típusok sokasága. Így aztán a német-újvári vár, a mint a Rajna lovagkori omladékaira emlékeztető igaz szépségében eltekint a bájos domb-koszorúk fölött, megint más meg más elvándorlókat lát maga körül. A hogy a vár öreg falai romlanak s megrendítik ki nem kutatott mély üregeit, úgy hullatja a népességét ez a túlnépes járás is — mindennap esnek a kövek — s ki tudná kifürkészni, hogy a mély sociologiai hasadékokban mi rejlik. A statistika úgy mondja ezt, hogy az ötvenegy község 34,801 lakójából 1451 volt túl a tengeren, 2746 tartózkodott Ausztriában, 835 járt át a neudai, burgauai pamutgyárba s a fürstenfeldi dohánygyárba kenyérért.*) De a hivatalos számhoz még 20—30 %-ot hozzá kell csapni. Így szól a statistika. Mit mondanak az emberek?

Hogy a Lapincs túlsó partján füstölgő osztrák gyárak ily ügyesen élnek a mi embereink izom-erejéből, abból bátran következtethetünk arra, hogy az amerikai kivándorlásnak is egyik oka: a gyáripár hiánya. Az osztrák kivándorlás lefestése most nem a mi dolgunk**), hanem egy vonását még bele kell szőnünk a vászunkba. Nevezetesen ennek a kijárogatásnak, a kényszerű és megszokott ausztriai munkakeresésnek, a nemzetiségi visszfénye rávetődik az amerikai kivándorlás hatására is. Megmondom, mit értek ezalatt. A járás «hienz» lakossága a kenyeret-adó Ausztriához odatapad s ezen nem is lehet csodálkozni. A munkából hazaérő hienz este már bizonyos idegenkedéssel látja, hogy ha fiának fölrad valamely számítást, az eredményt úgy mondja el, hogy ő nem tudja megérteni; tudniillik a fiú magyar iskolában tanult. Tovább is van. Az összeszokás néha egészen szerves alakot ölt, a mire példában az a négy falu, melyet «élő magyar, holt stájer»-nak hívnak. Így csúfolják Burgóhegy, Wörth-hegy, Najdo-hegy, Vági hegyközségeket, mert stájer fárához tartoznak, Stiriában van a papjuk, temetőjük és misealapítványaik. Ez már quasi-közjogi kapcsolat s bár a kormány erősen fölkarolta azt, hogy magyar egyház-községgé tömő-

*) Dömötör Lajos főszolgabíró úr kötelezett le a pontos és részletekbe menő adatok összeállításával.

**) L. dolgotunk bevezetését.

rüljenek, mindeddig megakadt ez az egyházi fórumon. Még tovább van. Mikor az így megszoktatott hienz megjárja Amerikát, a mint Újtelepen (Neustift) megállapíthattam, a mi consularatusunkhoz fordulnak ugyan, de odakint nem magyaroknak, hanem németeknek mondják magokat. Amerikában oly tapasztalatokat látnak meg, melyet itthon így mondtak el a kérdezősködőnek: «a magyarokat Amerikában nem becsülik». Ilyen megfigyeléshez csak a stájeri világosság készíthette elő szemeiket. Hogy befejezzem a sort: amerikai emlékül itt *Mississippi Blätter* német újságra akadok, mely persze csak Berlingen át tud Európáról híradást tenni.

Idült kivándorlást diagnostisálhatunk a túlnépes járásban. Igaz, hogy a *Vörös Csillag* reclam-papirosait sokfelé látom, sőt Boros-Gödöriben a *Red Star* börtárczáján és a *Maine* hajót ábrázoló viaszkos vásznon túl nagy plakátot is találok, szobadiszitésnek használják. De ez ne téveszsen meg az irányban, mintha itt kezdetleges kicsalogatásokról lenne szó. Nem. Először is ügynököt 15 év óta a hatóságok erre nem találtak. De azután a paraszt gazdasági és szokásbeli berendezkedése itt már egyenesen föltételezi azt, hogy van egy Amerika a világon. Van egy Amerika, a melynek cémentgyáraiban (Egyiptben) elfogy az ember ereje s elromlik a tüdő, de azt nem veszik észre; hanem sok pénz is jön onnét, s ezt már mindenki észre veszi. Újtelepre négy esztendő alatt csak a posta (1900—1903) 217,000 koronát hozott, Borsos-Gödörin csak az idén (1904) 26,000 korona érkezett, 3—400 koronás, de néha 4000 koronás tételekkel úgy telnek a hitelszövetkezetek, hogy megakadnak a sok pénz miatt. Valóságos pénz-calamitas támad, melynek meggyülemlése összeroppanással fenyegeti a hitel-szervezetet. Van egy Amerika, melynek oly nagy az ereje, hogy egyik faluban csak 10—15 olyan felnőttet tudtak mondani, ki nem lett volna még el. Megmozdul attól minden s a ki haza tér, vagy amerikai szokással külözöködik (Boros-Gödöri), vagy kaucsuk köpenyegben sétál. Csak arra nem jó az az Amerika, hogy a szőlőt regenerálná, a földet meggondozná, mert Kis- és Nagy-Medvesen, Neustiften a szőlőtalaj ma is parlag, a földek munkálása pedig silányabb, mint a kivándorlás előtt volt. Az asszonyok csetlenek-botlanak bennök, mert a legény mikor tanulná meg a föld dolgát: akkor, mikor tizennyolcz éves

korában kimegy, vagy a mikor agyon dolgozva haza jön? Amerika a kit haza küld, más formának érzi az magát. Szatócosságra még vállalkozik s akkor 3—4 év alatt föléli keresményét. Több (Sóskútról, Németszentpéterről) kocsmára vetett szemet. Még egy «amerikai suszter» is akadt (Wurgulits uram Rábaszentmihályon), a kikhez vasárnap tanulni jártak, de mint a hammelni patkányfogó, ő is eltűnt egyszer megint s elvitte magával bámulóit.

A hol ilyen megrögzött a kivándorlás, ott csontjában van már az embereknek. Szinte azt mondhatom, hogy szervezeti hajlandósággá változik. Így lesz ok az okozatból. Ha egyéb indítóit keressük, látjuk, hogy ez a túlnépes járás olyan, mint az a sok vízér és patak a német-ujvári réteken, annyira megduzzadnak, hogy fölfakadnak a földből és keresik levezetésöket. Az ipar alá itt megérett a nép, s kibuggyanva a talajból, keresi gyári levezetését. A vöslau-i-parndorfi munkajárás, az amerikai csementgyárak mind erről tesznek tanubizonyosságot. De a szenttgothardi gyárakba is két óra járásról bemennek, csak hogy állandó munkához jussanak. Boros-Gödöri, Szent-Imre felé a rossz út rosszfűvös mezők, kövesombok közt kanyarog. Ez is elkergeti az embert s a határt itt nem lehet kibővíteni. Másfelé is beteg a határ. Csak Patafalván tudták parcellázással megbővíteni, de kérdés, hogy nem játszott-e bele megdrágító speculatio. Ujtelepen az 1862-iki brutális tagosítás bűnei fölszorították a parasztföldet, másfél-három holdas koczákban a koptatós dombtetőre. De lent is alig van harmincz holdasnál gazdagabb polgár s az egész 1600 holdas határ terjeszkedni akarna, ha tudna. Addig pedig, mikor se gyár, se föld itt nem ragasztja, megy, folyton folyvást megy ki a mi jó «hienzünk» s mikor megjön a nagy vízről a nagy pénzzel, bizony nem lesz belőle új munkása, új építője a régi hazának.

Megállunk itt az ország határán. Kivándorlásunknak különös-keserves típusaiból marékba szedtük a legjellegzetesebbeket. Nem teljességre tart igényt ez az eleven gyűjtemény — hiszen arról egyetlen hasonló sociologiai vállalkozás sem álmodhatik, hanem igen is igényt tart arra, hogy csak az élet valóságát akarta megismerni és nem a papiros-adatokat. Emberek és faluk szólaltak meg: elmondták a magok sorsát, igazság szerint. A mi földadatunk lesz most már az,

hogy megértsük, milyen általánosításokra jogosítanak ezek az élő vérbeli adatok. Meg kell tudnunk, hogy a túladunai kivándorlás okaiból, következményeiből mennyit láthatunk meg törvénytörés gyanánt.

A szomorú színpadra lebocsátjuk a függönyt. Kiveszszük kis játszóinkat, kik annyiféle fordulatban, új meg új figurákkal mutatták be előttünk az ő élet-utazásukat. Mindegyikök beszélt maga és sok sorsosa nevében. A mint most előttünk vannak, meg kell keresnünk bennök az elrejtett drótokat, a melyek vas-kényszerűséggel rángatták őket és akár akarták, akár nem: menniök kellett.

HEGEDÜS LORÁNT.

VÁMSZÖVETSÉG ÉS FOGYASZTÁSI ADÓVONAL.

Második és utolsó közlemény.*)

III.

(Szeszadótörvényhozásunk és az adóközösség. — A szeszt Magyarországon nagyobb adó terheli, mint Ausztriában. — Szesztermelési viszonyaink és a kölcsönös forgalom. — Szeszadótörvényünk mai formájában rendkívül előnyös Ausztriának s akadályozza szesziparunk szabad fejlődését. — A fogyasztási adóvonal felállítását lehetővé tenné, hogy a szeszadótörvényhozás magas közgazdasági és nemzeti célok szolgálatába állíttassék. — A szeszből készült gyártmányok kölcsönös forgalma. — A fogyasztási adóvonal gazdasági értéke a szesztermelés szempontjából.)

Az Ausztria és hazánk között fennálló forgalomban az összes fogyasztási adócikkek között a cukor az, melynek behozatali többlete a legnagyobb kereskedelmi értéket képviseli. Az előző fejezetben kifejtettek szerint a fogyasztási adóvonal fölállítását azt eredményezné, hogy mintegy 13 millió értékű mindennemű cukor és körülbelül nyolcz millió értékű cukorból készült gyártmány, összesen tehát mintegy 21 millió értékű árú itthon állíttatnék elő. A szesznél mutatkozó behozatali többlet kereskedelmi értéke koránt sem közelíti meg ezt a nagy összeget, azonban, mint az alábbiakban látni fogjuk, a fogyasztási adóvonalnak gazdasági értéke a szesztermelés szempontjából még sokkal nagyobb, mint a cukortermelés szempontjából.

Szeszadótörvényünknek jelenleg érvényben levő alaptörvénye az 1899 évi XX. törvénycikk. E törvény szerint a

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1905. évi 341. számában.

szeszadó kétféle, úgymint termelési és fogyasztási adó. Az 1899. évi XX. törvényczikk, illetve az azt módosító 1901. évi XIII. törvényczikk szerint a termelési adó minden liter tiszta szesz után 90 fillér, a fogyasztási adónak tétele pedig 90 fillér, illetve 1 korona 10 fillér. Az a szesz, mely az országban a belföldi itali fogyasztás-szükségletet meg nem haladó mennyiségben termeltetik, a törvényben contingentálva van s az ezen contingentálás határán belül termelt szeszmennyiségre egy kisebb adótétel állapított meg, holott az azon túl termelt szeszmennyiség magasabb adó fizetésére köteleztetett. Az 1899. évi XX. törvényczikk szerint a monarchia itali célra szolgáló szesz-szükséglete, vagyis szesztermelésének a kisebb adótétel szerint termelhető mennyisége 1908. évi augusztus hó végéig Ausztriával egyetértőleg 1.878,000 hectoliterben határozott meg. Ebből a mennyiségből 853,000 hectoliter esik Magyarországra, 1.017,000 hectoliter Ausztriára és 8000 hectoliter Boszniára.

Az előbb említett szeszadónak 90, illetve 110 filléres adótételéhez járul még az 1899. évi XXIV. törvényczikk, illetve az azt módosító 1901. évi XIII. törvényczikk értelmében a literenként 10 fillért kitevő szeszadóptlék, mely az előbbi adókkal együtt fizetendő. A szeszadóptlék az italmérési regale-jognak megváltása után életbeléptetett italmérési adóból alakult ki s a szeszadóval teljesen megegyező természetet nyert, tehát oly adóvá lett, mely az ipari termelést közvetlenül befolyásoló tulajdonsággal bír. Erre való tekintettel főnforgott annak szüksége, hogy a nálunk életbe lépett szeszadóptléknek megfelelő adó Ausztriában is behozassék, illetve, hogy a szeszadó a Lajthán innen és túl egyforma mértékben emeltessék. Ennek a törvényben gyökeredző elvnek érvényesítésénél már az 1898-ban lejárt vám- s kereskedelmi szövetség megújítására vonatkozólag Ausztriával folytatott tárgyalásoknál némileg eltértek, a mennyiben már csak azt követelték, hogy «ha az egyik fél kizárólag saját területén szedendő szeszadóptlékot léptet életbe, a másik fél jogosítva legyen azt kívánni, hogy az adóptlékot szedő fél megengedje, illetve foganatosítsa az adónak a pótlék teljes, vagy részleges mérvével való felemelését». Tehát már nem kívánták e szeszadónak teljes egyformaságát, mihez képest Ausztriában a szeszadónak régi 70, illetve 90 filléres tétele a mi 30 filléres

szeszadópótlékunknak meg nem felelőleg csak 20 fillérrel, vagyis 90, illetve 110 fillérre emeltetett. Ehhez képest a mi szeszadópótlékunk a régi szeszadónak 20 filléres emelése mellett 10 fillérre le volt ugyan szállítható, azonban teljesen nem volt megszüntethető s így a szeszt minálunk a termelés stadiumában 10 fillérrel nagyobb adó terheli mint Ausztriában. A contingens-szeszt Ausztriában 90, minálunk 100 fillér, az excontingens-szeszt Ausztriában 110, minálunk 120 fillér terheli. Ez a, bár csekély különbség, mely a szesznek magyarországi és ausztriai adóterhe között mutatkozik, az egyöntetű adóztatási rendnek az 1867. évi XII. törvényzikk 63. §-ában lefektetett elvi alapján jelentékeny rést ütött, de nem tekintve ezt, Magyarországnak abból, hogy Ausztriában a szeszt 10 koronával kisebb adó terheli, még az a hátránya is származik, hogy az adókülönbség megnyerése végett felbuzdúl a csempészkedési kedv s a fokozott ellenőrzés mellett is nagyobb szeszmenyiségek jöhetnek titokban az országba, a magyar kincstár adójövedelmét csökkentve s amúgy is küzdelmes viszonyok között levő szesztermelésünkre nehezelve.

Az Ausztriával vonatkozásban levő szeszadóztatási szabályok között az, a mely a contingens elosztására vonatkozik, igen fontos szerepet játszik. Az 1899. évi XX. törvényzikk a régi szeszadótörvényben, az 1888. évi XXIV. törvényzikkben, az osztrák-magyar vámterületre nézve 1.878,000 hectoliterben megállapított contingens mennyiségét változatlanul főtartotta, ellenben az e mennyiségen belül Magyarországot megillető contingens 872,542 hectoliterről 853.000 hectoliterre szállította le s ezzel szemben a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok contingensét 997,458 hectoliterről 1.017,000 hectoliterre emelte föl; míg tehát Magyarország contingensét 19,542 hectoliterrel csökkentette, addig Ausztria contingensét ugyanannyival szaporította:

A magyarországi contingens megszorítása abban találja indokát, hogy az addig úgy is igen bőségesen volt megállapítva s hogy amúgy sem termeltetett ki. A contingensből ki-termeletlen maradt:

Termelési időszak	hectoliter
1890/891	101,960
1891/892	21,785
1892/893	14,405

Termelési időszak	hectoliter
1893/894	29,663
1894/895	69,512
1895/896	25,461
1896/897	19,262
1897/898	9,800
1899/900	2,867
1900/901	861
1901/902	1,104
1902/903	1,420
1903/904	239

A contingensnek a valódi itali fogyasztás terjedelméhez való pontos alkalmazkodása azért kívánatos, hogy ez által a valódi itali szükségletet meghaladó contingens-termelésnek akadály állíttassék s így a tényleges belföldi itali fogyasztás kielégítésére szolgáló, contingentálni szándékolt szesznek, az itali fogyasztás által már nem igényelt, tehát túltermelésből eredő szeszszel szemben magasabb árak biztosíttassanak. A contingentálásnak célja tehát a túltermelés megakadályozása, a mi azonban csak úgy érhető el, ha a contingens mennyisége tényleg megfelel a valódi fogyasztás terjedelmének; minthogy pedig a tényleges fogyasztás terjedelme a termelési költségek és adók állandósága mellett is a népesség szaporodásával évről évre változik, a contingentálási időszakot legajánlatosabb mennél rövidebbre szabni. A mi 10 éves contingentálási időszakunk alatt hazánk népessége mintegy két millióval növekszik s ezzel az amúgy is szűkre szabott contingens évről-évre nagyobb gátat vet a szesztermelés szabad fejlődésének.

A mennyire káros ugyanis a contingensnek túlságosan bőven való megállapítása, mert a belföldi fogyasztásra szánt szesz túltermelésére vezet: épen olyan hátrányos a contingensnek túl szűken való kimérése, mert noha magas szesz-árakat biztosít, a kisebb adótétel mellett való termelésnek a belföldi fogyasztás valódi szükséglete határáig való kiterjesztését, különösen a mi specialis helyzetünkben, az Ausztriával kötött adószövetség mellett lehetetlenné teszi, a termelést megszorítja s természetes fejlődésében okszerűtlenül akadályozza.

Új szeszadótörvényünk egy olyan rendelkezést is tartalmaz, mely szerint az eczetgyártáshoz szükséges szeszmenyiiség a contingensből fedezendő. Az eczetipar ez intézkedés

miatt jóval drágább szeszt képes csak beszerezni, a mi az eczetgyártásnak jelentékeny visszaesését eredményezte. Ha eczetiparunknak az 1899/900-iki termelési időszakban való szesz-felhasználását vesszük figyelembe, contingensünknek ez utóbbi rendelkezéssel való megcsökkentése 46,932 hectolitert tesz ki. Mindezeket összegezve, contingensünket az 1899. évi XX. törvényezikk mindössze mintegy 67,000 hectoliterrel apasztotta, mi által az a visszas állapot állott elő, hogy a belföldi itali fogyasztás szükségletét hazai contingens-termelésünk nem fedezhette. Tekintve, hogy a contingens 1899-ben 853,000 hectoliterre szállított le s még ebből is mintegy 47,000 hectoliter eczetgyártásra használandó s Boszniába való kiviteli többletünk körülbelül 2000 hectolitert tesz ki, valódi itali szükségletünknek jelentékeny része már 1899-ben nem volt hazai termelésű contingens-szeszből fedezhető. Ez állításomat különben legélénkebben bizonyítja az a körülmény, hogy 1899 óta egyre nagyobb szeszmennyiséget hozunk be Ausztriából. Az italszesz kölcsönös forgalma az 1899. évi XX. törvényezikk hatálya alatt következőképen alakult:

Termelési időszak	Behozatali többlet	Kiviteli többlet
1899/900	—	27,725
1900/901	9,981	
1901/902	76,243	
1902/903	22,188	
1903/904	—	10,220 *)
	Összesen + 108,412	— 37,945

Netto behozatali többlet tehát az utolsó öt év alatt: 70,467 hectoliter, vagyis évenként: 14,093 hectoliter.

A belföldi itali fogyasztás fejenkénti szeszszükségletét véve a számítás alapjául, hazánk népessége évi szaporodásának megfelelőleg az itali fogyasztás évenkénti természetes emelkedése 10,000 hectoliterre volna teendő s bár ez a szám sem vehető állandó számnak, mert igen sok tényező — mint például a szeszarak s a munkás osztály kereseti viszonyai — befolyásolja, annyi mégis kétségtelen, hogy a népesség szaporodásával a szeszfogyasztás állandóan emelkedik s hazai contingens-szeszkészleteink ennek ellenére egyre nőnek.

*) Ideiglenes megállapítás.

Az Ausztriából való szeszbehozatal nemcsak abból a szempontból károsítja szesziparunkat, hogy ennek termelését és fogyasztási piacát megszorítja, hanem egyúttal az által is, hogy igen olcsó áruval szeszárainkra nyomasztólag hat. Az Ausztriából beözönlő szesz olcsósága abból magyarázható, hogy Ausztriában a termelési költségek igen alacsonyak. A termelési viszonyok tekintetében különösen Gácsország van igen nagy előnyben, azonban a termelési költségekben rejlő ezen előny főképen csak úgy érvényesülhet oly mértékben, hogy Ausztriában excontingens-szesz is kerül itali fogyasztásra, a nélkül, hogy az ottani szeszárak a mi szeszárainknál magasabbra szöknének. Az itali fogyasztás következtében tényleg szükségelt excontingens szesz forgalomba hozatalának a legrosszabb termelési költség elve szerint a szeszárak automatikus emelkedését kellene előidéznie, a gyakorlat azonban ezt a feltevést nem igazolja. Ez onnan van, hogy olyan termelésnél, melynél a termelési költség csak épen egy bizonyos ponton emelkedik s azontúl a termelés a költségek további fokozódása nélkül terjeszthető ki, a Ricardo-féle legrosszabb termelési költség elve nem alkalmazható. Azon állításom igazolására, hogy Ausztria itali fogyasztását részben excontingenssel fedezi, az alábbi számítás szolgál:

Ausztriában az 1898/99-iki termelési időszakban termeltetett a szeszfeldékben	1.521,710 hl.	
Ehhez hozzáadva a kezdőleges készletet	170,445 „	
Együtt	1.692,155 hl.	
1899. aug. 31-én maradt készlet	257,248 hl.	
Tehát az 1898/99-iki idényben szabad forgalomba került	1.434,907 „ = 1.434,907 hl.	
Ebből Magyarországra jött	28,221 „	
A vámvonalon át kiment	228,840 „	
Adómentesen felhasználtatott	197,692 „	
Együtt	454,753 hl. =	454,753 hl.
Belföldi itali fogyasztás alá került tehát		980,154 hl.
Ehhez hozzászámítva a Magyarországból átvitt szeszt		44,940 „
Ausztriában 1898/99-ben megivott szesz *) tehát mind-össze		1.025,094 hl.

*) A vámvonalon át behozott és igen csekély mennyiséget kitevő szesz és szeszital ennél a számításnál figyelembe nem vétetett.

Ezek szerint tehát Ausztria itali fogyasztása az 1898/99-iki termelési időszakban jóval felülhaladta az akkor még 997,458 hectoliterben megállapított contingens mennyiségét. Ebből a szempontból Ausztria contingensének 1.017,000 hectoliterre való fölemelése indokolt volt, mert e mennyiség tényleg megfelelt az itali fogyasztásnak. Ha már most figyelembe vesszük, hogy már az 1898/99-iki fogyasztás mértéke megütötte a mai continenst s hogy a népesség szaporodásával a fogyasztás természetesen Ausztriában épen úgy, mint minálunk szintén emelkedik, továbbá, hogy az eczetgyártásra szolgáló szesz mennyiség Ausztriában is a contingensből fedezendő: akkor világos lesz előttünk, hogy Ausztria mai itali fogyasztásának fedezésére — a mint ezt a statistika is bizonyítja — az 1.017,000 hectoliter contingense már nem elég. Az előadottak szerint tehát bizonyos, hogy Ausztria itali szeszfogyasztása részben excontingens szeszszel fedeztetik, s így módjában áll Ausztriának az olcsó termelési költségek védelme alatt excontingens termelését kiterjeszteni s a nemzetközi piacon különben rosszul értékesülő excontingens egyrészének a belföldi és a magyar itali fogyasztásban jobb árakat biztosítani. Minthogy a mi szesztermelésünk jóval magasabb előállítás költségekkel dolgozik, mint az osztrák, úgy hogy az osztrák excontingens szesz a magasabb adótétel terhével is kibírja a mi contingens-szeszünkkel — melynek hazai szeszkartelünk magas árakat biztosít — a versenyt: a mi szesziparunk kénytelen meghátrálni s az osztrák termelés terjeszkedésével szemben saját termelését megszükiteni. Főként ez az oka annak, hogy termelésünk nem fejlődésképes, hogy még a contingens kitermelése is nagy nehézségekkel jár, contingens-készleteink pedig óriás mértékben szaporodnak. Az 1896. 97-iki eredményhez képest kivitelünk az 1901-iki termelési időszakban csak 10,000 hectoliter csökkenést mutat s ezzel szemben a készletek mégis 91,000 hectoliterrel szaporodtak, holott közben volt olyan év is, mikor kivitelünk aránytalanul nagy volt. Ez annak jele, hogy szesztermelésünket nem a külföldi piac megszükülése, hanem az osztrák szesz beözönlése teszi tönkre, a mi élénk kifejezésre jut abban is, hogy a készletek legnagyobb része, a legutóbbi év kivételével — mint ezt az alábbi táblázat is mutatja — contingens-szesz.

Termelési időszak	Magyarország			Ausztria		
	contingens hectoliter	excontingens hectoliter	összesen	contingens hectoliter	excontingens hectoliter	összesen
1896/897	117,811	24,565	132,376	145,201	85,764	230,965
1897/898	116,974	23,175	140,149	120,821	49,653	170,474
1898/899	116,262	37,581	153,843	126,756	130,492	257,248
1899/900	95,859	42,726	138,585	125,534	106,003	231,537
1900/901	104,997	61,158	166,155	82,250	148,716	230,966
1901/902	175,836	47,563	223,399	—	—	253,970
1902/903	173,106	22,973	196,079	129,698	78,110	207,808
1903/904	118,361	49,116	167,477	145,871	89,149	235,020

A monarchia szesziparának jelen viszonyai a következő fővonásokban nyernek hű kifejezést: Ausztriának egész termelése s ehhez képest contingens-termelése is az 1898/99-iki termelési időszaktól fogva feltűnő gyorsasággal emelkedik. Magyarország egész termelése és ennek keretén belül contingens-termelése az 1898/99-iki termelési időszak óta föltűnően csökken.

Termelési időszak	Magyarország termelése	Ausztria termelése
1891/892	1.100,170 hl.	1.228,041 hl.
1892/893	1.056,158 "	1.268,903 "
1893/894	1.038,495 "	1.231,044 "
1894/895	880,783 "	1.354,513 "
1895/896	940,371 "	1.385,209 "
1896/897	987,935 "	1.361,148 "
1897/898	1.017,218 "	1.362,309 "
1898/899	1.111,203 "	1.521,634 "
1899/900	1.005,490 "	1.415,331 "
1900/901	997,785 "	1.513,417 "
1901/902	960,533 "	1.493,179 "
1902/903	954,029 "	1.397,590 "
1903/904	1.045,703 "	1.471,056 "

E mellett Ausztria kivitele csaknem négyszer akkora, mint hazánké s a mi szembeötlő, hogy Ausztria, az öt sokkal közelebről fenyegető németországi verseny ellenére, kivitelét az utóbbi években ha nem is emelte, de legalább meglehetősen egyforma magasságon tudta tartani, míg ellenben Magyarország kivitele az utóbbi években rohamosan csökkent.

Termelési időszak	Magyarország kivitele	Ausztria kivitele
1891/892	157,207 hl.	171,999 hl.
1892/893	119,078 „	152,490 „
1893/894	113,060 „	120,522 „
1894/895	57,027 „	186,910 „
1895/896	49,431 „	180,954 „
1896/897	52,036 „	198,564 „
1897/898	72,212 „	210,110 „
1898/899	125,713 „	229,877 „
1899/900	86,946 „	238,051 „
1900/901	53,110 „	204,354 „
1901/902	42,486 „	199,574 „
1902/903	23,069 „	177,934 „
1903/904	58,476 „	176,874 „

Az Ausztriával fennálló adóközösségből eredőleg a magyar szesztermelést érő gazdasági hátrányokat még sokáig az a pénzügyi károsodás is tetézte, hogy a kölcsönös forgalomban mutatkozó behozatali többletek után az adó nem térített meg javunkra. Ez a visszásság 1894. évtől fogva megszűnt, a mennyiben az 1894. évi XV. törvényzcikkben kimondott, hogy a szeszadó azon szeszmenyiség után, mely a monarchia egyik államából a monarchia másik államába vitetik át, a fogyasztó területnek megtérítendő. Ennek alapján a hazánkba jövő netto-behozatali többletek után már jelentékeny összegek térültek meg államkincstárunk javára, azonban a megtérítés kulcsa még mindig olyan, hogy a kölcsönös forgalom mai viszonyai mellett, midőn Ausztriából jobbara excontingens jön hazánkba, a lefizetett adó nem térül meg teljes mértékben. Ugyanis az 1894. évi XV., illetve az azt részben módosító 1899: XVII. törvényzcikk szerint (mely az utalásánál nem kívánja annak megjelölését, illetve igazolását, hogy az utalt szesz contingens, vagy excontingens) az utalt szesz utáni adómegtérítés hectoliterenként abban az összegben állapítatik meg, a mely azon a területen, a melyik a megtérítést teljesíteni köteles, az illető termelési időszakban megadóztatott összes alkohol-mennyiség után előírt összes szeszadóból egy-egy hectoliter alkoholra átlagosan esik. E szerint az Ausztriából behozott 1 hectoliter excontingens-szesz adómegtérítése fejében a magyar kincstár nem kapja meg a magasabb adótétel szerinti teljes megtérítést, hanem csupán azt az aránylagos részt, mely az Ausztriában termelt

összes szesz (excontingens és contingens) után előírt szeszadóból 1–1 hectoliterre esik. Ez az aránylagos megtérítési összeg az ausztriai termelési viszonyok mai állása szerint mintegy 91 korona hectoliterenként; az osztrák kincstár tehát az excontingens szesz hectoliterje után, ha az Magyarországra hozatik, a bevételezett 110 korona adóból csak 91 koronát térít meg a magyar kincstárnak és viszont. E szerint a szeszadónak a fogyasztási terület részére való biztosítása az 1894. évi XV. és az 1899. évi XVII. törvénycikkeiben nem vitetett teljesen keresztül.

Szeszadótörvényünk mai formájában rendkívül előnyös Ausztriára nézve, még pedig különösen azért, mert a contingens igen szűken van megállapítva s így módjában áll excontingens szeszt megadóztatva itali célzatra szintén forgalomba hozni, s nagy mennyiségeket hazánkban elhelyezni. Az újabb időben minden szesztermelő ország, még a melyeknek jellege nem is olyan kifejezetten mezőgazdasági, mint a mienké, a szesz behozatala elől a hazai szesztermelés védelmére teljesen elzárkózott, nekünk is módot kellene tehát találni arra, hogy ezt a jogos védelmet Ausztriával szemben érvényesítsük. Ausztria a szeszt jóval olcsóbban termeli, mint hazánk s e mellett a szabad-forgalomban szeszkereskedelmének fejlettebb volta is biztosítja neki a győzelmet. Ezek az előnyök, melyekhez a szeszadótörvényből származó ismertetett előny járul, a szesz szabad-forgalmának Ausztria és Magyarország között egy fogyasztási adóvonal fölállításával való megszüntetését a legnagyobb mértékben indokolják. Ausztriában nagy mértékű a túltermelés s így, minthogy a szesz kölcsönös szabad-forgalma az egész monarchiában biztosítva van, ez a túltermelés Magyarországra is reá nehezedik. Ha most még tűrhetők is a viszonyok, annál rosszabbak a kilátások a jövőre. Ausztria nagy szeszmennyiségeket hoz hazánkba s kivitelünk rohamosan csökken, szeszpiacunkat pedig nagyobb árdepressióktól eddig csak a termelés korlátozása és az Egyesült Ipari Szeszgyárak vállvetett munkája óvta meg. Minthogy egyrészt kivitelünknek egyre csökkenő, másrészt az osztrák szesz behozatalának egyre növekvő irányzata a hazai termelésnek mindinkább való megszorítását tennie szükségessé (hogy a mai szeszárak megóvhatók legyenek), ellenben a termelés megszorítása is csak bizonyos határig

vihető keresztül, a mezőgazdaság pedig a szesztermelés kiterjesztését egyenesen megkívánja: azt, hogy szesziparunk viszonyai saját termelésünk korlátozásával bizonyos mértékig egyensúlyban tartassanak, nem tudnók hosszabb időre biztosítani. E szerint, ha abszolút értelemben véve nincs is hazánkban túltermelés, megvannak mégis mindazok a káros következmények, melyek az osztrák túltermelésből kihatnak. Kétségtelen, hogy szesztermelésünk kiterjesztése érdekében valamit tennünk kell, még pedig oly alakban, hogy ezzel a szeszárak nyomást ne szenvedjenek, mert hogy szesziparunk az Ausztriával fönnálló vám- és kereskedelmi szövetségből eredő mostoha helyzetében meg tudta állni helyét, az csak annak tulajdonítható, hogy szeszfinomító iparunk kartellszerűleg már régebben egyesült s jelentékeny áldozatokkal erős küzdelmet vív az osztrák szesz ellen. De az egyesült küzdelem ellenére is az utóbbi évek alatt szesztermelésünk -- mint a fönnebbi adatok is mutatják -- jelentékenyen visszaesett.

A szesztermelés kiterjesztését hazánk számos földterületének éghajlati és talajviszonya teszi kívánatosná. A felvidék és a homok a vetésforgási rendszerbe egyedül a burgonyát képes mint kapásnövényt beilleszteni, a burgonya pedig közvetlenül takarmányozási célra csak bizonyos mértékig alkalmas, s e mellett könnyen romlik s kevésbé forgalomképes és ezért csekély értékű is. Ennek következtében szükséges, hogy a burgonya szeszszé dolgoztassék föl, mi által egy forgalomképesebb, értékesebb terméket s melléktermékül a moslékot, egy igen becses takarmányt nyerünk.

A szeszgyártással járó ez a gazdasági fontosság s e mellett ezen mezőgazdasági ipar természetében rejlő magas culturalis jelentőség, mely különösen abban nyilvánul, hogy a mezőgazdasággal szerves kapcsolatba hozott szeszfőzési ipar a rosszabb minőségű földek mivélését termékenyebbé teszi, Európa agriculturalis államainak törvényhozását csaknem kivétel nélkül arra indította, hogy a szeszipart, melyet az általa földolgozott nyersanyag eredetére és a gyártásnál nyert melléktermények hovafofordítására való tekintettel a mezőgazdasághoz a természetes fejlődés miatt különben is igen szoros kötelékek fűznek, lehetőleg mezőgazdasági iparrá tegeje.

A legtöbb törvényhozás ezt a célzott ügyet igyekezett elérni,

hogy a mezőgazdasági szeszfőzdeknek az ipari szeszgyárak rovására kedvezményeket biztosított s ez által a mezőgazdasági szeszfőzdek alapítására serkentőleg hatott. A törvényhozásoknak ez a tendenciája s a beviteli területeknek elzárkózása azután azt eredményezte, hogy a szesziparnak a törvényhozások által mesterségesen táplált, de a mezőgazdasági üzemek természetes fejlődésétől is szükségképen feltételezett növekvő termelése a bel- és külföldi pálinkafogyasztásban ma már nem talál terjeszkedésének megfelelő fejlődés-képes piacot s a szeszipar fejlődése a jövőben csak úgy biztosítható, ha a növekvő szeszproductio nem mint pálinka kerül fogyasztásra, hanem a petroleummal versenyezve a műszaki célok szolgálatában, hő-, fény- és erőfejlesztő anyag gyanánt.

A szesz műszaki értékesítésének támogatása nem csak hazai szesztermelésünk, hanem egész közgazdasági életünk szempontjából igen fontos. Különösen nagyjelentőségű volna hazánkra az excontingens termelésnek ily úton való kifejlesztése, mert a honi termelésű szesz a külföldi származású kőolaj ellen volna versenybe vihető, a mivel ezen idegen anyag legalább nagyrészben ki volna szorítható. Ha tekintetbe vesszük, hogy nyers és finomított kőolajért évenként mintegy 11 milliót fizetünk Ausztriának, akkor némi fogalmat nyerhetünk ezen kérdés nagy nemzeti jelentőségéről. De kiváló fontosságú a szesz műszaki értékesítésének nagy arányú kifejlesztése nem csak azért, mert a megnövekedő termelés a mezőgazdaság érdekében áll, hanem azért is, mert a szesz felhasználására való számos gép és eszköz előállításával a hazai ipar s ezeknek a gépeknek és eszközöknek, valamint a szesznek forgalmazásával a hazai kereskedelem is sokat nyerne.

A szesz műszaki értékesítésének nagymértékben való kifejlesztése csak megfelelő adótörvényhozás és a szesztermelés egyesítése segítségével kivihető, egységes árpolitika révén biztosítható oly módon, hogy az italszesz adója és ára magasan tartatik és az így elért bevételi többlet a műszaki célokra fordított szesz versenyképessé tételére fordítatik. A szesz versenyképességét természetesen a petroleum adójának emelésével s a benzín adómentességének megszüntetésével is elő lehet mozdítani.

A contingens szesz-adójának mérsékelt emelésével a fogyasztás csökkentése nélkül a kincstár bevételeinek emelkedése érhető el, tehát a nélkül, hogy a cotingens-termelés megszoríttatnék, oly bevételi többletekhez juthatunk, melyekből az excontingens termelésének denaturálásra kerülő része jutalmazható. Hogy a szesz a kérdéses jutalmat a megkívánt nagyságban megkaphassa, illetőleg hogy a törvényhozástól nyújtott bonificatio tényleg a fogyasztók javára essék, szükséges az egész szesztermelésnek központi szervezése. A denaturált szesz versenyképessége fokozható még a központi szervezet esetleges kiegyenlítő árpolitikája és a petroleumadó emelése által.

Hogy tehát szesztermelésünk fejlesztését biztosíthassuk, szükséges első sorban az egész szesztermelésnek egyesítése, már pedig ez az egész monarchiára kiterjedően, a számos ellentétes érdekre való tekintettel el, nem képzelhető; szükséges továbbá a szesz, esetleg ásványolajra vonatkozó adótörvényeknek megváltoztatása, a mi érdekeinknek megfelelően Ausztriával egyetértésben — tekintettel Ausztria nagymértékben ellentétes gazdasági érdekeire — szintén nem igen jöhetne létre. Ezt a kérdést tehát a fogyasztási adókra nézve fönnálló közösség mellett megoldani nem lehet.

Hogy az ipari értékesítés fokozásával mennyire emelhető a szesztermelés, azt megmutatta Németország, mikor szesztermelését ilyen módon alig néhány év alatt 55%-kal emelte. E szerint hazánkban sem volna lehetetlen a szesz ipari felhasználásának előmozdításával a termelést néhány év alatt 500,000 hectoliterrel megnöveszteni.

A fogyasztási adóvonal felállításánál figyelembe veendő még azoknak a gyártmányoknak kölcsönös forgalma, a melyek teljesen, vagy legalább nagyrészt szeszből készülnek. Ezek a következők:

	Behozatali többlet 1903-ban	Kiviteli többlet 1903-ban
Égetett és mindennemű édesítettlen szeszes ital	— K	1.033,000 K
Rum, arrac	325,000 „	—
Essentiák	779,000 „	—
Sajtolt élesztő	1.434,000 „	—
Gyógyszerek	1.070,000 „	—
Illatszerek és cosmetikai szerek	580,000 „	—
Finom és illatszer-szappan	897,000 „	—
Lackok és firniszek	1.836,000 „	—
Asztali eczet	68,000 „	—
Denaturált szesz	— „	737,000 K
Összesen	+ 6.989,000 K	1.770,000 K

A netto behozatali többlet kereskedelmi értéke tehát ezekben az árúkbán 5.219,000 koronát tesz ki.

Ezek szerint tehát a fogyasztási adóvonal a szesztermelés szempontjából a következő gazdasági értékkel bírna hazánkra nézve.

1. A kölcsönös forgalomból eredő évi 15,000 hl. szesz behozatali többlet a hazai termelésnek biztosíthatnék 15,000 hl. à 40 K = 600,000 K
 2. A szesz technikai értékesítésének fejlesztése által a hazai szesztermelés 500,000 hectoliterrel emelkednék 500,000 hl. à 30 K = 15.000,000 K
 3. A szeszből készült gyártmányokban a mutatkozó behozatali többlet, melynek értéke a fenti kimutatás szerint 5.219,000 K hazánkban volna előállítható — 5,219,000 K
 4. A szesznek fűtési, világítási és erőfejlesztési célra való fokozottabb felhasználása által a nyers ásványolaj jövőbeli behozatala igen rövid idő alatt legalább 600,000 q-val csökkenne — 600,000 q. à 5 K = 3.000,000 K
- Összesen — — 23.819,000 K

A fogyasztási adóvonalnak gazdasági értéke tehát a szesztermelés szempontjából, noha számításunknál a szesz technikai értékesítésével járó előnyöket igen alacsonyán értékeltük,*) közel 24 millió korona.

*) Erre vonatkozó számításokat lásd dr. B. Malcomes Béla. *A szeszipar jövője*. Budapest, 1903. 162—166. oldal.

IV.

(Az ásványolajtermelés és finomítás viszonyai hazánkban és Ausztriában. — Ásványolajfinomító iparunk hanyatlása és az osztrák verseny. — A petroleum-védvámok hatása a hazai finomítóiparra. — Az ásványolajadó-törvényhozás jövőben követendő irányelvei és az állami pénzügyek. — A fogyasztási adóvonal gazdasági értéke az ásványolajfinomítás szempontjából.)

Az ásványolajfinomítás szempontjából a fogyasztási adóvonal fölállításának különösen azért kell jelentőséget tulajdonítani, mert a gazdasági közösség fönnállása mellett a bő ásványolaj-forrásokkal rendelkező Ausztria kizárólag külföldi nyersanyagot földolgozó hazánkkal szemben igen nagy előnyben van. A legutóbbi években ugyanis a Kárpátoknak Galiczia és Románia felé eső északi és keleti lejtőin gazdag petroleum-bányákat tártak föl s noha a szakértők azt tartják, hogy a geologiai alakulás azonosságából ítélve, a Kárpátoknak hazánk felé eső lejtői szintén rejtenek magukban kőolajforrásokat s nyerskőolaj-termésünk tényleg emelkedésben van, termelésünk évi 43,471 métermázsája még mindig számba nem vehető csekély mennyiség.

A monarchia évi nyerskőolaj-szükséglete mintegy 3.500,000 q. s Ausztria nyerskőolajtermelése is körülbelül ennyi. Ebből a mennyiségből jelenleg mintegy 1.650,000 q. kerül hazánkban földolgozásra. Ebből az itthon földolgozott mennyiségből mintegy 740,000 q. finomított ásványolajat nyerünk, mely mennyiség azonban még korántsem fedezi a belföldi szükségletet, mert ezenkívül még finomított kőolajban körülbelül 170—180 ezer métermázsas a behozatali többletünk. Ezek szerint hazánk belföldi fogyasztása finomított kőolajban ma már meghaladja a 900,000 métermázsát. A külföldről tehát 1.650,000 q. nyers és 180,000 q. finomított kőolajat veszünk, a melynek értékét együttesen legalább 11 millió koronára kell tennünk.

A monarchia nyers és finomított kőolajtermelésére és forgalmára vonatkozó részletes adatokat a következő táblázat mutatja:

Nyers kőolaj.

Év	Termelés		Behozatal (a vámvonalon át)		Kivitel (a vámvonalon át)		Behozatal Ausztriából Magyarországba	Kivitel Magyarország- ból Ausztriába
	Magyar- ország- ban	Ausztriában	Magyar- országba	Ausztriá- ba és Boszniába	Magyar- ország- ból	Ausztriá- ból és Boszniá- ból		
m é t e r m á z s á k b a n								
1889	683	716,595	864,099	385,978	—	5,716	23,221	—
1890	9,898	916,504	804,905	326,783	1,690	12,406	50,813	—
1891	7,262	877,174	775,587	452,891	1,425	3,003	111,965	—
1892	202	898,713	726,682	629,001	—	5,760	59,098	—
1893	143	963,312	922,439	548,175	—	6,130	72,499	45,427
1894	20,615	1.119,302	867,980	393,607	—	9,747	67,224	36,670
1895	20,830	1.886,344	755,670	449,122	—	14,543	219,997	15,810
1896	21,683	2.623,564	492,479	197,653	27	18,120	808,279	—
1897	22,993	2.752,039	437,571	268,154	47	15,957	544,088	—
1898	24,709	3.231,420	404,684	181,122	—	10,761	734,997	—
1899	21,247	3.094,999	293,785	465,065	—	18,227	796,768	—
1900	21,969	3.472,132	186,457	62,423	—	23,131	836,520	555
1901	32,960	—	215,714	51,783	—	20,995	1.054,987	5,479
1902	43,471	—	255,665	37,160	454	25,773	1.210,032	15,129
1903	—	—	234,462	—	—	—	1.738,751	—

Finomított kőolaj.

Év	Finomított mennyi- ség		Behozatal (a vámvonalon át)		Kivitel (a vámvonalon át)		Behozatal Ausztriá- ból és Boszniá- ból Magyar- országba	Kivitel Magyar- országból Ausztriába és Boszniába
	Magyar- ország- ban	Ausztriában és Boszniában	Magyar- országba	Ausztriá- ba és Boszniába	Magyar- ország- ból	Ausztriá- ból és Boszniá- ból		
m é t e r m á z s á k b a n								
1889	778,995	671,742	3,670	101,526	—	3,499	71,309	284,158
1890	767,195	737,296	11,519	104,200	—	2,785	82,574	275,114
1891	814,941	805,753	15,020	80,320	—	8,511	81,032	246,207
1892	821,425	941,240	10,395	72,460	606	3,278	99,342	269,497
1893	837,489	943,863	5,924	88,949	2,801	265	104,114	248,690
1894	866,994	1.059,505	4,128	102,887	1,098	979	69,174	218,091
1895	851,688	1.069,686	3,513	100,101	285	38,342	97,089	217,706
1896	890,760	1.165,040	3,425	101,243	1,187	229,875	112,209	250,023
1897	755,425	1.397,433	3,069	128,947	1,687	129,137	144,284	156,981
1898	709,713	1.494,956	2,211	121,435	207	30,410	165,488	117,248
1899	700,765	1.438,901	5,387	107,584	167	77,614	137,465	98,352
1900	687,169	1.505,398	28,841	101,305	628	210,073	229,814	80,544
1901	688,475	1.504,225	2,815	88,812	102	94,378	278,888	83,993
1902	687,212	—	1,219	77,398	—	18,309,144	270,871	96,813
1903	743,600	—	66,653	32,924	24,866	495,888	248,342	82,633
1904	875,123	—	46,844	95,352	109,860	774,081	262,187	88,495

Láthatjuk ezekből, hogy hazai ásványolaj-bányászatunk viszonylag igen csekély s hogy úgyszólván az egész monarchia szükségletét az osztrák nyersolaj, melyből finomítva jelentékeny mennyiséget visznek a vámkülföldre is, fedezi. Ausztria ásványolaj-bányászata rohamosan növekszik, minek következtében az osztrák nyersolaj piacainkról a külföldi nyersolajat a magas védvámok segítségével csaknem egészen kiszorította. 1889-ben a monarchia nyerskőolaj-behozatala 1.250,000 q. volt s azóta a behozatal több mint egy millió métermázsával csökkent, a mi Ausztriából való behozatalunk pedig ezen idő óta az utóbbi évek átlagában 23,000 q.-ról mintegy $1\frac{1}{2}$ millió q.-ra emelkedett.

Az osztrák nyerskőolaj-termelés fellendülése azelőtt virágzó és fejlődő finomító iparunknak, mint a fönti táblázatban láthatjuk, romlását okozta. Finomítóink 1896-ban még 890,000 q. finomítványt állítottak elő s ezzel szemben 1901-ben már csak 688,000 q.-t, tehát 5 év alatt 202,000 q.-val hanyatlott vissza finomításunk. Ezzel szemben Ausztria finomítása évről évre emelkedik s míg Ausztria 1889-ben még csak 671,000 q. finomítványt állított elő — körülbelül 100,000 q.-val kevesebbet, mint ugyanakkor Magyarország — addig az 1901. évi finomítása már 1.454,000 q.-t tesz ki. Ennek következtében a finomított ásványolajnak Magyarország és Ausztria között való kölcsönös forgalma az utolsó 12 év alatt teljesen megfordult: 1889-ben még 212,000 q.-val activak, most az utolsó néhány év átlagát véve a számítás alapjául, mintegy 170—180 ezer q.-val passivak vagyunk.

Az Ausztriából és Boszniából finomított kőolajban hazánkba jövő behozatali többletek s az azok után az 1899. évi XVII. törvényezikk alapján hazánk javára eső adómegettérítések összegei az utolsó öt év alatt következőképen alakultak:

Termelési időszak	Behozatali többlet	Megtérítési összeg
1899/900	38,033 q	494,429 K
1900/901	148,270 "	1.927,510 "
1901/902	194,895 "	2.533,635 "
1902/903	174,058 "	2.262,754 "
1903/904 *)	165,709 "	2.154,217 "

*) Ideiglenes megállapítás.

Tekintve, hogy a petroleumfinomításnál nagy szerepet játszanak a szállítási költségek, nagyon feltűnő hogy éppen akkor, midőn szomszédunkban bő petroleumforrások nyílnak meg, tehát finomítóink a szállítási költségeken nagy összegeket takaríthatnak meg, kezd hanyatlani finomítóiparunk. Ez onnan van, hogy az osztrák nyers ásványolaj termelésének az utolsó években bekövetkezett nagy mértékű megnövekedése előtt finomítóiparunk úgyszólván kizárólag a vámkülföldről származó nyersolajat dolgozott föl s erre való tekintettel petroleumgyáraink legnagyobb része úgy helyezkedett el, hogy a vámkülföldről érkező ásványolajat mennél közelebről kapják, így pl. Orsován és Fiumében tekintélyes gyárak alapítottak, mert az előbbi helyen a román, az utóbbi helyen a tengeren érkező orosz kőolaj legkisebb szállítási költséggel volt megszerezhető. A galicziai nyersolaj a külföldi nyersolajat kiszorítván, a helyzet egészen megváltozott, mert a galicziai forrásoktól távol fekvő hazai gyáraknak s ezek között különösen a fentebb említetteknek, a források közvetlen közelében épült osztrák gyárakkal való versenyt a szállítási költségek nagy terhével kell fölvenniök. Ásványolajfinomítóinknak hátrányos helyzetét még fokozza a nyersolajra vetett vám, melynek amúgy is súlyos tétele az 1899. év végével 2 forintról 3 forint 50 krra emeltetett fel. E vámemelés előtt még legalább megvolt az a lehetőség, hogy igen olcsó vámkülföldi nyersolaj hazánkba jöhessen s így az osztrák nyersolaj ára bizonyos határon túl ne emelkedhessék. A mostani felemelt vámtétel a galicziai ásványolajforrások tulajdonosainak teljes monopoliumot biztosít s így lehetséges, hogy az osztrák termelők a rendelkezésükre álló nyersanyagot — noha a kartel a viszonyokat ebből a szempontból tűrhetőbbé tette — lehetőleg maguk finomítsák, a megmaradó mennyiséget pedig a többi gyáraknak magas áron adják el.

A magas petroleum-vám a mi részünkről nagy áldozat az osztrák ásványolajtermelés javára. Ez a vám nagy kárára van a mi finomítóiparunknak s idővel azt eredményezné, hogy a monarchia ásványolaj-finomításának legjelentékenyebb része áttolódna Ausztriába. Ezen csak két dolog segíthet: a hazai nyersolajtermelés föllendülése, vagy a nyersolaj vámjának eltörlése. Sajnos, nincs kilátásunk, hogy

akár az egyik, akár a másik egyhamar bekövetkezzék s épen ezért csak lelkesedni lehet azért az eszméért, mely a külföldi kőolajat honi szeszszel kívánja helyettesíteni. A szesznek a technikai téren való elterjedése az adott körülmények között petroleumfinomító iparunkat nem sodorhatja rosszabb helyzetbe, mint a milyenben jelenleg van. Nyers olajtermelésünk hirtelen megnövekedése nem valószínű, a petroleumvám eltörlése pedig, ha segítene is valamit, még sem változtathatná meg a természetes fejlődésnek azt az irányát, mely abban nyilvánul, hogy a finomító-ipar a források közelébe húzódik. Nekünk a jelen viszonyok között azzal is meg kell elégednünk, ha finomító-iparunkat megtarthatjuk azon a színvonalon, melyen mintegy tíz évvel ezelőtt volt s a kölcsönös forgalomból eredőleg mutakozó 180 ezer q. finomítvány behozatali többletének a hazai termelés részére való biztosítása mellett oda kell törekednünk, hogy a világítás-szükséglet évenkénti növekedése ne külföldön termelt és külföldön finomított ásványolajjal, hanem a hazai földben termelt burgonyából főzött szeszszel fedeztessék.

Ezek szerint tehát a szesz technikai felhasználása hazai ásványolajfinomító-iparunk érdekeit nem érinti, ellenben a fiscusnak a petroleum-adóból eredő bevételét a petroleumfogyasztásra gyakorolt csökkentő hatására való tekintettel, jelentékenyen apasztaná. Figyelembe kell vennünk, hogy az ásványolajfogyasztás hazánkban az utolsó tíz év átlagában évenként mintegy 30.000 q.-val emelkedik, a mi a fiscusnak jelenleg mintegy 12 millió koronát kitevő ásványolajadó jövedelmét évenként 390.000 koronával emeli; másrészt azonban tekintetbe kell vennünk azt is, hogy a petroleumvám emelésével a fiscus szintén jelentékeny áldozatot hozott, mert e magas vámtétel mellett behozatalunk oly minimalis, hogy a petroleumvám azelőtt tekintélyes bevételei úgyszólván a jelentéktelenségig lefogytak. Ha a fiscus áldozatot hozott az osztrák ásványolaj-bányászat érdekében, meg lehetünk nyugodva, hogy a mi nemzeti érdekeinkkel szemben sem lenne szűkkeblű; azonban itt a kincstár áldozatkészségének igénybevételéről nem is volna szó, mert hiszen a kincstár bevételeinek az ásványolaj fogyasztásának korlátozása által bekövetkező csökkenése az ásványolaj 13 koronás adójának mérsékelt emelésével, illetőleg a benzín

adómentességének megszüntetésével volna kárpótolható. Ezek az adópolitikai kérdések természetesen csak a fogyasztási adóvonal felállításával kapcsolatban a független és szerves egész tevő nemzeti adórendszer egész complexumának elvei alapján volnának elbírálnak.

Kétségtelen dolog, hogy a fogyasztási adóvonal fölállítására esetén a kölcsönös forgalomban ez idő szerint mutatkozó 180 ezer q. finomítvány behozatali többlet, melynek kereskedelmi értéke 2,700.000 korona, minden nehézség nélkül hazai termelésünk részére volna biztosítható. Ha most még figyelembe vesszük az ásványolajfinomításnál nyert melléktermékekben mutatkozó behozatali többleteket, akkor a fogyasztási adóvonal gazdasági értéke az ásványolajtermelés szempontjából a következőkben számítható ki:

	Behozatali többlet	Kiviteli többlet
Finomított ásványolaj	2.700,000 K	— K
Benzin	465,000 „	— „
Paraffin	— „	489,000 „
Vaselin	63,000 „	— „
Asphalt	64,000 „	— „
Összesen	3.292,000 K	489,000 K

A netto behozatali többlet kereskedelmi értéke tehát 2.803,000 korona, s így ha felteszszük, hogy a fogyasztási adóvonal felállításával ennek a behozatali többletnek hazai előállítására volna elérhető, a fogyasztási adóvonalnak az ásványolajfinomítás szempontjából való gazdasági értéke közel 3 millió koronában állapítandó meg. Ez az érték semmi esetre sem valami nagy, azonban ez részben annak tulajdonítható, hogy a fogyasztási adóvonalnak az ásványolajforgalom tekintetében mutatkozó gazdasági jelentősége már ennek a tanulmánynak előző fejezetében nyert számszerű kifejezést.

V.

(Hazai söriparunk termelési viszonyai. — Az osztrák sörbehozatal. — Söradótörvényünk. — A sört Magyarországon nagyobb adó terheli, mint Ausztriában. — A fogyasztási adóvonal gazdasági értéke a sörtermelés szempontjából.

Hazai ipari termelésünknek az osztrák ipari termeléssel szemben tőke, szakértelem és vállalkozási kedv hiánya miatt nyilvánuló hátrányos helyzete igen természetesen a fogyasztási adóczikkék gyártásában is kifejezésre jut. Láttuk ezt a hátrányos helyzetet a cukor- és szeszipar mai állapotának részletes leírásánál s feltaláljuk azt a söriparban is, csak-hogy míg a cukor-, szesz- és ásványolajfinomító-ipar kedvezőtlen helyzetét a nyersanyag viszonylagos drágasága és egyéb hátrányosan ható természetes termelési tényezők is súlyosbitják, addig a söriparnál az adóhátrányon kívül főleg csak azok a tényezők érvényesülnek, melyek az egész ipari termelésben az osztrák versenynek már eleve is bizonyos előnyt biztosítanak. A mi söriparunk kisebb üzleti tőkével, tehát kevésbé tökéletes gyári technikával és ennek következtében nagyobb termelési költségekkel és rosszabb minőségű áruval megy a versenybe, már pedig csak kevés iparágnál jut a nagy üzleti tőkének hatalma oly mértékben kifejezésre, mint a söriparnál, hol a nagy üzleti tőke alkalmazása nemcsak a termelési költségeket csökkenti aránytalanul, hanem egyúttal az áru minőségét is a legnagyobb mértékben fokozza. Tekintve, hogy a versenyképesség szempontjából csak igen kevés fogyasztási cikknél van a minőségnek oly döntő szerepe, mint épen a sörnél s hogy kisebb tőkével dolgozó sörgyárak valósággal élvezhetetlen gyártmányokat állítanak csak elő, végül figyelemmel arra, hogy még a hatalmas üzleti tőkével rendelkező nagy sörgyárak is hasonlíthatatlanul jobb árút hozhatnak piacra, akkor, ha már régi idő óta állanak fenn, s a gyártás bizonyos apró titkaiba behatolva, a helyi viszonyokhoz alkalmazkodva egy bizonyos sörfajtának előállításában mesteri tökéletességre vittek: igen természetes, hogy a mi söriparunk, mely csak mintegy 15 éve indult jelentékenyebb fejlődésnek s csak a legújabb időkben tömörült össze nagyobb vállalatokban, a nagy kiterje-

désű és hatalmas vállalatokban bővelkedő osztrák söriparral, mely már az időben is megizmosodott, nem egyforma esélyekkel veszi föl a versenyt. Ausztria söriparának e természetes fölényénél fogva emelkedő fogyasztásunkkal párhuzamosan egyre nagyobb sörmennyiségeket hoz hazánkba, mint azt az alábbi adatok is mutatják:

Ausztriából behozott sörmennyiség:

1888. évben	---	---	---	---	---	62,919 hl.
1889. "	---	---	---	---	---	62,010 "
1890. "	---	---	---	---	---	70,775 "
1891. "	---	---	---	---	---	84,889 "
1892. "	---	---	---	---	---	146,791 "
1893. "	---	---	---	---	---	151,577 "
1894. "	---	---	---	---	---	168,418 "
1894/895 term. időszakban	---	---	---	---	---	164,813 "
1895/896 "	"	"	---	---	---	149,067 "
1896/897 "	"	"	---	---	---	145,279 "
1897/898 "	"	"	---	---	---	143,696 "
1898/899 "	"	"	---	---	---	126,273 "
1899/900 "	"	"	---	---	---	114,138 "
1900/901 "	"	"	---	---	---	153,411 "
1901/902 "	"	"	---	---	---	142,370 "
1902/903 "	"	"	---	---	---	161,591 "
1903/904*) "	"	"	---	---	---	172,244 "

Ezzel szemben az 1903/04. évi termelési időszakban itthon főzésre bejelentett sörle mennyisége 1.531,604 hectoliter volt. A termelt sörből 20,688 hectolitert vittünk Ausztriába, 17,036 hectolitert pedig Boszniába.***) Ez idő szerint tehát Ausztriából 151,556 hectoliter behozatali többletünk van, melynek kereskedelmi értéke, a sör hectoliterjét 25 koronával számítva, kerek számban 3.788,000 korona.

A behozatali többletek s az ezek után hazánk javára az 1899. évi XVII. törvényczikk alapján fizetendő adómegettérítési összegek különben következőképen alakultak:

Termelési időszak	Behozatali többlet Ausztriából	Kiviteli többlet Boszniába	Megtérítési összeg
1899/900	97,651 hl.	9,477 hl.	359,750 K
1900/901	132,664 "	14,878 "	480,567 "
1901/902	124,838 "	14,125 "	451,709 "
1902/903	143,566 "	14,250 "	527,610 "
1903/904	151,556 "	16,145 "	552,477 "

*) Ideiglenes megállapítás.

**) Behozatalunk Boszniából csupán 891 hl.

Az 1899. évi XIX. törvényczikk értelmében a sört a termelt sörlé minden hectoliterje és czukormérőfoka (hectoliterfok extract-tartalom) után 34 fillér söradó terheli. Ugyanilyen adó terheli a sört Ausztriában is, azonban hazánkban a söradón kívül az 1899. évi XXIII. törvényczikk alapján még a sörlé extract-tartalmának minden hectoliter czukormérőfoka után fizetendő 80 fillér söradópótlék is terheli a sört. Az 1867. évi XII. törvényczikk 63. §-ában a közös elbánás alá tartozó fogyasztási adók egyforma mértékére nézve lefektetett alapelv tehát a sör megadóztatásánál sem vitetett keresztül. Igaz ugyan, hogy a hazánkba jövő osztrák sör után a söradópótlék beszedetik,*) azonban az aránytalanul nagyobb adóteher különösen a határszéli forgalomban buzdítólag hat a csempészkedésre s különösen a határhoz közel fekvő sörgyárainknak amúgy is nehéz helyzetét még inkább súlyosbítja.

Ezek szerint tehát a fogyasztási adóvonal fölállítása a sörtermelés szempontjából is kívánatosnak látszik. Az adóvonalnak mind pénzügyi, mind gazdasági előnyei könnyen felfoghatók s nem csekély jelentőségűek: pénzügyi szempontból az adóvonal azért volna kívánatos, mert lehetővé tenné, hogy a jelenleg évenként közel 22 millió koronát jövedelmező söradópótlék a hazai termelés érdekeinek sérelme nélkül föntartassék s viszont gazdasági szempontból azért, mert a 3.788,000 korona értékű behozatali többletnek termelését a hazai iparnak biztosíthatná.

*) Míg a belföldön termelt sör adópótlékját a sörlé extract-tartalma alapján határozzák meg, addig az Ausztriából behozott sör adópótlékját a fél bejelentése, vagy a sör vegyi vizsgálata alapján megállapított eredeti extracttartalom számbavételével szabják meg.

VI.

(A közös vámterület és az iparfejlesztés. — A fogyasztási adóvonal és az iparfejlesztés. — A fogyasztási adóvonal gazdasági értéke. — A fogyasztási adóvonal és az államgazdaság. — Az adóvonal és a fogyasztási adók pénzügyi kihasználása. — A fogyasztási adóvonal általános adópolitikai előnyei. — A fogyasztási adóvonal minimális pénzügyi értéke. — A fogyasztási adóvonal felállításának közvetlen hatásai. — A fogyasztási adóvonal felállítása a jog szempontjából. — Gazdasági közösség és pénzügyi különválás.)

Az egészséges közgazdasági politika nem kedvezhet egyoldaluan az iparnak és kereskedelemnek, vagy a mezőgazdaságnak, mert az ipar és kereskedelem kulturát fejlesztő természete és a mezőgazdaság nemzetföntartó erkölcsi tulajdonsága a népek sorsára egyenlő jelentőségű s így a helyes közgazdasági politika célja csak a különböző termelési ágak összhangba hozatala és egyensúlyban tartása lehet. Ezt a szempontot az önálló vámterület hívei is kénytelenek méltányolni s azért beismerik, hogy az önálló vámterület fölállítása esetén sem üzhetnénk túlzott iparpolitikát, már csak azért sem, mert kizárólag védvámokkal ipart teremteni nem lehet s mert itthon el nem fogyasztható, évenként mintegy 30 millió koronával emelkedő agrárfölöslegünk elhelyezhetése végett kénytelenek volnánk agrárcikkeinkre nézve kieszközölendő viszontkedvezmények fejében Ausztriának az ipari vámoknál engedményeket adni. Az önálló vámterület híveinek legfőbb argumentuma, hogy az önálló vámterület a hazai ipar gyorsabb ütemű fejlesztését tenné lehetővé, a mi viszont a mezőgazdaság megfelelő emelkedését is magával hozná, mert elismert tény, hogy ipar hiányában a mezőgazdaság a fejlődés egy bizonyos fokán túl sehoh sem emelkedett;*) csakhogy ennél az érvelésnél számításon kívül maradt az a fentebb már érintett körülmény, hogy a célba vett gyors és nagy szabású iparfejlesztés épen csak a magas iparvámok alkalmazása mellett volna elérhető s hogy egy ilyen iparvámpolitikával egyszerre elveszíteneink agrárterményeink legjobb, legbiztosabb piacát, a mi egész gazda-

*) Gaál Jenő: *A külön vámterület felállítása és hasznosságának föltételeiről.* (Közgazdasági Szemle 1901. évi 1. szám 14. lap.)

ságunkat alapjaiban renditené meg. Ezek szerint tehát nincs igazuk azoknak, a kik azt állítják, hogy hazai iparunknak a nemzetgazdaság igényeihez mért lendületes fejlesztése csak az önálló vámterületen érhető el. A kezdet nehézségei minden fejlődési processusban kifejezésre jutnak s hogy iparunk a közös vámterületen nem fejlődött eddig olyan gyors ütemben, mint azt türelmetlen ifjú lelkületünk kívánná, az csaknem kizárólag a kezdet küzdelmes voltának tulajdonítható. Vámpolitikai tényezők az ipar gyorsabb fejlődését az önálló vámterületen is akadályoznák, ellenben, hogy elég szépen fejlődhetik az ipar a közös vámterületen is, azt, noha a rendszeres iparfejlesztési politika mi nálunk még csak gyermekkorát éli, már az eddigi eredmények is igazolják.

A mondottakból következik, hogy a közös vámterület fönnállása mellett helyes iparfejlesztési politikával kell elérnünk azt, hogy a hazai termelési ágaknak teljes egyensúlyát biztosítsuk. A kiegyezés alapján álló gazdasági fejlődésünk ideje alatt keletkezett úgyszólván egész iparunk, melynek legjelentékenyebb részét ez idő szerint még a mezőgazdasági iparok alkotják. Hogy iparunk fejlődésében első sorban a mezőgazdasági iparoknak jutott a szerep, az nem csak hazánknak specialis mezőgazdasági jellegében leli magyarázatát, hanem egyúttal a fejlődés természetes, organikus folyamatában. Természetes, hogy a nyersterményeket átalakító és egyszerűbb technológiával dolgozó iparok előbb keletkeztek, mint a többi, félgyártmányokat földolgozó és összetettebb műszaki eljárásokat alkalmazó iparágak. Az iparfejlesztési politika szempontjából a mezőgazdasági iparok megteremtése az ipar fundamentumainak megépítését jelenti: mennél kiterjedtebb a mezőgazdasági ipar, annál szélesebb és szilárdabb alapokat nyer az egész ipar s ezzel párhuzamosan annál nagyobb mértékben éretik el a különböző termelési ágak egyensúlya, mert hiszen a mezőgazdasági ipar fejlődése a mezőgazdaságnak épen úgy, mint az iparnak fejlődését jelenti. Tekintve, hogy hazánkban a mezőgazdaság még mindig meglehetősen külterjes művelési módot alkalmaz s így a mezőgazdasági ipar fejlődésében még korántsem jutott el a telítési ponthoz, ebből a szempontból, de az előbb kifejtettekben is, nagy fontosságot kell tulajdonítanunk annak, hogy a fogyasztási adóvonal fölállítására kiválóan a mezőgazdasági

iparok terjeszkedését mozdítaná elő. A kérdéses mezőgazdasági iparágak, melyeknek fejlődését a fogyasztási adóvonal előmozdítaná, oly életerősek, hogy a fogyasztási adóvonal-tól teremtett kedvezőbb helyzetet föltétlenül javukra tudnák fordítani s nem csekély jelentőségű az iparfejlesztés nemzeti szempontjából az sem, hogy már meglévő iparok és nem teljesen újak nyerjenek támogatást, mert ez által a magyar, vagy legalább is meglehetősen assimilált gazdasági erők növeltetnek s nem mozdítatik elő oly mértékben az idegen tőke bevonulása, hogy honi iparunk nemzeti jellege veszélybe jutna.

Hogy mily mértékben volna a fogyasztási adócikkek hazai ipara az e cikkek egész fogyasztásának a hazai termelés részére való biztosítása által fejleszthető, azt az előző fejezetekben adónemenként kimutattam. Számításaim szerint a fogyasztási adóvonalnak gazdasági értéke:

a cukoripar szempontjából	— — — —	20.770,000 K-t,
a szeszipar szempontjából	— — — —	23.819,000 „
az ásványolaj finomító ipar szempontjából	— — — —	2.803,000 „
a söripar szempontjából	— — — —	3.788,000 „
Összesen tehát	— — — —	51.180,000 K-t

tenne ki. A fogyasztási adóvonal ez 51 milliót meghaladó gazdasági értékének kiszámításánál föltesszük, hogy a fogyasztási adócikkekben és az e cikkekből készült gyártmányokban Ausztriából hazánkba jövő behozatali többletek teljes mértékben a hazai termelés részére volnának biztosíthatók, továbbá számításba vesszük a rendszeres nemzeti adópolitika hatásaképen a szesz és az ásványolaj fogyasztásának eltolódásában hazánk javára mutatkozó gazdasági előny is.

A fogyasztási adócikkeknel mutatkozó gazdasági érték a következő összesített kimutatásban nyer kifejezést, a kölcsönös forgalomból eredő behozatali többleteket és azok kereskedelmi értékét az utóbbi évek átlagában számítva.

Behozatali többlet	A behozatali többlet keresk. értéke
15,000 hl. szesz — — — —	600,000 K
273,000 q cukor — — — —	12.285,000 „
151,000 hl. sör — — — —	3.789,000 „
180,000 q fin. ásványolaj — — — —	2.700,000 „
Összesen — — — —	19,374,000 K

Azoknak az árúknak, melyek a fogyasztási adócikkek-ből készülnek, vagy ezek gyártásánál melléktermékként nyeretnek, kölcsönös forgalmából eredő behozatali többlete kereskedelmi értékét a következő összesített kimutatás tünteti ki:

Az árú megnevezése		A behozatali többlet(+) keresk. értéke	A kiviteli többlet(-) keresk. értéke
I.	1. édesített szesz folyadékok	803,000 K	— K
	2. csokoládé	1.320,000 "	— "
	3. czukorka	3.778,000 "	— "
	4. czukorsütemény	2.248,000 "	— "
	5. czukrozott sütemény	77,000 "	— "
II.	6. égetett és nem édesített szesz italok	— "	1.033,000 "
	7. rum, arrac	325,000 "	— "
	8. essenciák	779,000 "	— "
	9. sajtolt élesztő	1.434,000 "	— "
	10. gyógyszerek	1.070,000 "	— "
	11. illatszerek és kozmetikai szerek	580,000 "	— "
	12. finom és illatszer-szappan	897,000 "	— "
	13. lackok és firniszek	1.836,000 "	— "
	14. asztali eczet	68,000 "	— "
	15. denaturált szesz	— "	737,000 "
III.	16. bensin	465,000 "	— "
	17. paraffin	— "	489,000 "
	18. vaselin	63,000 "	— "
	19. asfalt	64,000 "	— "
Összesen		+ 15.807,000 K	— 2.259,000 K

Ezen árúk netto behozatali többletének keresk. értéke tehát 13.548,000 K

A szesz technikai értékesítésével a szesztermelés fokozásában és az ásványolaj fogyasztásának csökkenésében kifejezésre jutó gazdasági érték szám szerint a következő:

A szesztermelésnek 500,000 hl.-rel való megnövekedése*)	15.000,000 K
Az ásványolaj fogyasztásnak s ezzel a behozatalnak is 600,000 q nyers olajjal való megcsappanása**)	— 3.000,000 K
Összesen	18.000,000 K

A szesznek, mint a külföldi tüzelőanyagot kiszorító hő-, világosság- és erőfejlesztő anyagnak nagy mennyiségben,

*) 10 év alatt.

**) Helyesebben a 10 év alatt várható 270.000 — 300,000 q finomított ásványolaj fogyasztás-emelkedésnek elmaradása.

tömegárúként való forgalomba hozatalával nemcsak a mezőgazdaság, melynek fejlődése a szesztermelés kiterjesztésétől föltételezett, nyerne igen sokat, hanem egyúttal az ipar is, melynek az új gépek és eszközök gyártásának fölmerülő szüksége s olcsóbb, valamint szélesebb körű gépmunka alkalmazhatásával eléggé valóban nem is értékelhető új munkatere nyílnék.

Mindezek mellett a gazdasági előnyök mellett igen nagy fontosságot kell tulajdonítanunk a fogyasztási adóvonalnak az államgazdasági politika szempontjából is és pedig első sorban azért, mert a fogyasztási adóvonal fölállítása esetén egyes adók, így különösen a szesz- és az ásványolajadó pénzügyileg jobban volna kihasználható. Az adó hatályos pénzügyi kihasználásának legelső föltétele ugyanis, hogy a nemzetgazdaság jellegzetes viszonyaihoz simuljon s ezért az adórendszer fiscalis szempontból kétségtelenül akkor a legjobb, mikor az említett feltételnek leginkább megfelel.*) Kétséget nem szenved tehát, hogy a fogyasztási adók magokban véve is, de egyúttal egész adórendszerünk is sokkal inkább felelhetne meg a fiscalis követelményeknek, ha azokat hazánk egészen függetlenül állapíthatná meg s nem volna kénytelen adóinak megszabásakor egy olyan idegen ország nemzetgazdaságához is alkalmazkodni, mely termelési és fogyasztási, forgalmi és jövedelemeloszlási viszonyai tekintetében a mi nemzetgazdaságunktól sokban eltér.

Azzal, hogy adótörvényhozásunk az ipari termelést közvetlenül érintő adók tekintetében meg van kötve, többi adóink tekintetében sem rendelkezhetünk egészen szabadon; ezt az összes adóknak egy rendszerben való szerves kapcsolata okozza. Ha az adóknak egy olyan számot tevő csoportjánál, mint az ipari termelést közvetlenül érintő fogyasztási

*) Or, la première condition que doit remplir un système d'impôts pour être productif, c'est de s'adapter au milieu économique de la société. Lorsque le législateur ne se préoccupe pas de le mettre en harmonie avec le milieu économique, l'impôt produit peu tant que l'adaptation n'est pas faite; mais cette adaptation ne s'effectue pas moins à la longue, par la force même des choses, de telle sorte que l'on peut dire que le régime fiscal d'un pays est le reflet de sa situation économique et sociale et que l'évolution économique entraîne une évolution correspondante dans l'organisme fiscal. (Albert Delattour: *L'impôt*. Paris, 1890. 5. lap.)

tási adók, a nemzeti gazdaság természetes igényei nem vehetők teljesen figyelembe, akkor a nemzeti követelményeknek ezeknél az adóknál való mellőzése hátrányos hatását a többi adóknál is szükségképen érezteti. Élénken kifejezésre jut ez a mi egyenes adóinknál, melyeknek nemzetgazdaságunk szempontjából kívánatos reformját mindez ideig főleg az késleltette, hogy a fiscus nem kockáztathatta meg egy pénzügyileg teljes pontossággal előre ki nem számítható reform behozatalát. Ha állami bevételeinknek egyik legfőbb forrása, a fogyasztási adók, mintegy biztosítéki alap gyanánt teljesen szabad rendelkezésre állottak volna, a nemzeti gazdaság igényeinek megfelelő adóreform megvalósítása az államháztartásra nézve sokkal kevesebb kockázattal lett volna összekapcsolva. Az államháztartás egyensúlya szempontjából különösen fontos a fogyasztási adók független intézése, mert ezek sokkal rugalmasabbak, mint az egyenes adók s így hirtelen előálló állami szükségletek kielégítése céljából gyakori változtatás alá vehetők. A fogyasztási adók emelését fokozódó államszükségleteink nyomása alatt az Ausztriával fönnálló gazdasági és pénzügyi közösség ellenére is igen gyakran igénybe vettük ugyan s fogyasztási adóbevételünk, mint azt az alábbi adatokból is láthatjuk, igen tekintélyes: ebből azonban még nem következtethetjük azt, hogy az ipari termelést közvetlenül érintő fogyasztási adóink a közösség fönnállása mellett a pénzügyi igényeknek teljesen megfelelőleg használhatók ki, — mint ezt Matlekovits Sándor *Közös vámterület és gazdasági elválás Ausztriától* című munkájában *) tévesen állítja.

	1904	1903	több(+)	keve-
	ezer koronákban			sebb(-)
Szeszadó (1899: XX. t.-cz.)	81.413	79.817	1.596	—
Szeszadópótlék (1899: XXIV. t.-cz.)	8.953	8.859	94	—
Ellenőrzési illeték	410	424	—	14
Sajtolt élesztőadó	316	298	18	—
Söradó (1899: XIX. t.-cz.)	5.990	5.551	439	—
Söradópótlék (1899: XXIII. t.-cz.)	14.462	13.478	984	—
Czukoradó (1899: XVIII. t.-cz.)	29.083	21.024	8.059	—
Ásványolajadó	9.040	9.790	—	750
	149.667	139.240 + 10.426	—	764
		Emelkedés	9.662,000	K

*) L. a mű 84. lapját.

Ehhez hozzáadva az utalási eljárásból eredőleg Magyarország javára 1904. évre elszámolt összeget... — — — — — 16.099,000 K-t
 az 1904. évi összes bevétel — — — — — 165.766,000 K.*)

Hogy a fogyasztási adóbevételek 1867 óta rendkívül nagy mértékben emelkedtek, az főleg az új adók életbeléptetésének és fogyasztási képességünk növekedésének tulajdonítható: azonban az ezekből az adókból eredő bevételek nagyságával és ezeknek emelkedésével még nem lehet a mellett bizonyítani, hogy ezek a fogyasztási adók pénzügyileg megfelelőleg használtattak ki. Hiszen 1867 óta állandóan és csaknem valamennyi közös elbánás alá tartozó fogyasztási adóinknál kénytelenek voltunk külön belfogyasztási adókat és adópótlékokat, stb. behozni, hogy az illető adónemeket államháztartásunk igényeinek megfelelően használhassuk ki. A szeszt és a sört ma is nagyobb adóteher sújtja hazánkban, mint a Lajthán túl s ez talán a mellett bizonyít, hogy az adóknak 1867. évi XII. törvényezikk 63. §-a alapján meghatározott egyforma mértéke és az adócikkek kölcsönös szabad forgalma mellett ezeknek az adóknak teljes pénzügyi kihasználása biztosítható? Ellenkezőleg; évek hosszú során át láttuk, hogy hazánkat államháztartásunk helyzete állandóan a fogyasztási adók egyre fokozottabb igénybe vételére utalta s hogy minduntalan kénytelenek voltunk a törvény hivatkozott rendelkezése ellenére az ipari termelést közvetlenül érintő adókat a viszonyosság figyelmen kívül hagyásával emelni. A követelőleg föllépő állami szükségletek erre reá kényszerítették pénzügyi kormányunkat s ha az adóemelés által a nagyobb bevételek legtöbbszörre el is érettek, az egyenlőtlen adóteher és a szabad forgalom mellett a hazai termelés jelentékeny károsodást szenvedett, mert belföldi fogyasztásunk megdrágulásával az amúgy is olcsóbban termelt osztrák fogyasztási adócikkek hazánkban még versenyképessebbé váltak. Világos ezek szerint tehát, hogy a közös elbánás alá tartozó fogyasztási adók hatályos pénzügyi kihasználását csak az egyöntetű adómértékre vonatkozó tör-

*) A húsfogyasztási adó bevétele az 1904. évben 8.783,000 K, a boritaladóé 18.060,000 K, az italmérési illetéké 4.066,000 K, összesen 26.909,000 K.

vényes rendelkezés megszegésével és a fogyasztási adókat gyártó honi iparunk érzékeny sérelmével tudtuk úgy a hogy elérni: ám a kölcsönös szabad forgalom fönnállása mellett s egy, a fokozottabb ellenőrzést elősegítő fogyasztási adóvonal hiányában a fontos alaptörvényünk megsértésével létrehozott adókülönbség sem volt lényegesebben fokozható, mert akkor a hazai termelést amúgy is érzékenyen sujtó káron kívül a fölbuzduló csempészkedési kedv miatt az államkinestár is jelentékenyebb rövidülést szenvedett volna. Államszükségleteink rohamos emelkedése még egyre tart, most is nagy kiadások küszöbén állunk s a pénzügyi egyensúly föntartása bizony sokkal kevesebb fejtörést okozna, ha a közös elbánás alá tartozó adók felett szabadon rendelkezvén, azok egy-némelyikét fokozott mértékben vehetnők igénybe; így például a szesz, melynek adóemelése Ausztriában az osztrák kormány legjobb igyekezete ellenére sem vihető keresztül, minálunk még jelentékeny adóterhet bírna el s állami bevételeinket tetemesen szaporíthatná.

Ámde a fogyasztási adóvonal föllállításának kérdésénél az adópolitika szempontjából nemcsak ezek a tisztán fiscalis érdekek játsznak szerepet, hanem mindazok a közgazdasági kívánalmak is, melyek egy szerves egésznek alkotó nemzeti adórendszerrel kielégíthetők, sőt kielégítendőek; mert noha a pénzügyi tudományoknak az adóelméletekre vonatkozó elvont tana szerint az adótörvényhozás nem tekinthető a termelés, forgalom, jövedelemeloszlás és fogyasztás természetes viszonyainak megváltoztatására szolgáló közvetlen eszköznek: azért kétségtelen, hogy az adók neme és mértéke a nemzetgazdaságot sokkal mélyebben érinti, sem-hogy ezek megállapításánál, a tisztán fiscalis szempontok méltatása mellett, a közgazdasági igények kielégítéséről gondoskodni ne kellene; de még tovább is mehetünk: a törvényhozónak nemcsak az a föladata, hogy olyan adóalapot és beszédési módot válaszszon, mely a nemzet gazdasági erőinek szabad játékát nem zavarja, hanem hogy a fölmerülő szükséghez képest az adópolitikai tényezők igénybe vételével a nemzet gazdasági erőinek helyes irányban való fejlődését elősegítse. *)

*) Assurer à l'État un gros produit tout en répartissant éga-

Hogy mennyire volna ez a fogyasztási adóvonal fölállításával kapcsolatban megalkotható, szerves egészet tevő nemzeti adópolitika keretén belül hazánkban elérhető, azt az egyes adónemeknél már részletesen kimutattam s a fentebbiekben együttesen és számszerűleg is értékeltem. Lásunk már most egy kis számítást arra nézve, hogy mit jelentene a függetlenül megalkotható adórendszer az állami pénzügyek szempontjából.

Ha a szesz és ásványolaj adójának oly csekély mérvű emelését vesszük számításba, mely a fogyasztásra semmi szín alatt sem hatna vissza, továbbá a cukor és sör adójának a fogyasztás fokozásával elérhető bevételi többletét figyelmen kívül hagyjuk s levonásba hozzuk az adóvonal költségeit, továbbá azokat az áldozatokat, melyeket a független adópolitikának a nemzeti gazdasági célok szolgálatában meg kellene hozni, akkor a fogyasztási adóvonal hozzávetőleges pénzügyi előnyét a következőkben fejezhetjük ki:

I. Bevételi többletek:

1. A szesz adójának 20 koronás emelése által a 853,000 hl. contingens után elérhető bevételi többlet	—	17.060,000 K
2. Az ásványolajnak mintegy 7 koronás adóemeléssel és a bensin adómentességének legalább részleges megszüntetésével a 900,000 q. ásványolaj és 80,000 q. benzinfogyasztásnál elérhető bevételi többlet	—	7.000,000 *
Összesen	—	24.060,000 K = + 24.060,000 K

lément les charges entre les citoyens: telles sont les seules considérations qui devraient guider le législateur dans le choix des impôts. Mais il se manifesta aussi une autre préoccupation qui tend plus que jamais à prendre le premier rang, c'est la préoccupation de l'intérêt économique. On lui subordonne même le plus souvent les considérations fiscales et de justice distributive, et ce n'est pas pour assurer plus complètement la liberté des transactions, c'est, au contraire, pour l'entraver en modifiant les conditions de la concurrence au gré des préférences du législateur. (Albert Delatour: *L'impôt*. Paris, 1890. 31 lap.)

II. Kiadási többletek:

1. A fogyasztási adóvonal hozzávetőleges fentartási költsége *)	— — —	1.500,000 K
2. A technikai czélokra fogyasztott szesz 500,000 hl. többlete után hectoliterenként fizetett 8 K bonificatio összege	— — — — —	4.000,000 „
3. Az ásványolajfogyasztás várható emelkedésében a szesz ipari értékesítésének fokozása által beálló visszaesés után hosszú évek sorára átlagosan számított adóbevételi hiány hozzávetőleges összege	— — —	2.000,000 „
Összesen	— — —	7.500,000 K = — 7.500,000 „
A fogyasztási adóvonal felállítása esetén a szesz és ásványolaj adójának emelése által elérhető tiszta bevételi többlet tehát	— — — — —	16.560,000 K-t

tenne ki. A fogyasztási adóvonalnak számszerűleg kifejezhető értéke e szerint közgazdasági szempontból mintegy 51 millió, pénzügyi szempontból pedig mintegy 16^{1/2} millió korona.

A gazdasági érték kiszámításánál, mint már említettem. föltettük, hogy a fogyasztási adóvonal fölállítása mellett a fogyasztási adóczikkékben és az ezekből készült gyártmányokban hazánkba jövő behozatali többletek egészben véve a belföldi termelésnek volnának biztosíthatók. Ez a föltevés azon alapult, hogy a fogyasztási adóvonal mellett

*) A fogyasztási adóvonal költségeinek kiszámításánál tulajdonképen nem is az adóvonal, tudniillik a hazánk és Ausztria, valamint hazánk és Bosznia között levő határok vétettek számításba, hanem Magyarország egész határvonala, tehát tulajdonképen a vámvonal. Az országos határt szelő minden vasuti vonalra és az utalt árúkra nézve ez idő szerint kijelölt országutakra egy-egy vámhivatal számuíttatván, az ezen hivatalok dologi és személyi kiadásait mintegy 550,000 K-ban határoztam meg; ehhez az összeghez hozzá számítva a belső szolgálat megnövekedésével és a pénzügyőri szakaszok szaporításával előálló kiadási többleteket, a melyek egész pontossággal meg nem állapíthatók, az egész vonal évi fentartási költsége hozzávetőleg 1.500,000 K-t tenne ki, a mi körülbelül megfelel annak az összegnek, mely jelenleg a vámkezelés czimén költségvetésileg elő van irányozva. Az adóvonal felállítása természetesen külön beruházási költségekkel járna, melyeknek azonban még hozzávetőleges kiszámítása is csak közvetlenül a megvalósítás előtt, a most még ismeretlen adatok beszerzése után lesz eszközölhető.

a most közös elbánás alá eső adók mértéke és beszedésének módja egyoldalúlag volna meghatározható, a mi által a hazai termelés érdekei oly mértékben nyerhetnének kielégítést, hogy az osztrák adóczikkek versenyképessége fogyasztó területünkön megszűnnék. Ez az eredmény természetesen még sokkal biztosabban volna elérhető, ha a fogyasztási adóvonal tulajdonképen egy a fogyasztási adóczikkekre fölállított vámvonal volna, vagyis ha a belföldi gyártmányoknak adóvisszatérítések, bonificatiók, stb. alakjában adandó kedvezmények a vonalon át bejövő adóczikkekre nem terjesztetnének ki.

Az ipari termelést közvetlenül érintő adók közös meg egyezés szerint való intézését s ezzel kapcsolatban a fogyasztási adók kölcsönös szabad forgalmát az 1867. évi XII. törvényzikk kifejezetten a két állam érdekei kölcsönös érintkezéseinek gyakoriságára és fontosságára alapítja. A fogyasztási adóczikkek szabad forgalma azonban már az utalási eljárás életbeléptetésével amúgy is megszűnt s a fogyasztási adóvonal fölállítása a kölcsönös forgalmat az eddiginél sokkal nagyobb mértékben nem korlátozná. A zárt városoknál látjuk, hogy a fogyasztási adóvonal nem okoz valami nagy fönnakadást az áruszállítás lebonyolításában s nem kell attól sem tartani, hogy Ausztria és Magyarország között az adóvonal a forgalom élénksége ellenére is valami leküzdhetlen torlódást okozna.

Az Ausztria és Magyarország között az 1887. évben létrejött vám- és kereskedelmi szövetség az 1897. év végével lejárt a nélkül, hogy a vám- és kereskedelmi, illetőleg a velök kapcsolatos ügyekre nézve újabb szövetség jött volna létre, miért is az 1867. évi XII. törvényzikk 68. §-a szerint az ország önálló törvényes intézkedési joga a maga teljességében ismét érvénybe lépett. A két állam vám- és kereskedelmi viszonyai és az ezekkel kapcsolatos ügyek az 1898. év tartamára az 1898. évi I. törvényzikkkel, majd folytatólag az 1899. évi IV. törvényzikkkel, végül pedig az 1899. évi XXX. törvényzikkkel az 1907. év végéig ideiglenesen rendezettek. Az utóbb hivatkozott törvényzikk az 1897. év végével lejárt vám- és kereskedelmi szövetséget a viszonság föltétele mellett, nem szerződéses alapon, hanem egyoldalú elhatározásból tartja fenn arra az esetre, ha a vám- és kereskedelmi szövetségről szóló lejárt 1887. évi XXIV.

törvényczikkben és az ezt módosító későbbi törvényekben foglaltak Ausztriában változatlanul föntartatnak. E szerint tehát a viszonyosság megtartása mellett az ipari termelést közvetlenül befolyásoló fogyasztási adókra nézve fönnállott viszonyok 1907. év végéig változatlanul föntartatnak, ám ha figyelembe vesszük, hogy a mi ipari termelésünket közvetlenül érintő szeszadó- és söradó-pótlékunknak megfelelő fogyasztási adó Ausztriában az 1867. évi XII. törvényczikk 63. §-ának megfelelőleg be nem hozatott, akkor szó fér ahhoz, vajon a viszonyosság megtartatott-e s nem nyerte-e vissza Magyarország önrendelkezési jogát, tehát nem állíthatja-e föl már most is az adóvonalat. Bármint legyen is a dolog, az tény, hogy az utalási eljárás behozatala már magában véve megszüntette annak szükségességét, hogy a fogyasztási adócikkek megadóztatása a monarchia mindkét államában egyforma elvek és szabályok szerint történjék, mert az utalás véget vetvén a fogyasztási adócikkek kölcsönös szabad-forgalmának, a monarchia egyik államából a monarchia másik államába átvitt fogyasztási adócikk adója a fogyasztó területnek megtérítendő s az átvitt adócikket a fogyasztó területen termelt cikk adóterhével egyenlő adó terheli. Ezek szerint tehát az 1867. évi XII. törvényczikk 63. §-ában az adók közös intézésére nézve lefektetett alapelv lényege a gyakorlatban már nem is érvényesül s így nem látok semmi elvi akadályt arra nézve, hogy a monarchia mindkét állama fogyasztási adóit külön-külön természetű állami szükségleteinek és közgazdasági viszonyainak megfelelően más-más elvek és mértékek szerint szabja meg s hogy az ezen adóztatási eltérés miatt a kölcsönös forgalomban megkívántató fokozottabb ellenőrzés céljából a lanyha s mégis sok költséget és alkalmatlanságot okozó utalási eljárást a fogyasztási adóvonallal helyettesítse.

A fogyasztási adóvonálnak a rendszeres nemzeti adópolitika megteremthetésén s az ezzel járó gazdasági és pénzügyi előnyökön kívül meg volna az a nagy haszna, hogy idővel a viszonyok ki nem számítható változása következtében hazánkra nézve majdan előnyösebbnek látszó teljes gazdasági különválás esetén a vámvonal föllállításával járó technikai nehézségekkel számolni nem kellene s hogy a kölcsönös forgalom tekintetében sokkal megbízhatóbb statisztikai anyag-

hoz jutnánk. A fogyasztási adóvonal fölállításának azonban kétségtelenül legszámottevőbb előnye az volna, hogy a pénzügyi különválással kiküszöböltetnének a gazdasági közösségből azok a súrlódási fölületek, melyek a gazdasági közösséget népszerűtlenné teszik s a népesség nagy részénél azt a tévhitet keltik, mintha a közös vámterület nem volna az ország érdekében való. Végre át kell látnia a nemzetnek, hogy az Ausztriával fönnálló államszövetség leginkább alkalmas arra, hogy érkei kielégítést nyerjenek s hogy ebben a szövetségben kell keresni és megtalálni a boldogulást. A közösség és így a gazdasági közösség is hazánknak elsőrendű érdeke s hogy ha a kiegyezés keretén belül érdekeink még sem nyertek olyan mértékben kielégítést, mint azt várhattuk volna, azért nem lehet magát a közösséget okolni s ennek fölbontását követelni; ellenkezőleg, oda kell törekedni, hogy érdekeink a közösségben belül egyre nagyobb fokú méltánylásban részesüljenek s mielőbb elérjük a kiegyezés értelmében minket amúgy is megillető teljes paritást, melyhez erőviszonyainknak a közösség által biztosított javulásával, a monarchia másik államához arányított fajsúlyunk emelkedésével természetesen is közeledünk. «A kiegyezés a nagyhatalmi érdek és a nemzeti eszme követelményei közötti harmonia. Fejlesztése ennél fogva e «harmonia» fejlesztésében áll . . . A nagyhatalmi érdek bizonyos ügyek közösségét teszi szükségessé, a nemzeti eszme pedig az ezekben tökéletesen keresztülviendő paritást. A mennyiben e paritás nincs meg teljesen, ennek követelése a kiegyezés végrehajtásának, nem pedig fejlesztésének szempontja alá esik . . . Megváltozott sok viszony a kiegyezés óta, sok ezután is változni fog, de épen azok, melyek indokául szolgáltak, ma még úgy látszik, változatlanok. A monarchia nagyhatalmi politikája ma is Európa érdeke . . . egy erős, legyőzhetetlen létérdekekkel áll szemben a personal unióra törekvő irány . . . A kiegyezés védői a nagyhatalmi és nemzeti érdekek harmoniájának őrei . . . Ez a harmonia fönmaradásunk biztosítéka és nemzeti fejlődésünknek állandó, — a pillanatnyi erőviszonyok kedvezése miatt meg nem ingatandó alapja.»*) Azok pedig, a kiket mindezek a magasabb szempontok meg

*) Réz Mihály: *A kiegyezésről*. Budapest, 1905. I—X. lap.

nem győznek s a gazdasági különválást azért kívánják, mert a közösségben a paritás kellőképen nem érvényesült, gondolják meg, hogy ez a körülmény kizárólag erőinknek a monarchia másik államához viszonyított fogyatékoságának tulajdonítható s ezek az erőviszonyok nem fognak csak azért hirtelenében megváltozni, mert az önálló vámterület alapjára helyezkedtünk. A míg nemzetünk súlya nem növekszik meg annyira, hogy a monarchia két állama mérlegtányérjai egyensúlyba helyezkedjenek, addig az önálló vámterületen alapon kötendő szerződéseknél sem elégíthetnők ki érdekeinket jobban, mint az eddigi vám- és kereskedelmi szövetségekben.

A pénzügyi különválás tekintetében más szempontok érvényesülnek, mint a teljes gazdasági különválásnál, mert míg a pénzügyeknek, jelesen a fogyasztási adóknak közös intézése nincs kapcsolatban szorosán a monarchia érdekeivel, addig a vámpolitikai közösség mind Magyarországnak, mind Ausztriának a nagyhatalmi álláshoz fűződő érdeke. Hogy a pénzügyi elkülönülés nem befolyásolja valamely államszövetség egységes gazdasági politikáját, azt a vámpolitikában vezető-szerepet játszó Németország példája mutatja, melynek közös vámterületén belül szintén léteznek adóvonalak. A fogyasztási adók közös intézésének a vám- és kereskedelmi szövetségbe való bevonása nem is a közös nagyhatalmi érdekek szempontjából történt, hanem egyszerűen abból a czélszerűségi indokból, hogy az adóczikkek szabad forgalma biztosítsák: kiderülvén azonban, hogy a szabad forgalom biztosításával elért előny nem ér föl azokkal a hátrányokkal, melyeket az adópolitikai szabadság korlátozása okoz, ez ügyeknek a vám- és kereskedelmi szövetségbe való bevonása többé kellőképen nem indokolható. «Valamint egy részről kész volt Magyarország a múltban s kész leendő jövőben is mindenkor teljesíteni mindazt, a mit a *pragmatica sanctio* szerint a közös biztosságnak együttes erővel védelme és fentartása múlhatatlanul megkíván: úgy másrészről oly kötelezettségeket, melyek e czélon túlterjednek s annak elérésére nem elkerülhetetlenül szükségesek, magára nem vállalhat.» Így szól az 1867. évi XII. törvényczikk 4. §-a s ez, azt hiszem, elég világos újmutatás arra nézve, hogy a fogyasztási adóvonal fölállíttassék-e vagy sem.

Br. M. B.

MILLERAND MŰVE.

Első közlemény.

I.

A reformista socialismusról szóló cikkemben általánosságban jellemeztem Millerandnak, az első socialista miniszternek tevékenységét, vázoltam azokat az elveket, melyeket a létező állami viszonyokon belül, a francia köztársaság keretében megvalósítani törekedett.* Mostani cikkem tárgya Millerand ministeri tevékenységének részletes ismertetése, azon könyv nyomán, melyet Lavy adott ki és mely Millerand törvényjavaslatait, rendeleteit, körözüvényeit és utasításait, hol kivonatosan ismertetve, hol szó szerinti szövegezésben, tartalmazza.**)

A mikor Waldeck-Rousseau összeállította ministeriumát és Millerandra bizta a kereskedelemügyi tárczát, különféle vádak emelkedtek ily merészség ellen. Némelyek azt hitték, hogy, mert a socialista pártnak tagja került a kormányra, a kereskedelem és az ipar hátat fognak fordítani Franciaországnak. A socialisták szélsői meg árulásról beszéltek, mondván, hogy Millerand compromittálta a socialismust és el fogja bourgeoisítani. A két szélső táborban nyilvánult bizalmatlanság igen is érthető, mert Millerand iránya a két szélső irány közt foglal helyet és kibékíteni igyekszik őket egymással akként, hogy a socialismus megvalósítható részeit életbeléptetni igyekezhén, a két szélső irányt egymás-

*) Lásd *A reformista socialismus* című cikkemet a *Budapesti Szemle* 1904. évi márcziusi füzetében.

***) L'œuvre de Millerand. *Un ministre socialiste.* (Juin 1899 — Janvier 1902) *Faits et documents.* A. Lavy, Paris. 1902.

hoz közelebb hozni törekszik. Hogy ez Millerandnak közel harmadfél évi ministersége alatt nem sikerült, az természetes; de nézetem szerint még kevésbé sikerült volna, ha a ministerség tovább tartott volna. A harmadfél évi tartamú ministerség alatt, így is nem kevesen nyugodtak meg lassanként a dolgok új fordulatában és később még többen, a bourgeois-párt belátói közül épen úgy, mint a socialisták mérsékeltjei közül megalkudtak volna a körülményekkel, átlátván, hogy a társadalom haladó szelleme abba az irányba tereli a fejlődést, a melybe a munkásosztályok, a negyedik rend igényei szorítják. De mindennek ellenére is állíthatni, hogy a szélsőségek nem békültek volna ki egymással és hogy előbb-utóbb is komoly összeütközésre került volna a sor a két szélső irány közt. Ez az észrevétel azonban nem csorbitja Millerand érdemét, társadalmi elvének kiváló fontosságát; sőt ellenkezőleg. Ha minden ember józan volna és mérsékelt, minden kérdést egyetértőleg meg lehetne oldani; de minthogy az emberek nemcsak a tömegek, de a magasabb értelmiségűek is leginkább a szenvedélyek és az előítéletek uralma alatt állnak, azért válságos pillanatokban rendesen pártszempontok emelkednek túlsúlyra és így az erőszakos kifejlés gyakran elmaradhatatlan. A megszilárdult parlamentarismusnak az az előnye, hogy az események megszokott formák közt fejlődven, a rendszerbeli változások élességei enyhülnek. Millerand kormányzása különösebb megrázkódtatás nélkül bukott meg, de iránya annyi belső ellenzéssel találkozott volt, hogy aligha fog egyhamar ismét kormányra jutni. De azért a példa megvolt. Millerand a békülékenység, az egyeztetés példáját nyújtotta és az emberi társadalom fejlődésének természetessége érdekében reményleni kell, hogy példája nem fog követők nélkül maradni, sem hazájában, sem másutt.

1899. évi június 23-ikán foglalta el Millerand a kereskedelemügyi tárczát. A ministerium ügykörébe a következők tartoztak: a vámi törvényhozás előkészítése és alkalmazása; a kereskedelmi tengerészethez, a belső kereskedelemhez és az iparhoz tartozó törvények és decretumok; a külföldi vámügyek törvényhozásának és minden országok kereskedelmének és hajózásának tanulmányozása; a francia és a külföldi tárlatok; minden fokú technikai, ipari és ke-

reskedelmi oktatás; a munka szabályozására vonatkozó törvények és decretumok tanulmányozása, előkészítése és alkalmazása; a bányák és a vasutak munkásai ügyeinek kivételével; a társadalmi biztosítás és gondoskodás változatos formái; végre a postai, a távirdai és a telephoni szolgálat. Ezek fővonásaikban a francia kereskedelmi miniszterium teendői.*) Ez az ügykör első tekintetre szűknek látszhatnék, de nyilvánvaló, hogy magasabb elvi álláspontra van emelve és kiváltképen szervező célokat követ. Természetesen sok függ a tárca vezetőjének személyiségétől. Millerand, socialista lévén, különös célt tűzött maga elé. Legfőbb igyekvését socialis problémájának megvalósítására fordította; a munkások tömegét a köztársasági táborba akarta vezetni, hirdetvén, hogy a köztársasági kormány mindenekelőtt a kicsinyek és a gyöngék kormánya. De ezt a célt csak úgy érheti el, ha tényekkel szolgálja a munkások érdekét.**)

A mikor Millerand tárczája vezetését átvette, első teendőjének tartotta a központi igazgatás reformálását, mivel meggyőződése szerint igen tökéletlen eszközt talált a kereskedelem és az ipar administratiója céljából. Az 1899. évi augusztus 1-én kelt decretummal, melyet az 1900. évi október 10-iki decretum egészített ki, létesítette a munka igazgatóságát (*direction du travail*). Ugyane decretummal a biztosítások, a nyugalmazások és a takarékok hivatalát (*le bureau des assurances, retraites et caisses d'épargne*) átalakította a társadalmi biztosítás és előrelátás osztályává (*division de l'assurance et de la prévoyance sociales*). Később, az 1900. évi október 10-iki decretummal ezt az osztályt szélesebb alapokra fektette és önálló igazgatósággá emelte. E decretumokkal Millerand önálló munkaministerium alkotását készítette

*) A francia kereskedelmi tárca ügyköre szűkebb, mint a magyaré, a mennyiben a magyar kereskedelmi tárca körébe a közútak, a hidépítési, a hajózási, valamint a vasúti ügyek is tartoznak, a francziába nem. Franciaországban külön közmunkák ministeriuma létezik. Más felől azonban a francia kereskedelmi tárca belterjesebb a magyarnál és épen szűkebb körű mivoltánál fogva inkább engedi meg a céltudatos, szerves tevékenységet. Szinte lehetetlen, hogy a minister túlterhelt tárczában egyaránt mindenfelé érvényesítse közvetlen befolyását.

***) Millerandnak 1899. évi november 23-ikán a kamarában tartott beszédéből.

elő, mely az 1848-as köztársaságiak kedvelt eszméje volt. Különben a kamara 1899. évi november 24-iki ülésében rokonszenvét fejezte ki a reform iránt és megszavazta Groussier és Lemire képviselőknek határozati javaslatát, mely külön munkaministerium alkotását czélozta. Ez persze egyelőre csak elvi kijelentés maradt. Ily külön ministerium föllállítása, meg kell vallani, igen alkalmas, messzire terjedő bizalmatlanság ébresztésére az ellenzők fölfogásában. Csak az 1848-iki munkásmozgalmakra és a nemzeti műhelyekre kell gondolni. A közmunkások fogalma oly tág, hogy belényúlik több más ministerium ügkörébe és ha a reform nem akar csupán írott malaszt maradni, széleskörű társadalmi átalakításoknak nyit tág kaput és okvetlenül az állam nagymérvű megterhelését vonja maga után. Különben sok függ attól, mit vonni a «munka» és a «munkások» fogalmi körébe. Tény azonban, hogy a munkaministerium alkotása nagy lépés volna a socialis törekvések megvalósításának ösvényén és páratlan a parlamenti kormányformák szervezetében.

Az említett szervezési reformokon kívül Millerand a kereskedelem igazgatóságához (*direction du commerce*) hozzácsatolta az ipari szolgálat teendőit is. Ily módon két területet egyesített, a melyek közt a különbség, az administratio szempontjából, inkább látszólagos mint valóságos. Az ipari és a kereskedelmi oktatást külön igazgatóságra bízta, «a technikai oktatás igazgatóság» elnevezés alatt (*direction de l'enseignement technique*). A személyi ügyeket és a számvetőséget elválasztotta ettől az igazgatóságtól és önálló osztályá tette.

II.

Lavy könyve, melyet Millerand ministeri működése ismertetésének szánt, kiterjed a kereskedelmi tárca minden ágára. A könyvnek két harmadát a munkáskérdések foglalják el, a minthogy Millerand is miniszteri működése legfőbb czéljának tekintette a munkások helyzetének javítását; de tevékenységének többi ágai is, hol közeli, hol távolibb kapcsolatban vannak a munkáskérdéssel. A könyvnek a munkáskérdéseket közvetlenül tárgyaló első része nemcsak a leg-

terjedelmesebb, hanem a legérdekesebb is. A többi részek inkább általánosságokat tartalmaznak és nem igen emelkednek fölül olyasféle jelentéseken, a melyeket ministerek visszavonulásuk alkalmával közzé szoktak tenni.

Lavy Millerandnak a munkáskérdések tárgyában tett intézkedéseit öt szakaszra osztva csoportosítja. Az első szakasz tárgyalja a munka föltételeinek javításáról szóló intézkedéseket; a második szól a munkásoknak a munkástörvények reformjánál és alkalmazásánál való közreműködésről; a harmadik tartalmazza a munkával járó kockázatok enyhítéséről szóló intézkedéseket; a negyedik szól a tényleges gazdasági szervezettel kapcsolatos kockázatok enyhítéséről, valamint a munkások és a munkaadók közti összeütközések és a nyomor kockázatáról; végre az ötödik szakasz tartalmazza a munkásosztály fölbátorítását a szervezkedésre.

A munkáskérdések után második részül következnek a posta és a távirda ügyei, még pedig azon javítások szempontjából, melyeket Millerand a személyzet és a közönség érdekében létesített.

Az ipar és a kereskedelem érdekében tett intézkedések a könyvnek harmadik részét teszik. Kiterjednek a gazdasági eszközök kifejlődésére, a külkereskedelemre és a vámrendszerre, kiterjednek továbbá az érvényben levő kereskedelmi törvényhozás alkalmazására és reformjára, valamint a kereskedelmi és az ipari tanácsadó testületekre és a tudakozó szervekre.

A technikai oktatásra vonatkozó negyedik rész kiterjed általánosságban a technikai oktatásra és részletesen a technikai tanintézetek különféle kategóriáira.

Ötödik részül Millerandnak néhány beszéde van közölve. A következő fejezetekben néhány jellemző vonást emelek ki a részletekből.

III.

Millerand 1900. évi július 15-iki banketbeszédében azt mondta, hogy ha néhány hónap alatt valami eredményt el tudott érni, ennek oka egyszerűen az, hogy egy eszme szolgálatába rendelt egy akaratot és egy módszert. Tevékeny-

ségének, mondá, vezéreszméje, hogy a munkást, mint a nemzeti vagyonosságnak fő mesterét a mindinkább szaporodó és váltakozó formákban a társadalom gazdasági tevékenységéhez hívja, őt egyszersmind meghívja a társadalmi munka szervezéséhez, szabályozásához és vezetéséhez, őt napról napra tényekkel meggyőzni törekedvén a felől, hogy a társulás a munkás fölszabadításának kiváló eszköze. Ezért szándéka, hogy a munkást minden eszközzel bátorítsa a szövetkezeti tevékenységre, ily módon a munkásosztályt céltudatos és rendszeres erő kifejtéssel gazdasági fölszabadulása felé való törekvésre szoktassa, más szóval, hogy a munkásosztályt arra a szereplésre készítse elő, mely az új társadalom tevékenységében megilleti. Hogy a munkás e tevékenységre alkalmas legyen, siettetni kell értelmi és erkölcsi fölszabadítását.

E célnak szolgál a munka föltételeinek javítása, még pedig a munkák kiadása körül. Munkák nagy mennyisége kínálkozik, melyekben a ministeri kezdeményezésnek szabad keze van; még pedig oly munkák, melyeket az állam saját számlájára teljesített, fölszerelések, melyeket az állam a saját szükségleteire rendel meg. Hasontermészetűek a megyék, a községek és a jótékonsági intézetek munkái és fölszerelései. Már évek óta törvényjavaslat fekszik e tárgyban a kamara előtt. Míg ez elfogadásra vár, az 1836-iki és 1837-iki királyi rendeletek vannak érvényben; ezek az 1833. évi január 31-iki törvény alapján készültek, az 1882. évi november 18-iki törvény pedig módosította. Millerand e szabványokat is kibővítette, a mennyiben decretummal az állami munkákra nézve kötelezővé, megyei községi és közjótékonsági munkákra nézve facultatívúvé tette azokat, új záradékokkal biztosítván oly munkások érdekeit, kik e munkákat teljesítik.

Millerand decretumait 1899. évi augusztus 10-ikén hirdették ki. A kamarában némelyek kétségbe vonták Millerand decretumainak törvényességét, de ő kifejtette, hogy a törvényhozás hozzájárulása nélkül is föl volt jogosítva a rendeleteket rendeletekkel módosítani és hogy rendeleteinek módosításai az előbbi rendeletek szellemével összevágának. Az 1899. évi augusztus 10-iki rendelet az állam nevében tartott versenytárgyalások tekintetében azt rendelik, hogy a vállalkozók föltételi füzetei a munkások és az alkalma-

zottak részére hetenként egy pihenő napot biztosítsanak, külföldi munkásokat a munka természete szerint és vidékenként csak az administratiótól megengedett arányban szabad alkalmazni, a munkásoknak rendszeres és egyenlő bért kell fizetni, még pedig minden foglalkozási ágban és ugyanegy foglalkozási ágban minden munkáscategória számára olyan bért, a mely megfelel a város és a vidék szokásos átlagának. A föltételek füzetében továbbá a napi munkának tartama korlátozandó, az illető város vagy vidék szokásos munkatartama szerint. Szükség esetén eltérhet ugyan a vállalkozó a pihenő nap és a munkatartam megszabása tekintetében az előirt határozatoktól, de csak az administratio hozzájárulásával; mindazáltal a túlórákért arányos bértöbblet fizetendő, melynek taksáját szintén a föltételek füzete állapítsa meg.

A vállalkozó az üzletet csak az administratio engedélyvel adhatja ki alvállalkozónak, de felelős marad, mind az administratio, mind a munkások, mind harmadik személyek irányában. A bérösszeget és a munkaidő tartamát szintén az administratio határozza meg, a melynek teendője, a mennyire lehetséges, a helybeli vagy a környékbeli munkaadó syndicatusok és a munkások közti megállapodásokat figyelembe venni. Ilyen megállapodások hiányában az administratio vegyes bizottsági határozatot hozasson, a mely vegyes bizottság egyenlő számban munkaadókból és munkásokból alakuljon és e mellett az administratio szakszerű syndicatusok, mérnökök, építészek és más szakértők véleményét is hallgassa meg. Az ily módon megállapított bértábla a föltételek füzetéhez csatolandó, gyárakban és műhelyekben közzétesztendő és mind a munkaadó, mind a munkás kívánására revisio alá veendő, ha a bérvizonyokban és a munkaidő tartamában előállott változás a revisiót indokolttá tenné.

Ha a munkaadó oly munkásokat alkalmaz, kiknek physikai képessége nyilván ugyanazon categoriabeli más munkások physikai képessége mögött áll, a vállalkozó a rendesnél kisebb bért fizethet. Az ily csekélyebb minőségű munkások arányszámát a többi munkások számához viszonyítva, valamint a megengedett bérleszállítás maximumát szintén föl kell venni a föltételek füzetébe. Ha az administratio eltérést tapasztal a tényleg kifizetett és a fizetendő munka-

bér között, a sértett munkásokat a vállalkozónak járó összegekből és a biztosítékból kárpótolja. Ismételt visszaélés esetén pedig föl van jogositva a minister a vállalkozót meghatározott időre vagy örökre kizárni a tárczájába vágó vállalatokból.

Ez a decretumok fő tartalma. Az elvek az állami munkálatokra kötelezők; a megyék, a községek és a jótékony-sági intézetek körébe tartozó munkákra nézve ajánlva vannak, a nélkül, hogy kötelezők volnának. A szabványok előnyei szembeszökők. Távol vannak attól, hogy a munkásokat az ipar rovására pártfogolják, de megóvják őket a munkaadók által való kizsákmányolástól. Az órák számát nem állapítják meg, nyilván, az ipari és a helyi szükséglet érdekében. A munkásoknak a bér- és a munkaidő megállapítására befolyást engednek. Nem zárják ugyan ki az összeütközés lehetőségét, de a munkásokat közelebbi kapcsolatba hozván a munkaadókhoz, a szabad és ismételt tárgyalás útján a békés megállapodás esélyeit szaporítják és a bérküzdelem végső kitérését ritkábbá teszik. Munkások és munkaadók fölé pártatlan közegül az administratiót emelik és ez jó administratiót, valamint szakszerű értelmiséget kíván mind az administratio tényezőiben, mind pedig értelmiséget és józan belátást a munkaadók és a munkások köreiben. A rendszer előnyei hátrányai egyszersmind; előhaladt fejlettségű államokban. Van sikeresebben alkalmazható, mint kevésbé fejlett államokban. Mégis kimagasló előnye, hogy nem állapít meg merev tételeket sem a munkabérré, sem a munkaidőre nézve, hanem tág játszótérre enged a helyi és a tárgyi szükségletek szerint. Bizonyára határozott lépés az állami socialismus ösvényén, mert az állami hatalmat teszi döntővé minden körülmények közt: kevés munka idején azért, mert a munkásokat az állami munkakörbe vonja, sok munka idején meg azért, mert az állami munkát szabadalmivá teszi és a nem-állami munkát alkalmazkodásra kényszeríti. Azután meg bajos megállapítani, hol áll meg a fejlődés folyása, ha egyszer igazán mozgásba kerül; bajos megállapítani, hol szűnik meg a kényszer láncolata, melynek első láncszemét az állami munkák tekintetében alkotott kényszer képezi. Egészben véve nagy lépés előre, ámbár tagadhatatlan, hogy az állam hatalmát erősíti a magánvállalkozás ellenében, a mi különben is a

socialismus fejlődésének jellemző vonása, mely lassanként az individualismus gyöngítésére fog vezetni. Nem lep meg, hogy az uralkodó individualista rendszer hívei bizalmatlansággal viselkednek ilyen és hasonló intézkedésekkel szemben; de azok, a kik az individualismus túlbujánzását gátolni és a vagyon fölhalmozódását egyesek előnyére korlátozni kívánják, kellő önmérséklést föltételezve, üdvözölni kénytelenek az intézkedéseket, melyek ebben az irányban tartanak.

IV.

A munka föltételei javításának tekintette Millerand a tanoncok, a gyermekek és a nők helyzetének javítását.

Az 1851. évi február 22-iki törvény tartalmaz némi rendelkezéseket a tanoncok munkaföltételeiről. A 14 éven alóli tanoncok munkaidejét tíz órara, a 14—16 éveseket 12 órára szabja. Megtiltja az éjjeli munkát 16 éven aluliaknak. Kötelezővé teszi a vasárnapi és az ünnepnap munkaszünetet; kivétel a műhely takarítása, de ez csak délelőtti tíz óráig tarthat, a hol megállapodás vagy szokás indokolja. Az illetékes tisztviselők a törvényről megfélekedezni látszottak, azért Millerand 1900. évi november 20-ikán kelt körözüvényében figyelmüket rá irányította. A körözüvény a megyefőnökökhöz van intézve. A felügyeletet a munkafelügyelők gyakorolják; ezek hiányában a bíraskodó rendőrség, mely a törvény megtartása fölött örködni és törvényt sértés esetén jegyzőkönyvi tárgyalást megindítani köteles.

A gyermekek, a serdülő leányok és az asszonyok munkájáról szóló 1892. évi november 2-iki törvény a szorosán vett ipari vállalatokon kívül, azokat a munkákat tartja szem előtt, melyek a szakszerű vagy a jótékonyági oktatással tartoznak össze, vagy vele összetartozni látszanak. A tapasztalás azt tanúsította, hogy az oktatás külszíne gyakran a gyermekek kizsákmányolására alapított ipari vállalkozást palástol.*) A socialista minister észrevette, hogy a munka-

*) Dr. Napias igazgató, directeur de l'Assistance publique, kifejezése szerint: les entreprises commerciales fondées sur l'exploitation de l'enfant.

felügyelők felügyelete e vállalatok fölött hiányos és 1899. évi október hó 14-ikén határozott utasításokat intézett hozzájuk. A minister utasítja a munkafelügyelőket, hogy a munkatermekben, az árvaházakban és más jótékonyági intézetekben rögtönös látogatásokat tegyenek, meggyőződést szerzeni arról, megtartják-e a törvényes és a rendeleti szabványokat. Ha a felügyelők a gyermekek kora, a munkaidő tartama, a pihenők megtartása vágy a személyzet névjegyzékének kifüggesztése szempontjából valamit kifogásolnának, jegyzőkönyvi eljárást kell indítaniok. A felügyelőknak nemcsak a műhelyeket, hanem a többi helyiségeket is meg kell vizsgálniok. Ügyeljenek arra, megtartják-e az egészség és a tisztaság föltételeit, különösen az alvó helyiségekben, melyeknek zárva és fődve kell lenniök. Oly árvaházakban, a hol elemi oktatás van, arra kell ügyelni, hogy a 13 éven aluli gyermekek kézi és szakszerű oktatása naponként három órát meg ne haladjon. Ennek az oktatásnak, ha tüvel vagy szerszámmal van összekötve, nem szabad valóságos ipari munkává válnia, a hogy olykor észlelték.

Millerand erélyes intézkedése nem maradt eredmény nélkül. Az ipari felügyelők adatai alapján 1899. évi november 24-ikén azt jelentette a kamarának, hogy a munkafelügyelet az úgynevezett jótékonyági intézetekben kevesebb mint másfél hónap folytában körülbelöl 1100 kihágást állapított meg, míg az egész 1898. év folyamán csak 694-et.

1899. évi december 2-iki leiratában tudatta Millerand a felügyelőkkel, hogy az 1892-iki törvény 10. §-a értelmében, mely a gyermekek könyvecskéjéről, mint koruk ellenőrzésének egyetlen eszközéről szól, ennek a szabványnak megtartását épen úgy kívánja a jótékonyági intézetekben, mint az ipari vállalatokban. Ezért kívánja a felügyelet kiterjesztését a jótékonyági intézetekre. Némely törvényszék ezt a magyarázatot nem fogadta el, de a semmitőszék 1900. évi december 6-ikán hozott határozatában a miniszter felfogását minden tekintetben jóváhagyta.

Gondoskodott Millerand a gyermekek túlterhelésének megakadályozásáról és foglalkoztatások megtiltásáról mozgó állványokon. Már ugyan az 1893. évi május 12-ikén kelt decretum, melyet az 1894. évi július 31-iki elhatározás követett, megállapította annak a tehernek maximumát, melyet

a 18 éven aluli munkásnak hordani vagy húzni szabad, épen úgy az ipari vállalatokon belül, mint nyilvános úton. Ugyanez a decretum megtiltotta a 16 éven aluli gyermekek foglalkoztatását a mozgó állványokon, melyeket épületek kijavításánál vagy tisztogatásánál használnak. Az ellenőrzés a műhelyekben könnyű volt, nehezebb künn; minthogy a rendőri közegek nem bírtak mértékkel, melylyel a gyermekekre bízott terhek súlyát ellenőrizhették volna, Millerand a mérték hivatal által minden kocsiteherre illő mértéket dolgoztatott ki, a megfelelő utasítással együtt, a rendőri közegek vizsgálatainak megkönnyítése végett. 1900. évi október 6-ikán körözüvényt bocsátott ki a megyefőnökökhöz, melyben föl-hivta figyelmöket az 1893. évi május 13-iki decretum alkalmazásának szigorú ellenőrzésére. 1901. évi február 20-ikán kelt rendelettel pedig meghagyta annak tanulmányozását, mily maximalis súlyt vihetnek fiatal munkások és munkásnők tricyclin. Erre az a mindinkább terjedő szokás készítette a ministert, hogy az üzletekből ily fuvaron viszik házhöz a megrendelt árúk nagy mennyiségét.

Millerand azon igyekezett, hogy az 1892. évi november 2-iki, a gyermekek, a serdülő leányok és a nők munkájáról szóló általános törvényt pontosan életbeléptesse. Ugyanis azt tapasztalta, hogy e törvény néhány szabványa leküzdhetetlen akadályokba ütközött az életbeléptetésnél. Azért szükségesnek vélte, hogy új életre kell serkenteni a megyei bizottságoknak ebbeli tevékenységét, melyeket a törvényhozó szükségesnek tartott a törvény alkalmazásánál. Ezek érdekében Millerand 1899. évi augusztus 17-ikén körözüvényt intézett a megyefőnökökhöz, mely a megyei bizottságok reformját tárgyalta. Kiemelte körözüvényében, hogy a törvény rendelkezése szerint a központi képviselőtestületek egy vagy több bizottságot kötelesek kiküldeni, melyek feladata a törvény alkalmazása fölött örködni és tevékenységéről a kereskedelmi miniszternek, vagy a törvény 22. §-a értelmében alkotott felső bizottságnak jelentést tenni. Ezek a bizottságok, jegyezte meg a körözüvény, már évek óta megalakultak, de kevés életképeséget tanúsítanak; némelyik ritkán, sok meg sohasem jön össze. Ennek a fő oka, hogy a bizottságok helytelenül vannak összeállítva. A bizottságok tagjai, a hivatalbeli egyéneken kívül, a munkaadók; de hiányzanak belőlük a munká-

sok vagy a syndicatusok képviselői. Millerand azért arra hívja föl a megyefőnököket, hogy az ügyet a megye közgyűlése elé terjesszék. Ezzel elérte Millerand, hogy a munkások közvetlenül szót nyertek az ő védelmökre hivatott törvény alkalmazásánál. Nehogy azonban az anyagi szempont távol tartsa őket, 1900. évi márczius 31-iki újabb körözüvényében pénzbeli kárpótlást állapított meg olyan munkástagok számára, kiket a megyei bizottságba ülésezésre meghívtak.

Foglalkoztatta Millerandot az éjjeli munka megszüntetésének kérdése is. 1899. évi szeptember 6-ikától kezdve a szövőipar több képviselőjét tárgyalásra hívta meg az iránt, hogyan lehetne az éjjeli munkát ez iparágban megszüntetni. 1899. évi november 23-ikán, a költségvetés tárgyalása folyamán, ez eszme kivitelében előterjesztette, hogy kívánságára a külügyminister több külhatalmat nemzetközi congressusra hívott meg, az éjjeli munka megszüntetésének tárgyalása végett. Ez az actio, úgy látszik, eredményre nem vezetett; de egészséges eszmén alapszik. Az ilyes kérdést csak a nagy iparállamok egyetértő megállapodása útján lehet megoldani; mert világos, hogy az actio csak úgy vezet célhoz, ha az egyes államok egyező eljárásra határozzák el magokat és a versenyt, az emberiség szempontjából, egyenlően korlátozzák és a termelés terén nem igyekeznek egymáson túltenni. A mozgalomba hozott kérdést tárgyalja az 1900. évi február 17-ikén a kerületi munkafelügyelőkhöz intézett körözüvény, melyben Millerand abból az alapeszméből indult ki, hogy az éjjeli munka megszüntetése, különösen a szövőiparban csak nemzetközi egyezménynyel valósítható meg. Ez eszme foglalkoztatja, írja, a külügyi és a kereskedelmi ministeriumokat. A nemzetközi congressus a kiállítás idejére volt összehívva. Ennek előkészíthetése végett fordult Millerand a kerületi munkafelügyelőkhöz, tőlök mindazon fölvilágosításokat kívánván, melyekre tárczájának szüksége volt. Kérdései ezek voltak: meg kell-e szüntetni az éjjeli munkát a munkások minden categoriájában, gyermekekre, serdülőkre, asszonyokra, felnőtt férfiakra nézve? kell-e kivételeket létesíteni minden iparágban? mik a megszüntetés következményei socialis és gazdasági tekintetben? végül kell-e nemzetközi egyetértés az éjjeli munka megszüntetésére, minden vagy csak némely iparágban?

Ennek az enquêtenek eredménye jelentések egész sora lett, melyeket Millerand felügyelete alatt beható tanulmányozás alá vettek. A tanulmányozás valószínűleg az érdekeltek lényeges könnyítését vonta volna maga után, ha Millerand ministersége, a kormány bukásával, meg nem szakadt volna.

1899. évi augusztus 31-ikén Millerand ugyanazt az eszmét szomszédos területen követte. Ugyanis az 1893. évi július 15-ikén kelt decretum 5. szakaszának revisióját tette tanulmányozás tárgyává, a mely szakasz meghatározza azokat az iparágakat, a melyekben a heti nyugalomra való kötelezés és a munka tartamára vonatkozó korlátozások időlegesen fölfüggeszthetők. Ez az intézkedés is csak előkészítés állapotában maradt.

1900. évi május 3-ikán kelt decretumában módosította Millerand az 1893. évi május 13-iki decretumhoz csatolt táblákat, melyek a gyermekekre, a serdülő leányokra és a nőkre veszélyes vagy egészségtelen foglalkozásokat sorolják föl. A jövődre nézve az ólom, a horgany és a réz bányászása, mint nyers ásványokra irányuló termelés, ártalmas kigőzölgések miatt, az említett munkásokra veszélyes foglalkozások közé soroltattak. Ezenkívül a 16 éven aluli gyermekeket nem volt szabad a vas, a horgany és a réz második olvasztásánál, valamint fém folyósításánál alkalmazni, tekintettel az elégségi veszélyre, melylyel ezek a műveletek járnak. Végül 1900. évi május 17-ikén kelt körözüvényében, az 1893. évi július 15-ikén kelt decretum 5. szakasza kapcsán, Millerand a kerületi felügyelőknek azt a formaszzerű utasítást adta, hogy ugyanazon vállalatokban a munkaidő tartama 11 órán túl évenként csak 60 napig hosszabbítható meg és hogy a heti pihenő évenként legfeljebb 15-ször függeszthető föl. Az engedély csak vizsgálat nyomán, nyilvánvaló szükségesség esetén, nem pedig en bloc adható meg.

Ezeket a könnyítő rendszabályokat a munkaadók sérelmesnek mondták, lépéseket is tettek ellenök, de hiába: Millerand szigorún ragaszkodott megtartásukhoz.

V.

Millerand keresztülvitte az 1900. évi márczius 30-iki törvényt a törvényhozásban, mely a serdült munkások munkafeltételeiről szól a vegyes személyzetű vállalatokban. A törvényjavaslat fölötti viták a képviselők kamarájában 1899. évi december 20., 21., 22. napjain folytak. A munkaidő tartamára nézve a senatus és a kamara nem voltak egyetértésben. A senatus elfogadván a munkaidő egyformásításának eszméjét, sőt elfogadván azt is, hogy az a serdült munkásokra is kiterjesztendő, 11 óránál nem rövidebb munkaidőhöz ragaszkodott; ellenben a kamara, három ízben is, tíz órai munkaidőt szavazott meg. Közvetítő javaslatot terjesztettek elő, mely szerint a törvény elvileg tíz órát állapított meg, de úgy hogy átmenet létesüljön a régi és az új rendszer között és hogy a munkaidő csökkentése tíz órára fokenként történjék. Habár a csökkentés indokoltnak mutatkozik, mégis mind a kamarában, mind a senatusban hevesen megtámadták. Millerand védte, többek közt azzal az érveléssel is, hogy meg akarja vele gátolni a bér leszállítását. A kamara 414 szavazattal 104 ellen elfogadta a javaslatot. A senatus 1900. évi márczius 20-ikán és 26-ikán tárgyalta. Itt a napi órák korlátozását nem akarták elfogadni, csak a heti munkaidő korlátozását. De Millerand kimutatta, hogy ilyen korlátozás elfogadhatatlan, ha vele nem jár együtt a napi munkaidő maximumának korlátozása is. A serdültek tíz órás munkaidejét is megtámadták, a régi érvek özönét hozván föl ellene, többek közt azt is, hogy a francia ipar vesztes lenne ilyen, az ismeretlenbe tett ugrás által. Millerand ezzel szemben fölhozta, hogy a mióta a tíz órai munkaidő formáját forgalomba hozták, már az ipar megszokta; most csak a munkaidő egyformásításáról van szó. Meg kell szüntetni, mondá, azt az anomáliát, hogy a vegyes személyzetű vállalatokban tíz órás munkaidő van érvényben, míg a kizárólag felnőtteket foglalkoztató vállalatokban rendszerint tíz órás munkaidő szokásos. Úgy fejezte ki magát, hogy a gyermekeknek tíz órás munkanapja oly szent intézkedés, melyet érinteni nem szabad, de sőt szükségszerű corollárium a férfiak tíz órás munkanapja. A senatus engedett és elfogadta a tíz órai

munkatartamot felnőtt munkások számára. A törvényjavaslat visszakerült a kamarához és itt 1900. évi márczius 30-ikán változtatás nélkül elfogadták.

A törvényezikk, melynek alapelve fentebb kifejtve van, tanúsítja, mily nehéz valóságos reformot behozni és hogy valamely intézmény megváltoztatása ritkán sikerül compromissum nélkül. A compromissionalis elvet, a munkaidő tartamát illetőleg, a törvény első fejezete úgy fejezi ki, hogy a fiatal férfi és női munkások 18 éves korukig, valamint általában a nők 11 óránál tovább nem foglalkoztathatók és a munkaidő egy vagy több szünettel megszakítandó, olyformán, hogy a megszakítás összesen egy óránál kevesebb nem lehet. A törvény kihirdetésétől számítva két év alatt a munkaidő $10\frac{1}{2}$ órára csökken, újabb két évi időszak után tíz órára. Minden vállalatban, kivéve a folytonos tűzű műhelyekben és a bányákban, a pihenés ugyanazokra az órákra teendő, valamennyi e törvennyel védett személyekre nézve. A törvény második fejezete meg kimondja, hogy vállalatokban, a melyekben felnőtt munkások és e törvényben említett egyéb munkások vegyesen vannak alkalmazva, a munkaidő naponként 11 órát meg nem haladhat; két év mulva $10\frac{1}{2}$, további két év mulva tíz órai lesz a munkaidő.

A törvényt kihirdetése után, Millerand széles körben terjesztette. A kerületi munkafelügyelőket Párisba közös tanácskozásra hívta és élő szóval személyesen is kioktatta. 1900. évi május 17-ikén körözüvényt intézett a megyefőnökökhöz, melyben fölszólította őket a törvény terjesztésére és kifejtésére. Ezt a körözüvényt a munkafelügyelőkhöz intézett utasítások követték, melyeknek czélja volt a konstataált kihágások közvetlen elnyomása.

Míg most az 1900. évi törvény szerint vegyes személyzetű vállalatokban a munkaidő naponként 11 órára, később $10\frac{1}{2}$, még később 10 órára van korlátozva: addig az 1899. évi szeptember 9—14-iki decretum-törvény (decret-loi) szerint a kézműiparban és azokban a műhelyekben, a melyekben kizáróan fölserdült munkások vannak alkalmazva, a munkaidő naponként csak tíz óráig tarthat. Ezzel szemben az 1851. évi május 17-iki decretum a derogatiók egész sorát engedi meg, melyekkel ez a megállapítás meghaladható. Millerand a munkaidő ily kiterjesztésének korlátot szabott

azzal, hogy az 1899. évi december 10-iki decretummal elrendelte, hogy a derogatiók szükségessége a ministertől állapítandó meg. Hasonló garantiát létesített Millerand az 1899. évi július 1-én kelt decretumban is, a mennyiben a munkák teljesítésére nők és gyermekek alkalmazhatók. A minster hatásköre e tekintetben szűk volt, minthogy decretumai csak a kormány részéről a nemzeti biztonság és védelem érdekében elrendelt munkálatoknál alkalmazott munkásokra vonatkoztak. Eddig ez esetekben a munkaidő teljes joggal kivonta magát minden limitatio alól: az új decretum megkövetelte, hogy a derogatio szükségességét kifejezetten az a miniszter állapítsa meg, a ki a munkát elrendelte.

Az 1899. évi december 10-iki decretum alkalmazása tárgyában Millerand 1900. évi január 25-ikén körözüvénnyel intézett a kerületi felügyelőkhöz. Ebben kijelentette, hogy valamint a ministertől kiadott munkáknál a gyermekek és a nők munkaidejének meghosszabbítása csak a nemzeti biztonság és védelem szempontjából engedhető meg az illetékes minster részéről, a szükségesség igazolása nyomán; úgy hasonlóképen igazolás szükséges, mihelyt felnőtt munkásokat akarnak 11 órán túl foglalkoztatni. A munkafelügyelők, írja Millerand körözüvényében, ne elégedjenek meg annak igazolásával, hogy a munkaadók kormányi megbízásból dolgoztatnak, hanem a hadügyi, vagy a tengerészeti minster részéről bizonyítva legyen az is, hogy pótórákra van szükség. Azt is megérintette Millerand a körözüvényben, hogy a gyakorlat az 1851-iki decretumban egy másik módosítás szükségességét is kimutatta. Ugyanis ez a decretum akkor hirdettetett ki, a mikor a munkafelügyelők intézménye még nem létezett. Ezért a munkavállalat vezetője, a mikor kivételt kívánt a megszabott munkaidőt illetőleg, a megyefőnökhöz fordult engedélyért. Ez a szokás később is tartván, a megadott engedély a munkafelügyelőnek tudomására sem jutott. Ezért határozta el az 1899. évi december 10-iki decretum, hogy a kivétel, illetőleg a munkaidő kiterjesztése iránti engedélyért nem a megyefőnökhöz, hanem a munkafelügyelőhöz kell folyamodni.

VI.

Millerandnak egyik törekvése volt a munkásosztályt reformjai körébe vonni és a reformok tevékeny tényezőjévé tenni. Kitűnt ez oly testületek szervezésénél, melyeknek hivatása a munkásügyek elintézése körül tanácsadói és vezetői minőségben működni.

A felső munkatanács (le conseil supérieur du travail) újjászervezésen ment keresztül. Ez a testület 1891 óta a kereskedelmi ministerium mellett létezik és hivatása a munkás-törvényhozás tárgyában tanácsot adni, a munkáskérdéseket tanulmányozni, hogy ezek nyomán a ministert és a parlamentet a munkásügyben hozandó reformok felől informálhassa. Ez a tanács, az 1891. évi január 22-iki decretum szerint, 60 tagot számlál; közülök 10 hivatalos állásánál fogva tagja a tanácsnak, 50 a parlamentből, a munkaadó és a munkás szervezetekből, valamint [azon személyek közül került ki, kik a közgazdaság körében tett tanulmányaik útján váltak ismertekké. A miniszternek jogában állott ezt az 50 tagot tetszése szerint választani. Millerand szükségesnek látta, hogy a munkások ebben a tanácsadó testületben választott tagjaikkal legyenek képviselve, minthogy a munkaadók a kereskedelmi kamarában már hivatalos megbizottakkal vannak képviselve, a kik jogosítva vannak nevökben felszólalni. Millerand egyik első teendője volt a felső munkatanácsba a munkaadó szervezetek képviselőivel együttesen a munkás-syndicatusok választott tagjait is meghívni. Ez az 1899. évi szeptember elsei decretum munkája volt. Ezzel Millerand azt is el akarta érni, hogy a munkások beiratkozzanak azon nagy hadsereg kereteibe, melynek zászlóatyjai a syndicatusok. A köztársaság elnökéhez intézett jelentésében Millerand érdekesen tárgyalja javaslatát. Nem akarja a választást a munkások tömegeire bízni, hanem syndicatusokra, hogy a munkásoknak e választó közegbe való belépés által szervezve legyenek és jogosítványokkal bírjanak. A munkások syndicatusai a javaslat szerint jogosítva lesznek 15 tagot választani. E célból a munkások iparág szerint 15 választó csoportba osztatnak fel. Minden syndicatus szavazatainak száma arányos lesz hozzá tartozó tagjainak számával.

Megfelelően a 15 munkáscsoportnak, a munkaadók is 15 tagot választanak magok közül: választják a kereskedelmi kamarák, a művészetek és kézműipar tanácsadó kamarái. Hét tagság fön­n van tartva a bizalmifér­fiak képviselői részére (aux représentants des prudhommes patrons). A munkások és a munkaadók a tanács tagjainak két harmadát teszik; egy harmadát a minis­ter nevezi ki azok közül, kik hivataluknál fogva vagy külön hivatottságuk szerint alkalmasok. Ezek senatorok és képviselők, néhány köztisztviselő, a termelési munkás-szövetkezet képviselője, a párisi községi tanács elnöke, a párisi kereskedelmi kamara elnöke, a párisi munkabörze elnöke, néhány mezőgazda és jogtudós. A tanács összesen 66 tagból áll; ezekből 22 választott munkaadó, 22 választott munkás és 22 más személyiség. Ennek a nagy testületnek tagjai Franciaország különféle vidékén lakván, saját érdekeik sérelme nélkül nem jöhetnek össze gyakran és hosszú időre. A minis­ter évenként egyszer hívja össze egy rendes ülés-szakra; azonkívül szükség esetén, de csak ritkán. A kérdéseket egy bizottság készíti elő a teljes tanács számára. A bizottság 22 tagból fog állni; ezek: 7 munkaadó, 7 munkás, 1 senator, 1 képviselő, — ezeket a tagokat a munkatanács önön tagjai közül választja — ezeken kívül a párisi kereskedelmi kamara elnöke, a párisi munkabörze tanácsadó bizottságának alelnöke, a termelési munkásszövetkezetek tanácsadó kamarájának képviselője, három hivatalbeli osztályfőnök. A tagok kár­pótlást és jelenléti bázát kapnak. — A felső munkatanács végleg megalakult 1900 évi május hó végén.

E központi tanácsadó testületen kívül szükségesnek mutatkozott helyi tanácsadó testületek alkotása is, melyekben a munkások a munkaadókkal szintén a teljes egyenlőség elve szerint találko­zván, a közhatalmaknak munkáskérdésekben tanácsot adhatnak. E helyi tanácsadó testületek a munkatanácsok (les conseils du travail), melyeket a socialista minis­ter az 1900. évi szeptember 17-iki és az 1901. évi január 2-iki decretumokkal szervezett.

A jelentés, melylyel Millerand az elsőt a köztársaság elnökéhez fölterjesztette, kiemelte az intézmény saját­ságait. «A munkatanácsok, mondja jelentésében, felében a munkaadók, felében a munkások képviselőiből alakulnak. Fő hiva-

tásuk fölvilágosítani a kormányt és az érdekelteket, munkaadókat és munkásokat egyaránt, a munka valóságos és szükséges föltételeiről, megkönnyíteni az érdekeltek közti megállapodások létesülését, csoportos viszályok esetén a közvetítőket arra képesíteni, hogy egyeztető bírákká váljanak és végre a közhatalmaknak megjelöli azt a határt, melyet a munkát védő törvényhozás gyakorol». Millerand ez intézménnyel, mellözve a vállalatok fegyelme által indokolt hierarchiai különbségeket, «képessé akarta tenni az érdekelteket arra, hogy ugyanazon szakhoz tartozó munkaadók és munkások közös területen megvitathassák közös és különös érdekeiket. Biztosítani kell minden eszközzel, írja Millerand, a testületi szövetkezetek alakulását, melyek annyira szükségesek a socialis békéhez; ez pedig oly feladat, melyet köztársasági kormány nem hanyagolhat el.»

• Sokan azt hitték, hogy a munkatanácsok ártani fognak szak-syndicatusoknak. Erre Millerand azt válaszolta, hogy az 1900. évi szeptember 17-iki decretum épen a syndicatusokból alkotta a munkatanácsok választóit. «A munkatanács, mondá, szakosztályaiban valósággal a munkaadó syndicatusokból és a munkás syndicatusokból alkotott vegyes bizottságok jellegével fog birni.» Ez abból is kitűnik, hogy a decretum 3. és 4. §-a szerint a munkatanács szakosztályokra van osztva, melyek mindegyike egyenlő számú munkaadókból és munkásokból áll.

A minister 1900. évi október 17-iki elhatározással 9 munkatanácsot állított föl: ötöt Párisban, egyet-egyet Lilleben, Lensben, Lyonban és Marseilleben; a lensit az 1901. évi február 2-iki elhatározással Donaibe helyezte át. A választások a kilencz munkatanácsba 1901. évi szeptember és október hónapjaiban történtek. Ámbár erős ellenáramlat működött a választástól való tartózkodás szellemében, az eredmény mégis kielégítő volt. A munkások részéről 29 szakosztály közül 28 birt megalakulni; másfelől 29 szakosztály közül kilenczben akadályozta meg a munkaadók tartózkodása a munkaadó képviselő megalakulását. Jele, hogy habár a munkások közt is nyilvánult ellenzés, ez mégis főképen a munkaadók részéről folyt ki, a kik nem jó szívvel nézték a munkások beavatkozását a munkásügyek fejlődésébe. Csak-hogy épen az Millerand tevékenységének fő jellemző vonása,

hogy a munkásosztályt vonta belé a munkásügyek vezetésébe és ezzel nemcsak társadalmi helyzetöket emelte, hanem nagy mértékben megnyugtatólag igyekezett hatni a munkások legtagabb köreire. Ez abból is kitűnik, hogy a munkásoknak tért engedett a munkafelügyeletre. Munkafelügyelői segédekert szervezett a munkások közül. Ezzel eleget tett a munkások egy régi óhajának, de ezzel egyszersmind alkalmas egyéneket állított a szolgálatba, kikert erre hosszú tapasztalás tett képessé. Ugyanabból az irányzattól eredt az is, hogy az 1899 évi november 14-iki decretummal három munkás-tagot hívott meg a munkafelügyelőket osztályozó bizottságba, kikert a felső munkatanács választott meg. Közvetlen érintkezést kívánt létesíteni a munkások és a felügyelő hatóságok közt és amazokban befolyást kívánt biztosítani a felügyelő hatóságok tevékenységére az által, hogy az 1900. évi február 12-iki decretummal utasította a munkafelügyelőket, hogy kedvezően válaszoljanak a munkát szabályzó törvények fölötti tárgyalási meghívásokra, melyeket a munkások syndicatusai hozzájuk intéznek. A munkafelügyeletnek élénkitése és egyöntetűsége céljából pedig Millebrand a kerületi felügyelőket időközönként Párisba hívta össze és saját elnöklete alatt tanácskozmányokat tartott velök. A felügyelet szigorítása és nagyobb lelkiismeretessége mellett tanuskodik a vizsgálatoknak évről-évre szaporodó száma; 1898-ban 6033, 1899-ben 11.607 és 1900-ban 25.418 kihágási esetet constatáltak.

JOÓB LAJOS.

A MAGA EMBERSÉGÉBŐL.

Hatodik közlemény.*)

XI.

Katya előtt már régen természetellenesnek és lehetetlennek tűnt föl, hogy Andrejnek így teljesen nyoma veszett és nem tudtak felőle semmit. Elmenetele után az első hét végét még csak elég türelmesen bevárta. Mindig remélte, hogy ha nem jön is el, legalább tudósítja őket, hogy mint foly a dolga. De a második hetet már folytonos aggodalmak közt élte át. S mikor eljött a harmadik hét is, rettenetes nyughatatlanság vett erőt rajta.

«Hol van? Lehet, hogy már el is pusztult azóta!» — Nem tartotta kizártnak ezt az eshetőséget, de tüstént szemrehányást is tett magának ezért a gondolatért. «Andrej nem pusztúlhat el, ő nem olyan ember.»

«Nem, ő nem pusztult el, de lehet, hogy valami ennél sokkal rosszabb történt vele . . . Közönyös lett irántuk, nem törődik többé velök. Nagyon is jelentékteleneknek, gyöngének és érdekteleneknek tartja őket. De hogy is ne! Hiszen ő mindjárt az első tűszúrásnál milyen büszkeségről tett tanúságot: nem ijedt meg semmitől sem és rábizta magát a maga erejére . . . Ők pedig némán türnek mindent, a mit csak tesznek velük. Ő erős.»

De mindezek a tünődések nem enyhítették azt a fájdalmat, a melyet érzett. Mihailal nem volt bátorsága ezek-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1905. évi 337., 338., 339., 340. és 341. számában.

ről beszélni. Tudta jól, hogy ő is csak annyit tud Andrejről, mint ő maga. Kivüle pedig még csak egyetlen lény volt a házban, a kiből bizhatott: Marfusa. S Katya tett is már előtte homályos czérlásokat. Megpróbálta kivenni Marfusából, nem-e tudja, hol van Andrej? Mert hiszen Marfusa mindent tud, megfordul itt is, ott is és tömérdek ismerőse van a városban. Marfusa volt az, a ki a nagymama számára azt a menedékházat fölfedezte. De Marfusa Andrejről semmit sem tudott. De azért az a kíváncsiság, a melylyel Katya őt faggatta, nagy örömet okozott neki.

— Hát maga gondol néha rá, Katya? — kérdezte. — Ez igazán szép.

— De még mennyit, Marfusa, hogy is ne gondolnék rá? Hiszen olyan közel állott hozzám.

— Én is gondolok rá . . . Én állandóan rá gondolok. S mikor az utcán járok, mindúntalan megvillan a fejemben: no most találkozom Arkagyevics Andrejjel. Hogyan megörülnék neki! Istenem, Uram, hogyan megörülnék! Tudja Katya, ő hős ám! Arkagyevics Andrej valósággal hős!

Katya is úgy gondolta, hogy hős. De miként akadjon rá? Nincs kizárva, hogy most nagyon rossz a sora, akkor pedig segíteni kellene rajta.

Marfusa ránézett és látta, hogyan gyötrődik. Katya az utóbbi időben észrevehetően lesoványodott. Ennek persze nagyon sokféle oka volt. De Marfusának regényes volt a természete s így ennek a kapcsán egész sor különös gondolata támadt.

Katya szerelmes Andrejba, ez kétségtelen. Másként nem is lehet. Marfusa legalább erre a megállapodásra jutott s mint afféle regényes természet, hivatást érzett magában ahhoz, hogy Katya és Andrej titkos regényében a jóságos genius szerepében ő is részt vegyen. Képzetele hősnek rajzolta le előtte Andrejt, a ki rettentő szörnyetegek képében legyőzhetetlen akadályokkal küzd, de végre is legyőzi őket s eljön Katyáért, hogy nőül vegye őt. A két árva szív egymásé lesz, föltétlenül egymásé lesz. Másképen nem is tudott elképzelni Marfusa semmiféle regényt.

Mindezeknek a tételődéseknek az lett a vége, hogy Marfusa egy nap délelőtt tíz órakor fölkerekedett és elment a bejelentő hivatalba. Tömérdek ember volt ott. Marfusa is

kapott egy papírlapot. Irni és olvasni tudása nem állott épen valami erős lábón. Fölírta a papírra: «Szareptov Arkagyevics Andrej», de ugyancsak meg volt akadva, mikor megtudta, hogy a foglalkozást is oda kell írnia.

Vajjon mi hát a foglalkozása? Marfusa tudta, hogy Andrej egy szakácsnak meg egy szakácsnőnek a fia. De hát ilyen foglalkozás nincsen. Azonkívül azt is tudta, hogy bár szakács és szakácsnő fia volt, mégis az előkelő Szareptov család nevét viselte. És miután ezt a kérdést maga nem tudta eldönteni, tanácsot kért valakitől, a ki épen ott állott mellette.

— Hát mi volt azelőtt? — kérdezte tőle az illető.

— Diák volt, — mondotta Marfusa, — de abban hagyta a diákoskodást. De a maga jószántából hagyta abba, — tette hozzá Marfusa, attól tartva, hogy az illető utóbb még valami rosszat talál hinni Andrejről.

— Akkor hát írja oda egyszerűen: volt diák.

Marfusa úgy is tett. Beadta a papírszeletet és várt, de azért összes érzelmein a kétség kerekedett felül. Fejébe vette ugyanis, hogy vagy az írásában lesz valami hiba, vagy pedig egyszerűen majd azt felelik neki, hogy Szareptov Andrej címét nem tudják.

Jó darabig várt, a mikor egyszerre hangosan kiáltották a Szareptov nevet s visszaadták neki a papírlapot. Ezen a következőket olvasta: «Leuchtenbergszkaja-utcza 37 sz., 17.»

— «Tehát megvan, megvan . . .» — gondolta magában Marfusa; csakhogy ilyen nevű utcát nem ösmert és soha se hallotta, hogy ilyen utcza is van a városban.

Elkezdett hát tudakozódni, kiderült, hogy csakugyan van olyan utcza, s a legnagyobb részletességgel elmagyarázták neki, hogyan juthat el oda.

Ekkor Marfusa elment haza, fölkereste Katyát és nagy titokban elmondta neki az élményeit. Katya nem hitte. Tehát most már tudják a címét? Most már fölkereshetik és beszélhetnek vele? Marfusa egészen biztosra állította. A legnagyobb részletességgel elmondta Katyának, hogyan juthat el kocsin vagy gyalog abba az utczába.

— Van pénze, Katya? — kérdezte tőle.

— Nincsen, — felelt Katya.

— Majd én adok. Mindig van egy kis megtakarított

pénzem ; jobban is teszi, ha kocsira ül, az legalább egyenesen oda viszi. A bérkocsisoknak minden utcát ismerniök kell. Jöjjen reggelizni, aztán menjen.

— De ne szóljon ám senkinek, Marfusa, — mondotta Katya.

— Nem, nem . . . Isten ments' ! Már hogy szólnék !

Katyának vadul dobogott a szíve a várakozástól. Andrejt megtalálták, beszélni fog vele ! Már akár tetszik neki, akár nem, de beszélni fog vele.

Gépiesen megreggelizett. Mihailnak feltűnt, hogy hol a kenyeret, hol a kést, hol a villát kiejtette a kezéből s reggeli után hamarosan felöltözött és kiment a folyosóra.

— Hova méssz ? — kérdezte tőle Mihail.

— Én . . . ? . . . A szabómhoz megyek . . . Ruhát kell próbálnom . . . — füllentette hamarosan, miután nem volt elkészülve erre a kérdésre.

Mihail látta, hogy zavarba jött, de nem törődött tovább vele. Teljesen kizártnak tartotta, hogy Katya neki füllentsen. Marfуска a folyosón, az ajtó mellett várt rá.

— Itt van, — mondotta, miközben átadta neki a pénzt. Ebből jut kocsira is, aztán meg . . . Arra az esetre, ha nagyon nagy szükségben volna . . . Ő persze semmi szin alatt sem fogja elfogadni, ezt előre tudom ; de azért mégis próbálja meg ráerőszakolni. Most pedig, menjen . . .

Katya kilépett az utcára. Befordult egy közbe, a hol talált kocsit. A kocsis hét hatost kért tőle. Ő nem alkudott, beült és elhajtattott.

Elég hosszú útja volt. Soha sem látott utcákon ment keresztül. Mind erősebben és erősebben dobogott a szíve.

Vajon csakugyan eljut-e oda ? Lehet, hogy a kocsis nem ismeri ki magát, téved az utcában ? Félelmet, aggodást és örömet érzett egyszerre s ez nagyon elővette. Félénk és habozó teremtés létére, a ki soha semmit se vitt véghez a maga erejéből, most egyszerre egészen egyedül útban van ismeretlen utcákon át valami ismeretlen hely felé. Egyszerre úgy kezdett feltűnni előtte, hogy az egész dolog nem így van, Marfusa csak képzelte, álmodta az egészet, olyan utca nincs is, vagy ha van is, Andrej nem lakik benne. Miért is laknék ilyen távoli utcában ? S egyszerre az egész kirándulást kezdte ostobának tartani.

De íme a kocsi befördült jobbra s a sarokházon egészen tisztán láthatta a fölirást: «Leuchtenbergszkaja-utcza». Tehát van ilyen utcza. Ez a körülmény bátorságot öntött belé. Elkezdte szemmel kíséreni a számokat. Mind közelebb és közelebb jutottak a harminczhetes számhoz. Riettenetesen dobogott a szíve.

Tehát csakugyan, csakugyan találkozni fog vele? De mi lesz, ha egyszerre fogja magát és nem akar ráismerni? És így szól:

— Tőle jösz? . . . Nem akarlak többé ismerni.

Íme a 37-es szám. Ráparancsolt a kocsisra, hogy forduljon meg. A kocsi oda állott a ház elé és Katya kiszállt. A kapuban találkozott egy házmesterféle emberrel és megkérdezte tőle:

— Hol van a 17-es ajtószám?

— Az odaát lesz a másik udvarban . . . — felelt a házmester és kezével az udvar mélyére mutatott. — Valami csizmadia lakik ott.

— Nem, nem csizmadia, — válaszolt Katya, kissé zavartan: — diák!

— Nem, ott csizmadia lakik! — válaszolt a házmester és elment a dolga után.

Katya megállt és zavartan nézett az udvar felé. Hogy lehet az? A bejelentő hivatalban azt mondták, hogy abban a lakásban lakik, itt meg kívül, hogy csizmadia lakik benne. De lehet, hogy a csizmadia is ott lakik, meg ő is? Andrej egy csizmadiával! Istenem, mit jelent ez? Alkalmasint nagyon rosszul megy a dolga . . . Egyszerre elszorult a szíve.

Bement a piszkos udvarra, azután a másodikba. Fölkutatta a bejáratot, azután neki indult a keskeny és ronda lépcsőn fölfelé. A félhomályban alig tudta elolvasni az ajtón a 17-es számot. Becsöngetett. Jó darab idő múlva előkerült egy fiú, maszatos hosszú kötényben.

— Itt lakik Szareptov úr? — kérdezte Katya, reszkető hangon.

— Szareptov? Lehet, hogy igen, de az is lehet, hogy nem . . . Fiatal ember?

— Igen.

— No, akkor lehet, hogy ő az . . . Lakik itt egy olyasféle . . . De majd megkérdem a gazdát.

A fiú eltűnt. Katya ott maradt és várakozott. Vagy két perez múlva visszakerült a fiú és azt mondta, hogy csakugyan van ott egy ilyen nevű lakó, de most nincs itthon.

— Megvárhatnám talán? — kérdezte Katya.

Ebben a pillanatban a fiú segítségére egy öregasszony lépett ki a lakásból és megpillantván a kalapos kisasszonyt, gyanakvó pillantással mérte végig.

— Várakozni akar? — kérdezte, a balszemével hunyorítva. — De hát kicsoda maga? Vagyis kicsodája neki? Rokona, vagy mi?

— Én? Én a húga vagyok . . .

— A húga? No, ha a húga, akkor bevárhatja.

Bebocsátották a lakásba.

A sötét előszobában neki ment valami kemény jószág-nak. A homályból rászólt egy hang:

— Jobbra, azon a kis ajtón át.

Engedelmeskedett ennek az utasításnak, kitapogatta a kilincset és belépett a szobába.

Az imént még úgy ragyogott körülötte a nap az utcán, itt pedig egyszerre, mintha pinczébe jutott volna. Megállt a küszöbön s alig tudta magát rászáni, hogy tovább menjen. Épen szemben állott az ablakkal, a mely előtt egy fal meredt az égnek s nem bocsátotta be a napsugarat. Ilyen lehet a világ a börtönökben, a hol a foglyok meg vannak fosztva a napfénytől.

Katya mozdulatlanul állt ott s a fejét fölemelve végig nézett a falakon. Egy szegen függött egy törülköző és egyéb semmi. Itt az ágy, rajta a jól ismert párnák és a takaró. A falakon a nedvesség nyomai, a padmalyon csúnya piszkos, foltok.

«Istenem, Andrej!» — suttozták az ajkai és rémület fogta el arra a gondolatra, hogy Andrej állandóan itt lakik.

Végre rászánta magát, hogy megmozduljon, oda ment az ágyhoz és ráült. Kivülről kalapácsolás zaja hallatszott és valaki szitkozódott. Egyszerre a fejébe vette, hogy örök időkre elzárták őt ide s hogy soha senki se fog többé bejönni hozzá. Amott lám az ajtók mind zárva vannak. Andrej egyáltalában nem is lakik itt. Kelepeze az egész. Valaki felültette a hiszékeny Marfusát. Soha többé nem fog innen kiszabadulni.

Hogy is volna lehetséges, hogy Andrej ilyen oduban lakjék? Ki is lakhatnék itt? Ahhoz már Isten tudja, mennyire sülyedni kell . . .

Katya mint pólyásbaba került Szareptovék házába és más házat nem ismert. Mindig magas és világos szobákban lakott. Az utóbbi időben ugyan sok könnyet hullatott ezekben a szobákban, de azért mégis bennök lakott élvezte tágaságukat, a világosságot, a kényelmet.

Úgy tetszett neki, hogy ilyen odúban csak valami nagy bűn büntetéseképen lakhatnak emberek.

De az a gondolat, hogy Andrej nem itt lakik, hóbortos volt. Ott ült az ágyán, mely azzal a sötétzöld terítővel volt letakarva, a melyet jól ismert; azután ezek a párnák, a melyekbe ő varrta a Sz. A. — vagyis Szareptov Andrej, — monogrammot. Az kétségtelen, hogy Andrej itt lakik. Szemei már hozzászoktak a félhomályhoz s így kissé világosabb lett a szobában. Oda pillantott az asztalra és hirtelen felugrott.

Mi ez? Az asztal egy tarka, nyakra való kendővel van letakarva. Jól emlékszik erre a kendőre. Vasziljevna Vjera ajándékozta volt Andrejnek. Vagy öt esztendővel ezelőtt nagyon köhögött. Börkeretben egy kép áll rajta. Kinek a képe? Megnézte jobban: Vasziljevna Vjera!

Egyszerre szelid mosoly jelent meg az ajkán. Tehát nem feledkezett meg Vasziljevna Vjeráról és épen úgy szereti őt, mint azelőtt.

Az ő szobájában is ott az arczképe. És Katya egyszerre úgy érezte, hogy közte és Andrej közt van valami rokonság, mely soha meg nem szűnik, soha el nem homályosul. A vérbeli rokonság sokszor meggyengül. Példa rá: Mihail és Mihajlovics Arkadij, a kik egymásnak idegenek. Épen úgy a nagymama is. De az ő rokonságuk erősebb, a lelkek rokonsága, melyek örök időkre egymáshoz vannak kapcsolva a Vasziljevna Vjera iránt való szeretettel.

Hosszú, hosszú ideig nézte Katya ezeket a fölismert, kedves vonásokat. Ez Vasziljevna Vjera legjobb arczképe volt; az övé korántsem volt ilyen jó.

De ezután aztán előbb nagy szemeket meresztett, majd újabb öröm csillant meg bennök. Ugyanazon az asztalon, Vasziljevna Vjera arczképe mellett egy másik kis kép hevert.

Régi, szinehagyott és homályos kép volt. Egy tiz-tizenkét éves leánykát ábrázolt, takaros gymnasista ruhában. Haja, fiú módra le volt nyírva. Gyerekes és sovány arczocskája derülten és gondatlanul nézett bele a világba.

Ez Katya arczképe volt. Hat évvel ezelőtt súlyos betegségen, hagymázon ment keresztül, mely tömérdek bajt és aggodalmat okozott Vasziljevna Vjerának. Betegsége után rövidre nyirták a haját. Oh, mennyi titkos örömet szerzett neki ez a magában véve jelentéktelen tény, hōgy a képe ott volt a Vasziljevna Vjera arczképe mellett!

És más senkinek nem volt ott az arczképe, a nagymamáé se, sőt még Mihailé sem. Bizony kár, hogy Mihail arczképe nincs meg neki. Ez annyit tesz, hogy Mihailt nem számítja barátai közé.

Katya egyidőre egészen megfeledkezett róla, hogy nyirkos falak veszik körül s egy, a napsugártól megfosztott oduban van. De egyszerre mindennek tudatára ébredt, visszaült az ágyra és lehorgasztotta a fejét. Nem voltak határozott gondolatai. Valami vegyes hangulat vett erőt rajta. Majd felújultak a Szareptov-házból való régi kedves emlékei, abból az időből, a mikor még mind együtt voltak, majd ismét keserű és gyötrő fájdalmat érzett, végig gondolván mindazt, a mi Vasziljevna Vjera halála óta történt, majd végre hirtelen rémület fogta el a nyirkos falaktól és attól a bizonytalanságtól, a melybe most előtte Andrej burkolva volt. Vajon hogyan fog ide belépni? Hogyan fogadja őt? Mit fog mondani? Hogy nem feledkezett meg róla s nem fordult el tőle, az bizonyos, azt bizonyítja ez az arczkép. De mégis, mégis . . . Hát arra talán el volt készülve, hogy ilyen rettenetes környezetben fogja őt viszontlátni? . . .

Az is lehet, hogy ő már egyáltalában nem az, a ki volt azelőtt? Hiszen azóta már egy egész hónap eltelt. Mikor az ember rá van utalva önmagára és a sorsra, bizony nagyon megváltozhatnak.

Egyszerre felütötte a fejét és feszülten kezdett figyelni. Rekedt csöngetés, majd léptek zaja hallatszott. A szíve minden pillanatban kész volt megpattanni. Azután erélyes léptek hallatszottak, valaki oda jött az ajtóhoz s valamit közöltek vele. Hirtelen föltárta az ajtót és íme előtte áll Andrej.

Remegve, félénken kelt föl az ágyról, mintha valami

rosszat cselekedett volna. Az ablakból homályos világosság esett Andrej arczára. Istenem, mennyire lesoványodott! Milyen sápadtak beesett orczái! Katya csak nézte, nézte és folyton azt leste, vajon elmosolyodik-e? Vajon örömtől vagy boszúságtól villannak-e meg szemei?

Andrej pár pillanatig mozdulatlanul állt ott, miközben merően bámúlt rá, mintha nem hitt volna szemeinek, azután homlokához emelte a kezét.

— Mi az? Te vagy az? Csakugyan te vagy az, Katya? — kiáltott föl s nyomban utána örömtől kezdett sugárzani arca.

Katya ezt látva, nem kételkedett többé, oda rohant hozzá és szenvedélyesen megölelte.

— Én vagyok, Andrej, én vagyok! . . . Lásd, megtaláltalak — mondotta. — Te elszöktél tőlünk, én meg rád akadtam!

— No, ez pompás . . . Üljetek hát le. Persze nincsen mire. Igazán nem is tudom, miért örülök neked annyira . . . De megállj csak . . . kissé szédülök . . .

Megtántorodott és a fejéhez kapott.

— Mi az, Andrej? Rosszul vagy?

Katya elkezdte támogatni. Csakhamar magához tért s leültek egymás mellé az ágyra, s egyszerre mind a ketten elhallgattak.

— Miért nem beszélsz valamit magadról, Andrej? — kérdezte Katya, kevés vártatva.

— Nincs mit mondanom, — felelt Andrej. — Még nem történt semmi.

— Nem történt?

— Nem, semmi. Épenséggel semmi.

— Tehát még nem rendezkedtél be? — kérdezte Katya, félénken.

— Hiszen látod, hogyan rendezkedtem be!

Azután egyszerre felütötte fejét.

— De azért ne gondold, hogy szerencsétlen vagyok . . . Csak azt ne hidd . . . Ha még nem rendezkedtem is be, az még nem jelenti, hogy elpusztulok. Majd elérem én a magamét. Elérem azt, a mit akarok.

— Hiszen nem szólok én semmit, Andrej, — mondotta Katya levert hangon, látva, hogy Andrejnek valósággal rohama van.

Szemei valami különös tűzben égtek. Nyilván valami ellenséges érzés támadt föl benne iránta, mert elhúzódtott mellőle s azután valami kellemetlen mosolyra torzult el arca.

Tulajdonképen minek is örültem annyira? — kiáltott föl. — Egyáltalában nem akarom, hogy onnan bárki is fölkeressen . . . S végre is, te is . . . te is azok közül való vagy Senki nem képzeli, hogy milyen messze vagyok én most attól a világtól! Oh, mennyire fölháborít engem mindez!

— Micsoda, Andrej? — kérdezte Katya és rémülten nézett rá.

Soha nem hallott tőle ilyen ideges beszédet; soha nem látta őt ilyen izgatottnak. Sőt ellenkezőleg, ő mindig az önmérsékletnek és a lelki egyensúlynak mintaképe volt előtte. S ez a soványság, ez a sáppadtság, ezek a tűzben égő szemek — mindez valósággal kétségbe ejtette Katyát.

— De hát mi az, Andrej, a mi téged fölháborít? — kérdezte tőle.

— Mi, hát itt van mindjárt, ez az átkozott gyöngeség. Ez a szédülés . . . Mikor az ember gyöngének bizonyul olyan haszontalansággal szemben, mint egy falat kenyér, egy tányér leves.

— Te éhezelsz, Andrej? Nincs pénzed? — kérdezte Katya, de maga is szinte megijedt ettől a kérdéstől: «hátha sértésnek veszi?»

Andrej hirtelen felütötte a fejét és odament az ablakhoz.

— Éhezni . . . hát mi van abban? Még mindig jobb éhezni, mint Szareptov valóságos államtanácsos, megvetéssel áztatott, izletes kenyerét enni.

— Andrej . . . de hiszen nem ő, . . . hanem én Én nem tőle jöttem . . . Én egész idő alatt gyötrődtem miattad . . . Hiszen te rokonom vagy, rokonom . . . sokkal inkább, mint bárki más, Andrej!

Fölkelt, oda ment hozzá és gyöngéden a vállára tette a kezét.

— Lásd, én a húgod vagyok . . .

— Oh, Katya! — kiáltott föl Andrej, sóhajtván. — Milyen csúnya dolog az, hogy te ilyen gyöngének látsz engem. Ezt

én nem akartam. Inkább jöttél volna későbbben, a mikor már elértem valamit, az más volna.

— Andrej! Nekem ahhoz is van jogom, hogy téged gyöngének lássalak és segítsek rajtad! Megengeded?

— Talán bizony még pénzt is hoztál, — kérdezte Andrej, rémülten, — Szareptov úrtól meg az anyósától, Viktorovna Jevpraxiától? Tudd meg hát, Katya, hogy ha tüstént éhen kellene halnom, még akkor se fogadnám el azt a pénzt. Hogyan van az, hogy te ezt nem látod be, Katya? Vannak megaláztatások, a melyeket soha se lehet elfelejteni. Érted-e ezt?

— De hiszen mondom, Andrej, hogy én a magam jószántából jöttem ide. Még Mihail se tudja . . . Egyedül csak egy valaki tudja . . .

— Ki az?

— Marfusa.

Jólelkűen elmosolyodott.

— Marfusa! Oh, az a kedves Marfusa! Neki mindenre van gondja . . .

— No, lásd! Tehát ő volt az, a ki adott nekem megtakarított pénzeszkéből . . . Kocsira is adott, meg arra az eshetőségre is, ha te szűkségben volnál . . .

— Marfusa? Igazán? Nem hazudol, Katya?

— Nem, becsületszavamra mondom, Andrej; tudod mire esküszöm? Íme erre, Andrej . . .

Oda mutatott Vasziljevna Vjera arczképére.

— No, ha így van . . . ha Marfusa pénze . . . Bevallom neked, Katya . . . már két napja, hogy theán kívül semmit sem ettem. A thea is Marfusáé volt. Ő lopta be a holmim közé.

— Ez rettenetes, Andrej!

— Nehéz dolog bíz az. De semmi rettenetes sincs benne. Hanem ez a rettenetes gyöngeség . . . Az már rettenetes. Ez még a vesztemet okozhatja . . .

— Elmondasz nekem mindent, Andrej?

— Mindent.

— De majd csak azután . . . Most pedig fogd a pénzt és végy magadnak valamit . . . Egyél valamit mielőbb, Andrej . . . Akarod, elmegyek és hozok valamit?

— Nem, már miért mennél te? Elmegyek magam. Űlj le addig.

Katya kivette a zsebéből a pénzt és odatette az asztalra. Volt közte aprópénz és néhány rubles bankó.

— Egész kis vagyton! — mondotta Andrej. — No, hát ülj csak le, tüstént itt leszek.

Fölmarkolt egy csomó aprópénzt és kiment. Katya egyedül maradt és örült, hogy legalább pár perczre rendbe szedhette az érzelmeit. Mennyire a legjobbkor jött! Mintha csak a testvéri szeretet súgta volna meg neki. Két napig étel nélkül lenni! Még egy nap s lehet, hogy valahol az utcán összeesett volna. Milyen rettenetes lehetett ez neki! Szegény Andrej!

Hamarosan visszatért egy csomaggal. Egy darab kenyeret és kolbászt hozott.

— No, most végignézheted egy valóságos vadállatnak étkezését, — mondotta Andrej! — csak aztán a túlságba ne menjek . . . Jó is lesz, ha visszatartasz, Katya.

Mindezt vidáman mondotta s öröm csillogott szemeiben. Gyorsan kibontotta a csomagot, letört egy darab kenyeret, fogott egy darab kolbászt s elkezdett enni. Katya látta, a mint mohó tűzben égtek a szemei és elszörnyedt arra a gondolatra, hogy mivé teheti az embert az éhség. Szótlanul evett s egész lényével elmerült ebbe a foglalkozásba. Azután letett egy darab kolbászt az asztalra és így szólt:

— No, most elég. Lám, mit tesz az akarat! Meg tudnék enni még háromszor ennyit, de mert ártalmas, erőt veszek magamon. Most pedig, kedves Katerinocskám, miután már be vagy avatva az én életem titkaiba, beszéljünk kissé. Most jól laktam s így tán tárgyilagosabb leszek. Mondd el, mi újság van nálatok? Visszajött már a valóságos államtanácsos úr s átvette újra ügyeinek vezetését?

— Nálunk minden a régiben van. A nagymama beköltözött egy menedékházba, — mondotta a Katya.

— Menedékházba?

— Igen, van egy olyan külön menedékház, öreg asszonyok számára. De azért ott is mint uriasszony él, fizet magáért és köztiszteletben áll; Mihajlovics Andrejt meg ez rettenetesen bántja, úgyannyira, hogy el is ment hozzá, hogy visszatérésre rábirja, de hiába. De nem, ez mind nem érdekes. Beszélj inkább magadról, Andrej.

— Magamról, édes Katyám, majd csak akkor beszéllek,

ha lesz valami jobb, valami olyan, a miről érdemes beszélni.

— Nem, Andrej, mondj el mindent, a mi veled történt . . .

— Ám legyen hát. Tekintettel arra, hogy te Katya, az a jó Katya vagy, a kitől semmit se' lehet megtagadni, elmondom történetemet. Lásd, én elhatároztam, hogy beállok valami gyárba. S képzelj csak milyen akadályra bukkantam? Arra, hogy mindenki el van foglalva és senki sem törődik senkivel sem. Sehogy se tudom rábirni őket, hogy szóba álljanak velem, hogy meghallgassanak! Lám, milyen akadályokra talál az ember néha! Sokáig jártam a nyakukra és kerestem a velök való találkozást. Egyszer aztán találkoztam az igazgatóval, Til Antonovics Christíánnal, de alig hogy állásról kezdtem beszélni, feleletül azt kérdezte: «Ki ismeri, ki ajánlja önt?» Roppant kedvem lett volna neki valami bolondot mondani. Ki ajánl! Hát még mai napig sem győződött meg róla, hogy az ember csak maga ajánlhatja magát, persze nem szóval, hanem cselekedettel; akkor azután más gyárakban is próbáltam szerencsét, de ott még rosszabbul jártam. Ott a vezető embereket még csak látni sem lehet. Ott ők valóságos istenek! Ezalatt kifogyott a pénzem. Eleinte persze nem igen számoltam és többet adtam ki a kellenénél, így esett meg azután, hogy több mint egy hét óta egy árva kopejkem se volt. Annyit mondhatok pedig neked, hogy ez meglehetősen csúnya érzés . . .

— De hát nincsenek pajtásaid, barátaid?

— Barátaim nincsenek, de pajtásaim vannak. Aztán meg, Katya, nem érti ezt meg senki. És végre is nem magyarázhatom el mindenkinek tövéről-hegyére az egészet. Egyébiránt mindenki azt mondaná, hogy pusztá szeszély és oktalanság az egész. Lám, én visszautasítottam Szareptov és Viktorovna Jevpraxia támogatását. Hát ki értené ezt meg? Én helyesen cselekedtem. Ezt biztosan tudom. Másként nem tehettem . . . De mindenki azt mondaná, hogy ez esztelen büszkeség.

— Hát én rólam, Mihailról, megfeledkeztél?

— Nem, nem feledkeztem meg, de lásd, van bennem is önérzet, még pedig tán több is a kellenénél. Én erősen föl-

tettem magamban, hogy nem kerülök szemeitek elé előbb, mint sem valamit elértem. Tudod, Katya, te jól tetted, hogy épen most jöttél el hozzám; ezért én nagyon hálás vagyok neked. Szükségem volt támaszra, mert már nagyon meg kellett feszítenem minden erőmet.

— Hogy-hogy?

— Lásd, én erősen hiszem, hogy nekem csak arra van szükségem, hogy szóba álljanak velem, hogy meghallgassanak. A mint elkezdenek meghallgatni, biztos tudom, hogy figyelmesekké lesznek reám, mert tudni fogom megmutatni nekik, hogy miféle törekvések élnek itt, a keblemben. De senki sem akar szóba állani velem, senki sem akar meghallgatni. Most azután levelet írtam a gyár igazgatójának, Til Antonovics Christiánnak; várj csak majd fölolvassom neked.

Előkereste a levelet és elkezdte olvasni:

«Nagyságos uram, Antonovics Christián! Íme már egy teljes hónapja, hogy iparkodom alkalmat találni arra, hogy Önnel beszélhessek, de az a rettenetes sok munka, mely az Ön kezében van, nyilván nem enged időt Önnek az ilyen dolgokra. Pedig bizonyára mindennap akad egy-egy óra, vagy legalább néhány perc, a mikor Ön teljesen a magáé. De Ön persze nem akarja magát az én kedvemért ezektől a percektől megfosztani, mert engem is olyan fajta embernek tart, mint az embereknek az a sokasága, mely munkáért fordul Önhöz. De ha én azt mondom Önnek, hogy én, bár módomban volna bőségben és mindennel ellátva élni egy előkelő házban, módomban volna az egyetemre járni, elhagytam ezt a házat és elhagytam az egyetemet pusztán csak azért, hogy egyedül és kizárólag magamtól függjek s most, műveltségem s vele kapcsolatos előnyeim ellenére is egyszerű munkát keresek, olyan munkát, a melyet a legközségesebb munkás is elvégezhet s minden előnyről lemondva, keresem ezt a munkát egyedül azért, hogy beletanúljak valami igazán hasznos és gyakorlati munkába, úgy Ön maga is be fogja látni, hogy érdemes rám ügyet vetni. S majd ha Ön személyesen is beszél velem, még tisztábban fog előtte állni, hogy az a pár perc, a mit nekem szentel nem fog kárba veszni, mert én bennem Ön a jövőre nézve minden bizonynyal hasznos, nagyon hasznos embert fog megismerni. Szareptov Andrej.»

— Mit szólsz ehhez a levélhez?

— Gyönyörű levél! Ezután a levél után lehetetlen, hogy elutasítson! — kiáltott föl Katya, a ki csakugyan úgy találta, hogy a levél csupa egyenesség, csupa egyszerűség és tömörség. Csakis Andrej tud ilyen egyszerűen és világosan beszélni.

— Nos, akkor tüstént elküldöm neki postán! Marfusa pénzéből már vettem is bélyeget és elküldöm. Mert lásd, eddig még bélyegre sem volt pénzem. Látod itt ezeket a szegeket? Még rövid idővel ezelőtt ott függött rajtok egész ruhatáram. De azóta mind elvándorolt a zálogházba.

— Oh, Andrej . . .

— Eh, semmi az, semmi! Ilyen csekélység miatt nincs ok elrémülni, majd most jobbra fordul a sorsom. Hej, Katya, nehéz pillanatokot éltem át. Fölbukkant bennem a kételkedés. Ez a legrettenetesebb, a mi az embert érheti. A maga erejében való kételkedés. Olykor úgy tűnt föl, minha valami elbizakodott szószátyárhoz volnék hasonló, a ki túlbecsülvén erejét, telekürtöli magával az egész világot, a nélkül, hogy csak századrészét is be tudná váltani annak, a mit ígért. De azért szilárdan el voltam szánva, hogy inkább a vonat elé vetem magamat, sem hogy megalázkodjam Szareptov valószínűs államtanácsos és méltóságteljes anyósa előtt. Köszönöm, köszönöm neked, Katya, kedves Katerinocskám. Köszönöm, köszönöm!

Fogta a kezét és elkezdte csókolgatni. Hasztalan iparkodott Katya kirántani kezét az övéből, nem engedte.

Azután megint áttért a levélre. Akkor vett bélyeget, mikor ennivalóért volt. Most pedig ráírta a címet, lezárta és ráragasztotta a bélyeget.

Most pedig gyerünk ki ebből az oduból, — mondotta Andrej. — Magam sem állom ki sokáig benne. Itt nincs is levegő, hanem helyette más valami. Gyerünk és forduljunk egyet az utcán. Szívjunk egy kis friss levegőt. Marfusának meg köszönd meg a pénzt és mondd meg neki, hogy valamikor majd visszafizetem. Neki beszélhetsz rólam, de másnak senkinek. Még Mihailnak sem.

— De Andrej, hiszen Mihail igazán szeret téged!

— Tudom. De ő is Szareptov fajta. Azután meg semmi egyénisége sincsen. Olyan, mint a viasz és az apja olyan figurát

csinál belőle, a milyet akar . . . Nem bizom én a Szareptov-
vérében ennyit se ni . . . Vasziljevna Vjera nem volt Szarep-
tov-vérből való.

— Ryncsanov-vér! — mondotta Katya. — Ez tán jobb?

— Igen, jobb. A Ryncsanov-vér nemesebb. Viktorovna
Jevpraxia is nyakas ugyan, de van benne valami előkelőség.
Neki is vannak nemeslelkű rohamai. De Szareptovnál min-
den pusztán szűk látkörű, aprólékos számítás. Bizony, Katya,
sok jót tett velünk Vasziljevna Vjera. S azért, hogy megszűnt
élni, még nem szűnt meg jót cselekedni. Ha nem lett volna
ez az arczkép, ha nem lettek volna ezek az isteni szemek, a
melyekből vigasztalást és erőt merítettem, talán már régen
elpusztultam volna . . .

Fogta kalapját és kimentek. Künn nyár volt. A ra-
gyogó nap felmelegítette őket sugaraival. Lassan ballagtak
a városból kifelé.

— No, Katya, beszélj most valamit magadról, — mondotta
Andrej. — Mit csinálsz? Abban hagytad a gymnasiumot?

— Nem mentem el vizsgálatot tenni, — felelt Katya. —
Nem mentem el egyszerűen azért, mert amúgy sem tudtam
volna letenni; semmi kedvem se volt hozzá. Zürzavaros
volt a fejem és minden kipárolgott belőle.

— Mit fogsz hát csinálni?

— Nem tudom. Nem törődik ezzel most senki sem.
Mintha csak teljesen megfeledkeztek volna rólam. Mihajlo-
vics Arkadij még arról is megfeledkezett, hogy nyár van s
hogy még mindig nem költöztünk ki falura. Persze hivatal-
ban van s így kényelmetlen volna neki. Emlékszel, mikor
Vasziljevna Vjera még élt, mi kimentünk véle, ő pedig ide-
benn maradt.

— Bizony, ő mindent csak magáért tesz. És Mihail?

— Mihail beiratkozott az egyetemre. Nagyon boldog-
talan. Sokszor beszél rólad. Nehéz az élete te nélkül: egé-
szen meg van zavarodva.

— Bizony neki szüksége van vezetőre; e nélkül nem
boldogul. És minden attól függ nála, milyen a vezetője.

Egy, a városból kivezető utcán mentek végig. Füst-
szag érzett a levegőben. Mentek vagy egy félórát, a mikor
Andrej hirtelen megállt.

— Íme, — mondotta, egy magas kőfal mögül az ég

felé meredő épületsorra mutatva, — ime, törekvéseimnek célja. És hamarosan azt fogod hallani, hogy már ott is vagyok . . . Ott azután vagy elpusztulok, vagy sokra viszem. Ezt biztosan érzem és tudom. A félúton nem állok meg.

Azután visszafordultak a város felé. Andrej kocsira ültette Katyát, erősen megszorította a kezét és búcsuzáskor így szólt:

— Köszönd meg szépen a nevemben Marfusának és kérlek, Katya, ne keress föl addig, a míg én magam nem kérem . . .

— Csakhogy te, Andrej, sohasem fogod kérni, — mondotta Katya.

— Dehogy is nem, miért ne. Ha végső szükségbe jutok, akkor igen, föltétlenül kérem. De úgy érzem, hogy ez a szükség már nem fog bekövetkezni . . .

XII.

Katya fájo szívvel, de egyúttal örömtől sugárzó szemekkel került haza. Nem hiába, valami egészen rendkívüli dolog történt.

Egyrésről látta Andrejt, rettenetes körülmények közt, éhezve, elgyengülve, szinte elaléltnan. Meggyőződött róla, hogy azalatt az idő alatt, a mióta egymástól elszakadtak, dolgai egy lépést sem haladtak előre. De másrésről viszont mégis látta őt és meggyőződött róla, hogy nem idegenedett el tőle.

Ezenkívül még az is fontos volt, hogy ezekben a borzalmas időkben, a mikor lehet, hogy már az örvény szélén állott, ő volt az, a ki fölkutatta és talpra állította őt. Mindezeknek a körülményeknek volt eredménye az ő zürzavaros hangulata.

Csaknem közvetlenül az ebéd előtt érkezett haza. Mihail is csak az imént került vissza a sétáról.

— No, mostanig a szabódnál voltál?

— Nem, sétáltam . . . Olyan szép az idő.

Rosszul esett neki, hogy kénytelen volt Mihailnak hazudni s még hozzá egy ilyen fontos ügyben. De hát nem tehetett másként.

Marfusával még nem találkozott s miután már javában készültek az ebédhez, ezt a találkozást el kellett halasztania; ebédközben Mihajlovics Arkadij kijelentette, hogy ideje falura menni, a mint hogy csakugyan már legfőbb ideje is volt.

Forró júniusi napok következtek. Poros és nyomasztó volt a levegő a városban. Nyári lakásuk Czarszkoje Szjelóban volt, a hova az átköltözés nem járt semmiféle nehézségekkel. S a kiköltözés pusztán csak az általános nyomott hangulat miatt késett.

Katyának csak este, az ebéd és a thea közt sikerült egy alkalmas pillanatot találni arra, hogy belopózzék Marfusa kis szobájába és mindent elmondjon neki.

— Lehetséges? Lehetséges? Istenem! — kiáltott föl Marfusa rémülten minduntalan, mikor Katya leírta előtte Andrej lakását, soványságát, szédülését és kiéhezetségét.

— Úgy bizony, Marfusa. Engem valósággal megrendített. De ő oda se néz neki, folyton csak azt hajtogatja, hogy mindez gyerekség s hogy mégis csak el fogja érni azt, a mit akar.

— Hős! — felelt Marfusa lelkes arczkifejezéssel. — Valódi hős. De az már nem jól van, hogy bevárjuk, míg hozzánk fordul. Ő büszke ember s ezt soha se fogja megcselekedni. Hozzá oda kell menni, hogy boldogulhasson vele az ember. És ön, Katya, csak menjen el megint hozzá és vigyen magával valamit. Majd csak akad még nálam.

— De Marfusa, már miért adna túl megtakarított pénzeszkéjén?

— Arkagyevics Andrejért? Kész vagyok mindenemet odaadni, a mim csak van. Aztán meg nem félek. Majd ha eléri azt, a mit akar, majd visszaad nekem mindent. Ő becsületes ember.

— De ha nem lesz módjában? Ha nem viszi semmire?

— Ki? Arkagyevics Andrej? Levágatom a kezemet, ha nem éri el, a mit akar. Arkagyevics Andrej keresztülviszi, a mit akar.

Ekkora volt Marfusának Andrejbe vetett bizalma.

Másnap reggel elkezdtek készülődni és este kiköltöztek falura.

Mihajlovics Arkadij kijelentette, hogy ő csak ünnep-

napok előtt való este megy ki, különben pedig benmarad Péterváron. Augusztusban aztán vagy három hétre külföldre utazik.

Tehát átköltöztek nyári lakásukba. Mihail előtt üresnek tetszett ez az élet Vasziljevna Vjera nélkül, a nagymama nélkül és Andrej nélkül. Magára hagyatva nem tudta, mihez fogjon. Katya pedig, mintha az utóbbi időben tartózkodásban kezdett volna viselkedni iránta. Látta, hogy már korántsem olyan egyszerű és őszinte vele szemben és nem igen mond el neki mindent, a mit gondol s a mit érez. Külsőleg is megváltozott: mintha eltűnt volna arcának gyermekes kifejezése. Állandóan gondok ültek szemeiben.

Érezte, hogy a gyermekkor, a maga egyszerűségével és kedvességével eltűnt, új időszak vette kezdetét, s rettenetesen fájt szíve az elmúlt idők után.

Ezalatt Andrej, a mint elvált Katyától, tüstént bedobta levelét a legelső szekrénybe. Ennek a magában véve jelentéktelen eseménynek ő rendkívül nagy fontosságot tulajdonított. Az egyetlen akadályt még abban látta, hogy lehet, hogy levelét nem olvassák el. De épen erre való tekintettel szándékosan rövidre fogta, nehogy unalmasnak látszassék.

Annyi bizonyos, hogy ha elolvassák, érdeklődni fognak iránta. Teljesen lehetetlennek látszott előtte, hogy ha valakiben ilyen őszinte vágyat látnak arra, hogy dolgozzék s másra és magára nézve hasznossá legyen, közönyösen elmenjenek mellette. Mert ebben az esetben ez az Antonovics Christián közönséges tökfilkó, a kivel nem is érdemes összeszűrni a levelet, s akkor azután az egész tervét meg kell változtatnia. Akkor egészen más irányba kell terelni a törekvéseit.

Ez elvégre teljesen mindegy neki. Ő egyedül csak azért választotta ki épen ezt a gyárat, mert bizott a szolidságában; de maga a munka neme rá nézve teljesen közönyös. A fő dolog az, hogy munka legyen.

Várt. Elmúlt az éjtszaka. Azután elmúlt egy nap, és megint egy éjtszaka. Reggel lett. Ezen a reggelen azzal a kérdéssel ébredt: «vajon van-e levél?»

S mikor fölöltözött s kiment a folyosóra, hogy találkozzék gazdájával, folyton csak a levélre gondolt. Kinyitotta a konyhaajtót.

— Nincsen levelem? — kérdezte.

— Nincs; semmiféle levelet sem hoztak.

Nem érzett csalódást, nem keseredett el, hanem egyszerűen így szólt magában: — Tehát még korán van. De megjön, feltétlenül megjön az a levél.

Visszatért szobájába s leült theázni. Kilencz óra volt. Ebben a lakásban még soha nem kapott levelet s így nem tudta, hogy a levélhordó itt mikor hordja szét a leveleket.

Ime egyszerre csöngettek, az előszobából beszélgetés halatszott, kinyílt az ajtó s a gazda átnyújtott neki egy levelet.

— Ah, — gondolta magában Andrej, mikor a levél után nyúlt, — tehát az én meggyőződésem nem volt elbizakodottság.

Egy nagy, kék borítékot tartott a kezében. A felső szélén nyomtatott betűkkel rajta volt a gyár hivatalos czíme. Most már azután semmi kétsége sem lehetett, hogy a levél onnan jön és válasz az ő levelére.

— De hátha . . . visszautasítás? — gondolta magában Andrej.

— Nem, nem lehet elutasítás, — felelt magának egész határozottsággal: — ha feleltek, ez annyit tesz, hogy a levelemet elolvasták, ha pedig ép eszű ember olvasta el, úgy ki van zárva, hogy ne érdeklődjék irántam.

Biztos, erőteljes kézzel fölbontotta a levelet. Négyrét összehajtott erős, sima, hangosan ropogó és bizalmat gerjesztő papíros volt a kezében. A felső szélén, épen úgy, mint a borítékon, rajta volt a gyár czíme. Azután tiszta, határozott és kiirt írással voltak odavetve a következő sorok:

«Tisztelt Uram! Gyárunk igazgatója, Til Antonovics Christián úr, bármely nap egynegyed egy és fél egy közt fogadhatja Önt lakásán.» . . . Azután: «titkár» és egy olvas-hatatlan aláírás.

A diadal öröme csillant föl Andrej arczán. Tehát elfogadják, meghallgatják . . . Oh, ez teljesen elegendő ahhoz, hogy nyert ügye legyen. Annyi bizonyos, hogy nem távozik onnét a nélkül, hogy ki ne elégítsék.

Kétségtelen, hogy Andrej jobban újjongott ebben a pillanatban, mint bárki más újjongott volna, akár ha határozott állást kínáltak volna is neki. Reá nevezte az volt a legfontosabb, hogy a levele megtette a várt hatást. Az igazgató

megértette, hogy hatalmas erélylyel és ellenállhatatlan törekvéssel áll szemben, a munkára és az önerőből való érvényesülésre . . .

De Istenem, hogy megbecsüli idejét! Egynegyed egytől fél egyig! Milyen szigorúan ki van mérve az ideje . . . Még ez a látszólag jelentéktelen körülmény is az elégtelenségnek megfoghatatlan érzésével töltötte el Andrej lelkét.

Bizony, ez aztán a munka. Ott aztán igazán dolgoznak. És ha ott annyira megbecsülik a munkaidőt, ez annyit tesz, hogy meg tudják becsülni az igazi munkaerőt is, és következésképpen meg fogják becsülni őt is. Ő pedig el volt szánva rá, hogy minden erejét és minden idejét a munkának szenteli, hogy minél többre vihesse.

Sokat hallott a szerencséről, a sikerről, mindenféle elfogultságról, protectióról, befolyásról. De mindez semmi, mindennek csak viszonylagos jelentősége van, értékes, igazán értékes csak a munka, és az, a mi a munkára nézve hasznos.

Tizenegy óra után felöltözött és kiment az utcára. Lassan ment, hogy nagyon is korán ne érkezzék, mert a gyár nem volt messzire. A kapus, a ki már többször találkozott vele, mint régi ismerőst üdvözölte.

— Megint itt van! — mondotta. — Milyen kár, hogy mindig hiába jön.

— No de ma nem jövök hiába! — felelt Andrej. — Ma beszélni fogok az igazgatóval.

— Vele magával? — kérdezte a kapus hitetlenül.

— Magával Antonovics Christiánnal.

— Áá! Tehát bebocsátják?

— Bebocsátanak.

— No, adjon az Isten sikert.

— Sikert! — gondolta magában Andrej, a mint végigment az udvaron az igazgató lakása felé. — Ha én sikerre, vagy sikertelenségre várnék és erre építeném reményeimet, nem valami messzire jutnék. A siker bennem van, és egyedül csak tőlem függ. Ha ki fogom tudni fejteni azt, a mi bennem lappang, kifejteni úgy, hogy tényleg tisztán lásson és megértsen mindent, úgy ez a siker; ha nem, akkor mehetek tovább, üres kézzel. De tudnom kell, tudnom kell. Ma dől el egész életemnek a kérdése. Egy másik negyedórát már aligha fogok kapni.»

Eljutott az igazgató lakásához. Ennek épen olyan volt a bejárata, mint Petrovics Iván lakásáé. Csak hogy itt vászon-szőnyeg futott végig a lépcsőn, a mi a helyettes lépcsőjén nem volt.

Nem tudta pontosan, hány óra, de azt tudta, hogy tizenkettő már elmúlt, mert a munkások elmentek ebédelni. Fölment a második emeletre és megnyomta a villamos csengő gombját. A szobaleány kinyitotta az ajtót.

— Itthon van az igazgató úr? — kérdezte Andrej.

— Épen most ült asztalhoz.

— Legyen szíves adja át a névjegyemet.

Andrej odanyújtotta a névjegyet; a szobaleány eltűnt, de csakhamar visszatért.

— Parancsoljon!

Belépett egy nagy szobába, mely nyilván dolgozószoba volt. Közepén hatalmas íróasztal, az ablaknál íróállvány, kö-röskörül nehéz, faragott bútorok.

Az asztalnál egy alacsonytermetű, szélesvállú, borotvált arcú úr ült. A feje kopasz volt. Épen valamit írt. Egy fiatal ember állott előtte, a ki nyilván egyik alkalmazottja volt.

A borotvált arcú úr nem vette észre a belépő Andrejt; de megérezte s a nélkül hogy fölpillantott volna, így szólt:

— Tüstént, Szareptov úr! — s tovább írt.

— Ezt tessék leiratni és azonnal elküldeni! — szólt oda a fiatal embernek.

Ez fogta az írást, meghajtotta magát és kiment.

Erre a borotvált úr hátradőlt a karosszékében és figyelmesen végignézte Andrejt.

— Ön Szareptov úr?

— Igen, ez a családnevem! — felelt Andrej.

— Én Til Antonovics Christján vagyok. Foglaljon helyet, — s rátette kezét az íróasztal mellett álló székre. — Foglaljon helyet és mondja el, miről is van szó.

Egészen tisztán beszélt oroszul, csak nagyon is tisztán hangsúlyozta az egyes szótagokat, s ez volt az, a mi külföldi származását elárulta.

Andrej odalépett a székhez és leült.

— Mondja el, mit kíván tőlem! — mondotta Til, nem szűn-vén meg fürkésző, de közönyös szemekkel méregetni Andrejt.

— Foglalkozást akarok kapni öntől! — mondotta Andrej.

Miért épen én tölem akar foglalkozást kapni? Mért nem más valahol?

— Azért, mert az ön gyára mintaszerű. Én azt hiszem, hogy legjobban meg lehet tanulni a munkát ott, a hol azt legjobban végzik.

— Ez helyes. Milyen alapokon kéri ön, hogy én önnek foglalkozást adjak!

— Azon az alapon, hogy erősen és mélyen átértzett vágyam a gyakorlati munkát elsajátítani.

— Vágy! Ez már sokat jelent, ha az a vágy komoly.

— Pedig nálam komoly, igazgató úr. Annaira komoly, hogy a kedvéért én lemondtam a gondtalan életről, annak a lehetőségéről, hogy az egyetemet elvégezzem, s megcsináljam az okleveles emberek szokott könnyű carriéréjét.

— Ez persze mind nagyon becses dolog, de minthogy ön még nagyon fiatal, megeshetik, hogy mindez csak fiatalos fölbuzdulás. Ez a bizonyíték magában véve még nem elegendő. Nincs önnek senkije, a ki önt ajánlhatná?

— Ellenkezőleg, igazgató úr, a legfényesebb ajánlatokat szerezhetném meg és mutathatnám be önnek. De nem akarok velök élni.

— Miért? — kérdezte az igazgató szemmel látható érdeklődéssel.

— Azért, mert mindent a magam erejéből akarok elérni. Az ajánlásokat rendszeren nem azoknak adják, a kik megérdemlik, hanem azoknak, a kiknek szolgálatot akarnak tenni. Az ajánlás a legtöbb esetben nem más, mint a befolyással való visszaélés. Én csak arra kérem önt, igazgató úr, adjon nekem alkalmat arra, hogy az ön szemeiben a saját két kezem munkájával ajánljam magamat.

— Ön nagyon szépen beszél, Szareptov úr, nagyon szépen beszél! — kiáltott föl az igazgató. — S ha e szerint is cselekednék, úgy igazán figyelemreméltó ember lenne.

— Tegyen kísérletet velem. Mindössze ez az, a mit kérek. Én tudom, igazgató úr, hogy bennem semmi kiváló tehetség nincs, ezt tudom, mert ha volna, úgy érezném, már pedig nem érzem. De van bennem erély és törekvés arra, hogy megtanuljak dolgozni, s hogy dolgozzam.

— Ez már magában véve is nagy tehetség, ha az a törekvés valódi.

— Istenem! Önnek minden eszköz rendelkezésére áll arra, hogy erről meggyőződjek.

— De hát mit akar csinálni? Mire érzi magát képesnek?

— A legegyszerűbb munkára, igazgató úr. Én szeretném a legegyszerűbbön, a legkevésbé szövevényesen kezdeni, hogy kitanúljam a munka minden csinját-binját . . .

— Akar kalapácsal dolgozni?

— Igen, akár azzal is.

— De nem hiszem, hogy képes rá. Ehhez fizikai erő kell, a mi önben még nem lehet meg.

— Elég erős vagyok én. Szépen fejlettek az izmaid . . .

— De nem azok, a melyekre itt szüksége van. A mi izmaink nagyon fejlettek szoktak lenni, de szabadon, és nem a munkában fejlődtek, s így a munkára nem is alkalmasak.

Az órájára nézett és hozzá tette:

— Most megyek ebédelni, Szareptov úr; ebéd után még lesz tíz perczem az ön számára. Egyébiránt talán megtisztel engem azzal, hogy velem ebédeljen?

— Köszönöm, igazgató úr, de tartok tőle, hogy terhére leszek! — mondotta Andrej, — de bensőleg már ujjongott, mert ebben a siker jelét látta.

— Nekem nagyon nehéz terhemre lenni, Szareptov úr! Én nem hagyom magamat.

Megnyomta a csengetyű gombját s belépett egy szolga.

— Készen van? — kérdezte az igazgató.

— Parancsára.

— Tegyen még egy teritéket.

A szolga kiment, az igazgató fölkel.

— Csak egyre akarom figyelmeztetni, Szareptov úr; ön most az én vendégem lesz, és remélem, megbocsátja nekem vendégszeretetemet! Ért engem, úgy-e?

— Értem, hogy nem fogok visszaélni az ön vendégszeretetével és nem fogom ezt olyan körülménynek tekinteni, a melyet ki lehet aknázni arra a célra, hogy állást kapjak . . .

— Tökéletesen úgy van. Ebéd alatt majd elmondja nekem, hogyan és mi módon mondott le az előnyeiről. Általánosságban annyit mondhatok, hogy ön nagy mértékben fölkelte érdeklődésemet. Önnek olyan az eszejárása, a

milyen nem igen szokott lenni az oroszoké. Nagyon is határozott, pontos és világos.

Andrej elgondolta, hogy neki tulajdonképen nincs is joga magát teljesen orosznak tartani, minthogy anyai részről svéd vér folyt ereiben, s már-már elhatározta, hogy ezt közli is az igazgatóval, de egyszerre meggondolta a dolgot. Az a gondolatmenet, mely ekkor a fején átvillant, kétségkívül sajtászerű volt: — Nem, nem fogom ezt neki megmondani, mert úgy tetszik, ő is svéd. Ez esetleg megvesztegetheti, elfogulttá teheti őt. Nem szabad ilyen hürokat pengetnem. — És nem szólt semmit. Bementek ebédelni.

Bementek a kis ebédlőbe, melynek a közepén kis kerek asztal állott, két személyre megterítve. Az igazgató megkínálta, hogy üljön le, és ezalatt élénken beszélt.

— Én most szalmaözvegy vagyok; családom falun van, de nekem lehet. Nekem itt kell ülnöm.

Hideg sódart és szardellát szolgáltak föl.

— Bocsásson meg, de pálinkát nem iszom! — mondotta az igazgató.

— Én még soha életemben sem ittam! — szólt Andrej.

— Az én ebédem nagyon kurta ám, mindössze két tál ételt eszem, mert többre nem futja időmből. Ebéd után tíz perczet engedek magamnak fekete kávéra és szivarra, azután megyek vissza a gyárba. Nos hát mondja el, hogy vált meg kiváltságaitól, az előnyeitől.

Behozták a levest. Andrej elkezdett beszélni.

— Lehet, hogy ön hallotta hírét Szareptov Mihajlovics Arkadijnak.

— Igen, hallottam róla, de nem találkoztam vele soha! — mondotta az igazgató.

— Volt neki felesége, egy pompás, és határtalanul jószívű asszony. Szolgált nálok egy szakácsnő, a ki meghalt s egy kis árvát hagyott hátra. Ezt az árvát Szareptova asszony a házába fogadta és úgy nevelte, mintha a saját fia lett volna. Elvégeztette vele a gymnasiumot, azután beiratta az egyetemre. Ez az árva, igazgató úr — én vagyok.

— De hát miért hívják önt Szareptovnak?

— Azért, mert Szareptov úr, a ki alapján véve gyűlölt engem, feleségének unszolására rám ruházta a nevét. Nem fogadott örökbe, csak a nevét ruházta rám. Nem régen Szarep-

tova asszony meghalt. Férje, a kinek én semmi tekintetben sem vagyok lekötelezettje, minthogy ő maga is a felesége vagyonából rendezkedett be, tüstént szükségesnek tartotta eszembe juttatni, hogy ki fia vagyok és hol a helyem. Be fogja látni igazgató úr, hogy akkor, mikor harmadéves egyetemi hallgató voltam, engem erre figyelmeztetni kissé elkésett dolog volt. Ez bántott engem. Egyszeriben idegenül éreztem magamat abban a házban, ott hagytam, lemondtam mindenről és eljöttem.

Ekkor borjúsültet találtak föl. Az igazgató kiosztott Andrejnak egy darabot és így szólt:

— Ez igazán szép kezdete egy derék munkás pályafutásának.

— Magam is azt hiszem. Azóta már egy hónap mult el, — folytatta Andrej, — hogy Szareptovék házát elhagytam; beköltöztem egy csizmadiához egy négy rubles oduba, s az utolsó héten már éheztem; ahogy sem tudtam elérni, hogy ön, igazgató úr, meghallgasson engem, s akkor szántam rá magamat arra, hogy írjak önnek.

— Ezt én nagyon sajnálom! — mondotta Til. — De mi hozzánk, igazán mondom, egész sokasága fordul az olyan embereknek, a kiből semmi sem lesz, úgy hogy teljesen elvesztettük bizalmunkat. Nem parancsol még sültet, Szareptov úr?

— Nem kérek, köszönöm.

— Akkor hát menjünk át dolgozószobámba.

Fölkeltek és átmentek a dolgozószobába. Tüstént hozták a kávé. Til megkínálta Andrejt szivarral, de nem fogadta el.

— Szareptov úr, én a következőket mondhatom önnek, — szólt az igazgató, miután helyet foglalt egy kényelmes karosszékbén. — Ön igen kedvező benyomást tett reám, s az ön története bizalmat gerjesztett bennem ön iránt. De ez még nem jelent semmit; a benyomás és a bizalom is hajótörést szenvedhet előre nem látott akadályokon. És minthogy ön a mi szakmáinkban nyilván semmihez sem ért, ez idő szerint önnek semmi határozott ajánlatot nem tehetek, de viszont elutasítani sem akarnám. A mit tehetek, az mindössze annyi, hogy rábizom önt egy alkalmazottam gondjaira, a kiben föltétlenül megbizom. Ön egyelőre csak jelen lesz a munkánál, s majd csak akkor kezd el dolgozni, a mikor

tisztába jön vele, hogy mire képes. Akkor majd könnyebb lesz meglátni, vajon mennyiben valósíthatók meg gyakorlatilag az ön törekvései. Megelégszik ennyivel?

— Tökéletesen. Nagyon hálás vagyok érte önnek, igazgató úr.

— A lakása ki van fizetve egy időre?

— Igen, három hétre.

— És az étkezése?

— Azt majd csak elintézem valahogy.

— Helyes. Ha nagyon meg talál éhezni, úgy fél egykor jöjön el hozzám, bármikor szívesen szolgálok olyan ebéddel, a milyen a mai volt. Holnap reggel pedig menjen el a síngengerelő pavillonba, és keresse föl ott Polymov főműhelyvezetőt. Ő már tudni fogja: én értesítem. A viszontlátásra, Szareptov, mennem kell a gyárba.

Andrej meghajtotta magát és kiment. Valóságos elragadtatással dobogott a szíve. Ekkora sikerre maga sem számított.

— Milyen csodálatos ember ez az igazgató! — mondotta magában lelkesen. — Milyen szép az élet ezen a világon, mikor vannak emberek, a kik két szóból is megértik az ember lelkét.

PATAPENKO N. J. után, oroszról

AMBROZOVICS DEZSŐ.

BALLADA A GYÁRBAN.

Zúg a gyár, hogy döng a föld,
Tája kormos fátylat ölt.
Magas kürtő füstjét ontja
Éjjelente, nappalonta.
Benn örök gyehenna ég,
Perg, forog száz vaskerék,
A gőz füttyös csapra jár...
Füt a János, zúg a gyár.

Övig meztelen alak,
Perzseli a tűz-salak,
Pokol torkát tágra nyitja.
Köszén-étkét behajítja.
Vérpiros fény rá kicsap,
Úri gyáros nézi csak :
— «Büszke ficzkó, szolga bár»...
Füt a János, zúg a gyár.

Úri gyáros hogy kilép,
Jön egy asszony, deli szép.
— «Kit keressz itt, szép virágszál?
Nem félsz, hogy a korom rád száll?»
— «Attól rég nem félek én,
A fütővel élek én,
Ahhoz jöttem.» — «Jaj beh kár!»...
Füt a János, zúg a gyár.

Zúg a gyár, de zord neszét
Átszövi egy szóbeszéd:
— «Fütő János, nől a bére,
Szép asszony jár a kezére.
Gyáros ahhoz mily kegyes,
S az a némber mily begyes!

Irodában gerlepár...»
Füt a János, zúg a gyár.

A piros fény rá kicsap,
Úri gyáros nézi csak.
Minden munkás összepillant,
Gúny szemökben nagyot villant.
Hogy gazdájok tova megy,
A fütőre rival egy:
— «Siet az, kit Panna vár»...
Füt a János, zúg a gyár.

Ám szivéig ér a gúny,
Fölriad rá iszonyún —
S tüzes izzó vaslapátja
Leüti, ki azt kiáltja.
Dühben égve, komoran,
Át a testen kirohan.
Az irodán érez a zár,
Rázza János, zúg a gyár.

Vállát ajtónak veti,
Roppan, enged az neki.
Úri gyáros futva rést kap,
De az asszony ott, a csélcsap!
A hatalmas bösz legény
Ölbe kapja könnyedén.
Mint kis tyúkot sasmadár
Viszi János, zúg a gyár.

Fütőházban tűzre vet,
Hütlén asszonyt, nem szenet.
— «Nossza bünös, égj pokolban!»...
Sistergő tűz nagyot lobban.
A sok munkás betolong
S visszadöbben: «hah, bolond!»...
A fütőház lángba' már —
Füt a János... Ég a gyár!

KOZMA ANDOR.

A HÁROM PÁLMAFA.

Arábia komor sivatagában
 Állt három pálma, délezegen, magában,
 És az árnyékos fövenyből, alattok,
 Hűs vizű, csobogó forrás fakadt ott,
 Megóvta jól a hatalmas lombsátor
 Tikkasztó portól, forró napsugártól.

Ott állt a három pálma évről évre . . .
 De haj, zarándok nem jön a vidékre,
 A ki leülne árnyékuk alá
 S szomját a forrás-vizzel oltaná.
 S a hőtül, im, fonnyadni kezd a lomb,
 S vizet a csermely sem oly dúsan ont.

Egyszer az égre fölsohajt a három :
 «Mit keresünk e sivatag határon ?
 E karesú törzs, e himes zöld palást
 Mit ér, ha vándor nem jön úgy se', lásd !
 Hasztalan így foly életünk tova ---
 Hozzánk a sors ugyancsak mostoha !»

S még el se hangzott panaszuk : a távol
 Hogy' sugárzik az út arany porától !
 Egy karaván közelg esörtetve arra ;
 Pazar szövettel, bőrrel betakarva,
 Hogy' ballag im a tevék sora — mintha
 Hullám ölén megannyi bárka ringna.

És púpjaik közt a kíváncsi láthat
 Tornyos fedéllel, sok, sok czifra sátrat —
 Száz villogó szem ott fürkészve néz,
 Ijesztőn nyúl ki száz fekete kéz ;
 Vezérok vágat a szélső körön,
 Gerej- s puskával, berber csődörön.

Párduz gyanánt, kit nyíl talált szügyén,
Ágaskodik s szökell a deli mén,
Hogy a lovag bő fehér leple, mint
Zászló a szélben, úgy lobog, kering . . .
S látván a forrást, lándsza-hossznyira,
Már ujjong s dalol a puszták-fia.

Elért a pálmafákhoz a menet,
S legott sietve letelepszének.
Telnek a korsók, van zsbongás, lárma.
S örömmel néz le s bólogat a pálma :
Úgy, úgy, nyugodjatok, jó emberek!
S a forrás is vidámabban cseveg.

S hogy megpihentek és az éj leszállt,
A pálmák törzsén megvillant a bárd :
Forgácsba, darabokra hullnak ott,
Kik láttak annyi, annyi századot ;
Vendégik tüzet gyújtanak velök,
S a gyermekek hordják szét levelök'.

Másnapra kelve, fölkészül korán
S ügetve megy tovább a karaván.
S mire a nap besütné az eget,
Nem lel hamú- s üszöknél egyebet —
A büszke fáknak összes romja ott van,
Széltől befújva, a kopár homokban.

Ma minden oly kietlen, oly bus ott ;
A lomb az érrel többé nem susog,
És védő árnyat hjába esd a hab,
A számum hő lehetőül kiapad —
S nem jár a vándor még feléje sem,
Csak fönn a héja visong éhesen . . .

LERMONTOV után, oroszról

SZABÓ KÁROLY.

A KIEGYZÉS. *)

Az 1867 : XII. törvényczikk egy emberöltőn át biztos alapja volt hazánk nyugodt fejlődésének. Bármik voltak hibái, Deák műve elérte legfőbb célját. Az összeütközés Magyarország és a dynastia, Szent István birodalma és Ausztria közt lehetetlenné vált és ha nem szünt is meg a surlódás, az a tudat, hogy a legfőbb kérdésekben megvan az egyetértés, megfosztotta veszélyességétől. 1897 óta azonban az osztrák zavarok mindinkább körükbe vonták a magyar parlamentaris életet is, és mostanában a legtöbb előtt kétségessé vált: föntartható-e még a kiegyezés régi formájában?

Itt van tehát az ideje annak, hogy elfogulatlanul, tárgyilagosan méltathassuk I. Ferencz József, Deák Ferencz és gróf Andrássy Gyula művét.

Ezt annál inkább megtehetjük, mert Eisenmann úr könyvében pártatlan, beavatott, értelmes vezetőre találunk. Ez az elsassi francia ember egész tudós ambícióját és lelkiismeretességét erre a kérdésre központosította. Megtanult magyarul, megtanult még csehül is, hogy a forrásokat használhassa. Bejárta a monarchiát, érintkezésbe lépett a vezető államférfiakkal, hogy ítélete erősödjék. Meg akart érteni és értetni mindent; nemcsak a két államnak különben is elég bonyolódott szervezetét és kölcsönös viszonyát, hanem belső állapotát, életét is. Igazságos akart lenni mindenki és minden iránt, mint olyan, ki kívül és fölötté áll a pártok tusájának. Ez a legfőbb érdeme, de, jegyezzük meg mindjárt, hibái is ebből folynak. Az objectiv történetírásnak is megvannak a maga szirtjei és zátonyai.

Mint következett a negyvennyolczból az absolutismus, mint

*) *Le compromis Austro-Hongrois de 1867. Étude sur le Dualisme.* Paris, 1904. 695. l. Par Louis Eisenmann.

folytatódtak az alkotmányos kísérletek 1859 óta, az októberi diplomán, a patensen, az 1861-iki országgyűlésen és a provisoriumon át a kiegyezés megkötéseig, ezt körülbelül mindnyájan tudjuk többé-kevésbé. Kiket a részlet, a pontos, adatszerű összefoglalás, az egyes tényezők külön fölfogása, összeütközések és kölcsönös viszonyuk jobban érdekel, igazán jeles útmutatást nyer mindezek felől Eisenmann könyvében. Mert ő egyaránt méltatja az osztrák, a magyar, a cseh stb. álláspontot, egyaránt ismeri és ismerteti a dynastiának és a népeknek hagyományait és reményeit.

Minket a kérdések roppant halmazából különösen kettő érdekel. Először az, miért jött létre a kiegyezés éppen abban a formában, melyben közjogunk oly fontos részévé vált, vagyis: miért nincs benne sem több, sem kevesebb, mint a mennyit az 1867: XII. magában foglal? Másodsor az: miképen működött ez a közjogi forma máig, különösen magyar szempontból?

I.

A kiegyezést, mint ismeretes, Deák Ferencz a tizenötös bizottsággal már 1866 tavaszán megfogalmazta és mire a háború kitört, ki is adta. A háborúnak Ausztriára nézve szerencsétlen kimenetele elhárította elfogadásának legfőbb akadályát. A császár hat évi kísérletezés után meggyőződött arról, hogy sem a centralismus, sem a foederalismus nem biztosíthatják a monarchia belső nyugalmit és külső hatalmát, míg Magyarország duzzogva, vagy éppen fenyegetve félre áll. A sokat próbált fejedelem, ki megingani látta mindazt, min érzelme egész hevével csüngött, komolyan foglalkozik a lemondás gondolatával. De csakhamar föl ismeri a nagy történeti vonatkozásokban beállott változásnak igazi irányát. A dynastiának, mióta elvesztette századokon át föntartott hegemoniáját Italiában és Németországban, csak Magyarország biztosíthatta európai hatalmát és jelentőségét. A magyar pedig, erről Deák husvéti czikke tett tanúságot, küzd ugyan jogáért, küzd az egységes beolvasztó Ausztria ellen, de nem köz-társasági, nem is antidynastikus. Sőt az a fogadtatás, melyet Erzsébet császárné Pesten a háború idejében a legválságosabb napok alatt talált, arról kezeskedett, hogy a loyaltas érzése, mely már végképen elhamvadóban volt, új és erős lánggra lobbanhat.

Deák államfértiúi, mi több, emberi nagyságának legfönsége-sebb emléke, hogy Königrätz után nem követelt többet, mint

ezelőtt. Azonfölül, a mit nemzete elévülhetetlen jogának tartott, nem kívánt semmit a lesújtott uralkodótól. Talán akkor ki lehetett volna vivni változatlanul a negyvennyolczas törvények elismerését. De ezzel megújult volna azon év válsága: a küzdelem Ausztria és a dynastia ellen. Már pedig Deák legjobban tudta, hogy Ausztria 1848-ban és 1849 elején még sokkal kétségbeejtőbb helyzetben volt, mint tizennyolcz évvel később, mégis föntartotta szívóssága és diadalra vezette a nagy dynastiák, a conservativ érdekek solidaritása. Ha állandó eredményt akart, hazája életérdekeinek föntartása mellett tekintettel kellett lennie a királyi hatalom megóvására, Ausztria kielégítésére is. A kiegyezésnek e három nagy tényezőnek egyetértésén kellett fölépülnie. A nagyhatalmi állásról külön nem szól, sőt Andrássyval ellentétben, annak nemcsak hangsúlyozását, hanem említését is mellőzi. De csak azért, mert, mint mondá, Magyarországnak törvényes jogaiba lépése, megnyugtatósa, haladása úgy is jobban biztosítja a nagyhatalmi állást minden kijelentésnél.

Ha annyi és annyira ellentétes érdek megegyeztetéséről van szó, szükséges az áldozat; lehetetlen akármelyik hagyománynak teljes érvényesülése. Utoljára is a porosz győzte le az osztrákot, nem a magyar és noha a győzelem ugyancsak teljes és döntő volt, Bismarck leveleiből és emlékirataiból tudjuk, hogy kötelességének tartotta királya messzeszáguldó hódítási terveit megfékezni az állandó béke érdekében. Magasztos és fölemelő érzet egyszerre élvezni a nemzet összes vágyainak, reményeinek megvalósulását. De vajmi ritka ez a mámor. Az élet rendes folyása a legnagyobb győzelmek után is megalkuvást követel. Az 1848: III. törvényzikk elismeri a birodalmi kapcsolatot és 1849 április 14-ét nyomon követte augusztus 13-ika és október 6-ika.

Magyarország visszanyeri alkotmányát, belső kormányzatának függetlenségét, állami voltát, de a *pragmatica sanctio* alapján Ausztriával együttesen tartja seregét és diplomatiáját. Áldozata: a külön seregről és a külön külügyről való lemondás. Anyagi tekintetben méltányosságból elvállalja az osztrák államadósság kamatai egy részének fedezését. Viszont törvényes befolyást nyer és pedig pénzbeli hozzájárulásánál jóval nagyobb arányban a monarchia közös ügyeinek intézésére. De vajon ez a közös befolyás nyújt-e kárpótlást az állami lét két oly fontos attributumának hiányosságáért, minő a sereg és a külügy? A királyi hatalom lemond azon századokon át egyre visszatérő törekvésé-

ről, hogy Magyarországon az alkotmány mellőzésével absolut idegen uralmat létesítsen. Viszont örökébe lép a nemzeti királyság törvényes hatalmának, melyet nemcsak a törvény betűje, hanem még inkább a hagyományos hűség és hódolat biztosít részére. Enyhítik vagy eltörlik az 1848-iki törvények azon határozatait, melyek az uralkodó törvényes hatalmát korlátozzák vagy éppen veszélyeztetik. A nádorságot beláthatatlan időre megszüntetik; a király jogát az országgyűlés fölösztatását vagy elnapolását illetőleg az 1848:IV. törvénycikkhez képest lényegesen kiterjesztik.

Ausztria az igazi vesztes, le kell mondania arról, mi nem joga, de mit valóban birtokának nézett — Magyarországról. Tudjuk, hogy annyi törvény ellenére, hazánk, kivéve a megyei kormányzatot és a bíraskodást, osztrák provincia volt és annak ismerte a világ. Az 1848-iki gyökeres, de igen rövid fordulat után már biztosnak látták Magyarország megszűnését, a «Gesamt»-monarchiába való beolvadását. Az absolutismusnak ez nem sikerült, de az elv megmaradt: Schmerling a bécsi Reichsrathot tekintette központi parlamentnek, melybe a monarchia «keleti tartományai» is küldik képviselőiket. Most e szép álmoknak vége. Még gazdaságilag, a hol legteljesebb volt az elnyomás rendszere, sem volt föntartható a régi állapot. Magyarország mint egyenlő fél szerződik Ausztriával és a szerződés tíz évről tíz évre alkotmányosan megújítandó. Ezek ellenében gyöngé vigasz, hogy megmarad három közös miniszterium és hogy ezeknek, valamint a külföldi követségeknek továbbra is Bécs a székhelye. Komolyabb kárpótlás az, hogy az addig nyílt vagy rejtett absolutismus alatt álló örökös királyságok és tartományok alkotmányt és pedig szabadelvű, a német elem hegemoniája által biztosított alkotmányt nyernek.

A viszonyok e rendezése nálunk Deák pártjának, Lajtán túl a szabadelvű, alkotmányos németeknek juttatja a döntő szerepet. Ezeknek kellett a kiegyezés művét megalkotni, megvédeni és mi talán legnehezebb volt, végrehajtani.

Magyarország és Ausztria további fejlődése nagyrészt attól függ: miképen történt ez meg a két államban.

Nálunk Deák és hívei nagy parlamentáris küzdelmet vívnak, egyrészt a korona ellen, mindaddig, míg az teljesen nem lép az alkotmány elismerésének törvényes alapjára, másrészt azon pártok ellen, melyeket nem elégít ki a kiegyezési törvényjavaslat-

ban foglalt jogok mértéke. A szélsőbal a tiszta personalis unio alapján áll, a balközép, Tisza és Ghyecz, óhajt ugyan kiegyezést, de a magyar külügy és hadügy önállóságának erősebb kidomborításával. A magyar elem meg volt oszolva. Deák politikája és egyénisége, a békés fejlődés reménye, maga részére nyerte a főnemesesség és papság túlnyomó részét, a városi polgárság és az intelligentia zömét. A balközép ereje a köznemességben áll, mely egyaránt távol akarja tartani az osztrák befolyást és a forradalmat. Végre a magyar nép jelentékeny része még törhetetlenül ragaszkodik a forradalom hagyományához. Kossuth cultusa teljes erejében föléled. Kossuth pedig 1867 május 22-iki levelében a «nemzet halálát» látja a kiegyezésnek törvénynyé válásában.

Ennyi erővel, lelkesedéssel, sőt fanatismussal szemben csak Deák nagy szelleme és erkölcsi tekintélye biztosíthatta a többséget. Az 1869 tavaszán végbement választás a leghevesebb izgatás ellenére is többséget adott Deák politikájának és az azt képviselő kormánynak. Azóta pedig, 1905-ig, egy választásnál sem jöhetett komolyan szóba a kiegyezés hiveinek bukása. Mióta Tisza Kálmán 1875-ben a balközép legnagyobb részével a kiegyezés megalkotóihoz és támogatóihoz csatlakozott, bátran lehet mondani, hogy az 1867-iki törvény mellett a magyarság nagyobb része foglalt állást.

Nálunk tehát parlamentaris volt a küzdelem kezdettől fogva. A törvényt a parlament többsége fogadta el, ennek köréből alakult az alkotmányos kormány és a kiegyezés megtámadásának és védelmezésének színhelye egyaránt a magyar képviselőház maradt. A választásoknál közreműködhetett a hivatalos nyomás, másrésztől a végsőig menő, terrorismussal fenyegető izgatás, de a dolog mégis csak alkotmányosan dőlt el. Úgy a personal-uniót követelő szélsőbal, mint a kiegyezés fejlesztését és nemzeti tartalommal való betöltését sürgető nemzeti párt, oda vitte ügyét.

Másként állott a dolog Ausztriában. 1865 óta föl van ott függesztve az alkotmány. Belcredi kormánya, «a grófok ministeriuma», körülbelül az októberi diploma alapján állott. Fœderalistikus, azaz az egyház és az aristokratia által vezetett, a dynastia hatalmának mindenben hódoló Ausztriát óhajtott. Egyáltalában nagy tévedés elvi különbséget keresni Ausztriában e fœderalisták, absolutisták és régi centralisták közt. Bizonyos eltérés van köztök, de csak azért, mert a fölvet: a birodalom egységét és a trón hatalmát más-más úton akarják biztosítani. Belcrediék

tehát elvi ellenségei nemcsak a magyar függetlenségnek, hanem az alkotmányosság lényegének. Meg is tesznek a kiegyezés ellen minden tőlök telhetőt. Annyira, hogy még régi szövetségeseiknek, a magyar ó-conservativoknak egy része is elpártol tőlök és Deák táborához közeledik.

De nemcsak a kormány nézte rossz szemmel Magyarországnak jogai birtokába lépését, hanem az osztrákok legnagyobb része is. Voltaképen csak az a kevés német liberalis, ki komolyan vette a szabadelvűséget és az alkotmányt, hozta meg jó szívvel azt, mi a legnagyobb áldozat volt minden osztrák kebelnek. Sem a centralista burokraták, sem az egységes Ausztriáért lelkesedő, annyira hatalmas katonai, papi és főnemes körök nem gondolhattak reá másképen, mint a legnagyobb haraggal vagy kétségbeeséssel. És a német még hagyján. De a többi nemzetiség közt csak a lengyel hajlott még a magyarhoz; a többi szláv fölött az 1848 emléke uralkodott. Az új erőre jutott cseh nemzetiség határozottan állást foglal a dualismus ellen. Ha már megbontják a régi Ausztriát, a cseh koronának annyi jogot kell juttatni, mint Szent István koronájának. Ha akkor igazi alkotmány van Ausztriában, alig nyerhetett volna a kiegyezés többséget.

Ily viszonyok közt a császár akarata döntött. Hiába idézi az 1867: XII. törvényczikk bevezetése az 1865 december 14-én tartott trónbeszéd e szavait: «Ő felsége többi országait és tartományait alkotmányos jogokkal ruházta föl»; a kiegyezést Ausztriában csakis Ferencz József személyes közbenlépése tehette törvénynyé. Mint Ausztria császára még mindig alkotmányos jogainál messze túlmenő hatalmat gyakorolt. Miután meggyőződött Magyarország megbékítésének szükségéről, teljes erélylyel hozzá lát a kitűzött cél elérésére vezető eszközök megtalálásához. Családjában kivüle csak neje, Erzsébet ismeri és kedveli hazánkat. Nem tudjuk, minő küzdelmet kellett vívnia a fejedelmi párnak azok ellen, kik legközelebb állottak hozzá, de bizonyos, hogy föladatuknak nem ez volt legkönnyebb része. A külügyek vezetését a szász báró Beustra bizza; pedig a kiegyezést első sorban a nagyhatalmi állás, mint a törvény mondja «a birodalom biztosságának életföltétele» tüntette föl szükségesnek. Még sokkal később is szemére vetették a kiegyezés ügynevezett barátjai, a liberalis németek, köztük vezérek, Giskra Károly, Beustnak, hogy csak ő, az idegen, egyezhetett belé oly könnyű szívvel a dualismusba, «Ausztria ketté szakításába». Belcredi csakhamar megbukik, vele

a kísérlet a szláv tartománygyűlések segítségével útját állani a kiegyezésnek. A császári befolyás elég erős, hogy még a cseh tartománygyűlésben is a németeknek, azaz a kiegyezésre hajlók-nak, szerzi meg a többséget. A császári akarat előtt meghajlana még a legridegebb centralisták is. Még Schmerling is megszavazta a kiegyezést.

Ha nem az egyes eseményeket és a formákat nézzük, hanem a dolgok velejét, kétségtelenül áll előttünk az a meglepő tény, hogy a kiegyezés alkotmányos elfogadása az örökös királyságokban és országokban csaknem kizárólag az uralkodó műve. Épen midőn komolyan hozzá lát ahhoz, hogy Ausztriának valódi és nem álalkotmánya legyen, kell legerősebben igénybe vennie fejedelmi prærogatíváját.

Befolyása a Lajtán is túlterjed. A zágrábi tartománygyűlés még 1867 tavaszán tiltakozik Magyarországnak régi erejében való föléledése ellen. 1867 őszén már megjuhászodtak a Száva mellékein. Egyenes tudomásunk nincs róla, de alig kétséges, hogy az uralkodó állásfoglalása hasonló módon ne hatott volna a szerbekre, románokra és szászokra.

Ezek a tények magyarázzák meg, miért maradt meg Ferencz József uralkodói tekintélyének és befolyásának teljes birtokában akkor is, midőn őszintén és hatsó gondolat nélkül elismerte Magyarország alkotmányát és alkotmányos, szabadelvű kormányzatot rendezett be Ausztriában is.

II.

Magyarországon az 1867 után következő években megszilárdulnak a közállapotok, szembetűnő a haladás és az állami élettel együtt megerősödnek a szabadságnak és a magyar nemzetiségnek garantiái is. Az első évek könnyelműsége okozta pénzügyi zavarokat csakhamar orvosolja a nemzet hazafias áldozatkészsége. A hosszú ellenzékeskedés és nemzeti ellenállás korszakában nagyra nőtt féktelenséget lassanként megszünteti Tiszának erős, szelíd és mi fő, hosszú és szilárd kormányzata. Megvalósult, a mit a kiegyezés alkotói reméltek és mit Lónyay Menyhért 1867 februárban így fejezett ki «mert a fő, a monarchiát consolidálni és hazánkat emelni benne főtényezővé».

A monarchia consolidatiója sikerült. Kifelé Ausztria-Magyarország, ez volt 1868 november óta hivatalos neve, nem kény-

telen minduntalan léteért küzdeni, és erős szövetségesnek, félelmes ellenségnek mutatkozik. Jó viszonyba lép régi ellenségeivel a francziával, az olaszszal, de, bár nem hiányzott ehhez a kedv a bécsi udvari és katonai körökben, mégsem hajlandó újra megvívni a poroszszal a német hegemoniáért. A francia-porosz háborútól való tartózkodás legjobban mutatja, minő súlyt vet a latba Magyarország. A frankfurti béke után pedig a három keleti nagy birodalom jó viszonyba lép egymással. Mióta Andrássy vette át a külügyek vezetését, egyre bizalmasabbá vált a viszony Bismarck Németországához és politikánk egész erejét a specialis magyar hagyományok területén, a Balkánfélszigeten fejt ki. Bosznia occupatiója, a német, majd az olasz szövetség is, egymás után mutatták, minő fontos eleme lett az új alapra helyezett Habsburg-monarchia az európai egyensúlynak.

Ha így, az események és a nagy történeti átalakulások döntő hatása alatt külső politikánk határozottan magyar irányba jut, az Ausztriához való viszonyban sem maradt hátra Magyarország érvényesülése. A delegatiókban, mindjárt kezdettől fogva, a magyar volt a vezető. Egységes, fegyelmezett volta tette azzá. Az osztrákok közt a német szabadelvűek, a régi, keserves tapasztalásokon okulva, takarékoskosságot követeltek a hadügy terén. A magyarok kissé bőkezűbben bántak a közös kormánylyal, és ha kenyértörésre került a dolog, a nagybirtokosok, a lengyelek, clericalisok stb. vagyis a császár személyes befolyása alatt állók, hozzájuk csatlakoztak. Ez a túlsúly nem folyt a kiegyezésből, költséggel is járt, de egyenes következménye volt a két állam különböző szerkezetének. Semmi esetre sem áll az, mit az osztrák németek állítanak, és mit még Eisenmann úr is hajlandó nekik elhinni, mintha a magyarok szándékosan törtek volna hegemoniára és hogy így befolyásuk megfordított arányban állott volna quotájokkal.

De gazdasági téren sem maradt el az érvényesülés, a paritas megvalósítására való törekvés. Voltaképen Mátyás király ideje óta 1867-ben szabadult föl először Magyarország gazdasága. Ezt a szabadságot arra használta föl a magyar állam, hogy tíz évre vámszövetséget kössön Ausztriával. A külön vámterületről akkor komolyan alig volt szó. Még élénk emlékezetben volt, mit jelentett az osztrák vámsorompó Mária Terézia korától fogva 1848-ig hazánk termelésére nézve. De mivel a *pragmatica sanctio* gazdasági ügyekről épen nem szól és az «*unio*» gazdasági térre épen nem terjed ki, az 1867. XII. törvényczikk 68. szakasza

főntartja «az ország önálló rendelkezési jogát». A szorosan vett kiegyezésnél nincs terminus; a gazdasági megegyezés, a vám-szövetség, a pénzláb megállapítása tíz évről tíz évre megújításra szorul. Az első megkötésnél még nagyon szembetűnő, mennyire járatlanok államférfiaink a pénzügyi és nemzetgazdasági téren. Később, de különösen 1887-ben már nagy javításokat vívnak ki. Az osztrák nemzeti bankból osztrák-magyar bank válik, melynek igazgatására a magyar kormány csak annyi befolyást gyakorol, mint az osztrák. Tíz évvel később, Wekerle előmunkálatai alapján, Bánffy kivívja, hogy a magyar földön fogyasztott osztrák iparcikkek fogyasztási adója a magyar kincstárba jusson. E téren tehát kétségtelenül volt haladás. De ez a haladás csak annyiban állott, hogy a magyar birtokba vette azt a jogot és jövedelmet, mihez kezdetől fogva lett volna jussa és miről — hogy igaz nevén nevezzük a dolgot — az első berendezkedés zürzavarában megfeledezett.

Egyáltalában nem szabad hinni, hogy a törvény és a magyar önállóság elismerése azonnal véget vetett volna hazánk gazdasági függésének. Pénzügyi tekintetben a bécsi bankok uralkodtak, nagy ipar dolgában az osztrák gyárak, de még vasutaink első szervezése is osztrák mintára történt. Oly nagy volt ezen a téren a készületlenség, a tehetetlenség, hogy még igen komoly férfiak is attól tartottak, hogy a politikailag annyira érett Magyarország e hibái miatt képtelen lesz igazi állammá fejlődni. Egészen nyilvánvaló volt, hogy Ausztria nagyobb quotájának fedezete jelentékeny részben az a haszon, melyet a magyar piac az osztrák gyáriparnak, az osztrák tőkének, az osztrák vállalkozásnak nyújt.

Idővel, a mint az állapotok megszilárdultak; a mint a modern magyar állam, mely előbb mint homályos ábránd létezett csak, mind világosabban és teljesebben kezdett kialakulni, ennek az osztrák monopoliumnak meg kellett szakadnia. A középkori állam fejletlen társadalmát és gazdasági szükségleteit kielégíthette a tisztán mezőgazdasági termelés; a modern állam szövevényes élete el sem képzelhető a nagy ipar, az önálló kereskedés és az azokat képviselő osztályok fölvirágozása nélkül. Kormányaink mind nagyobb súlyt helyeztek e kérdésekre; az utolsó évtizedekben nagyszámú iparos-vállalatot segítettek létrehozni állami támogatással. Kossuth és Széchenyi nagy küzdelmében még csak *pium desiderium* volt a polgári munkát foly-

tató osztály, Nyugaton az államok gerince; most mindinkább testet kezdett öltetni. A közös vámterület már békó gyanánt tűnik föl; az osztrák czikkok szabad beözönlésének megengedése árulásnak a hazai ipar ellen. Itthon már valóban nagy érdekek lépnek sikra a gazdasági közösség ellen. Viszont Ausztriában a szerződés megszegését látják a magyar ipar és közlekedés egyoldalú fejlesztésében az osztráknak rovására. Már éles fölszólalásokat hallunk ez ellen és Barossnak, osztrák panaszra, vissza kell vonnia a vasúti refectiákat szabályozó rendeletét.

De nemcsak érdekek döntenek a nemzeti, az állami élet fölött, hanem szinte veleszületett érzelmek, szenvedélyek is. Deák és Andrássy művének sikere a nemzeti és a dynastikus hagyományok teljes egybeolvadását, a Habsburgoknak nemzeti királyainknak szellemi és erkölcsi örökébe lépését követelte. Ez még sem következhetett be. Ferencz József, minden igazságossága és alkotmányossága mellett is, köteles tekintettel volt Ausztriára is. Ezért még mindig kielégítetlen maradt a nemzeti érzésnek egy igen jelentékeny és történetileg magyarázható oldala. Több mint háromszáz éven át kénytelenségből ellenzéki volt a magyar: hazafias gondolkodása, még folytatta a küzdelmet a német ellen akkor is, mikor az már nem ült nyakunkon. Nemzetek még jobban ragaszkodnak szokásaikhoz, még előítéleteikhez is, mint egyes emberek. Hiába adott teljes amnestiát a király, hiába ajánlotta föl a királyi pár koronázási ajándékát a honvédek részére, nemcsak 1848 élt tovább, hanem 1849 is és a kuruczvilágnak minduntalan följúuló emléke még nagyobb történeti háttérrel adott az osztrák-ellenes érzületnek. Mióta a bal-közép a kormánypártba olvadt és a szélsőbal maradt meg egyedüli ellenzéknek, Kossuth nevének és hagyományának cultusa mind általánosabbá vált. A katonai kérdések mind sűrűbben jelentkeztek és mind szenvedélyesebb izgatást idéztek elő. A szélsőbalon kívül gróf Apponyi Albert és pártja is követelni kezdte a magyar hagyomány nagyobb érvényesülését a hadseregben, nevelésben, színekben, jelvényekben. A külön magyar sereg pedig még sokkal nagyobb mértékben tagadása a kiegyezésnek, mint a külön vámterület. Hiszen, midőn a tizenötös bizottság ülésében először hozta szóba Tisza Kálmán, Deák nyomban azt válaszolta: de akkor nincs kiegyenlítés!

És mégis, sem az érdek, sem a hazafias szenvedély nem idézte elő a kiegyezés jelen válságát. Ezt könnyű bebizonyítani.

Az 1896-iki választás nagy többséget adott még a kormánynak. Gróf Apponyi és párthivei, kik a választás törvényességét megtámadták, 1899 márcziusban beléptek a szabadelvű pártba, tehát, bárminő volt is egyéni meggyőződésök, a kiegyezés alapján maradtak. Az 1901 októberben végbemenő szabad és állítólag tiszta választáson a szélsőbal megszorodik ugyan, de még így sem volt nagyobb a képviselőház egy negyedénél. A többi párt pedig mind Deák műve alapján állott.

A válságot az osztrák bonyodalom és annak visszahatása okozta. Nincs itt sem hely és alkalom arra, hogy bővebben szóljunk ez érdekes és tanulságos themáról. Elég annyi, hogy az osztrák parlamentaris bomlás lehetetlenné tette a már kész gazdasági megegyezésnek törvénybe igtatását. Így múlnak, düledzőnek tünt föl az egész állapot. Toldoztak-foldoztak, de a gyökeres megoldásra a parlamentaris viharok nem engedtek nyugodt megfontolást s elhatározást. Csakis ez a nyugtalanság és bizonytalanság idézte elő azt az árt, mely mostanában az 1867-iki mű legerősebb bástyáit ostromolja.

III.

Törvény-e az 1867. XII. törvénycikk vagy szerződés? És a mennyiben törvény, miben emeli ki szerkesztése kiváló, sarkalatos voltát? Ezekre a most annyira megvitatott kérdésekre igyekezzünk magának a törvénynek szövegéből és törvénykönyvünk analogiáiból röviden megadni a választ.

Az 1867: XII. törvénycikk legnagyobb és legfontosabb része törvény és semmi más. Törvény, melyet az uralkodónak a nemzetel való egyetértése hozott és szentesít. Sem megalkotásához, sem életbe léptetéséhez nincs szükség semmi más, külső tényező hozzájárulására.

Ezt a törvénycikk befejezése teszi kétségtelenné, mely így szól: «Ezen, a föntebbieken elősorolt megállapodás Ő Felségének királyi jóváhagyásával szentesítettván, törvénybe igtatatik.»

De ugyancsak a befejezés mutatja azt is, mi bir a törvény megállapításai közt szerződés természetével: «E törvénycikk azon rendeletei azonban, melyek a közös ügyek kezelésének módjára vonatkoznak, tetteleg csak akkor fognak hatályba lépni, midőn azok tartalmához Ő Felségének a magyar koronához nem tartozó országai részökről is alkotmányos úton hozzájárultak.»

Tehát csak a közös ügyek kezelésének módja függ más tényezőnek, ez esetben Ausztriának beleegyezésétől és így az erre vonatkozó pontok szerződésnek tekinthetők.

Csakis a kiegyezési törvény bevezetése mutat tartalmának kiválóan fontos voltára.

A bevezetés igen röviden előadja, mint foly ez a megállapodás a *pragmatica sancti*óból és abból a tényből, hogy Ausztriának is van alkotmánya. Különb, mint a *pragmatica sancti*óról máshol megírtam, «büszke következetességgel alakilag nem különbözik más törvényeinktől». Egy szóval sincs meg benne, hogy minden időkre szóló.

Pedig téves vélemény az, mintha törvényeink nem ismerék meghatározásuk sarkalatos voltának illetően kiemelését. Igaz, hogy nem találjuk Szent Istvánnál, Szent Lászlónál, még Kálmánnál sem, de már az aranybullában föllelhető. Annak 31-ik czikkelye így kezdődik: Hogy pedig ez a mi engedményünk és rendelkezésünk úgy a mi, mint utódaink idejébeu mindenkorra érvényben maradjon (*in perpetuum valitura*). Épen így mindenkorra, *in perpetuum* szól a nemesek ellenállási joga is. Hasonlóképen Nagy Lajos 1351-iki *decretum*ában, mely különben is formájában az arany bullához hasonlóan, inkább szabadságlevél, mint törvény, kijelenti, hogy megállapításai mindenkor érvényesek és hogy sem ő, sem utódai nem változtathatnak azokon.

Régi törvényeink mind a valódi, vagy legalább a képzelt folytonosság alapján állanak. II. Endre Szent Istvánra hivatkozik, Nagy Lajos az aranybullát írja át, Albrecht meg Nagy Lajos törvényét erősíti meg és egyenesen tiltakozik az újítás «*novitates*» ellen. Kálmánon kívül, ki tudatosan változtat elődjei törvényén, Mátyás az egyetlen igazi újító. Nagy törvénye, az 1486-iki, egyenesen rossznak mondja az eddigi állapotokat, és hogy azokon javíthasson, mindenkorra való érvényességet követel. A bevezetésben kimondja, hogy megállapításai mindenkoron fönnállanak, *perpetuo duratus et observandus*, a befejezésben pedig kijelenti, a legerősebb kifejezésekkel, hogy azokon sohasem szabad változtatni, sem neki, sem utódainak, még királyválasztásnál és koronázásnál sem.

A Habsburgok korából sem hiányzik az ilyen sarkalatos törvény. Mária Terézia 1741 nyolczadik czikkelye a nemesi föld adómentességét állapítja meg «*ne onus inhæreat fundo*», oly módon, hogy azt a király és a diæta együttesen se dönthesse meg.

Ha most az «örök» megállapítások igazi értékét nézzük ugyancsak különös eredményre jutunk.

II. Endre az arany bullát legfontosabb részeiben maga változtatta meg már kilencz év múlva, 1231-ben. A nemesi ellenállás joga akkor egészen kimaradt.

Mátyásnak alkotása, talán egész törvénykönyvünknek leggenialisabb része, nem élte túl szerzőjét. Már 1490-ben teljesen megdöntik.

Ellenben Nagy Lajos alkotásai, az ősiség és a jobbágság, 1848-ig, félezred év g, főnnállottak. Ugyanakkor szűnt meg a nemesi jog palladiuma, a Mária Teréziától biztosított «szűz váll» is.

A kifejezésekben való sarkalatoság és kiemelés tehát csak akkor vitt eredményre, ha a törvény megfelelt a történeti fejlődésnek. A kiegyezésnek is, nem formája, hanem tartalma, biztosíthatja csak tartósságát.

Mindenesetre a nemzeti lét alapjaira nagy hatással volt és van; az állami érdekek oly roppant szövedékét foglalja magában, hogy csak a legnagyobb óvatossággal nyúlhatunk megváltoztatásához, még akkor is, ha nem nézzük sarkalatos törvénynek, vagy másoldalú szerződésnek.

Nem lehet czélunk a kiegyezés apológiáját megírni. Megírták azt mások, s legbővebben, talán túlságos sokat is bizonyítva, gróf Andrássy Gyula. De, ha az 1867, XII. törvénynek nem volna semmi más érdeme, mint az, hogy egy emberöltőn át lehetetlenné tette a harczot két oly országgózt, mely addig örökös viszályban állott: még akkor is méltók lennének alkotói mindkét ország hálájára.

Nem követtük és nem is követhettük mindenben Eisenmann urat. Reá még bizonyos varázst gyakorolt az egységes birodalom eszméje és azt hiszi, hogy Ausztria azon eszmének a főntartója. Mint már megjegyeztük, a túlságig objectív, minden mozgalommal sympathisál. 1867-ig a magyar ügyért lelkesedik, de aztán meghül irántunk és sympathiáját inkább a csehek felé fordítja. Sőt még a románoknak is jut belőle, a memorandum «martyrjainak», nem sok, de mindenesetre több, mint a mennyit érdemelnek. Kivánatos volna, hogy hosszabb tartózkodással jobban megismerje hazánkat. Így is becses és tanulságos, részletekben gazdag és a főmozzanatokat mégis kiemelő e munka, melynek elolvasását, tanulmányát bátran ajánlhatjuk.

MARCSALI HENRIK.

ÉRTESÍTŐ.

Sajó Sándor. *Útközben, újabb költemények.* Budapest, Lampel Róbert könyvkereskedése. 134 lap. Ára 2 K.

Sajó Sándor újabb költeményei vannak előttünk, egy külsejére nézve igénytelen, de eléggé csinos kötetben. A gyűjtemény utolsó darabja adja meg a fölvilágosítást az egész kötet keletkezésére és czímére nézve. Azt vallja az utolsó versecske, hogy «sok dal van még a költő szívében, melyet el nem zengett s a mi e könyvben rímbe csendül, csak töredék az ő lelkéből, csak bokréta, melyet *Útközben* kötözött; reméli, hogy ha Isten is úgy akarja, majd elzengheti később vagy lehet: tört szívéből a sok dallam mind elröppen egy sóhajban». Tehát így van megmagyarázva a kötet címe és keletkezése. A gyűjtemény áttekintése után szívesen óhajtjuk, hogy az el nem zengett sok dal minél előbb életre keljen, alakot nyerjen. Ez óhajtasra jogosít nagyrésztben az előttünk levő kötet, bár annak bevezető első költeménye nem igen tesz ránk kedvező hatást.

Teljesen méltányoljuk, hogy apja emlékének szenteli a gyűjteményt a kegyeletes fiú. De az a kezdő vers, melylyel emlékének áldozik s mely mintegy ízelítő gyanánt van az első helyen, nem valami szerencsés tolmácsolója a kegyeletnek, legalább költői értékre nézve nem. Sokat összehalmoz, gyakran prózailag és kapcsolat nélkül, azokból a nemes tulajdonokból és föltételekből, melyek által apja példáját követni ígérkezik. Nem annyira az emlékezés melege, mint inkább a sokat és nagyot mondani akaró igyekezet érzik rajta. Rajznak sem tekinthetjük, mely a maga példányképét jellemző vonásokkal állítaná elénk. És nem tudhatni, mi ok, vagy alkalom teszi szükségessé, hogy a költemény első versszakában s a vége felé is egy másikban, oda van csapva a szövegbe ez a fölkiáltás: «még egy pohár bort!» Teljesen

idegen, kirívó folt, melynek ott semmi helye. Ugyanezen vers hangját és tartalmát ismétli a kötet vége felé az *Üres napokban* című költemény. Épen oly nyugtalan töprengés és lázas vágyakozás, az élet jövő sorsa, alakulása és fordulatai iránt, de több melegséggel.

Tovább lapozva a gyűjteményben, kellemesen megváltozik az a nem épen kedvező benyomás, melyet a bevezető költemény gyakorolt az olvasóra. Sajó Sándor azok közé a «józanabb» költők közé tartozik, kiket sem nagy magasságba, sem nagy mélységekbe nem ragad a szárnyaló képzelet csapongása, vagy a forrongó erős szenvedélyek lázongása. Eszméinek, érzelmének egész egyszerű világával köztünk marad; légverés, vagy nagyképűség nélkül zengi tisztán csengő dalait, melyek többnyire szívből fakadnak s könnyen érthető és érezhető alakban szívhez szólnak. Közvetlenek, természetesek. Formában és tartalomban többnyire dalszerűek. Kerüli az üres nagy hangú szólamokat. Képek, hasonlatok, élénkebb jelzők után nem töri magát. E tekintetben szinte inkább szárazság vehető észre kivált ott, hol reflexiókat sző a költeménybe. Kedvvel és sűrűn használja a magyar népies versformákat s azokhoz illeszkedve nyelve is egyszerű, szinte magyaros. Verselése könnyen folyó, nem erőszakolt s eléggé szabatos. Rím kedvéért nem töri gúzsba az eszmét és kifejezést, mint némely versíró társai; de nem is sokat gondol a rímekkel épen úgy, mint legtöbb modern versíró társai.

Ha azt az eszme-kört nézzük, melyben műzsája mozog: az, úgylátszik, nem nagyon bő s nem is igen változatos. Képzelete meglehetősen korlátolt. Lantjára vesz olykor-olykor általános érdekű tárgyakat, a mint az élet tapasztalatai és jelenetei meghatják s viszhangot keltenek nála. De leggyakrabban és legörömelebb mégis csak a család és a haza ügyével foglalkozik. Mind a két téren nem egy megszivlelendő költeményt találunk a gyűjteményben; az elsőt többet, mint a másodikon. Ezek a családi képek és dalok sem hatnak ugyan reánk újdonság, vagy erős eredetiség ingerével; de jól esik bennök az érzés melegsége és tisztasága, a kifejezés természetessége, olykor a kedély naivsága. A *Gyertek ide gyerecském* című rövid versben, két kis lányáról így emlékezik:

Melyik szebbik, melyik jobbik?
A kisebbik? a nagyobbik?
Csak azt tudom, gyönyört keltő,
És egyetlen mind a kettő.

Ilyen kedvesek a *Kicsi fészek*, *Ne sirj*, különösen a *Szép öreg-asszony*, melyben édes anyjáról ad egy szeretet-teljes, meleg rajzot, sokkal különbet a rövid keretben, mint ama hosszabban, melylyel a gyűjtemény elején apjáról emlékezett.

A megszokott légkör természete hozza magával, hogy midőn a kis családi fészek örömeit, boldogságát, borongását visszatükrözi, a sorozatból a feleség se legyen kifelejtve. E nélkül már hiányos, sőt talán viszályos volna a feleséges költők lantverése. Olvasás közben egy idejig azt hittük, hogy itt kivételt találunk. De a *Szerelmek* című különben kedves naiv visszaemlékezés végső versszakában már megjelen a gyöngéd vallomás.

Húsz évről a huszonötre szállva,
Édes asszony! érted gyultam lángra,
Ez utolsó, a hogy kell és illik
Szelid fénynyel elkisér a sírig.
Síromon is virág hajt ki tőle,
Hűségemnek emlékeztetője.

A következő költemény pedig már egészen az «oh feleségem! gyöngyvirágomnak» van szentelve. «Szerelmed édes melegén, Boldog lustává lettem én, Ha megcsókollak, megölellek, Több ez, mint minden költemény». Semmi különös nincs ugyan abban, ha a családi tűzhely melegéből a múzsa juttat egy sugárt e tűzhely ör-szellemének is, de olyan legyen az, hogy örömet találja benne ne csak a feleség, hanem a múzsa is. Az igaz érzelem is vesztít ott értékéből, ha udvarlás színében jelen meg.

Néhány mesterkéletlen dalban emlékszik a költő a maga eltűnt ifjú koráról, szülőföldjéről, a hol «szívének most már búja ébred, a hol őt már nem ismerik», a kerek erdőről, a hol az ébredő első szerelem emlékei újúlnak meg lelkében. Efféle költeményeiből is a szív őszinte melege árad felénk. Általában léha, hideg leírások nem igen találhatók subjectiv költeményeiben. A sivárabbnak látszó részleteket igyekszik eszmével áthatni s ha nem a szívhez, de legalább az észhez szólóvá tenni. — Megható elégiában dicsőíti *Erzsébet* királynét, kinek tragikus sorsától és emlékétől Harsányi K. költeménye oly cynikus ridegséggel, szinte megvetéssel fordult el. — *Mária keserve* mélyen megindító vonásokkal festi Mária mérhetlen anyai fájdalomát, a ki a kereszttel alatt roskadozva tekint föl a keresztre. Ő ott nem a világ Megváltóját, hanem az ő «egyszülött fiát látja és síratja». Derültebb világitásban mutatkozik költői ereje *Fiatal leánynak* című ver-

sében. Rövid, kedves, naiv képecske a leányka fejlődni kezdő szívvilágáról.

A hazáról sem feledkezik el Sajó Sándor műzsája, sőt igen is buzgón foglalkozik vele. Melyik magyar költő is feledkezne el arról, már akár borongva, akár dörögve, akár féltve és aggódva, akár tüzelő reménnyel izgatva? Különböző a hang, de talán egyforma a honszeretet. Szerzőnk e részben úgylátszik, mintha józan közép úton akarna maradni. Szívén fekszik a haza sorsa, de nem ostromolja érte az eget. Megragadja hazafias érzelme nyilvánítására a föltünedező egyes alkalmakat, de hangja soha sem válik riasztó harsonává. A hazára gondol akkor is midőn az *Apró sirhalmlak* fölött tünődik, melyek alá sűrűn temetik a ragályban elhaló gyermekek seregét. Istenhez fordul:

Tedd okossá, nagygyá az anyai gondot,
Hadd nevelje nagyra féltett magzatát
Te, ki jóságodat e világra ontod,
Tedd erős magyarrá a magyar hazát.

Ez a hazafias buzgóság lengi át mindazon költeményeit, melyeket neki közéletünk szemlélése, vagy az alkalomszerűség sugallott. Ilyen az a verse, melyben szatyrjai éllel fordul azok ellen, (*A francziások*) a kik nem magyar, hanem idegen, francia nyelven kívánják hallani gyermekeik első rebegését. Méltánylandó a dorgálás, de kissé elnyújtott, zilált és prózai. — Ilyen a *Drégelyi ének*, melyben több a hazafias buzgóság, mint a költői érzék. Ilyen a *Bessenyeiről* írott tartalmas, emelkedett, szép óda. Ilyen a *Zilahi szobornál* című hosszas (nyolcz soros 15 versszak) alkalmi költemény, sok szónokias részletével, olykor ál-pathoszával, szinte sablonszerűségével. A bevezetés is oly megszokott, oly magától jövő — mint az imádságban az: ámen: míg magyar szív lesz, Wesselényi élni fog. Ilyen a *Márczius tizenötödike*. Nincs igazi tüze, emelkedése. Többnyire elkoztatott hazafias szölamok, melyeket évenként fölszínre hoz az előforduló alkalom.

Talán sok is a magyarságért lelkesülő darab. Ugyanazt a tárgyat nem bírja új meg új színben és formában előállítani a korlátolt képzelet. Ezért néha dagályra is hangolja a honszeretet. Így a *Magyarnak születtem* című rendkívül önérzetes költeményben. Föltűnő, hogy ilyes darabjaiban nem egyszer a «bölcse-séget», a «böles bátorságot» ajánlja. Így az imént említett versében azt mondja:

Virasztom a nemzet jogos álmait . . .

Erre száll fohászom az ég trónusához :
Adjon a magyarnak lelkes nagy erőt,
Hitvallása légyen : hűség a hazához
És szeresse bölcsen, férfi-tettel őt.

De már a *Szabadság ünnepén* azt hirdeti, hogy «nincs miért ünnepelnünk, mert szabadságunk csak tört szárnyú madár; arcunkba vág a szégyen ostora; akkor ünnepeljen a nemzet, ha ösvényére többé zord tilalom fa nem kerül» stb. Mindez eléggé mérsékelt hangzik, mérsékeltbben mint Szabolcska hazafias kitérései. De kérdésbe tehetni, vajon a sorok közé oda gondolta-e költőnk a «bölcs férfi-tettet is»?

A gyűjtemény értéke nem ezekben, hanem inkább azon rövid leheletű versekben keresendő, melyekben a költő a maga benső kedélyvilágát, szerelmét, változatos benyomásait természetes közvetlenséggel zengi. Mert habár azokból is elillant már az ifjúság heve, üdesége, zománca: de a higgadt gondolkodás, az emelkedett szellem és meleg érzés hangja, tisztult ízléssel párosulva, még mindig rokonszenvesen szól hozzánk.

o.

A kiegyezésről. (A közjogi conservatismus alapinulokai.) Írta Réz Mihály. Előszóval ellátta Kautz Gyula. Kapható: Kilián Frigyes utóda könyvkereskedésében. Budapest, 1905.

Réz Mihály neve először oly lap hasábjain tűnt föl, mely a közjogi alap fejlesztését már évtizedek óta sürgeti s mégis Réz e mostani füzete éppen a «fejlesztés» elmélete ellen irányul. Oly elveket hirdet, melyektől rémülve fordul el minden igaz hitű koalíciós. De még a régi 67-esek is fönnakadnak egyes állításain, s még Kautz Gyula is, a ki bizonyára eléggé kipróbált híve a közjogi conservatismusnak, melegen ajánló előszavában szükségesnek tartja kijelenteni, hogy nem ért mindenben egyet a szerzővel.

Már ebből is látszik, hogy Réz olyan publicista, a ki nem jár taposott nyomokon. S nem mondhatjuk, hogy keresi a föltűnést, vagy az eredetiséget. Gyanakodva vizsgálja a divatos jel-szavakat s bátran kimondja vizsgálata eredményét. Logikus fő, a ki szereti történeti és politikai gondolatait elvontan kifejezni.

Van benne hajlam az ideológiára, noha maga is küzd az ideológok ellen és a valóság tekintetbe vételét sürgeti. Érdekes író, hiba volna hallgatással mellőzni sajátos gondolatmenetét. Azt akarja magyarázni e füzetében, hogy miért kell ragaszkodnunk a közjogi kérdésekben a conservativismushoz. Ez okok kifejtése végett a kiegyezés történetét vizsgálja. Nem 1861-en kezdi, hanem az előzményeket is át akarja tekinteni. Kezdi tehát 1841-en. Különös kezdet, de érthető, hogy miért választja a szerző épen ezt az évet. Széchenyin kezd, hogy Széchenyihez térhessen vissza. Széchenyi az ő politikai ideálja, tőle tanulja az Ausztriával való viszony természetének magyarázatát. Már pedig Széchenyi 1841-ben megindította Kossuth ellen a hadjáratot. Ezzel a hadjáratral foglalkozik Réz s jobban tárgyalja az örökké emlékezetes vitát, mint az új nemzedék írói szokták. Kimutatja, hogy Széchenyi jóslataiban három aggodalom nyilatkozott: a nemzetiségi, a socialis és a közjogi összeütközéstől való félelem. A socialis forradalomnak megszünt minden oka, mióta a kiváltságosok megadtak mindent a jobbágnak az európai forradalom nyomása alatt. E forradalmat senkisémet látta előre, a közjogi és nemzetiségi harc azonban bekövetkezett, tehát Széchenyi minden aggodalma megvalósult. Tökéletesen igaza van a szerzőnek abban, hogy Széchenyi jobban ismerte Kossuthot, mint Deák vagy Eötvös s abban is igaza van, hogy Széchenyi az Ausztriával való viszonyunk természetének fölismerésében és e viszony lelkiismeretes fölhasználása módjában messze fölülmulta Kossuthot. Mégsem ismerjük el, hogy Kossuth politikája teljesen megbukott. Az 1849-iki legyőzetés nem volt jele a teljes bukásnak, mint a szerző mondja. Teljesnek nevezhetnők a bukást akkor, ha csupán Kossuth hibázott volna, ha az ellenfél hibái nem kényszerítették volna a nemzetet arra, hogy kövesse Kossuthot a harcban. De mivel Kossuth nem oly ellenállást szervezett, mint a minőre Széchenyi gondolt, hanem olyat, mely világra szólt és a legyőzetés után sem tévesztette el hatását, nem szólhatunk politikája tökéletes bukásáról.

Az absolutismus korának tárgyalásánál nagyon méltányolja szerzőnk a conservativokat, kik Széchenyivel együtt Deáktól eltérve, a korszerűleg reformált 1847-iki törvények alapján állanak. Jobban szereti az ő fölfogásukat, mint Deáknak 1861-iki magatartását. Azt mondja, hogy Deák 1861-iki kijelentésének, mely szerint «a jelen országgyűlés föladata meg-

szüntetni a fejedelem aggodalmait és ez által az alkotmány helyreállítását békés úton is lehetővé tenni», már 1861-ben kellett volna megtörténnie. Azonban az 1861-iki s az 1866-iki helyzet közt különbség volt. Az 1865-iki trónbeszéd azt mondja az 1861-iki országgyűlésről, hogy «jogvesztés egyrésztől, merev jogfolytonosság másrésztől, kiegyenlítésre nem vezethetének». Ekkor már határozottan el volt ejtve a jogvesztés theoriája, a mi 1861-ben még nem történt meg. Különbözik nem mondhatni, hogy Deák 1861-ben a merev jogfolytonosság alapján állott. Már a fölírat szerkesztése a határozat kimondása helyett lépés volt az egyezkedés útja felé.

Még jelentékenyebb lépés volt a fölíratnak ez a kijelentése: «Nem akarjuk mi a birodalom fönnállását veszélyeztetni s készek vagyunk azt, a mit tennünk szabad, s mit önállásunk s alkotmányos jogaink sérelme nélkül tehetünk, a törvényt szigorú kötelezettség mértékén túl is, méltányosság alapján, politikai tekintetéből megtenni.» Ha Gróf Dessewffy vezette volna a birodalom politikáját: Deák kijelentése nem maradt volna eredmény nélkül. Arról sem tehetett Deák, hogy az alkotmányos érzelmű conservatívek befolyása nem volt döntő 1861-ben. Szerzőnk ugyan azt hiszi, hogy Deák s Andrássy megerősíthették volna a conservatívek befolyását, de nem tudjuk, miként? Deák tovább nem mehetett; elég, ha kijelentette, hogy a törvényt szigorú kötelezettségen túl is tekintetbe akarja venni a méltányosságot. Tovább menni veszélyes lett volna. A negyvennyolczas törvények helyreállítása nélkül épen olyan határozatlan, épen olyan könnyen megzavarható lett volna a viszony Magyarország és Ausztria közt, mint 1848 előtt volt.

Igazat adunk abban a szerzőnek, hogy egyoldalú volna a passivitás politikájának megítélése, ha «azt csupán mint tudatos rendszert bíráló, elmulasztva figyelembe venni azon pszichológiai okokat, melyek Deákot ennek követésére birták». De a pszichológiai okot abban találja, hogy Deák 1861-ben a megoldás módjával, a közös ügyek elintézésének «mikéntjével» még nem volt tisztában. Ez helytelen pszichológiai magyarázat. Deák az 1848-iki törvényeket el nem ismerő féllal tüzetesebb alkuba bocsátkozni nem bírt: ez volt 1861-ben a meg nem alkuvás pszichológiai és egyszersmind politikai oka. Ha a király Dessewffy Emil leirati javaslatát fogadja el, Deák igen valószínűen már 1861-ben is formulázta volna a közös intézmények elintézésének módját. Szer-

zönk tiltakozik az ellen, hogy a «passivitas politikáját föltétlenül dicsőítve, öntudatos rendszerré emeljük, melynek minden sikert köszönni lehet». A passivitas politikája, mint sok más politikai módszer, viszonylagos értékű. A kik minden körülmények közt alkalmazni akarják, vagy rövidlátó utánzók, vagy lelkiismeretlen politikai kalandorok. De hogy a jogeljárás theoriája ellen a passivitas politikája bölcs volt, azt a történet tényei bizonyítják. Bizonyára a conservatívek hazafias fáradozását is méltányolnunk kell, de áldanunk kell a gondviselést, hogy abban a korban, a mikor a passivitas módjának és megszűnése idejének megállapítása a magyar nemzeti államra s a magyarságra nézve a lét és nem lét kérdése volt, épen Deákra volt bizva a nemzet vezetése, a ki nem birta cserbe hagyni a jogfolytonosság elvét és a mellett a birodalom életbevágó érdekeit sem akarta megsérteni.

És most eljutottunk a szerzőnek végső következtetéseéhez. Széchenyit idézi, ki azt mondotta: «Én e kapcsolatot Ausztriával hazánk inalterabilis viszonyának tekintem, melyet Európa mai conjuncturái közt fölbontani sem nem lehet, de ha lehetne, sem kívánatos.» Szerzőnk szerint Deák is inalterabilisnek tartotta a kiegyezést 1867 óta épen úgy, mint Széchenyi a magyar-osztrák kapcsolatot. Szerzőnknek ez a kijelentése nagy megütközést keltett. Lássuk csak, mire alapítja szerzőnk ez állítását: Deák Ferencz 1867-iki nagy beszédében kijelentette, hogy a magyar országgyűlés 1848 szeptember 18 án, vagy 1848 október 8-án, vagy a Windischgrätz herczeghez küldött követség idején, még Buda várának visszavétele után s a nagysarlói ütközet után is hozzájárult volna az 1867-iki egyezkedéshez. Így szólt Deák. Ebből következteti szerzőnk, hogy Deák nem úgy tekintette a kiegyezést, mint visszafejlődést az 1848-iki év vívmányaiból. «Nem úgy áll a dolog, hogy Deák szerint a negyvennyolcz a jogoknak teljessége, a hatvanhét pedig a megalkuvás, hanem úgy, hogy a hatvanhét a negyvennyolcz alap gondolatának teljesebb kifejtése.»

Nagyon bölcs szavak s igen helyes a szerző következtetése. Tízezer vezércikkben s ugyanannyi obstructiós beszédben nincs annyi igazság és hazafiasság, mint Deák e kijelentésében s a szerző következtetésében. Szerzőnk még több más beszédre is hivatkozva joggal mondhatja, hogy Deák «inalterabilisnek» óhajtotta a kiegyezést, mert meg volt győződve, hogy 1848-ban a magyar fegyverek diadala után sem lehetett volna ennél jobbat kívíni. Téved azonban szerzőnk, midőn Deáknak tulajdonítja azt a föl-

fogást, hogy a kiegyezés jogilag is «inalterabilis». Ezt Deák sohasem mondta, ezt a fölfogást nem is szabad neki tulajdonítanunk bármily kitűnően konstruált syllogismusok segítségével. Deáknak a felségjogokról — s a kiegyezés vitás kérdései e sarkpont körül forognak — félre nem érthető nyilatkozatai vannak. Deák szerint nálunk minden jognak forrása a nemzeti akarat, tehát a felségjognak is, de a magyar nemzet — így szólt Deák — mindig különbséget tett az egyszerű törvényen s a kétoldalú szerződésen alapuló felségjog közt. Ilyen szerződésileg biztosított felségjognak tekintette az 1867-iki törvényen alapulót is. Azért jogilag is nehezen alterálható e felségjog; — mint Andrássy mondotta Deák nevében is, a kiegyezés kiszámíthatatlan nemzedékek számára volt csinálva. Tehát nem egy vagy két nemzedék életére. Jogilag is igen bajosan változtatható a kiegyezés, de célszerűségi szempontból veszedelmes dolog hozzányulnunk. Ily módosítással fogadjuk el a szerző következtetéseit.

Érdeme az a szerző füzetének, hogy a «fejlesztés» lidérczfénye helyett Deák s Széchenyi eszméire figyelmezteti a nemzetet. Sőt arra is figyelmeztet, hogy Kossuth is ajánlott közös ügyeket, csak hogy rosszabbakat, mint Deák és Széchenyi. Szerzőnk igen helyesen a personal unió irányában való fejlesztést a nemzet két nagy vezére eszméi alapján a szétbomlás, a bukás felé vezető fejlesztésnek nevezi. Vajha megfontolnák szavait azok, a kik egy részletkérdésért, mely a legjobb esetben is a nemzetiségnek csak csekély körét fejlesztené, odadobják áldozatul a nemzet egész fejlődését, s a magyar nemzeti állam jövőjét. *d.*

Toldi estéje. Költői elbeszélés hat énekben. Írta Arany János. Magyarázta Lehr Albert. (Jeles írók iskolai tára XC.) Budapest Franklin-Társulat. 1905. Ára 3 K 60 fill.

Iskolai könyvnek szánta a magyarázó e kiadást, jó kalauznak, mely a tanár munkáján kíván segíteni. Ezért meg is jegyezték valahol, hogy igen terjedelmes a könyv az iskolai használatra. Nem fogadhatjuk el ez ellenvetést. Lehr a tanároknak is írt, meg a tanulóknak is, s egyszersmind az irodalom minden igazi kedvelőjének. Magyarázatainak egy részét a tanuló is érti, javarésze pedig a tanárnak szól, ki Lehr kalauzolása mellett föltárhhatja a költemény minden szépségét. És egyáltalán, ha fogé-

könyv olvasó veszi kezébe a könyvet, nem igen teszi le, míg a magyarázatokat végig nem olvassa.

A nagy magyar nyelvész fordulatait jobban értjük s élvezzük, ha a magyar népnyelv s költői nyelv legkiválóbb ismerőjének magyarázatai kíséretében olvassuk. Csak e magyarázatok értetik meg velünk igazán, hogy a népnyelvnek s a régi költői nyelvnek mennyi kincse egyesült Arany nyelvében. Lehr a költő minden szavánál s fordulatánál megáll s bámulatos emlékezetének tárházából kikeresi a párhuzamos helyeket az illető szóhoz vagy fordulathoz. E párhuzamok néha világot vetnek a fordulat eredetére. Így például a «Messze völgy hollója két szemét kivájta» sornál Lehr arra figyelmezteti az olvasót, hogy ezt Arany nyilván a bibliából vette, a hol a példabeszédekben olvassuk «szemét kivájják a völgynek hollói». Máskor a párhuzamok világossá teszik az egyszerűnek látszó szó vagy fordulat igazi értelmét. Így, midőn a II. Ének nyolczadik szakaszában az olasz azt mondja, hogy haza viszi a czímert, mivelhogy «ez engem örökösen illet», hajlandók vagyunk azt hinni, hogy örökösen itt annyi, mint örökösképen. Mintha azt mondaná az olasz, az örök időre az enyim. De Lehr kimutatja a nép nyelvéből vett párhuzamos helyekkel, hogy az örökösen itt annyi, mint «saját magamé, a magam szerzeménye, kivívott birtokom». Ez az árnyalat még fokozza az olasz dicsekvésének sértő hatását. Vagy hogy más példát vegyünk, midőn az V. Énekbe igtatott legendában olvassuk:

Összegyűl a tenger néző,
Hinni a csodába, melyet
Egy elaggott, sírba hajlott
Ősz tatárnak nyelve hirdet.

hajlandók vagyunk úgy érteni, mintha a csodát hinni gyűlt volna össze a tenger néző. De Lehr megmagyarázza, hogy mi a különbség a hisz valamit s hisz valamiben közt. «Itt is» — úgymond — «hogy a nép hitt a csodában», nem pusztán azt akarta kifejezni, hogy «hitte», «elhitte» a csodát, hanem hogy az vallásos lelke mélyéig hatott s szent érzések szállták meg.»

Az ily magyarázatokból értjük meg igazán, hogy Arany nyelve mennyire gazdag árnyalatokban s hogy ez árnyalatok mily természetesen vannak kifejezve, mennyi naivsággal s művészettel. Igazi szerencse, hogy irodalmunkban Arany nyelvének oly congenialis magyarázója akadt, mint a minő Lehr Albert.

A magyarázatok nemcsak Arany művészetét világítják meg, hanem a magyar nyelvtan egyes kérdéseit is tisztázzák. Midőn például Bencze azt mondja a VI. Énekben: «A hidegnek én jó orvoságát tudok», Lehr kifejti, hogy miért kell itt a tudok s nem a tudom. Bencze ugyanis azt akarja mondani, hogy a hidegnek több jó orvossága van s én ezek közül tudok egyet. Más volna, ha azt akarná mondani, hogy egy jó orvossága van s ő azt az egyet tudja.

Ritka commentator él úgy költőjében, mint Lehr Aranyban. És még ritkább az, a ki annyira kikerüli az ily hivatással együtt járó hibákat. Lehr nagyon szereti költőjét, de bírálja is, ha szükségesnek gondolja. Érdekes, a mit *Toldi estéjének* e két soráról mond:

Nem kell a kalász, ha hő nap megérlelte,
Jobban kell a burján, a ki azt felverte.

«Nem kell az érett gabona» — jegyzi meg Lehr («tudniillik ő, Toldi), mert levágják, jobban kell a gyom (tudniillik a hitvány, korcs udvariak), mert meghagyják, nem bántják. — Nincs e valami hamis vonás ebben a képben? nem azért vágják e le épen a kalászt, mert kell? s nem azért hagyják e meg a burjánt, mert nem kell? Ez a hasonlat bizonyára csak félig s csak külsőleg talál». Azt hisszük, hogy e megjegyzés figyelemre méltó, a hasonlat valóban csak félig talál.

Főlöleges volna szaporítanunk az idézeteket, elég, ha azt mondjuk, hogy *Toldi estéjének* nyelvi magyarázata méltó folytatása az első Toldi magyarázatának. Csak azt sajnáljuk, hogy Lehr polemikus hevességének egy nyomát is találjuk a magyarázatban. «Vérszemet néz» — így szól a 230. lapon — «Dóczi Lajos sületlensége». Nem védeldmezzük a «vérszemet néz» féle ujítást, de a könyv V. osztálybeli fiúk kezébe való, a kik az iskolában ekkor hallják először Dóczi Lajos nevét. Az ily bemutatás nem igazságos és a nevelés szempontjából nem célszerű. A 105. lapon, a hol a «Messze völgy hollója két szemét kivájta» sorhoz a kiadó párhuzamos helyeket idéz, nem idézi az Ocskai énekből a szépen kínálkozó párhuzamot:

De nem kár, hazáját, vérit elárulónak
Szemeit kivájni, fekete hollónak.

A megsüvegelni szó magyarázatánál (322. l.) talán nem lett volna főlöleges megemlíteni azt, hogy a magyar fölfogás szerint

a süveg és kalap közt van valami néprajzi ellentét. A kurucz időkben azt mondták, hogy nem uralja már a süveg a kalapot. (Azaz a magyar a németet.) A «kalaposkirályra» is utalhatunk e kapcsolatban. Nem hibáztatás végett említjük e csekélységet, inkább csak figyelmünk jeléül.

Eddig csak a nyelvi magyarázatokról szoltunk. De nem szabad hallgatással mellőznünk a kiadás irodalomtörténeti és æsthetikai fejtegetéseit sem. Ezek igen tanulságosak általában véve s az iskolai czélt is hasznosan szolgálják. Lehr nagy gonddal és tapintattal gyűjtötte egybe mind azt, a mit *Toldi estéje* irodalomtörténeti jelentőségének megértésére tudnunk kell. Igen értékes az 1854-iki kiadás és az első dolgozat különbségének megállapítása; közölve van a *Toldi estéje forrásai* cím alatt Ilosvai megfelelő része és Vörösmarty ősz bajnoka. Találó a párhuzam Ilosvai és Arany közt s szépen fejtegeti Lehr *Toldi estéjének* tragikumát. Általában a bevezető fejezetekben s az egyes énekekhez csatolt magyarázatokban kiadónk a költemény szerkezetét s jellemrajzát a legapróbb részletekig finom érzékkel elemzi. Épen csak a fejtegetések egy gondolatára akarunk tenni megjegyzéseket. Lehr arra figyelmezteti az olvasót, hogy az V. Ének nagy jelenete az apródok és Toldi közt máskép van előadva az *Első dolgozatban*, mint az 1854-iki kiadásban. Az *Első dolgozatból* igen határozottan kitűnik, hogy az apródok előre eltökélt szándékkal bánnak oly csúful Toldival. Az *Első dolgozatban*, mikor az apródok meghallják, hogy ma az udvarba jó Toldi, egybek közt így szólnak:

Bizony a mi fogunk ő hozzá nem fülük,
És addig boszantjuk, hogy megint elzüllik . . .

Az 1854-iki kiadásban e sorok elmaradtak s a jelenet egészen át van alakítva. Lehr magyarázata szerint az apródok czélja «nincs egyenesen megnevezve a költeményben, de következtethető, kiérthető belőle; azonban igaz az is, hogy az *Első dolgozatnak* e részt egészen, sőt túlságosan világos előadásából, mely az apródok viselkedését tervszerűnek tünteti föl, nem ártott volna valamit ideiktatnia a költőnek».

Mi ellenben azt hiszszük, hogy a költő átalakítván az V. Éneket, egészen elejtette az ingerkedések tervszerűségének motivumát. Nem hogy kiérthető, következtethető volna az V. Énekből az a motivum, hanem ellenkezően úgy látjuk, hogy előre alkotott tervre nem kell gondolnunk. Az ifjak is tudják, hogy Toldi

nem sokára megjelenik, de mit tesznek? Először a Szent-Lászlóról szóló gyönyörű legendát éneklik. Tehát komoly, áhítatos «nótát pengetnek a hárfán». Ha Toldi akkor belép — a mit az apródok lehetségesnek hihettek — bizonyára örömmel hallotta volna az apródok énekét. Mikor elhangzik a komoly dal; fölszabadulnak az eszes, de léha ifjak a tartózkodás kényszere alól és mint a pajkos fiúk a hosszú leczke után, akadémikus kritikával, majd gúnynyal, egyre csapongóbb és arczátlanabb jó kedvvel boszúlják meg a Szent László története miatt érzett unalmat. (Idegenek is vannak az apródok közt s oly újdivatú magyarok, a kik Párisban és Bolognában tanultak.) A gúnydal okozta féktelen jó kedv egyre fokozódik, midőn belép a bajnok. Ha Arany a tervszerűség motivumát nem ejtette volna el egészen, itt éreztette volna valahogy a motivumot. De ellenkezőleg, az apródok meglepetését tünteti föl.

«Egy szempillantásra vége lesz a zajnak,
A fiúk se hosszan győzik türelemmel,
Kékvörös orczával és dagadó szemmel:»

Igaz, hogy az *Első dolgozat*ban is elhallgatnak a fiúk, mikor Toldi belép. De ott csak megszeppennek kissé,

Elhallgat egy kissé a pajkos renyhe nép,
De nem sok idő kell, hogy kapjon vérszemet.

Nem erőlködnek tehát oly nagyon, mint az 1854-iki kiadásban, a hol annyira igyekeznek elfojtani a vígságot, hogy kékvörös lesz az orczájok és megdagad a szemök. Világos ebből is, hogy nem volt tervszerű, előre megfontolt szándékuk. De hiába erőlködnek,

Nehéz megkapni nyargaló szekeret,
Nehezebb a kedvet, ha nagyon megered;

Kénytelenek engedni a kitörni készülő, csufolkodó jó kedvnek s ifjú könnyelműséggel s hányavetiséggel egyre durvábban ingerlik Toldit; úgy hiszszük tehát, hogy Arany egészen elejtette az 1854-iki kiadásban az *Első dolgozat* tervszerűségének motivumát. És azt is hiszszük, hogy ezzel nyert a költemény. Az *Első dolgozat*ban a tervszerűség előadása kirívó, majdnem bántó. A költői cél nem kívánja, hogy a költő az ifjakat alattomosoknak s majdnem romlottaknak is tüntesse föl. Elég, ha az új divat és csinosodás okozta léhaságot rajzolja bennök. Az ellentét az ő és új közt így is világosan ki van fejezve a rajzban.

És a költő lélektanilag szigorúbban, s æsthetikailag hatá-
sosabban írhatta meg a jelenetet a tervszerűség motivuma nélkül.
Az ifjak bizonyára nem szívesen hallották, hogy Toldi az udvar-
hoz jó. De korukhoz illő bizalommal és gondtalansággal fogad-
ják a hírt. Játszanak, énekelnek, vitatkoznak a magok kedvtelé-
séből minden különös, pillanatnyi cél nélkül. Azonban a játék
s ének önkénytelenül, a lélektani törvények természete szerint
előidézi a nem várt katasztrófát. Ez így is egészen érthető és
sokkal szebb, mint az *Első dolgozat* jelenete.

Csak ez egy pontban térünk el Lehr æsthetikai fejtegeté-
seitől. De könyvét nyereségnek tartjuk nemcsak az iskola, hanem
az irodalom szempontjából is. Óhajtjuk, hogy fogadtatása is oly
kedvező legyen, mint az első Toldi magyarázatáé.

A. D.

*The exploration of Tibet. Its history and particulars from 1623
to 1904. By Graham Sandberg, Calcutta 1904. — Kis 8-rét.
VI + 324 lap. Az ország mappájával és Lhasa térképével.*

Szerzőnk a bevezetésben négy kérdéssel foglalkozik röviden,
tudniillik a földrajzi és politikai álláspontokkal, továbbá azzal,
hogy érdemes-e az angoloknak törődniök Tibettel s ha igen, mit
kell föltétlenül elérniök vagy legalább követelniök. Ezután, szin-
tén röviden, elbeszéli Tibet átkutatásának történetét és részleteit
1623-tól 1904-ig.

Az első fejezetben mindenekelőtt foglalkozik a középkori
utazókkal, a kiknek egyike sem hatolt át a tibeti határon, tudni-
illik Tudelai Benjamin, Giovanni del Plan di Carpini, Wilhelm
van Ruysbrœck, Marco Polo, Giovanni da Montecorvino és
Odoric de Portenall, a mint őket nevezi. Vannak azonban tudó-
sok, kik azt állítják, hogy Odoric de Pordenone csakugyan járt
Tibetben.

Rubruquis említi, hogy a francia Bouchier Vilmos már
az ő idejében meglátogatta volt a kokoshilii hegyláncz közelé-
ben (Észak-keleti Tibetben) fekvő aranybányákat; tehát Sand-
berg szerint ő volt az első európai, a ki «a lámák országának»
határát átlépte. Ezután következett több száz évi időköz, míg
végre egy portugali jezsuita, Antonio de Andrada 1600 ban elment
Goába, mely még mai napság egy kis portugali gyarmat Kelet-
India nyugoti tenger mellékén és ő huszonhárom évi ottlét után

útnak indult s elment Khinába Kashmir, Tibet és Tatárországon át. Útjáról keveset tudunk. Bántatlanul érkezett vissza Goába, hol 1634-ben egy méregkeverő vetett véget életének.

1659-ben a rend egy osztrák jezsuitát, Grueber Jánost, küldötte ki Macaoba, hogy ott a khinai hittérítőket segítse. Ő linczi születésű osztrák volt, s körülbelül 36 éves korában került Macaoba s miután elvégezte tanulmányait az ottani hittérítő szemináriumban, Északi Khinába rendelték; de alig érkezett oda, előljárói visszahívták őt Európába. A rend generálisának engedelmével azonban a szárazföldi utat választotta a hazatérésre, mert Macaot abban az időben a hollandiak épen ostromolták s 1661-ben egy Albert d'Orville nevű belga rendtársával megindulva Pekingből s rövid három hónapi utazás után elérkezett Barantolába azaz Lhassába, melynek földrajzi fekvését (illetőleg csak szélességi fokát) az akkori viszonyok közt föltűnő pontossággal határozta meg. Útjának leírását Páter Athanázius Kircher jól ismert *China Illustrata* című művében és egy-két levelét más munkában találhatjuk meg.

A két jezsuita egy egész hónapot töltött a fővárosban, de a dalai láma elé egyiküket sem bocsátották, mert ők előre kijelentették volt, hogy nem fognak a földre borúlni előtte. Tovább folytatva útjokat, 1662 április havában megérkeztek Agrába (Kelet-Indiában), hol a belga páter nemsokára megérkezésök után meghalt s így Grueber egyedül volt kénytelen hazatérni. Backerék szerint ő Magyarországon, Patakon, 1680-iki szeptember 30-án halt meg 57 éves korában. Útjáról tavál egy német tudós közölt egy értekezést a berlini földrajzi társaság közlönyében, melyet a londoni *Geographical Journal* is átvett.

A XVIII-ik század elején, ezután a kapuczinusok próbáltak szerencsét s több rendtársuknak sikerült eljutni Lhassába. A missió történetét Sandberg egy 1740-ben, Münchenben, névtelen német szerzőtől megjelent kis munka nyomán beszéli el, melynek egy példánya megvan a British Museum könyvtárában.

A kapuczinusok jó szerencséjét a jezsuiták megirigyelték s azért elküldötték Goából Ippolito Desideri nevű rendtársukat, hogy kémlelje ki, mit művelnek a barátok Tibetben. Utóbb egy van der Putte nevű hollandi rendtársuk is elkerült Lhassába. A két rend tagjai közt utóbb civakodásra és tollháborúra került a dolog, míg végre 1733-ban a római Congregazione da Propaganda Fide a kapuczinusok javára döntötte el a vitát, s ezentül

ők egyedül folytatták a hittérítés munkáját. Új erőket küldöttek ki; küzködtek, vajúdtak ők is egy ideig, de a lámák ellen, a buddhisták főfészkében, ők sem vergődhettek zöld ágra és végre 1745-ben véglegesen elhagyták az országot.

A missiónak egyik legtevékenyebb tagja Beligatti volt, ki nek kézirati munkájának egy részét néhány év előtt egy honfitársa fődözte föl és 1902-ben közölte azt a *Rivista geografica Italiana* füzeteiben.

Végül a XVIII. század végén és a XIX. század elején több angol utazó látogatott el Tibetbe. A híres Warren Hastings a kelet-indiai társaság egy fiatal irnokát, Bogle Györgyöt küldötte el 1774-ben «fél-hivatalos» küldetésben a «Teeshoo-Lámához», azaz Déli Tibet kormányzójához. 1783-ban pedig Turner Sámuel hadnagy ment el hasonló küldetésben szintén egy orvos, Saunders Tamás társaságában. (Turner munkája német fordításban is megjelent.) Áthatottak később mások is a határon, mint például Moorcroft Tamás, kit Kőrösi Csoma Sándorunk életrajzából ismerünk. Ő volt az, kivel honfitársunk véletlenül találkozott vándorlásaiban s ki neki pater Giorgi szótárának egy példányát ajándékozta, de csakis Manning Tamásnak sikerült Lhassába eljutnia, hol 1811-diki december havában érkezett meg. Ő volt az első európai ember, a ki a kapuczinusok eltávozása óta — 1745 után — lábát a tibeti fővárosba betette. Négy hónapig tartózkodott ott; a dalai láma elé is bocsátották, a ki akkor csak hét éves fiú volt és folyvást mosolygott, sőt majdnem elnevette magát, valahányszor a mi angolunkra pillantott. «Valószínűleg» — írja Manning — a bozontos szakálam és pápaszemem mulattatták őt. A kegyes fogadtatás egészen meghatotta az angol embert, a ki majdnem könyekre fakadt és végtelenül boldognak érezte magát, hogy láthatta a kis dalai lámát és «áldott mosolyát». Négy hónapig tartózkodott Lhassában és nemsokára visszakerült Angliába, hol 1840-ben 68 éves korában halt meg.

Kőrösi Csoma Sándor jóltevője, Moorcroft másodikban is próbált szerencsét; ezúttal 12 évig tartózkodott a lámák fővárosában vagy annak környékén, sokat rajzolt és jegyezgetett s 1838-ban végre visszaindult Ladakba, de az úton orgyilkosságnak esett áldozatul. A lhassai hatóságok elfogatták a zsványokat és megkerítették a meggyilkolt ember podgyászát tőlük, közte összes földabroszait és térképeit is, a miből megtudták, hogy rájuk nézve milyen veszedelmes ember volt az az igénytelen angol lókupecz.

A XIX-ik századbeli utazások közt eredményre nézve legfontosabb volt két francia lazarista páteré, tudniillik Huc és Gabet látogatása Lhassában 1846-ban. Egy amerikai író, Rockhill szerint kísérőjük 1890-ben még életben volt. Kalandos útjuk leírását illetően, szerzőnk Huc érdekes könyvére utalja olvasóit.

A francia abbé után a két Stracher-testvér, fiatal hadnagycsókák, továbbá dr. Thompson orvos s több más angol utazgatott Tibetben, Hooker József, a botanikus pedig bejárta a Himalaya-hegyeket. Ez utóbbinak naplói még mai napság is fontos forrásmunkák.

Ezután körülbelül 12—13 évig, úgy látszik, szünet állt be, melynek elteltével azonban a tibeti kutatás fontos stadiumba lépett. Ekkor ugyanis a kelet-indiai kormány elhatározta, hogy nem európaiakkal, hanem külön e célra betanított intelligens fiatal benszülöttekkel fogja a kutatást folytatni. Megtanították őket Dehra Dunben egy külön iskolában arra, hogy mint kell a sextánszal, delejtűvel, hőmérővel bánni és csillagászati megfigyeléseket tenni. Midőn már be voltak gyakorolva, ellátták őket pénzzel, ruházattal; adtak nekik egy-egy erős faladát titkos fiókkal, melyben műszereiket elrejtették; kaptak külön szerkesztett buddhista ima-kereket, melynek hengerére üres papirlapok voltak göngyölve, melyekre megfigyeléseiket följegyezheték. Mint ájtatos lámák utazgattak mindenfelé, imádkozva, olvasóval kezökben, melynek minden leejtett gyöngyszeme 100 lépést jelzett útjukban. Mint tanult embereket, «punditák»-nak nevezték őket. Az első ilyen párt, mesterök Montgomerie kapitány 1863-ban bocsátotta útnak. Hosszabb bolyongás után egyikök 1866-ban elkerült Lhassába s egy, az ottani buddhista székesegyháztól csupán húsz lépésnyire vett szállást, hol megfigyelte az új évi vallásos szertartásokat és orgiákat. Szorgalmasan jegyeztetett; az éj beálltával pedig magában a fővárosban és más helyeken is kismopolygott fekvőhelyéről a szabadba és csillagászati megfigyeléseket tett. Tisztelgett a dalai lámánál is, és egy ideig minden símán ment, mígnem végre egy nap megpillantott egy jongpönt (várparancsnokot), kinek útközben utazási céljára nézve hamis magyarázatot adott. Ez a találkozás annyira megijesztette őt, hogy nem mert többé az utcára menni s azért a kedvező alkalmat fölhasználva, egy ladaki karavánnal elhagyta Lhassát és hazafelé indulva visszatért a Himalayán át Masuriba. Nevét akkor ildomosságból elhallgatták, de azóta újabb kalandos

utazásaival megalapította hírnevét s mai napság jól ismeri a világ a merész földrajzi kutatónak, Nain Singh punditának nevét.

Az első kísérlet oly kitűnően sikerült, hogy a kormány több más ilyen punditát indított útnak Tibetbe. Midőn azután haza értek Indiába, az ő jegyzeteiket, megfigyeléseiket Calcuttában és Dehra-Dunben angol topographusok földdolgozták és lassanként megszerkesztették belőlök Tibet földabroszát. Nagy óvatosságra volt szükség, mert valami titokzatos módon Lhassában a hatóságok neszét vették a dolognak s éber szemmel kísérték minden gyanús idegen ember mozdulatait. Indiában pedig nagy titokban tartották a munkálatokat; az emissariusoknak még nevét sem emlegették és így például a merész kutatók egyikét egy ideig csakis mint «Pundit D.»-t ismerték; s csak később lett belőle a híres «Pundit A. K.» vagy «Krishna». Többnyire a Himalayák völgyeiből származó fiatal emberek közül válogatták őket, mert ezek némileg jártasak voltak a tibeti nyelvben. A. K. azonban fél-vér tibeti volt, a mi lényegesen segítette őt munkájában.

Minden veszély és a lámák ébersége daczára azonban a kutatás munkája tovább folyt számos éveken át. Midőn Montgomerie ezredes (mert időközben előléptették) 1876-ban megroncsolt egészségének helyreállítása céljából kénytelen volt visszajönni Európába, Trotter kapitány vette át az ő szerepét hasonló erélylyel és lelkesedéssel.

Újabb nevezetes fordulat állt be, midőn a kelet-indiai kormány Darjeelingben, hol szegény földink, Csoma Sándor van eltemetve, egy nevelőintézetet alapított bizonyos számú tibeti vagy fél-tibeti származású, de a városból vagy ennek környékéről való ifjú nevelésére. Az iskolának neve *Bhutia Boarding School*. Az intézetnek célja volt a dehra duni iskolának kitűnőbb és szép reményekre jogosító növendékeinek magasabb kiképzést adni és őket földmérőknek kiképezni. Egy láma oktatta őket a tibeti nyelvre stb. s egy fiatal bengáli embert neveztek ki az iskola első igazgatójának. A tibeti kutatás azonban nem vette sok hasznát az új iskolának és a földmérési hivatal sem kapott sok ügyes szakembert belőle, jóllehet nagyszámú fiatal ember kitűnő oktatásban részesült ott, és másképen is jó eredménye volt az ottani iskolázásnak. Az intézet alapításának volt azonban egy üdvös következménye, tudniillik az, hogy maga a fiatal igazgató rendkívüli módon megkedvelte szakmáját, s annyira belemélyedett tanulmányaiba, hogy végre ő maga csapott föl kutatónak;

kitünő szaktudós lett belőle s idő folytán világra szóló hírnevet szerzett magának, mint egy Tibetről tárgyaló kitünő földrajzi értekezésnek, önálló munkának és egy legújabbban megjelent vaskos tibeti-angol szótárnak szerzője. Neve Sarat Chandra Das.

Szerzőnk további négy vagy öt rövid fejezetben leírja a legújabb kutatások történetét. Az utazók közt szerepelnek Chandra Das, útítársa, Ugyen Gyats'o, ennek felesége, továbbá pundita A. K., Przsevalszky s más oroszok, az amerikai Rockhill, a szerencsétlenül járt Dutreuil de Rhins és útítársa, Grenard, kinek útleírása nemrégben jelent meg francziául és angol fordításban; Dr. Sven Hedin, a szintén szerencsétlenül járt hollandi hittérítő, Rijnhart és felesége, továbbá Bonvalot, «Herr Loczy, osztrák geologus», és egy egész sereg angol, köztök a Litteedale házaspár, Taylor kisasszony, ki egymagában minden eurpai kísérelő nélkül vállalkozott a merész útra és több sikert aratott volna talán, ha ravasz és gazlelkű tibeti szolgálja meg nem rabolta és cserben nem hagyta volna őt.

Az indiai titkos emissariusokénak kivételével a legtöbb esetben az ilyen expeditio lefolyása az volt, hogy a merész utazók gyors, erős menetekben Lhassa felé törekedtek s midőn már-már elérték céljokat, megjelent egy kis fegyveres csapat, élén valami magasabb hivatalnokkal és visszaterelte őket. Büntetésből rendszeren ugyanazon az úton kellett elhagyniok az országot, a melyen megérkeztek.

Az utolsó fejezetben végre *Escorted British Missions in Tibet* cím alatt szerzőnk, szintén röviden, elbeszéli az utolsó két év (1903—1904) alatt történt dolgokat, melyekről nemrég egy vaskos hivatalos *Kék könyv* jelent meg. Az előszó azonban 1904 április havában van keltezve.

Szótárak és nyelvtanok szerzőivel Sandberg nem igen törődik, és az újabb kori hittérítőkkal sem igen foglalkozik sokat, pedig éppen ezek voltak szerény előharczosai a modern tibeti kutatásnak. Ez okból számos név hiányzik könyvében, mint például pater Giorgi, Kőrösi Csoma Sándor, Jäschke, Desgodius, Biet, Renou, Fage és mások. A római katolikus missióról Tibetben Adrien Launay tett közzé nem rég két kötetet és egy földatlaszt de e munka csak Sandberg könyvének megjelenése óta hagyta el a sajtót és magamnak sem volt még alkalmam azt tüzetesen átnézni.

Desgodius abbának egy régibb munkáját, *La mission du*

Thibet de 1855 à 1870 (Verdun 1872), melyben az ország történelmével, földrajzával, termékeivel, vallásával, kereskedelmével stb. is foglalkozik, úgy látszik, teljesen elfelejtette a világ. Még a British Museumban sincsen meg példánya. Bennünket azért érdekel, mert 1857-ben meglátogatta a híres láma-kolostort Kanam faluban, hol, mint tudjuk, Kőrösi Csoma Sándor is tartózkodott egy ideig. Szerinte a kolostor kicsiny és piszkos, ronda és nyomorult (*sale et misérable*) kápolnával és régi hírnevének már csupán árnyéka volt az ő idejében. «*Les appartements de Csoma de Coros (l'auteur de notre grammaire et de notre dictionnaire thibétain), étaient loin d'être splendides. (Hiszen ezt már előbb tudtuk!) C'est cependant le seul souvenir qui soit intéressant pour nous, comme se rattachant à Kanam.*» A könyvtár is lehangolta őt; épen oly elhanyagolt állapotban volt, mint maga a kolostor; legföljebb csak egypár buddhista szentkönyv példányait tartalmazhatta, de mert a munkák igen nagy betűkkel voltak nyomtatva, nagy számú óriási köteteket alkottak.

Megelégedésünkre azt tapasztaljuk, hogy honfitársunk «*Mons. Ksoma*» nagy tiszteletben áll a francia hittérítőknél és Sarat Chandra Das és a többi szótárkészítők is elismeréssel emlékeztek meg az ő munkálkodásáról.

Kropf Lajos.

La pédagogie de Herbart. Par Louis Gockler. Paris, Hachette, 1905. — XI. — 404 l. 8°

Néhány év óta a párisi egyetem, mely 1896 óta autonom testület, arra törekszik, hogy a tanárképzésen kívül Európa többi országainak ifjait is mennél nagyobb számban láthassa hallgatói között. Azt vette észre ugyanis, hogy ellenére a felsőbb oktatás föllendülésének, mely az utolsó huszonöt év gyümölcse, az angol és amerikai hallgatók, valamint Kelet-Európa fiatalsága csak gyéren látogatják tantermeit. A főök az volt, hogy az állami gradusokon kívül, melyeket egy idegen, ha csak évek hosszú során át nem tartózkodik Párisban, vajmi ritkán nyerhetett el, semminemű diplomával nem jutalmazhatta a szorgalmas idegen hallgató törekvéseit. Ezért az autonomia elnyerése óta több rendbeli gradust teremtett, melyek az idegeneknek hozzáférhetők. E diplomák legkiválóbbja a doctorat de l'Université de Paris,

mely azonban nem tévesztendő össze a doctorat és lettres vagy és sciences állami gradussal; mert míg az elsőt főleg idegenek számára léptették életbe és semminemű állami tanszékre nem vezethet, a két utóbbi oly régi, mint az I. Napoleon alkotta Université és az egyedüli gradus, mely egyetemi tanszékre följogosít.

Magyar ifjaink közt, kik most már szép számmal jönnek a Sorbonnera, Gockler úr, három évi buzgó munkálkodás után, minap a fent jelzett kötetet nyújtotta be thesisül. A bíráló, Durkheim, a pædagogia tanára, a ki jelenleg Buissont helyettesíti, a kéziratot átvizsgálván, nagy érdemű munkának ismerte el. «Ez bizonyára — úgymond — a legteljesebb, leglelkiismeretesebb és legvilágosabb tanulmány, a melyet Herbart pædagogiai elméletéről ismerek, nem csupán francia, hanem német nyelven is. E tekintetben Gockler úr munkája valóságos hézagot pótol». A munka imént egy előkelő párisi czégnél jelent meg és márczius 25-én a szerző azt a legnagyobb sikerrel vitatta az egyetemen és a diplomát elnyerte.

A szerző, a ki előbb Nagy-Becskereken, majd Jenában a Stoy-féle intézetben tanított, Herbart követője, de ez semmiben sem akadályozta őt, hogy ennek elveit szigorú bonczoló kés alá vegye. Műve három részre oszlik. Az első Herbart életét és korát ecseteli és főleg a többi biographia azon hiányát iparkodik pótolni, melyek a Comenius, Niemeyer, Pestalozzi és Rousseau lefolyására vonatkoznak. E befolyások alapján vázolja az író Herbart eszméinek eredetét. A második rész talán a legnagyobb szolgálatot fogja tenni Franciaországban. Ebben Herbart összes műveinek és dissertatióinak alapján, melyek olvasása nyelvi és philosophiai szempontból nagy nehézségekkel jár, philosophiai-pædagogiai rendszerét adja elő. Világos és ügyes csoportosítása ez mindannak, a mit Herbart az erkölcsről mint a nevelés alapjáról, a lélektan fontosságáról a nevelésügyben, a nevelés céljáról, annak erkölcsi jelleméről, az érdek fölkelteséről, a fegyelemről, az egyes tantárgyak beosztásáról mond. Számos összefoglaló tábla az elvont tanok egyszerűsítésére és megvilágítására szolgál.

A harmadik rész a Herbart tanainak éles kritikáját nyújtja, főleg az alapvető gondolatok vitatásában. A szerző elfogadja a nagy philosophus nézetét arra nézve, hogy a pædagogianak saját módszerével kell bírnia és hogy egy elv szerint kell eljárnia, de

nem ismeri el, hogy ez az elv egyedül a deductio lehet. Elfogadja szintén, hogy a neveléstannak az erkölcs- és a lélektanra kell támaszkodnia, mint segédtudományokra, csak hogy nem a Herbart-féle erkölcs- és lélektanra, a melyekben több a tévedés, mint az igazság. A nevelés célja sem lehet egyedül az, a melyet Herbart tűz ki célul: az erkölcsösség, mert ez nem foglalja magában az egész embert. Szintúgy nem helyesli a tanítás Herbart-féle fölcsztását. De e kritikák ellenére a német pædagogus tanait magáévá teszi, mert először hangsúlyozták a nevelés erkölcsi hatását, valamint azt, hogy a nevelés tudomány; hogy a gyermekeket nem annyira az ismeretek sokaságával, mint az érdek fölkeltésével kell nevelni; hogy a nevelés tulajdonképen a család és nem az iskola föladata.

Egy lendületes végszóban Gockler e három rész után kimutatja azt a roppant befolyást, melyet Herbart a XIX. században a nevelésre gyakorolt. Ez a befolyás nemcsak Németországban volt nagy, hanem húsz év óta Franciaországban is nyilvánul. A *Herbart en France* című függelék*) eléggé bizonyítja, hogy a francia oktatás reformjában a herbarti iskola eszméire is tekintettel voltak. A philosophiai és pædagogiai folyóiratok gyakran foglalkoznak vele; Pinloche egyet-mást lefordított, ámbár módszer nélkül, Mauxion pedig Herbart *Metaphysikájának* szentelt egy nagy munkát. De mindezek ellenére még nem méltatták eléggé. Oka főleg abban rejlik, hogy a pædagogia, mint tudomány, csak a legújabb időkben tudott magának helyet szorítani az egyetemeken. Hihetetlen a nembánomság ezen a téren. Annak az országnak, melyben Rabelais, Montaigne, Rousseau, Rollin és annyi kiváló elme írt a nevelésről, húsz évvel ezelőtt egy pædagogiai tanszéke sem volt. Az École normale supérieureben, e kiváló tanárképző intézetben azt hitték, hogy az ember a tanári qualificatiót már bölcsőjében kapja. Míg az elemi oktatásban a pædagogia nagy helyet foglal el, a középiskolai tanárt azonnal szakvizsgálat után rendes tanárnak nevezték ki; ha jól bevált, előléptették, ha nem, úgy egész életén szerencsétlen ember volt.

*) Egy másik függelék a roppant bibliographiából a legérdekesebbet nyújtja. Magyar munkát nem idéz a szerző; csak egyszer (8. l.) említi Kiss Áron *Neveléstörténetét* és a 127. l. Arany János *Fülemilését* a jog elméletének illusztrálására. Talán nem lett volna fölösleges a budapesti tanárképző intézetről egyet-mást mondani.

De most már itt is átlátják, hogy a pædagogia tudomány, mint Herbart hirdette először. Marion, e tannak első tanára a párisi egyetemen, már egyengette az utat; a mult évben pedig az École normale valóságos pædagogiai intézetté változtatták át. Az új igazgató, Lavisse, a kinek a francia közoktatás nagy reformjai sokat köszönnek, bizonyára azon lesz, hogy a tanárjelöltek ne csak tudományosan készült emberek, hanem pædagogusok is legyenek. Igaz, hogy a pædagogue szó a francziában egy rideg, unalmas, szemüveges pedans alakját ébreszti föl, de idővel ennek is meg kell változnia. Gockler könyve tehát az alkalmas pillanatban jelent meg. A német pædagogia mindinkább hódít és ámbár a francia közoktatás mindig meg fogja őrizni nemzeti jellegét és tulajdonait, a vezető férfiak örömet vesznek idegenből a helyes eszméket. Herbart tanából is ki fogják válogatni azt, a mi a francia jellemmel nem ellenkezik — mert például a testi fenyítést itt soha sem fogják megengedni, — de főleg arra a tudatra fognak jutni, hogy tanítani is előbb tanulni kell és hogy az agregatio diplomája még nem adja meg a teljes képesítést. De a francia practikus lévén, főleg a gyakorlat terén fogja értékesíteni Herbartnak és tanítványainak elméleteit.

Végül Gockler művét például adjuk a magyar tanárjelölteknek, kik Párisba jönnek. Bár csak mennél többen törekednének a Sorbonne diplomáit elnyerni! A kezdet nehézségein már átestünk, az egyetem új organisatiója megengedi, hogy minden törekvő fiatal ember itteni hosszabb tartózkodásának és szorgalmának legszebb bizonyítékát egy francia gradus megmetszerzésével nyujtsa.

Kont Ignác.

Frederik the Great on Kingcraft. From the original MS. with reminiscences and Turkish stories. By Sir J. William Whittall London 1901.

Alig merünk saját szemünknek hinni, midőn e munkát fölnyitjuk. A *Les matinées du roi de Prusse, écrites par lui-même en 1764* egy újabb kiadása! Még pedig, a címlap tanúsága szerint, ez is, mint annyi más, az eredeti kéziratból!

Ez ügyetlen hamisítvány, melynek szerzőségét egynémely

írók erőnek erejével II. Frigyesre, a nagy porosz királyra akarják erőszakolni, kézirati példányokban legelőször 1765-ben kezdett Párisban elterjedni. A következő évben már nyomtatásban is megjelent s ámbár azóta ismételen bebizonyították hamisságát és például Carlyle Tamás is epés gúnyának és nevetésnek tette tárgyává, újabb kiadásai folyvást fölbukkannak a tengeri kigyó módjára. 1863-ban Lord Acton, akkoriban még csak Sir John Acton, igyekezett bebizonyítani a *Királyi reggeli beszélgetések* hitelességét a *Home and foreign Review* 3. kötetében s új, expurgált fordítást is adott ki belőlök Londonban, a melyre Samwer K. felelt meg a lipcei *Grenzboten* két számában, bebizonyítva annak lehetetlenségét, hogy Fritz, a királyi flótás, szerzőjük.

Mai napság már kevesen vannak, a kik hitelesnek tartanak a munkát, talán már csakis arról folyhat vita, vajon a hirhedt Bonneville a hamisító vagy nem. Olvasóimat, kiket érdekel a dolog, Carlyle művére (*History of Friedrich II. of Prussia*) kell utalnom.

Sir J. Whittall William, a törökországi British Chamber of Commerce elnöke, egy öreg úr, ki életének java részét a szultán birodalmában töltötte, s kinek apja és nagyapja is Keleten voltak kereskedők s ki azért úgy ismeri a muzlim polgártársakat, comme sa poche, az első fejezetben elbeszéli, hogy Savary mint lopta el a *Matinées* eredeti kéziratát, midőn Sans-Souciban járt a nagy Napoleonnal; továbbá mint jutott el azzal Smyrnába, a hol megmutatta a legöregebb Mr. Whittallnak s megengedte neki, hogy lemásolja oly föltétel alatt, hogy Savary életében ki nem fogja azt nyomtatni. Ez még 1816-ban történt s így a nagyapa, továbbá fia és unokája híven megtartották ígéretöket.

Ezután következnek a *Matinées* angol fordítása és eredeti francia szövege, családi dolgok s végül török adomák és példabeszédek. Mint látjuk, a könyv tartalmában van elég változatosság.

A török adomák közt van egynéhány Naszr-ed-din hodsa tréfáiból is, kit nálunk Kúnos Ignác ismertetett. Szerinte a hodsa tréfáinak első török gyűjteménye 1837 körül jelent meg, de a londoni *Athenaeum* már 1834-ben ismertetett egy kiadást *Menakibi Násir-ed-Din Khojah* cím alatt. Kúnos továbbá az angol fordítások között nem említi George Borrowét, kinek munkája (*The Turkish Jester or the Pleasanteries of Cogia Nasr Eddin Effendi*. Translated from the turkish.) tizenöt évvel előbb jelent meg nyomtatásban, de hosszú éveken át kéziratban hevert.

Nászr-ed-din khodsáról már sokan írtak sokat, de valamennyi

íronál a legrégebb adat Cantemir herceg művére vezethető vissza (*Histoire de l'Empire Othoman* Paris 1743), ki azt «egy török könyvből» idézi. Két adomát közöl ő (a függékről és birsalmákról és az 500 ugorkáról) és azonkívül a khodsa türbéjének leírását is adja.

K. L.

Reden und Aufsätze von Theodor Mommsen. Mit zwei Bildnissen. Berlin. Weidmann'sche Buchhandlung, 1905. VI+479 lap.

Alig egy éve, hogy az agg tudós eltávozott társai köréből, már is hozzá láttak irodalmi hagyatékának rendezéséhez. Dolgozatainak gyűjteményes kiadásából már megjelent egy kötet s valószínűleg még igen sok fogja követni. Az a könyv, a melyről itt egyet-mást mondani akarok, Mommsen szellemének azokat a legigénytelenebb megnyilatkozásait foglalja magában, a melyek a közönség legnagyobb részére nézve jóformán hozzáférhetetlenek, s a melyeket keresni nem is igen jutna eszünkbe: egyetemi, akadémiai, képviselőházi beszédeit, apró dolgozatait, necrologjait, népszerű előadásait.

Ez a testes kötet több érdekességgel kínálkozik, mint az ember első tekintetre gondolná. Mommsen egész lelkével benne élt abban a nagy korban, mely az 1848 előtti állapotoktól az egységes birodalmig vezetett. Egyik beszédében sajnálattal emlékezik meg arról az ismeretes tényről, hogy Goethe-Schillerék koruk nagy politikai eseményeitől annyira elzárkózva alkották remekműveiket, hogy a nemzeti fájdalomnak és újjongásnak nyoma sem maradt rajtuk. Nos, ő joggal mondhatta ezt. Könyvében igaz kora tükröződik. Ha végig lapozunk ünnepi beszédein, érdekes, sőt megragadó képe tárul elénk annak, mint gondolkozott a németek egyik legjobbjá nemzete életének legjelentékenyebb problémáiról. Ezeket a politikai gondolatokat két szempontból vizsgálhatjuk: kereshetjük álláspontját egyrészt a porosz tradíciókkal és a dynastiával, másrészt a német egységgel szemben. A nemzeti fejlődés talán sehol sincs oly szorosan összefonva a dynastiával, mint Poroszországban, a melynek mások irígy csodálatára nem ez a legkisebb jogcíme. Az első hatalmas tettől kezdve, melyben a nagy választó a világtörténet színpadára lép, az utolsó háborúig, minden nevezetes korszakot a porosz történetben egy nagy és népszerű Hohenzollern alakja jelöl. Az érzés, a melylyel Mommsen erre a hamisítatlanul porosz

dynastiára tekint, kicsit sem hasonlít ahhoz, a melyet loyaltás neve alatt unalomig hallunk emlegetni dicsérettel vagy kicsinylően. A szoros, soha meg nem szünhető összetartozásnak meleg és benső érzése az, egy világos elmének abból a meggyőződéséből fakad, hogy a Hohenzollernek és a porosz nép a századok folyamán annyira egymáshoz formálódtak, hogy együttműködésök a legszerencsésebb combinatio, a mi ezen a téren lehetséges. Az a körülbelül húsz czikk és beszéd, a mi itt tekintetbe jön, csupa őszinteség és szeretet; üres phrasisokhoz soha sem folyamodik; sőt néha poroszosan kemény szavakat mond, mint íme, II. Vilmos trónralépése után: «magas hivatásának komoly fölfogását és kötelességtudó betöltését látjuk nála; ez nagy dolog, de nem valami kivételes; Poroszországban nem csodálkoznak azon, ha az uralkodó megteszi kötelességét.»

Nagy Frigyesre a történetíró szemével tekint és hatalmas egyéniségét nagy kedvvel mutatja be különböző világításban; hiszen a fridericianus dicsőség, a melynek nagy hirdetője, az öreg Menzel, most dőlt ki a sorból, a legfényesebb emlék a porosz multból. De még mélyebben, különös erővel él Mommsen lelkében a napoleoni korszak égő szégyenének, Poroszország keserves megaláztatásának emléke. Ha eszébe jut, hogy a «hazátlan generalis» durva sértése arczába kergette a vért a bálványozott Lujza királynénak, akkor hangja, azt hiszszük, remeg és ítélete lesujt a tehetetlen és bűnös férfiakra, a kik hazájokat ebbe a maró gyalázatba juttatták. E szelid fejedelmi asszony képénél a legnagyobb szeretettel időzik. «Német asszony volt, sem több, sem kevesebb, azért ragyog emléke olyan hasonlíthatatlan fényben.» S a historikus szívét megejtven a lelkesedés, kicsinyléssel szól az asszonykirályokról, a kiknek dicsőségét nem irigylí más nemzetektől.

Ez érzésekből meríti azokat a szép szavakat, melyekkel az öreg Vilmos császár ravatala fölött azt magyarázza, miért vonzódott az agg fejedelemhez olyan naiv szeretettel a porosz nép. A nagy háborúk gloriáját nem ragyogtatja feje fölött. Nem, másban rejlik az első Vilmos császár sajátos népszerűségének titka, melyben még a német egység nagy hősei sem mérkőzhetnek vele. «A mi számunkra, még az öregek számára is, a kik vele szemben szintén csak utódok voltak, az elhunyt császár összekapcsolta a jelent a multtal, olyan közvetlenséggel, a melyet nem pótolhat soha semmi. Ha Nagy Frigyes dicsőségéről és annak összeomlásáról beszélnek, az minekünk «félig elhangzott monda».

Vilmos császár gyermekéibe azonban Jena esett, s ő azt nem feledte el. A hasonlíthatatlan anya, ifjúságának fényében a legszebb rózsa a német nők koszorújában, halála után a megtorlás anygala, mikor meg kell menteni Németországot — ez az anya nem halt meg számunkra egészen, míg élt a fiú, a ki ott állt halálos ágyánál, a ki három emberöltőn át viselte a gyűrűt, melyben hajfürtje volt . . .» — Ime, Mommsen jobban megértette az öreg császárt, mint unokája, a ki erővel a hódítók melléknevét akarja ráaggatni.

Legfelsőbb ideálja azonban, míg meg nem valósul, elmékedésének és irásának, azután féltékenyen őrködő gondjának örökös tárgya: a német egység. Minden politikai ízű beszédébe és cikkébe belejátszik ez a gondolat, a legcsekélyebb dolgokat is ezzel hozza kapcsolatba. Mikor a berlini gyűjteményekről beszél, örül, hogy a német embernek «képeit Drezdában és szobrait Münchenben kell keresnie»; genialis gondolatnak tartja, hogy a legfőbb kereskedelmi törvényszéket nem Berlinbe helyezték. Pedig annak előtte, míg a nagyobb német államokban a német egység legfőbb akadályát kellett látnia, ugyancsak nem kímélte őket: «jene nicht parvenirten Parvenus, die vier deutschen Königsthümer aus Napoleons Gnaden». Az egyesülés megtörtént, hamarabb, mint remélni lehetett volna, most tehát használni kell minden erőt, a mi a német népben van. A dialectus, a véralkat és hagyományok szerint való differentiólás művelődési téren a legüdvösebb eredményekkel járhat, — gondoljunk csak arra, hogy a képzőművészetben az észak- és a dél-német jellem milyen szerencsésen jut érvényre — s Mommsen épen nem az az ember, a ki ezt ne tudná. De nem győzi hangoztatni, hogy a nagy egység kedvéért, a nagy nemzet dicsőségének oltárán mindenkinek áldozatul kell hoznia valamit abból, a mi neki kedves, ha az a köznek nincs javára.

1865-ben lelkesen hirdeti Schleswig-Holstein annexiójának szükségét. Miért kívánja Poroszország az annexiót? Nem hódítási viszketegből, hanem mert a német egység felé az első, szerény lépést látja benne. Ezért népszerű a *Zollverein* is a poroszok előtt, jóllehet nekik gazdaságilag nem kedves. *Noblesse oblige* — Poroszország van arra hivatva, hogy e téren a vezérszerepet játssza — még áldozatok árán is. A nagy gondolatokkal szemben a kicsinyes törekvéseknek el kell némulniok. «Da der nationale Staat jede Wunde heilen kann, darf er auch jede schlagen.»

Így beszél, mondtuk, 1865-ben. Öt év múlva más a helyzet. Megtartani valamit nehezebb, mint megszerezni. Az egységnek, mely annyi század küzdelmeinek véren szerzett jutalma, meg kell szilárdulnia, minden egyes polgár lelkének be kell telnie azzal a tudattal, hogy a német népnek nincs ennél drágább kincse. Érdekes ebben a tekintetben az a röpirata, a melyet a zsidókérdésben bocsátott közre. A cél, a melynek irányában ezt a kérdést megoldani óhajtja, ismét csak az egység. Gondolatmenete ilyen forma: a német zsidó épen olyan polgára a birodalomnak, mint a sváb vagy a pomerániai; ha ma különbséget teszünk a zsidó meg a keresztyén között, holnap valakinek eszébe juthat különbséget tenni a sváb meg a pomerániai között, hova vezet ez? Viszont azonban — és itt jellemző módon kapcsolódik be az a gondolat, a melyet már az imént láttunk — viszont annak, a ki egy nagy nemzetbe lép, meg kell fizetnie az árát. Hessen, Hannover, Schlesswig-Holstein megfizették, miért volna a fizetés alól a zsidóság felmentve? El kell magától dobnia mindent, a mi korlátot alkothat közöttte és a többi német között. A lelkiismeret ellen tenni bűn, ezt senki sem kívánja; de a kit a zsidó valláshoz nem lelkiismerete köt, hanem valami más, valami kicsiny ok, az dobja el magától a német egység érdekében. Ebből a fölfogásból nem hiányzik bizonyos naivság, de fényes bizonyossága annak, milyen becsületesen vonja le Mommsen a következményeket elveiből, milyen bátran áll értök helyt bárkivel szemben.

Egy előadás, mely Augustus germán politikájáról szól, erőteljes vonásokban mutatja be, mit ért Mommsen *nemzeti állam* alatt. A gondolatsor itt is világos, megalkuvás nincs. Az itáliai félszigeten nagy harczok után, sok vér árán megalakul a nemzeti állam, a *populus Romanus*. Ez a legnagyobb dolog, a mit a történetben el lehet érni. Ezen a nemzeti államon túltörekedni oktalanság, ezen túl minden lépés a romlás felé vezet. Róma hamar rálép erre az útra. Siciliát kénytelen volt meghódítani, — az volt a baj, hogy meg is tartotta; a *populus Romanus*, a szabad nemzet, mely teremti saját ellentétét, a *provincia populi Romanit*, a nem szabadok közösségét. Úr és szolga. Ennek a kiáltó igazságtalanságnak előbb-utóbb ki kell egyenlítődnie; ez nem úgy történt, hogy a szolgák fölszabadultak, hanem hogy az urak is szolgaságba süllyedtek a principatus vasvesszője alatt. De bármiként történjék is a kiegyenlítődé, a legfőbb jó, a nemzeti állam, menthetetlenül oda van. Tanulság Németországnak és az

egész világnak: «wie die Eroberung, so lange sie das Volk zusammenfasst. Selbsterhaltung ist, wird sie ebenso Selbstvernichtung, so wie sie die nationalen Grenzen überschreitet». — Ez nagy gondolat, méltó a rómaiak történetírójához.

A politikai gondolatok, a mint az előzőkben vázolni iparkodtam őket, kétségtelenül legbecsesebb részét teszik a könyvnek. De a kép megbocsáthatatlanul hiányos volna, ha nem néznők, milyen állást foglal el Mommsen, a tanár és tudós, a felső oktatás és a tudományos szervezetek és intézmények ügyében. Főelve itt is: világos megértés, azután bátor szókimondás.

Hogyan lesz valaki historikus? Ezt a kérdést veti föl rectori beszédében. A feleletnek, a melyet Mommsen ad, okvetlenül érdekesnek kell lennie. Az egyetem, mondja, lényegében épen annyira propædeutikus intézet, mint a gymnasium; nem arra való, hogy bizonyos kiszabott anyagot bizonyos kiszabott idő alatt elsajátíttasson a tanulóval, hanem arra, hogy az anyagnak egy viszonylag kis részén megmutassa neki, miképen kell vele bánnia. Micsoda megszívlelni való tanítás! A gyakorlat a tudományos kérdések elintézésében — ez teszi a természetadta tehetségen kívül a historikust. S mi kívántatik ehhez? Mindenekelőtt a nyelv ismerete. Csodálatos, kiált fel, hogy ezt még mondani is kell! De kell, mert hiszen még mindig vígan írják a keleti népek történetét olyan emberek, a kiknek a keleti népek nyelvéről fogalmuk sincsen! Mi következik ebből tovább? Az, hogy a historikusnak a philológián kell kezdenie tanulmányait. A ki azt hiszi, hogy a történetírás valami felsőbb mesterség, a melynek magaslatáról kicsinyléssel lehet letekinteni a philologia kényelmetlenségeire, abból soha sem lesz historikus. Nem szükséges rámutatnom, hogy Mommsennek volt talán minden historikusok között legtöbb joga arra, hogy ezt hangoztassa.

A német egyetemek némelyikén a hetvenes évek közepén még divatozott az ú. n. *promotio in absentia*. A doctorandus beküldte értekezését, a facultas megbírálta, beszédte a díjakat és kiadta az oklevelet. Ebből a gyakorlatból szégyenletes visszaélések támadtak. Vállalatok működtek, a melyek szabott áron szállították az értekezéseket. Egy botrányos eset egyszerre egész rútságában mutatta be az állapotokat; két candidatus ugyanahhoz a vállalathoz fordult, de két különböző egyetemet nevezett meg; a vállalat mindkettőnek ugyanazt az értekezést szállította; az egyik jelölt időközben mást gondolt és ugyanannak a facul-

tásnak küldte be az értekezést, mint a másik. Ezt az esetet nem-sokára egy másik, még odiosusabb követte, melybe a bíróság is beleszólt. Mommsen talán sehol sem beszél nagyobb hévvel, mint a hol ezt a gyalázatot tárgyalja. Fölszólítja a kérdéses egyeteme-
ket, hogy mossák le magokról a foltot, folyamodjanak a magok jószántából kormányaikhoz e gyakorlat eltörléséért. A játék-barlangoknak véget vetettünk, le ezzel a tisztességtelen üzlettel is! És ki a bűnösebb: a játékos-e, vagy a játéktartó? Ha ez meg nem változik, «akkor a jóra való német tudósoknak nem marad egyéb hátra, mint azt kivánni, hogy gyermekei becsületesebb mesterséghez lássanak!»

Ez a tiszteletreméltó bátorság Mommsen legszebb tulajdon-ságai közé tartozik; neki nincs «kényszer kérdés», a melyhez hozzá ne merne nyúlni, ha azt hiszi, hogy javíthat a helyzeten. Épen olyan kereken kimondja, hogy a trónörökös nem való a museumi igazgatóság fölöttes hatóságának, mint azt, hogy az egész museumi szervezet hibás és tehetetlenségre kárhoztatja a legderekabbb és legtudósabb igazgatót is.

Sok érdekes dolgot lehetne még mondani, de hiszen nem czélom szándékosan kimeríteni a tárgyat. Csak arra akartam rámutatni, hogy a könyv a fontos és jellemző adatoknak egész halmazát nyújtja Mommsennek, az embernek megismeréséhez. A kinek Mommsennel, a tudóssal, valamiképen dolga van, annak nem szabad ezt a könyvet nem olvasnia. És hadd említsek még egy körülményt, a mi kétszeresen ajánlja. Mommsen bizonyos végrendeleti intézkedésekkel hosszabb időre lehetetlenné tette, hogy alapos életrajzát megírják. Mindaddig, míg ez intézkedések hatálya tart, Mommsen munkáihoz nincs szebb, jobb, tanulságo-sabb commentar, mint ez a könyv.

Cs. S.

Carl Frenzel, Über die Grundlagen der exacten Naturwissen-schaften. Sechs Vorlesungen. Leipzig und Wien (Denticke). 1905. 145 pp.

A philosophia nagy problémáinak fejlődésére minden idő-ben jellemző volt az a kapcsolat, melyben az egyes korok nagy philosophusai a természettudomány haladásához állottak. A külön-böző fölfogásmódok és a reájok alapított rendszerek leghatáro-zottabb bizonyítékait az exact kutatások körében keresték és

újabbban az ismeretelmélet exact kérdéseivel foglalkozók között (például Riehl) terjedni kezd az a nézet, hogy a jövő idők új problémáit a természettudósok munkálkodása fogja szolgáltatni. Hivatkoznak Helmholtz, Hertz, Mach, Ostwald gondolatainak mély filozófiai jelentőségére és vonatkozásaira, melyeknek rendszeres kidolgozása alapján egyrészt a múlt idők problemaalkotásának csalódásait törekszenek kimutatni, másrészt pedig új utat törnek a jövő számára.

Frenzel, brünni műegyetemi tanár új kötetének jelentőségét abban keressük, hogy a nagy közönség számára összefoglalja a természettudományok módszertani és ismeretelméleti alapjait. Annak a célnak áll szolgálatába, hogy a fontosabb elvi kérdések helyes fölfogását terjeszse és hogy a tőlök várható filozófiai eredmények irányáról a távolabb állóknak is pontosabb képet nyújtson. E mellett igen sikerült a munkának az a törekvése, hogy az elméleti fejtegetéseket nagy részletességgel ismertetett példákon világítja meg. E tekintetben kitűnő tankönyvül is szolgálhat, mert a physika és chemia számos fejezetét a rendesnél mélyebben és általánosabb irányban tárgyalja. Jó útmutatást nyújtana például egy olyan népszerű tankönyv megírásához, melyben a régebbi sablonos fejtegetések helyett azok a gondolatok érvényesülnének, a melyek mai nap a kutatás középpontjában állanak. A részletesebben bemutatott kérdések földolgozásával (legsikerültebbek az atomelméletre és az energia megmaradásának elvére vonatkozók) a physikai oktatás szempontjából is figyelemre méltó munkát végzett. A szerzőre Mach gondolatai voltak legnagyobb hatással; sajnálatos azonban, hogy nem vállalkozott arra az értékes munkára, hogy e gondolatokat a természettudományok összes fejezetére rendszeresen kiterjeszse. Leginkább egyes, igen ügyesen kiválogatott idézet emlékeztet arra, hogy mindezt már egyszer Machtól is megtanultuk.

A könyv hat fejezetre oszlik; legtartalmasabb a középső négy fejezet, melyekben a szerző a természeti tapasztalatok egyésgés feldolgozásában követett fogalom- és törvényalkotás bírálatát, a hypothesisek jelentőségét és a nagy természettudományi elvek lényegét és részleteit mutatja be. Kiemelhető, hogy e fejtegetéseiben mindig a tapasztalat problémáját tartja szem előtt. Legjobban érdekli az anyag problémájának filozófiai jelentősége és tudományos fejlődése, ennek a kérdésnek naiv, majd tudományos fogalmazásából indul ki az első előadásban és erre

a problémára alapítja az utolsó fejezetben azoknak a philosophiai rendszereknek ismertetését és bírálatát, melyek a természettudományok módszertanára legmélyebb hatással voltak.

Az úgyesen megírt könyvet igen ajánljuk mindazok figyelmébe, kik a természettudományok legújabb eszméivel és elméleteivel tudományos bírálat alapján megismerkedni óhajtanak.

—zr —y.

Új magyar könyvek.

Gellius A. Attikai éjszakák. I. kötet. I—IX. könyv. II. köt. X—XX. könyv. Fordították Barcza József és Soós József. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. 336, 394 l.) Egy kötet 3 K 50 f.

— Ugyanaz Latinul és magyarul. Budapest, 1905. U. o. (616, 708 l.) Egy kötet. 8 K.

Gervai Dezső. A Maharadzsák hazájában. Budapest, 1905. Hornyánszky V. (8-r. 157 l.) 5 K.

Harmatry Lóránt. Vizen és szárazon. Budapest, 1905. Toldi L. (8-r. 247 l.) 3 K.

Herczeg Ferencz. A honszerző. Regény. Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8-r. 281 l.) 4 K.

Matlekovits Sándor dr. A vámpolitika mai helyzete. (Közgazdasági füzetek. 1. sz.) Budapest, 1905. Politzer. (8-r. 80 l.) 1 K 60 fillér.

Márffy = Mantuano Rezső dr. A miniszteri felelősség intézménye Magyarországon. Közjogi tanulmány. Budapest, 1905. Politzer. (8-r. 149 l.) 4 K.

Pilyi Ede. dr. Bölcsészet. Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 143 l.) 3 K.

Platon. Sokrates védőbeszéde. Kriton, Phædon s részletek az államból. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Földi József. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 240 l.) (2 K 80 f.

Hibaigazítások.

A *Budapesti Szemle* folyó évi áprilisi számában 34. l. 10. sor: «Vicórol» helyett olvasd: «Vico előzményeiről».

A *Budapesti Szemle* folyó évi májusi számában 310 l. 21. sor: 1898 helyett 1896 és 311. l. 5. sor: *utóda* helyett *társá* olvasandó.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestben újabban megjelent és minden
könyvkereskedésben kapható:

A MAGYAR ÁLLAM FÖNMARADÁSÁNAK
ÉS ALKOTMÁNYOS SZABADSÁGÁNAK OKAI.

Irta

Gróf ANDRÁSSY GYULA.

KÉT KÖTET.

Ára 12 korona.

JÓKAI MÓR

A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE

REGÉNYES RAJZOKBAN.

NAGY NYOLCZADRÉTŰ DÍSZKIADÁS.

A legjelesebb magyar művészek történelmi festményeinek reprodukcióival
gazdagon illusztrálva.

Ára díszes félbörkötésben 24 kor.

A KIRÁLYI ITÉLŐTÁBLÁK
FELÜLVIZSGÁLATI TANÁCSAINAK ELVI
JELENTŐSÉGŰ HATÁROZATAI.

Összegyűjtötte és összeállította

Dr. TÉRFI GYULA

VIII. KÖTET. 1903—1904.

Ára vászonkötésben 12 korona.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és minden
könyvkereskedésben kapható:

MAGYAR NEMZETSÉGI ZSEBKÖNYV.

II. rész: Nemes családok I. kötete.

Kiadja

A MAGYAR HERALDIKAI ÉS GENEALOGIAI TÁRSASÁG.

Ára vászonkötésben 12 kor.

KELLER-HELÉN

SIKET-NÉMA-VAK LEÁNY ÖNÉLETIRÁSA.

IGAZ TÖRTÉNET.

Angol eredetiből átdolgozta

Dr. BOROS GYÖRGY.

Ára 2 kor.

EUKLIDES

AZ ELEMÉK ELSŐ HAT KÖNYVE.

A Heiberg-féle-szövegkiadás felhasználásával fordította

BAUMGARTNER ALAJOS.

Ára 4 kor.

AZ ÁLLAMGAZDASÁGTAN KÉZIKÖNYVE.

Irta

Dr. MARISKA VILMOS.

Budapesti egyetemi ny. r. tanár.

ÖTÖDIK ÁTDOLGOZOTT KIADÁS.

Ára 14 kor.

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

341. SZÁM.

1905. MÁJUS.



BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1905.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.



TARTALOM.

	Lap
I. BAJZA JÓZSEF EMLÉKEZETE. — Négyesy Lászlótól —	161
II. RAFFAEL FALKÉPEI A HELIODORUS-TEREMBEN. — Wollanka Józseftől —	189
III. VÁMSZÖVETSÉG ÉS FOGYASZTÁSI ADÓVONAL. (I.) — Br. M. B.-től —	208
IV. A MAGA EMBERSÉGÉBŐL. (V.) — Regény. — Patapenko N. J. után, oroszról — Ambrozovics Dezsőtől —	234
V. KÖLTEMÉNYEK: 1. <i>Egy barátnőm távozásakor.</i> — Lévy József- től. — 2. <i>A kedves közelléte.</i> — Goethe után, németből — Dóczi Lajostól —	266
VI. ROGER CASEMENT. — Kropf Lajostól —	268
VII. SCHÄFFLE EMLÉKIRATAI. — Marczali Henriktől —	276
VIII. A TÁNYI-TÉNYI KÉPZŐ ÉS A NYELVÖR. — Lehr Alberttől	287
IX. ÉRTESITŐ: <i>Farkas Imre költeményei.</i> — s-től. — Than Károly: <i>A qualitativ chemiai analysis elemei.</i> — F. K. — Szily Kálmán: <i>A magyar nyelv.</i> — g—gy. — Karl Berger: <i>Schiller, Sein Leben und seine Werke.</i> — L—s. — Caetani L.: <i>Annali dell' Islam.</i> — zr. — Hatvani L.: <i>Válasz a Budapesti Hirlapnak.</i> — <i>Új magyar könyvek</i>	301

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Stefansplatz 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

MAGYAR REMEKIRÓK

a magyar irodalom főbb művei — 55 kötetben, diszes vászonkötésben.

Ára 220 korona.

Tartalmazza :

- * *Arany János*
- * *Arany László*
Balassa Bálint
- * *Bajza József*
Berzsenyi Dániel
Csiky Gergely
Csokonai V. Mihály
- * *Czuczor Gergely*
Deák Ferencz
Eötvös József hr.
Fazekas Mihály
- * *Garay János*
Gvadányi József
Kármán József
Gyöngyössi I.
Katona József
Kazinczy Ferencz
- * *Kemény Zsigm.*
Kisfaludy Károly
Kisfaludy Sándor
Kölcsey Ferencz
Kossuth Lajos
Madách Imre
Mikes Kelemen
Pázmán Péter
Petőfi Sándor
Reviczky Gyula
Széchenyi István gr.
- * *Szigligeti Fide*
Teleki László gr.
- * *Tompa Mihály*
- * *Vajda János*
- * *Vörösmarty M.* és
Zrínyi Miklós műveit.

A Franklin-féle «Magyar Remekirók»-ban örökbecsű főműveikkel képviselve vannak összes nagy íróink Balassa Bálinttól, a szerelem trubadurjától kezdve egészen Reviczky Gyuláig, a korán elhunyt költőig.

A Franklin-féle «Magyar Remekirók» 55 testes kötete felöleli a legbecsesebbet, mit a magyar szellem öt század óta az irodalomban teremtett és hivatva van arra, hogy minden családi könyvtár gerince legyen.

A Franklin-féle «Magyar Remekirók» 55 kötete egyöntetű diszes kiadásban csak 220 koronába kerül, míg a magyar klaszikusok eddig megjelent különböző, nem egyöntetű kiadásai együtt mintegy 600 koronába kerülnek.

A Franklin-féle «Magyar Remekirók» kiállítása méltó a nemzeti mű jelentőségéhez. A művészi, de egyszerű kötés erős, angol vászonkötés, a legtartósabb, a mi e nemben létezik. A mű papírja famentes, soha meg nem sárgul; betűi külön e czélra készülnek.

A Franklin-féle «Magyar Remekirók» öt kötetes sorozatokban jelennek meg. Eddig már 35 kötet hagyta el a sajtót és azontul minden félévben jelenik meg egy-egy öt kötetből álló sorozat.

Sajtó alá rendezik és az illető író életét és munkáinak jellemzését felölelő bevezetéssel ellátják :

Alexander Bernát
Angyal Dávid
Badies Ferencz
Bánóczy József
Beöthy Zsolt
Berzeviczy Albert
Bayer József
Endrődi Sándor
Erődi Béla
Erdélyi Pál
Ferenczy Zoltán
Fraknói Vilmos
Gyulai Pál
Heinrich Gusztav
Koroda Pál
Kossuth Ferencz
Kozma Andor
Lévay József
Négyassy László
Rákosi Jenő
Riedl Frigyes
Széchy Károly
Széll Kálmán
Váczy János
Vadnai Károly
Voinovich Géza
Zoltvány Irén

* A csillaggal jelzett és dült betűkkel szedett remekirók műveinek kiadási jogát a Franklin-Társulat magának szerződésileg biztosította, úgy hogy azt más kiadó ki nem adhatja, ezen írók művei semmiféle más gyűjteményben ez idő szerint meg nem jelenhetnek.

Az egész munka öt kötetes sorozatokban félévenként jelenik meg és pedig minden év április és november havában.

Megjelent eddig az I—VII. sorozat vagyis 35 kötet.

A Franklin-Társulat által kiadott «Magyar Remekirók» nagy értékét rendkívül emeli, hogy annak kiegészítője

Shakspere összes színművei,

a Kisfaludy-Társaság által kiadott kiadásban. — Hat kötet diszesen bekötve 30 K. — A «Magyar Remekirók» megrendelői azt 20 K-ért szerezhetik meg.

A Triesti Általános Biztosító Társaság

(Assicurazioni Generali)

f. évi márczius hó 18-án tartott 73-ik közgyűlésén terjesztettek be az 1904. évi mérlegek.

Az előtűnk fekvő jelentésből látjuk, hogy az 1904. évi december 31-én érvényben volt *életbiztosítási tőkeösszegek* 710,811.866 korona és 28 fillért tettek ki, és az év folyamán *bevett díjak* 32,134.119 korona 97 fillérre rugtak. Az *életbiztosítási osztály díjtartaléka* 16,145.171 kor. 85 fillérrel 190,337.407 kor. 01 fillérre emelkedett.

A *tűzbiztosítási ágba*n, beleértve a *betöréses-lopás elleni és tükörüvegbiztosítást* a díjbevétel 13,630.502,710 korona biztosítási összeg után 22,391.739 korona 95 fillér volt, miből 8,722.170 korona 40 fillér viszontbiztosításra fordított, úgy hogy a tiszta díjbevétel 13,669.569 korona 55 fillérré rugott, mely összegből 9,447.372 korona 69 fillér, mint díjtartalék minden telertől menten, a jövő évre vitetett át. A jövő években esedékessé váló díjkötelezvények összege 90,301.649 kor. 69 fillér.

A *szállítmánybiztosítási ágba*n a díjbevétel kitett 3,646.057 korona 20 fillért mely a viszontbiztosítások levonása után 1,547.460 korona 56 fillérre rugott.

Károkért a társaság 1904-ben 29,008.350 korona 42 fillért folyósított. Ehhez hozzáadva az előbbi években teljesített kárfizetéseket, a társaság alapítása óta károk fejében 797,690.516 korona és 38 fillérnyi igen tekintélyes összeget fizetett ki.

A *nyereség-tartalékok* közül, melyek összesen 25,851.064 korona 11 fillérre rugnak, különösen kiemelendők: az alapszabályszerinti *nyereségtartalék*, mely 5,250.000 koronát tesz ki, az *értékpapírok árfolyamingadozására* alakított tartalék, mely a 3,729.624 kor. 17 fillér külön *tartalékkal* együtt 18,699.889 kor. 05 fillérre emelkedett, továbbá felemlitendő még a 160,000 koronára rugó *kétes követelések tartaléka* és az 590,587 korona 53 fillérnyi-ingatlan tartalék. Ezekön kívül fennáll még egy 1,150.587 korona 53 fillért kitevő *külön alap*, melynek az a rendeltetése, hogy az életbiztosítási osztályban a kamatláb esetleges csökkenését kiegyenlítse.

A társaság összes tartalékjai és alapjai, melyek első rangu értékekben vannak elhelyezve, az ideai átutalások folytán 227,329.923 kor. 25 fillérről 247,497.914 kor. 42 fillérre emelkedtek, melyek következőképpen vannak elhelyezve:

1. Ingatlanok és jelzálogkövetelések 38,468.591 kor. 65 fill. 2. Életbiztosítási kötvényekre adott kölcsönök 20,002.699 kor. 07 fillér. 3. Letétményezett értékpapírokra adott kölcsönök 750.570 kor. 92 fill. 4. Értékpapírok 172,857.054 kor. 11 fillér. 5. Tárcaaváltók 946.236 korona 23 fillér. 6. A részvényesek biztosított adóslevelei 7,350.000 korona. 7. Bankoknál levő rendelkezésre álló követelések, készpénz és az intézet követelése, a hitelezők követeléseinek levonásával, 7,122.762 korona 44 fillér. Összesen 247,497.914 korona 42 fillér.

Ezen értékekből 51.5 millió korona magyar értékekre esik.

1049/20
8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

342. SZÁM.

1905. JÚNIUS.



BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1905.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

EGYETEMI KÖNYVTÁR
SZEGED.
EGYVÁRTOK

TARTALOM.

	Lap
I. A DUNÁNTÚLI KIVÁNDORLÁS ÉS A SZLAVONIAI MAGYARSÁG. (I.) — Hegedüs Loránttól — — — — —	321
II. VÁMSZÖVETSÉG ÉS FOGYASZTÁSI ADÓVONAL. (II.) — Br. M. B.-tól — — — — —	348
III. MILLERAND MŰVE. (I.) — Joób Lajostól — — — — —	386
IV. A MAGA EMBERSEGÉBŐL. (VI.) — Regény. — Patapenko N. J. után, oroszról — Ambrozovics Dezsőtől — — — — —	405
V. KÖLTEMÉNYEK: 1. <i>Ballada a gyárban.</i> — Kozma Andortól. 2. <i>A három pálmafa.</i> — Lermontov után, oroszról — Szabó Károlytól	432
VI. A KIEGYZÉS. — Marczali Henriktől — — — — —	436
VII. ÉRTESÍTŐ: Sajó Sándor: <i>Ütközben.</i> — Réz Mihály: <i>A kiegyezés- ről. (A közjogi conservatívismus alapindokai.)</i> — d.-tól. — Arany János: <i>Toldi estéje.</i> (Magyarázta Lehr Albert). — A. D.-tól — Sandberg G.: <i>The exploration of Tibet.</i> — Kropf Lajostól. — Gockler L.: <i>La pédagogie de Herbart.</i> — Kont Ignácztól. — Whitall W.: <i>Frederik the Great on Kingcraft.</i> — K. L.-tól. — Mommsen Th.: <i>Reden und Aufsätze.</i> — Cs. S.-tól. — Frenzel K.: <i>Über die Grundlagen der exacten Naturwissenschaften.</i> — zr.-y.-tól. — <i>Új magyar könyvek.</i> — <i>Hibáigazítások</i> — — —	450

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Stefansplatz 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

MAGYAR REGÉNYIRÓK

A legértékesebb magyar regények

egyöntetű képes kiadása hatvan kötetben.

Szerkeszti

MIKSZÁTH KÁLMÁN

aki a nagy vállalat eszméjét kidolgozta és a kötetek elé megírja az írók jellemrajzát.

A nagy magyar elbeszélő méltatja a magyar elbeszélő irodalom jeleseit.

A bevezetések sorozata együtt a magyar regényirodalom kész története.

A gyűjtemény 34 író 54 munkáját — a magyar irodalom ötvennégy kiváló alkotását — öleli fel.

Az írók névsora:

Baksay Sándor	Fáy András	B. Kemény Zsigmond	Toldy István
Beniczkyne Bajza L.	Gaál József	Kuthy Lajos	Tolnai Lajos
Beóthy László	Gárdonyi Géza	Mikszáth Kálmán	Vadnai Károly
Beóthy Zsolt	Gyulai Pál	Nagy Ignác	Vas Gereben
Bródy Sándor	Herczeg Ferenc	Pálffy Albert	Verseghy Ferenc
Csiky Gergely	Iványi Ödön	B. Podmaniczky Frigyes	Werner Gyula
Degré Alajos	Jókai Mór	Pulszky Ferenc	Wohl Stefanie
Dóczy Lajos	É. Jósika Miklós	Rákosi Jenő	
E. Eötvös József	Justh Zsigmond	Rákosi Viktor	

Minden kötet egy-egy kiváló magyar festőművész illusztrációival.

Mindössze ezer illusztráció külön díszes műmellékletek formájában.

Tiszta, szép metszésű, könnyen olvasható betűk. Finom, famentes papíros. Diszkrét ízlésű, díszes bekötési tábla.

Most jelent meg a második sorozat. Tartalma:

Báró Jósika Miklós: A csehek Magyarországon. Két kötet. *Illusztrálta Kimmach László.*

Tolnay Lajos: Báróné ténsasszony. *Illusztrálta Kriesch Aladár.*

Justh Zsigmond: A pénz legendája. — Gányó Julcsa. *Illusztrálta Tull Ödön.*

Herczeg Ferencz: Pogányok *Illusztrálta Pataky László.*

A tavaly megjelent első sorozat tartalma:

Csiky Gergely: Az Atlasz-család. *Illusztrálta Neogrady Antal.*

B. Kemény Zsigmond: A rajongók. Két kötet. *Illusztrálta R. Hirsch Nelli.*

Pálffy Albert: Észti ke kisasszony professzora. *Illusztrálta Márk Lajos.*

Vadnai Károly: A kis tündér. *Illusztrálta Nagy Sándor.*

A «MAGYAR REGÉNYIRÓK» minden művelt magyar uri család örökbecsű könyvtára. A hatvan kötet félévenként *öt kötetes* sorozatokban jelenik meg. A második öt kötet most hagyta el a sajtót. — *A 60 kötet ára előkelő kötésben 300 kor. Törleszthető havi 4 koronás részletekben is.* Megrendelhető bármely könyvkereskedés útján. — Részletes prospektust kívánatra készséggel küld a kiadó intézet

Franklin-Társulat magyar irodalmi intézet és könyvnyomda.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestén (Egyetem-utca 4. szám)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

A NEMZETISÉG TÖRTÉNETBÖLCSELETI SZEMPONTBÓL.

A NÉPSZERŰ FŐISKOLÁN (UNIVERSITY EXTENSION)

ELŐADTA

MARCZALI HENRIK.

Ara kötve 2 K.

A SZELLEMI ÉLET-HYGIENÁJA.

A NÉPSZERŰ FŐISKOLÁN (UNIVERSITY EXTENSION)

TARTOTT ELŐADÁSAI NYOMÁN

IRTA

Dr. SALGÓ JAKAB

a lipótmezei áll. elmeógyógyintézet főorvosa, egyetemi m. tanár stb.

Ara kötve 2 K.

A PRÓ BŰNÖK.

ELBESZÉLÉSEK.

IRTA

TORMAY CÉCILE.

Ara 3 K.

AZ ÁRPÁDOK TÖRTÉNETE.

IRTA

SEBESTYÉN GYULA.

MÁSODIK KIADÁS

Ara 3 K.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.